

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Дочірнє підприємство «Волинські старожитності»
Державного підприємства «Науково-дослідний
центр «Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології Національної академії наук України

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК

VIII

УДК 908 (447)
ББК 26. 890 (4 Укр – 4 Рів)

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Випуск VIII. – Рівне: видавець Олег Зень, 2010. – 338 с., 185 іл., 1 табл.

У науковому збірнику «Наукові Записки. Випуск VIII» опубліковані матеріали науковців, які відображають сучасний стан досліджень Волині, а також музейні та краєзнавчі дослідження України. Ряд статей проілюстровані фотографіями, таблицями, які опубліковані вперше. Цей випуск присвячений 140-річчю від дня народження Федора Штейнгеля.

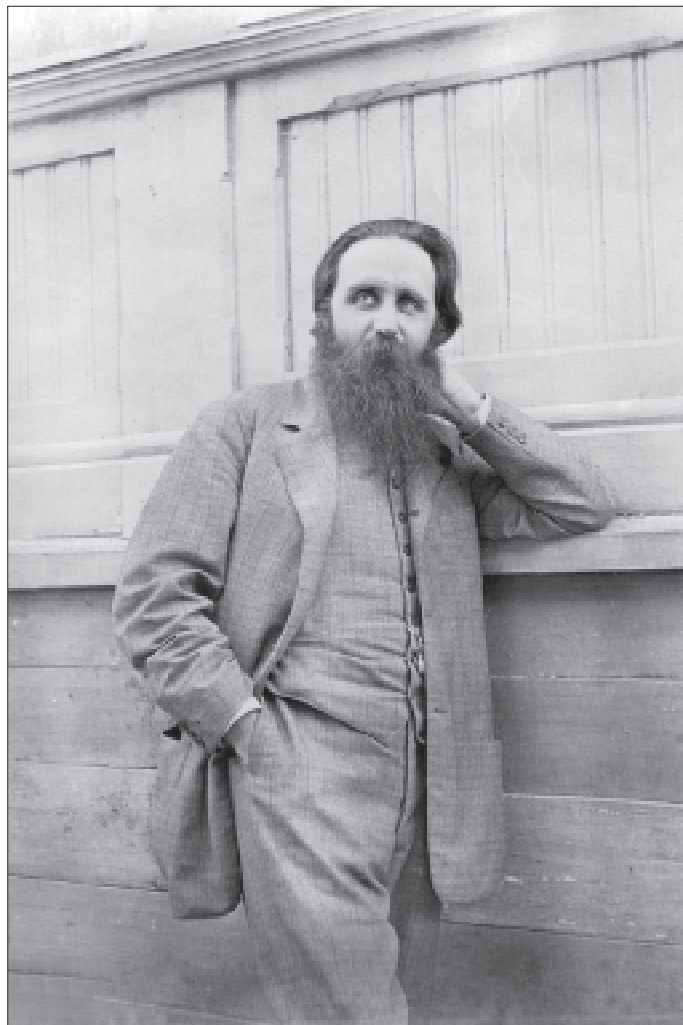
Видання розраховане на докторантів, викладачів, аспірантів, магістрів, істориків, археологів, культурологів, етнологів, фольклористів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників, біологів, вчителів, краєзнавців, художників, а також молодих дослідників, які роблять перші кроки у створенні нових знань.

Друкується в авторській редакції. Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань, літературних джерел, таксономічних, географічних назв та інших відомостей несуть автори.

Адреса редакції:
Рівненський обласний краєзнавчий музей,
вул. Драгоманова 19,
м. Рівне,
Україна,
33028

Телефон (факс) 0 (362) 26 75 80
www.museum.rivne-obl.eu
E-mail: rivnemuseum@ukr.net

© Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2010
© Автори статей, 2010

140-річчю
від дня народження
Федора Рудольфовича
ШТЕЙНГЕЛЯ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Головний редактор

БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора

РОМАНЧУК
Олег Степанович

Літературний редактор

КОРНІЙЧУК
Марія Василівна

Дизайн

РОМАНЧУК
Олег Степанович

Технічний редактор

ЗЕНЬ
Олег Михайлович

Відповідальний за випуск

РОМАНЧУК
Олег Степанович

ЗМІСТ

Олександр БУЛИГА. Городоцький музей Федора Штейнгеля як плід колективної праці	9
Степан ШЕВЧУК. Українознавча спадщина Городоцького музею	15
Ніна МИРОНЕЦЬ. Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис	22
Олег РОМАНЧУК. Барон Федір Штейнгель – засновник першого музею на Рівненщині. Етапи музейного будівництва краю	33
Алла УКРАЇНЕЦЬ. Добродійна діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля	34
Андрій КЛИМЧУК. Архівні матеріали про життя та діяльність барона Федора Штейнгеля	42
Алла БАЧИНСЬКА. Експедиційні дослідження села Великі Цепцевичі Володимирецького району	46
Тетяна ПОНОМАРЬОВА. Поколінний розпис Штейнгелів	49
Ірина ЛУКАШЕВИЧ. Людина великої душі (Спогади про Ф. Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І. В.)	52
Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ. Натхнений діяльністю Федора Штейнгеля	63
Іван ПАЩУК. Зустрічі, що не забулися: Михайло Грушевський і Федір Штейнгель	67
Микола БЕНДЮК, Світлана МУРАВСЬКА. Від приватної збірки до музею	70
Ярослава ВЕРНЮК. Городоцький музей кінця XIX – поч. XX ст. у рукописних та друкованих джерелах	76
Валентина ДОБРОЧИНСЬКА. Юрій Шумовський – послідовник музейної справи Федора Штейнгеля. Із епістолярної спадщини	79
Богдан СТОЛЯРЧУК. Барон Ф. Р. Штейнгель і Городок	84
Рада МИХАЙЛОВА. Федір Штейнгель. Історія родини	86
Микола БЕНДЮК. Маловідомі сторінки з життя художниці Ольги Дмитрівни Яновської	91
Вікторія БОЙКО. Установча конференція ООН в Сан-Франциско 1945 року: участь делегації Української РСР	95
Валентин ВІТРЕНКО, Аліса ІЩУК. Мовні запозичення німецьких колоністів у районі басейну річок Случ і Горинь	99
Валентин ВІТРЕНКО, Оксана МИКИТЮК. З життєвого і творчого шляху німецького етнічного поета Александра Цільке: до 100-річчя від дня народження	101

Валентин ВІТРЕНКО, Анна УДОВЕНКО. Періодичні видання етнічних німців Західної Волині в 20-х – 30-х роках ХХ століття	108
Олена ВОВЧУК, Ірина САЦКІВ, Андрій КОРЧАК. Пам'ятні хрести, фігури та каплички села Білявці	112
Олексій ВОЙТЮК. Дорогобузький замок литовсько-польської доби (За матеріалами розкопок Нікольченка Ю. М. у 70-х роках ХХ століття)	121
Ольга ГАВРИЛЕНКО. Остання з роду Острозьких	126
Наталія ГАВРИШ. Концтабори для радянських військовополонених у період німецької окупації 1941-1944 рр. у м. Рівне і Рівненській області	130
Ольга ГАРБАРУК. Авдеев Валерій Дмитрович	135
Наталія ГРИШКО. Співпраця Уласа Самчука та Інституту дослідів Волині	138
Галина ДАНИЛЬЧУК. Рівне періоду німецької окупації: 1941-1944 рр. (За матеріалами архівів)	141
Валентина ДАНИЛІЧЕВА. Німці на Волині	145
Алла ДМИТРЕНКО. Бджільництво у Рокитнівському районі на Рівненщині: сучасний стан (За експедиційними матеріалами)	149
Ольга ДУБЧАК. Часова стабільність прізвищ	153
Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ, Ольга САУШ. Кремінна сировина на Рівненщині	154
Теодор ЗВАРИЧ. Віднайдений архів брідського краєзнавця Гната Кучера	157
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, Віктор БАЮК. Рятівні дослідження у місті Луцьку на Яровиці в 2008 році	160
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, Сергій ПАНИШКО. Археологічні дослідження в Луцьку на вулиці Гнідавській	163
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, Сергій ПАНИШКО. Дослідження давньоруського Любомля	166
Наталія КОЖУШКО. Сторінки історії Рівненської чоловічої гімназії (училища). Почесні попечителі	169
Андрій КОРЧАК. Тексти вцілілих надгробків єврейського кладовища в Радивиліві (За результатами повторного дослідження у вересні 2009 р.)	172
Дмитро КРАВЕЦЬ. Трагічна доля Ярослава Мічуди та Василя Кондрася – працівників музею-заповідника «Козацькі могили»	177
Юлія КРАВЦОВА. Вірування мешканців Рівненщини в покійників	184
Ілона КУЗІНА, Людмила ЧЕРПАК. Особливості виготовлення серпанкових тканин у Дубровицькому р-ні на поч. ХХ ст.	189

Аліна МАСЯЄВА. Портрети родини Карвіцьких-Дуніних з Мізоча (Спроба атрибуції)

194

Віктор МЕЛЬНИК. Історія вивчення та охорони базальтів Волинського Полісся 198

Ярослав ЦЕЦИК, Інна МЕЛЬНИК. Участь західноукраїнських політичних партій
у акціях протесту проти голодомору в УСРР у 1933 році 202

Роман МИХАЛЬЧУК. «Червоні визволителі» 205

Ольга МОРОЗОВА. Фотоальбом рівненських навчальних закладів 210

Степан МОХНЮК. Формування та розвиток монетно-грошових стосунків
на Західній Україні – Волині (1921-1939) 215

Володимир МУШИРОВСЬКИЙ. Ветерани війни – ветерани музею 217

Інна НАГОРНА. Сувора барва його життя і слів 223

Олексій НАГОРНЮК. Напади татар на поліські села в XV-XVII століттях
у світлі народних переказів 227

Дмитро НАУМОВ. Фотографії полків зі збірки Рівненського обласного краєзнавчого
музею 238

Ярослав ОНИЩУК. Підкамінські печери: спроба історичної інтерпретації 240

Тетяна ПАРХОМЕНКО. Глиняний посуд у народних звичаях та обрядах 243

Валентина ПЕТРОВИЧ. Природні та історичні передумови виникнення
міста Володимир 248

Богдан ПРИЩЕПА. Підсумки археологічних досліджень літописних
міст Волині у 2004-2009 рр. 251

Олена ПРИЩЕПА, Світлана ЛЕОНЧИК. Студентська археологічна практика
в системі сучасних наукових досліджень пам'яток археології
в районі Хрінницького водосховища на Рівненщині 258

Володимир РОЖКО. Волинська духовна семінарія в Крем'янці
1919-1939 рр., Волинська духовна семінарія в Луцьку 1945-1964 рр.
(В документальних джерелах держархівів Тернопільської
та Волинської областей) 260

Петро САВЧУК. Костели Дубенщини 267

Олена СЕМЕНОВИЧ. Чорнобильська трагедія у творчості художника Олександра
Лаворика 273

Олександр СТАШУК. Сонце над Іквою (Млинівській дитячій художній
школі – 35 років) 278

Оксана СИКЛІЦЬКА. Історія заснування та архітектурні особливості
монастирів міста Дубно XVI-XVII ст. 283

Раїса ТИШКЕВИЧ. Поліський серпанок 287

Віталій ТКАЧ, Інна ТИМОЩУК. Глиняні іграшки XVII – початку XX ст. з Дубенщини	294
Лілія ТОЛСТУХА. Знищення межиріцького гетто німецькими окупантами в селі Великі Межирічі Корецького району в 1942 році	298
Владимир УЛЬЯНОВ. Российские консулы в Бродах	302
Валерій ЦИБУЛЬСЬКИЙ, Віктор ГРОМ. Кримсько-татарський фактор у битві під Берестечком	306
Василь ЧЕКУРКОВ. Археологічні джерела литовсько-польської доби про місто Рівне (За матеріалами досліджень 2007 р.)	311
Людмила ШАХМАТОВА. Повернення на Батьківщину (Пересопницьке Євангеліє в книжковій колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею)	315
Ігор ШВЕЦЬ. Почаївська лавра в часи хрущовських гонінь на церкву	319
Людмила ШЛАПАК. «Хочу бути просто українським письменником...» (До 105-ї річниці від дня народження Уласа Самчука)	323
Ольга ЮРЧУК. Свідок музейної історії	328
Відомості про авторів	333

Олександр БУЛИГА

Городоцький музей Федора Штейнгеля як плід колективної праці

Федір Штейнгель – сьогодні це ім'я добре знане в Україні, зокрема на Волині, в Городку неподалік Рівного, де він прожив майже усе своє життя. Його працю, як організатора місцевого музею, благодійника, політичного діяча вивчали чимало дослідників. Саме Городок став його другою батьківщиною, тут і тепер шанують його пам'ять, завдячуючи справам родини Штейнгелів. Його батько Рудольф Штейнгель, походив з німецьких баронів Остзейського краю (Балтія). Мати Марія була православною українкою і мала великий вплив на формування світогляду сина. Федір народився 26 листопада (9 грудня) 1870 року [14, 8]. Один із перших сучасних дослідників біографії Штейнгеля Геннадій Непомнящий вказує, що місцем його народження був Санкт-Петербург [13, 14]. У восьмирічному віці він прибув у Городок разом з батьками, які придбали городоцький маєток у Павла та Антона Безерді [14, 8].

Зростаючи в українському середовищі, Штейнгель увібрав у себе усі найкращі риси народу, земля якого для Федора стала рідною. Навчаючись у Київському, а згодом Варшавському університетах, він познайомився з багатьма цікавими особистостями. Посеред них і українець Микола Біляшівський, завдячуючи допомозі якого в майбутньому постав Городоцький музей. У цей час двадцятирічний Штейнгель уже був одноосібним власником Городка. 1892 року помер його батько. Можливо, відчуття повноправного господаря підштовхнуло ще зовсім молодого чоловіка внести щось нове у життя родинного маєтку, до складу якого входило понад 700 десятин землі [8, 126].

Ідею створення музейної колекції Федір Штейнгель виношував упродовж багатьох років, приглядаючись до оточуючого його середовища. «Интересуясь окружающими меня явлениями жизни и природы, – писав він, – а также минувшим Волини, я удивлялся, как мало можно найти информации, и в литературе, и в разных музеях, которая касалась бы Волини, ее истории, этнографии, природы и т. п. Между тем, я не мог не видеть, что в научном отношении Волинь представляет собой невероятно интересный регион» [11, 134].

У XIX ст. процес зародження і становлення музеїв України відбувався у загальному ключі розвитку музейної справи в Російській імперії. Першим, створеним у волинському краї, дослідники вважають музей, відкритий при Житомирській публічній бібліотеці у 1865 році. У 80-90 рр. XIX ст. з'являються заклади музейного типу, так звані давньосховища, що були організовані при церковних братствах та церковно-археологічних товариствах [3, 212]. Проте робота вищезгаданих музейних осередків ще не ґрунтувалась на науковій основі. Вони були лише передвісниками класичного музею, яким і стало городоцьке зібрання старожитностей, організоване завдяки старанням Федора Штейнгеля, його друга Миколи Біляшівського та їхніх колег.

У 1893 році Микола Федотович Біляшівський працював завідувачем архіву управління Царства Польського. Саме він усіляко сприяв Штейнгелю в реалізації його ідеї створення у Городку музейного закладу [2, 12]. Ось як згадував Федір Рудольфович про свій замисел організації музею: «...Я звер-

нувся за порадою до мого друга [М. Біляшівського] ... і пояснив йому мою думку. Від нього я дізнався про існування у різних місцевостях за кордоном ...необмеженої кількості ... так званих місцевих музеїв і ознайомився з їхніми програмами і цілями... Тоді мені спало на думку потроху почати збирати, додержуючись програми «місцевих музеїв», усе, що стосувалося б всебічного вивчення Волині» [6]. Більш детальну програму всього музею, а також окремо кожного відділу Штейнгель передбачав розробити з допомогою музейних співробітників. Слушно наголошує О. Кушпетюк, що: «...заслуга у створенні й розгортанні діяльності Городоцького музею належить колективу осіб...» [9, 264]. Цілком очевидно, що Ф. Штейнгель під впливом однодумців утверджується в думці про організацію музею і запрошує вчених для участі у цій справі.

Як справедливо зазначає сучасний дослідник історії Городоцького музею С. Шевчук, «...Федір Штейнгель розумів, що в кінці XIX ст. царська Росія мало дбала про створення губернських музеїв, які б допомагали відтворити реалістичну історію окраїнних земель» [16, 7]. Справді, ситуація з функціонуванням провінційних музейних закладів у ті часи, як в основному, й сьогодні, мало в чому змінилась. Проте саме віддалені від центру регіони зберігали і зберігають дотепер величезну кількість різноманітних пам'яток.

Обґрунтування того, чим саме викликане створення краєзнавчої установи у Городку, Штейнгель виклав у наступних словах: «Проживаючи постійно на Волині і, безумовно, виявивши найбільше зацікавлення до цього краю, я прийшов до висновку: хоча чимало зібрано, чимало уже зроблено різними особами для вивчення нашого краю, але весь цей багатий матеріал настільки розкиданий, що користуватися ним майже неможливо. Об'єднати все це, зібрати окремі предмети, що належать до історії Волині, значимо доповнити все, що ще мало чи зовсім не розроблено, міг би тільки обласний музей Волинської губернії. Такого у нас на Волині до цього часу нема, і тому я вирішив започаткувати його, що розпочав

здійснювати з листопада 1896 р.» [16, 7].

Саме цей час є початком музейної справи на території сучасної Рівненщини. Дослідники вважають, що Городоцький музей Волинської губернії, відкритий 25 листопада 1896 року, став першим в Україні (а не лише у Волинській губернії) приватним краєзнавчим музеєм світського спрямування. Його експозиція висвітлювала історію волинського краю і була розрахована на масового відвідувача [6]. Ось що зазначає С. Гаврилюк: «Поява музеїв на теренах цих країв залежала від ініціативи і винахідливості групи осіб або навіть однієї особи – любителя давнини, зацікавленого у музейному закладі» [3, 213]. Що стосується Городоцького музею, то його організація, а потім функціонування були пов'язані з прекрасним тандемом друзів Штейнгель-Біляшівський.

Завдяки багатогранній діяльності Миколи Федотовича цей музей став справжньою науковою установою. Спираючись на особисті спостереження під час археологічних розкопок, численних пошукових експедицій, роботи в архівах, зокрема у Варшаві, Біляшівський відзначав, що серед всіх губерній Південно-Західного краю Волинська посідає одне з перших місць за кількістю пам'яток старовини, які необхідно вивчати й охороняти. Тому, на його думку, заснування музею в Городку, хоча й частково, але задовольнило б потребу Волинського краю у спеціальному закладі, де б зосереджувалися, зберігалися і вивчалися різноманітні матеріали, що різнобічно характеризували життя цього краю [6].

Від початкового періоду роботи, коли відбувався процес створення музею (1895) – спершу на постійній основі, пізніше «...наїздами влітку і взимку М. Біляшівський розробляв експозицію, допомагав у поповненні фондів, складав інструкції, програми для місцевих краєзнавців» [16, 10]. З метою комплектування городоцької фондової збірки предметами музейного значення Микола Федотович у період формування колекції старожитностей особисто відвідав багато місцевостей Волині та Полісся з метою збирання оригінальних матеріалів, які склали основу задуманого Штейнгелем закладу,

що акумулював у собі минувшину цього краю через матеріальні та духовні пам'ятки [16, 11].

М. Біляшівський, спираючись на документи інших провінційних музеїв та враховуючи специфіку конкретного регіону, а також призначення саме цього музею, склав програму його облаштування й організації, детально підготував план поточної роботи у цілому, а за допомогою співробітників В. Мошкова та А. Бикова розробив засади роботи окремих відділів. Під час серйозної і копіткої роботи над програмою закладу було вирішено «поставити її якомога ширше, що відкриє більший простір для діяльності, вести справу ... систематично, головним звертаючи увагу на те, що може слугувати для загальної характеристики краю, виключаючи все випадкове, що має назву «раритет» і чим часто бувають заповнені приватні, ба навіть громадські, збірки» [6].

Городоцький музей мав такі відділи: природознавчий, який включав колекції з геології, мінералогії, палеонтології, флори і фауни Волинської губернії; географічний – зібрання карт, планів, видів місцевостей, збірки історико-статистичних матеріалів, які мали на меті накопичення і розробку історико-географічних даних щодо кожного населеного пункту Волині, давні акти, літописи, етнографічні спостереження, нотатки про місцезнаходження різних пам'яток старовини, газетні статті, негативи, фотографії. Антропологічний відділ містив матеріали про фізичні особливості розвитку населення Волині; археологічний – колекції предметів доісторичної та історичної археології, предмети народного побуту, зразки будівельних матеріалів різних епох, сфрагістики, нумізматики Волинської губернії; етнографічний – присвячений матеріальній і духовній культурі народного життя, яке включало особливо цікаві зразки місцевого одягу, взуття, жіночих прикрас, домашнього інвентарю, вироби народних промыслов, музичний інструментарій тощо [16, 10].

Як науково-дослідний відділ, в музеї була створена бібліотека, що мала представляти колекції рукописної та друкованої книги, збирати наукову літературу для студіюван-

ня окремих питань волинезнавства. Структурно бібліотека поділялася на три відділи: рукописи, стародруковані книги та книги пізнішого часу [10].

У бібліотеці містилися збірки історичних і краєзнавчих книг, журналів, газет, стародруків, рукописів і спогадів, які висвітлювали різні боки життя Волині; також листи осіб, які працювали на Волині і для Волині; тут же зберігалися фольклорні збірки, анкети, оголошення, афіші, листи, які розсилалися, зокрема Російською академією наук, Російським географічним товариством, пізніше Товариством дослідників Волині [6]. До музейної бібліотеки книги передавали відомі тогочасні вчені. Це В. Антонович, Ф. Леонтович, М. Грушевський, О. Левицький. Книги музею дарували вчителі, міщани, духовенство, чиновники [1].

Працюючи разом з Штейнгелем, Біляшівський бачив чудові перспективи створеного ними музейного зібрання. «...Нам здається, що ... Городоцький музей Волинської губернії, маючи чітку програму та володіючи достатніми матеріальними засобами..., відіграє значну роль у справі вивчення Волині», – відзначав Микола Біляшівський у звіті музею за перший рік його існування [6]. Відомі три звіти цього музею [13, 14]. Усі вони розсилались по різноманітних наукових закладах Російської імперії, так що робота волинського музейного осередку була знана й шанована.

Підтвердив передбачення Біляшівського про значимість Городоцького музею і наступний розвиток дітища барона Штейнгеля. До роботи в музеї поступово долучались інші дослідники, які проводили так звані «екскурсії», тобто сучасні експедиції по різних кутках Волині. Члени експедицій були поділені на декілька секцій згідно з напрямом їхніх досліджень. Працювали секції археології, історії, етнографії, ботаніки та зоології [3, 220].

Експедиції працювали на першому етапі роботи Городоцького музею. Вони проходили по різних місцевостях Волині у 1899 і 1900 роках. Кожен із вчених, який представляв певну галузь знань, підбирав помічників, щоб реалізувати наукову програму. Ар-

хеологічну секцію представляли Ф. Штейнгель, І. Абрамов, Є. Корнилович, М. Рекс та ін., історичну – А. Матвеев, Я. Яроцький, А. Михайлова, В. Нейкірх та ін., етнографічну – В. Мошков, І. Богословський, Ю. Жалковський, С. Анікін, Л. Фельдман та ін., ботанічну – Д. Врангель, М. Голополосов, Ю. Мошкова, зоологічну – А. Мордвилка, Н. Мошков [16, 40].

Хранителем Городоцького музею став Євген Корнилович, який отримував поради Миколи Біляшівського через листування. Завдячуючи збереженій епістолярній спадщині (міститься в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського) відомо про подальшу опіку музеєм Миколою Федотовичем, який надавав різноманітні консультації. Також знаємо про збиральницьку роботу городоцьких музейних працівників [3, 464-468]. Колекції поповнювались як шляхом передачі предметів музейного значення, закупівлі, так і завдяки експедиційній роботі. Зокрема, в листі від 18 лютого 1899 року Корнилович писав Біляшівському: «Музей помалу росте. Недавно г. Красовский привез целый ящик старинных документов, взятых им из костела, г. Шимоновский привез несколько монет из клада, найденного в Вольнской губернии. У барона тоже есть некоторые вещи для музея, но какие, я не знаю, барон еще мне не передал» [3, 467]. В одному з наступних листів Біляшівський дізнався про музейні експедиції: «...барон, я и еще 8 человек совершили экскурсию в с. Пересопницу, Клевань, Степань, Домбровицу и др. села. В Пересопнице раскопали 5 курганов и одно городище» [3, 467].

Другий етап діяльності музею (1901-1903), за Штейнгелем, був періодом своєрідного затишшя. Це викликано тим, що головна наукова сила Городоцького музею М. Біляшівський отримав посаду директора музею у Києві. З різних причин не працювали з Штейнгелем активні В. Мошков та А. Матвеев [16, 43]. У 1904 році для впорядкування музею була запрошена завідувачка обласного музею ім. Поля в Катеринославі А. А. Скриленко [7]. Про її роботу в Городку Штейнгель писав в одному зі своїх листів

до М. Біляшівського: «Я дуже задоволений, що нарешті музей приведено до порядку, все записано, і музей має цілком належний вигляд... З Антоніною Антонівною ми працювали разом і в цілому ладили. Вона – прекрасний працівник і справлялася з роботою дуже добре...» [9, 264].

Активна збиральницька, дослідницька та експозиційна робота музею поволі поступилася першістю науково-освітній, коли до Городка почали прибувати з метою ознайомлення з представленою колекцією, яка вже розширила площі експонування. По суті це третій етап роботи музею, який тривав до часу переїзду колекції на Кубань (1915) і став завершальним періодом функціонування Городоцького музею. Якщо на першому етапі музей розміщувався у двох залах, то в останній займав п'ять [16, 43]. Основу експозиції склали предмети музейного значення, що були зібрані під час двох експедицій (експедицій) наприкінці ХІХ ст.

Напевно сюди приїздили й з метою переймання досвіду. Ймовірним і закономірним було б перебування у той час в гостях у маєтку барона Штейнгеля організатора першого рівненського музею (1906) З. Окенцького [12, 7]. Найвірогідніше поштовхом до створення у повітовому центрі музею стала колекція городоцьких старожитностей. Проте заснування в Рівному музею не мало такого резонансу. Ось як вважає О. Прищеп: «Очевидно, не такі вже й гучні імена мали його засновники, а сама колекція явно поступалася городоцькій» [15, 36].

У 1907 р. А. Шафранський на сторінках журналу «Возрождение» опублікував статтю «Екскурсія в с. Городок Вольнской губернии. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля». Завдячуючи кременецькій друкарні вона була поширена по школах Волині. Автор статті закликав молодь продовжити розпочату бароном справу, запрошуючи включатись до збору різноманітних цікавих краєзнавчих матеріалів [16, 47-48].

Найактивніше накопичував колекції Городоцький музей наприкінці ХІХ ст. У цій діяльності роботи брав участь сам Штейнгель та його колеги, результати роботи оформлялись, як належить, у вигляді звітів. Надалі

головним видом музейної роботи стало представлення створеної експозиції для широкого загалу. На жаль, не вдалося віднайти матеріалів про останні роки роботи музею. Найімовірніше, в цей час музей у Городку здебільшого використовував ті експонати, що були зібрані в перші роки його функціонування завдячуючи колективній роботі прихильників музею. Відомо, що Городоцькому музеєві робили подарунки ті, хто цікавився його роботою й вболівав за неї. Проте інтерес до колекції, зібраної бароном Штейнгелем та його колегами, вже був не таким великим, як на початку їхньої діяльності. Пояснюється це створенням музеїв у інших містах та містечках. Їх відкриття було певною мірою зумовлене тим, що інформація про Городоцький музей сприяла наслідуванню ідеям Штейнгеля, а ті, хто стояв разом із ним біля витоків першого волинського обласного музею, зокрема Біляшівський, створювали нові музейні заклади. Активна робота музею була призупинена, можливо, у зв'язку із заняттям Штейнгелем політичною діяльністю. Молодечий запал і потяг до музею перебрали у нього зовсім інші справи. Початкові щорічні виділення коштів на музей надалі спрямовувалися також на інші добродієні цілі барона. У 1902 році він засновує в Городку двокласне сільське училище, пізніше за його підтримки тут організовано народний хор, театр, бібліотеку з хатою-читальнею [13, 14].

Федір Штейнгель брав участь і у громадсько-політичному житті тогочасного суспільства. Він був членом ЦК конституційно-демократичної партії, Товариства українських поступовців, брав участь у роботі І Державної Думи (1906 р.) Відома його діяльність на посаді голови Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (1915-1917 рр.), голови Виконавчого комітету об'єднаних організацій Києва (1917 р.), а також його здобутки як посла Української держави в Берліні (1918 р.) [10]. Також Штейнгель відбував тримісячне ув'язнення за антиурядову агітацію в Царськосельській в'язниці. Ще один маловідомий факт: у 1912 році на установчому конвенті російських масонів його обрано

головою «Великого Сходу Росії» [13, 15]. Проте жодна справа Штейнгеля не зробила його ім'я таким знайомим в історії, як справа організації першого музею на теренах Рівненщини, закладу, що працював на наукових засадах і став відомим далеко за межами Волині та України.

Меценатська, добродієна діяльність Федора Рудольфовича стосувалася багатьох напрямів його праці, але найперше відобразилася в організації музею. Він виділяв великі суми на розвиток науки при музейному осередку, дбав про майбутню його долю. Штейнгель заповів, що у разі неможливості чи небажання опікуватися музеєм ним чи його послідовниками зібрані музейні цінності безвідплатно переходять у власність однієї з громадських установ [16, 48]. Життя розпорядилось по-іншому. Городоцький музей функціонував до початку Першої світової війни. З наближенням до Волині лінії фронту всі експонати були евакуйовані Штейнгелем на Північний Кавказ до його родичів, подальша їхня доля невідома [2, 15].

Людські якості Федора Рудольфовича притягували до нього найкращих людей того часу. Інтелігентність, розуміння необхідності збереження культурно-історичного надбання зміцнювали його престиж в очах оточуючих. Уміння об'єднати навколо себе, запалити ідеєю, зацікавити допомогло Федору Штейнгелю в його роботі з організації, створення та функціонування Городоцького музею. Організаторські здібності, помножені на фінансову підтримку, зробили його дітище відомим у всій країні.

Дмитро Дорошенко про нього згадував: «Як людина – це був джентльмен у кращому й ідеальному розумінні цього слова. Мати з ним справу було для кожного найбільшою приємністю, настільки це була мила та симпатична людина. В українських колах він користувався високою повагою й авторитетом» [4].

Федір Штейнгель проживав у Городку до 1940 року. Під час переселення волинських німців на історичну батьківщину він від'їжджає з родиною до Саксонії, де й помер у місті Раденбурзі, що біля Дрездена, 11 лютого 1946 року [13, 15]. У Німеччині про-

живали його нащадки [5]. Є відомості, що під Берліном декілька років тому померла онука Ф. Штейнгеля. Інша внучка барона – Тетяна – живе в Києві. Її сподіваємося побачити серед учасників нашої наукової музейної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження Федора Штейнгеля. Очікуємо й на онука М. Ф. Біляшівського – Миколу. Усі разом вшануємо пам'ять організатора першого волинського музею.

24 вересня 2010 р. проведенням наукової конференції (матеріали якої представлені в цьому збірнику), ще за два місяці до 140-річчя з дня народження Федора Штейнгеля, рівненські музейники розпочинають відзначення ювілею батька музейної справи Волині, пам'ятаючи його натхненну працю та роботу його сподвижників. Разом із краєзнавцями та дослідниками волинської минувшини учасники нашого традиційного зібрання відвідають з екскурсією, на згадку про Штейнгеля, й Городок – місце першого волинського музею. Для музейних працівників Волині ім'я Штейнгеля завжди буде дорогим, розпочаті ним добрі справи розвиватимуться й міцнітимуть, а життєвий шлях лишатиметься прикладом служіння ідеалам високої моралі, духовної чистоти та відданості історико-культурному надбанню рідної землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бухало Г. Барон Штейнгель // Червоний прапор, 7; 12; 14 листопада 1991.

Табличка на будинку, де був перший на Волині музей, організований Ф. Р. Штейнгелем

2. Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки. – Рівне, 1996. – Вип. 1. – С. 11-16.

3. Гаврилук С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини та Підляшся (XIX – початок XX ст.). – Луцьк, 2008. – 535 с.

4. Дем'янчук Б. Був у барона Городок... // Україна молода. – 10 січня 2007. – № 3.

5. Дем'янчук О. Меценат з великою душею // Вісті Рівненщини. – 24 листопада 2006. – № 70.

6. Дідух А. В. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV52_2006.../04_didukh_lv.pdf.

7. Климчук А. М. Був такий барон... [Про барона Рудольфа фон Штейнгеля] // www.istvolyn.info.

8. Климчук А. Музей барона Федора Штейнгеля // Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи. – Острог, 2009. – С. 126-129.

9. Кушпетюк О. Федір Рудольфович Штейнгель та його роль в організації Городоцького музею // Волинський музей: історія та сучасність. Науковий збірник. Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 263-266.

10. Миронець Н. Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля // Автореф. дисертації кандидата історичних наук: 07.00.08. – НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – 18 с.

11. Михайлова Р. «Искренне Ваш, барон Штейнгель» // Стиль&ДОМ. – 2000, № 5. – С. 132-135.

12. Мушировський В. М. Сторінки історії музею // Наукові записки. – Рівне, 1996. – Вип. 1. – С. 7-11.

13. Непомнящий Г. Життєвий шлях Ф. Штейнгеля // Діячі науки і культури рідного краю. Матеріали, тези наукової конференції, студентів, аспірантів, молодих викладачів. – Рівне, 1993. – С. 14-15.

14. Пилип'юк В. Острів благодаті. – Львів, 2004. – 72 с.

15. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.

16. Шевчук С. Жертовність для утвердження України. – Рівне, 2002. – 99 с.

Українознавча спадщина Городоцького музею

У цьому році виповнюється 140-ліття засновника одного з перших регіональних музеїв, які утверджують Україну з її історичною Волиною. Тривалий час народознавча спадщина цього осередку замовчувалася, бо його організатором та меценатом був німець за походженням, а ще й до того дворянин – барон Федір Рудольфович Штейнгель (1870-1946). Музей функціонував у кінці XIX – поч. XXст. До співпраці в ньому залучались уже відомі на той час М. Біляшівський, Хв. Вовк, В. Мошков, І. Абрамов, П. Тутковський та інші діячі науки, мистецтва. Усі вони пізніше отримували неодноразову оцінку з огляду на їх залюбленість у рідну культуру та подвижництво в розгортанні українознавчих студій за підтримки Ф. Р. Штейнгеля. У наш час окреслення реалістичних наукових орієнтирів гуманітарних наук XXI ст., втілення їх в життя, важливо осмислити набутки попередніх періодів, що в умовах бездержавності фальсифікувалися, подавалися через призму чужинницьких ідеологій. Особливо тенденційно трактувалися здобутки діячів науки та мистецтва, які стосувалися духовності життя українців, їх фольклорної, етнографічної спадщини, звичайної минушини, що засвідчувала древність походження нашої цивілізації у всеслов'янському та європейському контексті. Відтворити напрями та специфіку діяльності Городоцького музею до деякої міри ще можна за вцілілими архівними колекціями Державного архіву Рівненської області (Далі – ДАРО), обласного краєзнавчого музею, Музею етнографії народів Росії, Історичного музею в Києві. Певні узагальнення вже давались у публікаціях Ф. Р. Штейнгеля, І. Абрамова, В. Камінського, Л. Чикаленка, А. Шафранського, Г. Бухала, Я. Вернюк, Р. Засса, Ю. Лашука, Р. Михайлової, Я. Поліщука, Г. Скрипник, О. Франко, С. Шевчука, Й. Федаса, Б. Столярчука та ін. Але всі їхні студії вже раритетні й майже недоступні. Настав час створити містке монографічне дослідження,

щоб друкованими карбами засвідчити знателюбне пошанування подвижництва для утвердження України через історичну Волинь під меценатством не українця, а німця за походженням.

Чимало славних імен діячів науки і мистецтва – дослідників Волині – введено в енциклопедичні довідники, щоб ознайомити з ними сучасників. Їхньому подвижництву в нашій країні присвячувались окремі сторінки публікацій, монографії, організовувалися конференції. Останнім часом прізвищами персоналій зарясніли окремі монографії, в яких проливається світло на волинське краєзнавство. Але ряд постатей, які прислужилися науці, літературі, мистецтву, потребує реалістичного слова, щоб повернути їх із забуття до безсмертя, бо вони наполегливою працею дбали як про увічнення історії України, так і збереження матеріальної та духовної спадщини волинського краю. Серед таких імен маємо з пошануванням назвати Ф. Штейнгеля, М. Біляшівського, В. Мошкова, Хв. Вовка та ін. Про них ще не написані монографії, ґрунтовні публікації. Лише окремі відомості зафіксовані в праці академіка, доктора історичних наук, директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України Г. А. Скрипник, старшого наукового працівника того ж інституту, кандидата філологічних наук Й. Ю. Федаса, доктора мистецтвознавства О. А. Правдюка, доктора мистецтвознавства, професора Київського національного університету культури і мистецтва А. І. Іваницького. Вищеназвані вчені України акцентували увагу на висвітленні окремих питань стосовно Городоцького музею.

Звичайно, інформаційні матеріали не відтворюють об'єктивний розмах меценатства Ф. Р. Штейнгеля для виявлення, вивчення і збереження духовної та матеріальної культури Великої Волині у контексті самотності спадщини України, про зацікавлення та наукові студії В. Мошкова, вагомий вне-

сок М. Біляшівського у розвиток археологознавства, музеєзнавства, мистецтвознавства, П. Тутковського – природознавства, народної архітектури. Заслугує на вивчення подвижництво Хв. Вовка в антропологічному, етнологічному дослідженні нашого краю. Для автора цих рядків вищезгадані постаті діячів науки і мистецтва збудили роздуми, спонукали до розгортання пошуків щодо визначення вагомості діяльності В. Мошкова, реалізації задумів для ґрунтовного вивчення фонду Федора Рудольфовича Штейнгеля, дивом збереженого в Державному архіві Рівненської області [1].

У період радянської ідеології не годилося розкривати українознавчу значимість вагомих пам'яток історії, мистецтва та сакральних пам'яток культури, фольклорно-етнографічну спадщину музею села Городок. Про діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля – просвітителя та мецената Волині, його сучасників не дозволялося відгукуватися позитивно, а тим більше оповідати про вагомі життєві епізоди і досягнення.

З родиною Штейнгелів свого часу був знайомий Т. Г. Шевченко. У його «Щоденнику» за 14 травня 1858 р. значиться, що зустріч відбулася з Володимиром Івановичем Штейнгелем (літ. псевдонім Камнесвятов, Тридечний), відомим в історії як російський письменник і декабрист, який був засуджений на 20 літ каторжних робіт. У літературних джерелах В. І. Штейнгель визначався як тобольський друг Михайла Лазаревського [2, 392] (відомого опікуна Т. Г. Шевченка в останні дні його життя, розпорядника його поховання і перевезення тіла поета в Україну) [3, 341]. Володимир Штейнгель є дідусем Федора Рудольфовича.

Уся родина барона Ф. Р. Штейнгеля, яка проживала на Волині, постійно турбувалася про утвердження та популяризацію українства. За споминами Л. Чикаленка, брат баронеси мав незакінчену університетську освіту і активно цікавився місцевим фольклором, записував українські пісні, перекази, казки і зібрав чимало народознавчого матеріалу. Сама баронова, як і чоловік, опікувалася місцевою школою, лікарнею, дбала про дівчат-випускниць, щоб вчилися на

сільських учительок. Родина Штейнгелів «мала великі зв'язки серед російського суспільства, але з виразними симпатіями до всього українського» [4].

Діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля багатогранна. Вона ще очікує невтомного дослідника. Серед місцевих селян і по всій Волині він здобув славу «батька», «доброго батька», «нашого доброго барона», «дбайливого господаря». Федір Рудольфович утвердив своє ім'я і як громадсько-політичний діяч, депутат першої Державної Думи в царській Росії, член Товариства українських поступовців, посол Української Народної Республіки в Берліні 1918 р. Коли царський уряд вирішення українського питання зводив до гасла «Нет, не было и быть не может», І. А. Шраг, П. І. Чижевський, А. В. Вязов, М. Ф. Біляшівський, Ф. Р. Штейнгель, О. Свечин, К. Барідж та ін. прогресивні діячі стояли в обороні паростків національного життя [5, 15], народних інтересів. Федір Рудольфович Штейнгель намагався українські національні традиції висвітлювати в європейському контексті, тому й узявся бережно їх успадковувати з допомогою відомих діячів науки і мистецтва.

Підготовлена нами журнальна стаття «Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею» [6] однією з перших ввела у науковий обіг велику інформацію, в якій називались імена подвижників у галузі дослідження Волині та всієї української культури. Академічний часопис «Народна творчість та етнографія» посприяв вагомому увічненню оригінального наукового осередку під опікою Ф. Р. Штейнгеля та назвав напрями діяльності Миколи Біляшівського, його сучасника з розгортання дослідницьких студій на Волині Валентина Мошкова. Для формування майбутньої об'єктивної думки про городоцький осередок скажемо, що фонди Штейнгеля у київських, рівненському архівах частково опрацьовували учені, але утверджувати подвижництво в галузі українознавства, волинізнавства, полісеєзнавства у позитивному плані, як уже зазначалося, з ідеологічних мотивів не рекомендувалося.

Завдяки спонукуванню ентузіаста Рівнен-

ської міської «Просвіти» ім. Т.Г.Шевченка Михайла Бореяка у 2002 р. визріла необхідність ще раз проаналізувати наявні архівні джерела, періодичні видання, щоб оповісти про наукові студії Валентина Олександровича Мошкова в Городоцькому музеї, а також про збережену спадщину дослідника. Вагома результативність у галузі краєзнавства, етнології, фольклористики, музикології, історії ремесел, промислів, іконопису засвідчується у звітах Городоцького музею, складених як Федором Штейнгелем, так і Миколою Біляшівським. У представленій передмові до першого звіту музею Федір Рудольфович обґрунтував, чим викликане створення краєзнавчої установи: «Проживаючи постійно на Волині і, безумовно, виявивши найбільше зацікавлення до цього краю, я прийшов до висновку, хоча чимало зібрано, чимало уже зроблено різними особами для вивчення нашого краю, але весь цей багатий матеріал настільки розкиданий, що користуватися ним майже неможливо. Об'єднати все це, зібрати окремі предмети, що відносяться до історії Волині, значимо доповнити все, що ще мало чи зовсім не зроблено, міг би тільки обласний музей Волинської губернії. Такого у нас на Волині до цього часу нема, і тому я вирішив започаткувати його, що й розпочав здійснювати з листопада 1896 р.» [7, 1]. Усю справу ведення і наукового керівництва музеєм було доручено Миколі Федотовичу Біляшівському. За стислими звітами дізнаємося, що організація і створення такого дослідницького осередку потребували великого ентузіазму. Окрім матеріальних затрат, важливо було, щоб музейну справу започатковували не кабінетні науковці, а вчені, здатні до польової пошукової діяльності. Тому до організації етнографічного відділу долучився В. Мошков, антропологічного – Хв. Вовк та ін. [8].

Створення регіонального музею на Волині зумовлювалося як економічними, так і науковими потребами, викликаними необхідністю розширення виробництва продукції з місцевої сировини на базі традиційних ремесел та кустарних промислів, щоб спершу конкурувати, а потім витіснити дорогі для Росії західноєвропейські вироби. Для ви-

значення перспективного напрямку розвитку ремесел та промислів на традиційній основі потрібно було створити своєрідний науково-дослідний осередок.

У Волинській губернії на той час працювали музеї у Володимирі-Волинському та Житомирі. Проте займалися вони переважно вивченням пам'яток церковної, археологічної старовини та іконопису. У західно-українських землях не могло бути й мови про відкриття такої установи з фінансуванням державної скарбниці. Тому за рекомендаціями М. Ф. Біляшівського Ф. Р. Штейнгель, який для розвитку освіти, краєзнавства виділяв великі кошти і зробив значний внесок у вивчення старожитностей Волині, згодився організувати фольклорно-етнографічний осередок.

Федір Рудольфович сам також займався науковими спостереженнями, брав участь в експедиціях. У 1905 р. він підготував останній звіт музею за 1898-1904 рр. У передмові до книги Федір Рудольфович відзначився синкретичним аналізом музейної діяльності. У цьому періоді він виділяв три етапи. На першому (1899-1900) здійснювалися експедиції (експедиції) науковцями-фахівцями у різних галузях знань. Кожен із провідних учених добирав помічників, щоб активно реалізувати наукову програму. У першій експедиції влітку 1899 р. брали участь барон Ф. Р. Штейнгель, І. С. Абрамов, Є. І. Корілович для вивчення археології; В. О. Мошков, Ю. В. Жалковський, С. В. Анікін, Л. Фельдман – етнографії; барон Д. К. Врангель, М. А. Голополосов, Ю. В. Мошкова – ботаніки; А. К. Мордвилка, Н. О. Мошков – зоології.

Експедиція обстежувала Городок, а потім працювала: у Рівненському повіті (селах Пересопниця, Білів, Новий Жуків, Корост, Кричильськ, Немовичі та містечках Клевань, Деражне, Степань); Луцькому (селах Городець, Великі Цепцевичі, Кураж, Орв'яниця, Берестя, Селець, Лютинськ, Річиця, Удрицьк, містечках Бережниця, Дубровиця, Висоцьк).

Упродовж двох тижнів здійснено розкопки п'ятнадцяти курганів (5 – у Пересопниці, 3 – Корості, 5 – Городці, 2 – Теклівці). Були

зроблені окомірні плани городищ при селах Білів, Городець, Кричильськ та Степань. Здійснювалися пробні розкопки городищ при селах Білів, Кричильськ, Новий Жуків. Дослідникам відкрилися стоянки кам'яного віку неолітичної епохи на лівому березі Горині у Висоцьку та Користі. Під час експедиції всіма секціями зафотографовувалася місцевість, пам'ятки старовини, типажі місцевих жителів, вуличних сцен. Фотоілюстративний набуток обіймав 75 негативів. Збиралися також матеріали з духовної та матеріальної культури, укладалися колекції комах та рослин.

У другій експедиції влітку 1900 р. брали участь А. А. Матвіїв, Я. В. Яроцький, А. Я. Яроцька, В. В. Нейкрих (історія); барон Федір Рудольфович Штейнгель, І. С. Абрамов, Є. І. Корилович, Н. К. Рекс (археологія); В. О. Мошков, І. Х. Боговський (етнографія); Н. О. Мошков (зоологія). Учасники другої експедиції залізницею добралися до Житомира, а звідтіля на возах пересувалися: в Житомирському повіті (через Гоголівку, Пісчанку, Троковичі, В. Горбаші, Андріїв, Топорища, Селець, Камінний Бід, Рудню Борову, Ковалі, Лісоводину, Ушицю, Білку, Баскаки, Рясне, Бараші, Немирівку, Ходаки, Татарновичі, Сарновичі, Тартак, Закуси, Селець, Народичі, Ласки, Кацовщину, Раковщину, Яцковичі, Овруч, Шоломки, Жуки, Збранки, Бондари, Папірню, Норинськ, Веледники, Мощаницю, Полч, Лучини, Литки); Новограді-Волинському (Пилиповичі, Дідовичі, Корець). У перелічених населених пунктах виконувалася головна комплексна програма. Зібрані спостереження вивірялися в околицях сіл, міст, безпосередньо серед інформативних джерел.

Експедиція була результативною. Секція археології виготовила оковимірні плани городищ у Коростені, Ушомирі, Норинську і Топорищах; придбала в селян раніше знайдені місцевими жителями предмети, чимало експонатів періоду неолітичної доби віднайдено у Норинську, Бондарях, Рудні, Папірні. Музей поповнився 102 кремінними ножами, 7 кремінними сокирами, 6 кривими ножами-пилками, 15 сокирами-молота-

ми, 57 стрілами, 29 скребками та ін., всього 250 експонатами прадавнини. За період експедиції було розкопано 21 курган. Усі археологічні розкопки фотографувалися та фондувалися.

Історична секція здійснювала фотографування старих церков, ікон, іконостасів, робила копії древніх актів, які зберігалися у храмах та приватних архівах, копіювала плани волинських місцевостей, закупувала давні документи, записувала легенди, перекази щодо історичних місць, чимало уваги приділялося вивченню та фотографуванню руїн церкви Св. Василя в Овручі.

Етнографічна секція збирала матеріали з духовної та матеріальної культури, закупувала експонати, що використовувалися у домашньому вжитку, особливо комплекти народного одягу, фіксувала місцеві пісні та єврейські мелодії.

Природнича секція складала списки рослин Волині, укладала гербарії, колекції комах. Усіма членами секції зроблено 351 фотографію флори та фауни.

Другий період діяльності музею (1901-1903), за думкою Ф. Штейнгеля, був затишшям, викликаним відсутністю В. О. Мошкова та А. А. Матвієва. На зниження інтенсивності роботи вплинув і перехід М. Ф. Біляшівського на посаду директора Музею древності і мистецтв (Київ). На цьому етапі музей поповнювався експонатами, які жертвували волиняни для збереження, популяризації та утвердження в ньому місцевих ремесел і промислів.

В останній рік, який описував Ф. Р. Штейнгель, упорядковувалися експонати, якими раніше поповнився музей. Якщо на першому етапі музей займав дві кімнати, то в останній період розміщувався у п'яти. Для наукового упорядкування й систематизації запрошувалася завідувачка обласного музею ім. Поля в Катеринославі А. А. Скриленко. Наукову обробку, систематизацію матеріалів музею вона здійснювала протягом всієї осені 1904 р.

У музеї утверджувалися місцеві традиції писанкарства, особлива увага зверталася на їх розписи, символіку, орнаментику. Найбільшу колекцію представляли тут тради-

ційні зразки з м. Чуднів Житомирської губ., які мали оригінальні давні назви розпису: «сорок клинців», «бобовник», «ружа», «човник», «телипани», «бочечка», «капуста», «баранячі ріжки», «вазон», «щука», «волове гоко», «чорнобривці», «сорочі лапи», «грибінка», «півні», «курячі лапки», «човни». Писанки Волині зберегли народні назви, за якими розкриваються древні символи світобудови («сорок клинців», «ружа», «волове гоко», «сорочі лапи», «триріг»), мають широкий ареал поширення не тільки на Волині, а й по всій Україні. Зібрана в музеї колекція переконувала, що наші предки строго дотримувалися традицій писанкарства як святості, що пов'язана з першопочатком світу.

У музейній колекції зберігався художній портрет Бондарівни. З наукових фольклорно-етнографічних студій відомо про образ мужньої Бондарівни – простої дівчини, яка протистояла жорстокому звабнику дівчат і жінок, польському панові М. Каньовському. Пісні Волині ушляхували героїню, їхні варіанти раніше зафіксували З. Доленга-Ходаковський, А. Словіковський, М. Костомаров. Останній опублікував місцевий варіант у збірнику «Народные песни, собранные в 1844 году Николаем Костомаровым» в «Малорусском литературном сборнике», виданому Д. А. Мордовцевим у Саратові (1859). У науковому коментуванні до волинського зразка М. Костомаров засвідчив: «На Волині народ пам'ятає Бондарівну: нерідко у сільській хаті можна зустріти портрет в одязі волинських сільських дівчат» [9, 34]. Традиція пошанування Бондарівни у малярських розписах почала зникати і стала рідкістю у місцевих родин. Наприкінці XIX – на початку XX ст. уже рідкісний портрет експонувався у фондах Городоцького музею. Зі звіту довідуємося про портретпогруддя зображеного масляними фарбами (розміри 41х31 см), дівчина вдягнута в «корсетку», на шії три ряди коралів і дукач, голова прибрана трьома стрічками, кінці яких спадають на спину. Тут же йшлося, що в донесенні від 31 січня 1856 р. володимирського земського виконавця, який відшукав цей портрет Бондарівни, зазначалося, що

вона була милою для старости київського М. Потоцького. Сам портрет був дарунком В. В. Тарнавського [8, 33].

У музеї належна увага приділялася формуванню спеціалізованої бібліотеки. Вона налічувала сотні томів, хронологічні межі яких дозволяли вивчити Волинь від давнини до початку XX ст. у східнослов'янському, всеслов'янському та обширному європейському контекстах. До кожного щорічного звіту музею подавалися бібліографічні описи книжкових надходжень за розділами: рукописи, оригінальна житійна література, стародруки, брошури та періодичні видання.

Рукописний відділ охоплював важливі документи в оригіналах (метричні, інвентарні, родові, сімейні, судові книги, книги з ухвалами земських судів, староств, єпархіальних консисторій, приписами Волинського губернатора, дипломи про дворянство, описи парафій, храмів, костелів, таємних приписів канцелярії губернії про затримання підозрюваних у крадіжках, квитанції за подимний податок, відомості про вбивство гайдамаками католицьких духовних осіб). Такі джерела дозволяли розширювати історичні, археологічні, статистичні, демографічні, етнографічні, архітектурні, фольклористичні, релігієзнавчі дослідження про життя і побут Волині. Групувалися вони за повітами (Володимирським, Дубенським, Житомирським, Заславським, Ковельським, Кременецьким, Луцьким, Овруцьким, Острозьким, Рівненським та Старокостянтинівським). Оригінали документів, виписки з них були польською, російською, латинською, а також німецькою мовами. У часовому вимірі рукописи датувалися з 1609 р. («Інвентар Ковельського староства») до 1899 р. (Ю. Жалковський. «Волинські лірники», Рівне). У цьому ж відділі зберігалися «Записки про Волинську губернію народного вчителя м. Млинова Дубенського повіту К.Ярмоховича», акафістник Почаївської Богоматері, складений проф. А. Ф. Хойнацьким 23 вересня 1870 р. До відділу рукописів належала також «Програма для збирання відомостей про народні вірування по демонології», автором якої був В. О. Мошков [8, 15-23].

Заслужує на увагу й те, що житійна література та стародруки здебільшого добиралися з місцевих друкарень Волині та її храмів, монастирів, приватних колекцій. Були тут патерики, четї-мінеї, євангелії, богогласники, акафістники, псалтирі, требники, молитовники.

Наукові видання були представлені працями в галузі природознавства П. Тутковського, І. Шмальгаузена, географії (Л. Денисова, Н. Зуца, К. Лангера, Г. Оссовського, Т. Рафальського, Т. Стецького), історії та етнографії (В. Антоновича, Н. Богославського, М. Біляшівського, Я. Волошинського, С. Голубєва, А. Дашкевича, О. Єфименко, П. Житецького, Л. Косач, М. Максимович, М. Теодоровича, О. Фотинського, А. Хойнацького, Я. Яроцького та ін.), народної освіти (А. Осінського, М. Тутолміна, Я. Яроцького та ін.), суспільствознавства та белетристики (В. Короленка, І. Крашевського, Ф. Кудринського).

Бібліотека мала багатий відділ місцевої періодики: «Волинські губернські відомості», «Волинські єпархіальні відомості», «Волинь», «Почаївський листок», а також «Археологические летописи Южной России», «Известия Кирилло-Мефодиевского братства».

Ф. Р. Штейнгель листувався з відомими бібліотеками С.-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Житомира щодо комплектування книжкових фондів про Волинь, виділяв великі кошти на придбання рідкісних видань, науково-довідкової літератури.

Федір Рудольфович радів зростанню популярності музею. Як дбайливий опікун цієї установи дозволяв користуватися фондами для розвитку науки. У текстовому звіті з приязню констатував, що колекціями, матеріалами і бібліотекою користувався архієпископ Волинський Модест (прогресивний церковний діяч і просвітитель) для збору всіх фотосвітлин з Почаївської лаври, а графиня П. С. Уварова цікавилася фотографіями старої церковної архітектури. Відзначалося, що В. О. Мошков вивчав фонди для підготовки праці про духовну та матеріальну етнографію. За свідченням Ф. Р. Штейнгеля, така книга навіть подавалася до дру-

ку, але про її долю остаточно не відомо.

Я. В. Яроцький, який активно співпрацював з музеєм, використовував матеріали для публікацій з історії. І. С. Абрамов користувався фотографіями, негативами для статті «Край Тараса Бульби». А член-співробітник Геологічного комітету П. А. Тутковський використовував фонди для складання десятиверстної карти південно-західної частини Європейської Росії (16 арк.).

Додамо також, що про фонди Городоцького музею неодноразово повідомляв у пресі М.Ф.Біляшівський. Досліджуючи містечкі пам'ятки слов'ян, учений виділяв самобутні традиції східних слов'ян як такі, що не мають аналогів у Західній Європі. На початку ХХ ст. йому вдалося ввести етнографічні зразки Волині і Полісся в оригінальне видання, що опублікувалося в Нью-Йорку, Лондоні і Парижі в 1912 р. [10, 15-31].

У 1907 р. А. І. Шафранський на сторінках журналу «Возрождение» у рубриці «З уроків вітчизнознавства» опублікував статтю «Екскурсія в с.Городок Волынской губернии. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля». Кременецька друкарня розповсюдила текст окремим відбитком по місцевих школах. Розмірковуючи щодо проблем вивчення рідної Вітчизни, автор у вступі до викладу робить узагальнення існуючих реалій Волині, бо, за його словами, «рідний край» не тільки в минулому, а й в сучасному становищі ще мало відомий «великій публіці» взагалі, а учням зокрема. Тому А. Шафранський запрошував читачів відвідати закуток Волині – с.Городок Рівненського повіту, який маловідомий, але постійно присутній у зацікавленнях видатних учених. Увага до волинського закутка викликала через функціонування музею, яким особисто опікувався барон Ф. Р. Штейнгель. Дійсно, він щорічно виділяв великі суми на розвиток науки при музейному осередку, піклувався про майбутню його долю. Свого часу Федір Рудольфович зробив цікаве розпорядження, що на випадок неможливості, небажання вести таку справу ним чи його послідовниками музей безвідплатно переходить у власність якоїсь громадської наукової установи. Таке благодіяння для Волині та України не во-

линянина, не українця за походженням заслугує найвищих похвал та утвердження пам'яті про нього. Завершуючи аналіз діяльності вищезгаданого музею, А. Шафранський висловив думку, що якби такі установи могли розвиватися, то сприяли б висвітленню, вивченню рідного краю і знайшли б співчуття у волинського люду. Автор публікації звернувся до молоді, щоб зробила добру послугу для подальшого розвитку краєзнавства, включалась до збирання цікавих місцевих матеріалів з етнографії, фольклору, здійснювала записи легенд, переказів, приказок та вірувань [11].

У Державному обласному архіві Рівненської області збереглися окремі рукописні, друковані матеріали, фотоілюстрації, які допомагають доторкнутися до свідчень про вагомий науковий студії Городоцького музею. Більшість колекцій розграбовано, знищено у період радянської ідеології. Прикро й те, що чимало нотацій В. О. Мошкова, описів М. Ф. Біляшівського осіли у запасниках архівів і музеїв С.-Петербурга. Нині вітчизняні дослідники прагнуть виявити, вивчити розпорошені фонди. Дві наукові конференції, які свого часу відбулись у Городку, засвідчили, що є багато шанувальників наукової музеєзнавчої спадщини Ф. Р. Штейнгеля. Для її відродження автор нинішньої публікації підготував пропозиції, щоб від слів пошанування перейти до конкретної праці повернення із забуття спадщини тих, хто жертвовно служив Україні. Вагомі споми́ни існують серед старожилів. Цікаві свідчення надав нам у 1985 р. найстаріший мешканець села Городок Семен Григорович Ільчук (1895 р.н.). Освіту він здобував у школі Ф. Р. Штейнгеля. Учитель Костянтин Федоренко симпатизував учневі за чесність, трудолюбивість та допитливість. Тому й порекомендував баронові, щоб улітку хлопець просушував книги з бібліотеки музею, протирав палітурки. Семен Григорович не раз бував у музеї. Найбільше придивлявся до поліських та волинських народних строїв, вертепних атрибутів. Щодо етнографічного музею, то висловив думку, що в 1918 р. його розграбували. Тоді ж, згадував він, визріли наміри міських політагітаторів стратити барона, але односельці не допустили цієї роз-

прави. Село поважало всю родину, добром згадували приїжджих дослідників. «Пам'ятаю, — згадував С. Г. Ільчук, — як дбав Теодор (Федір) Штейнгель, щоб поля були родючими, ліси дрімучими. Коли треба було комусь будувати, то йшов з проханням до барона. Той виписував деревину після того, як за одне зрубане дерево саджали десять. Отакий-то був господар» [8, 54].

Доброзичливо про Федора Рудольфовича Штейнгеля відгукувалися односельці, які спілкувалися з ним в останні роки проживання барона в селі. На їх думку, маєток був зразком високої культури господарювання, дбайливої опіки про трудолюбивих землеробів, їх художню творчість за традиціями Волині.

Родина Штейнгелів відзначалася набожністю. Сам Федір Рудольфович славився доброчесністю, милосердям до жителів Городка, завжди намагався допомогти кожному в людському горі. Якщо когось спіткало лихо, то давав тому матеріальну допомогу. Коли сільські діти залишалися без батьків, то опікувався ними, дбав про їхні статки, дарував зі свого маєтку найліпшу корову чи коня. Найвагоміше було те, що дітей-сиріт залучав до навчання, дбав про їхню освіту. У свята надсилав бідним родинам та дітям харчі й одяг.

Напередодні великих свят Федір Рудольфович робив пожертвування для підтримки церков місцевої округи. Важливі справи, поїздки і кожен день розпочинав і завершував молитовними зверненнями до Бога, подячними словами йому. Приїжджим друзям, гостям Федір Рудольфович переконливо доводив своїми справами, що ось цей острівок з його маєтком, храмом та музеєм — справді благодатне місце для утвердження України.

Звичайно, подвижницька наукова діяльність Ф. Р. Штейнгеля і його музею волинськості мають ще увічнитися монографіями, адже це борг покоління, для яких жертвовно трудився не українець, а німець за походженням, залюблений в Україну, її історію та мистецтво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Рівненської області. — Ф.366. — Оп. 1. — Од. зб. 1-102.

2. Шевченківський словник. – У 2т. – К., 1978. – Т.2. – С.392.
3. Шевченківський словник. – У 2т. – К., 1978. – Т.1. – С.341.
4. Чикаленко А. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині // Літопис Волині. – Нью-Йорк, 1955. – № 2. – С.34-51.
5. Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. – Варшава, 1936. – Т.3. – С.15.
6. Шевчук С.І. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Нар. твор. та етнографія, 1983. – №6. – С.60-64.
7. Штейнгель Ф., Беяшевский Н. Несколько слов об основании и целях Городецкого музея Волынской губернии. – В кн. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля, первый год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897г. // Составил Н. Беяшевский. – Варшава, 1898. – 60 с.
8. Шевчук С.І. Жертовність для утвердження України. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – 100 с.; Його ж. Велика Волинь у дослідженнях Валентина Мошкова. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – 44 с.
9. Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна, 1925. – № 3. – С.107.
10. Bilachevsky N. Little Russia (the Ukraine). The Peasant art of Rusia. – London - Paris - Neu-York, 1912. – P.15-31.
11. Шафранский А.И. Экскурсия в с. Городок Волынской губ. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля. – Кременец, 1907. – 13 с.

Ніна МИРОНЕЦЬ

Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис

Старовинний дворянський, баронський і графський рід Штейнгелів представлений у світовій історії багатьма видатними посталями. Штейнгель Карл-Август (1801-70 рр.) – професор у Мюнхені, відомий як один із перших винахідників електромагнітного телеграфу; брати Гуго-Адольф (1832-93 рр.) та Едуард (1830-78 рр.) Штейнгелі – видатні дослідники в галузі обчислення оптичних інструментів, об'єктивів, окулярів; барон Володимир Іванович Штейнгель (1783-1862 рр.) – російський громадсько-політичний діяч, декабрист, письменник; барон Федір Рудольфович Штейнгель (1870-1946 рр.) – громадсько-політичний, культурний діяч України, історик-краєзнавець, дипломат, меценат [24, 885, 887; 25].

Традиційно вважається, що історичні корені родини Штейнгелів походять із Остзейського краю Німеччини. Іоанн фон Штейнгель був міністром курфюрста Саксонського, його сини Іоанн-Вільгельм – полковник російської служби, російський представник при німецькому імператорі, та Фрідріх-Яков були даровані в 1777 р. баронським титулом Римської імперії, за-

твердженням за родиною Штейнгелів правлячим сенатом у 1863 р. «Высочайшим указом» 1812 р. фінляндський генерал-губернатор і головнокомандувач військами у Фінляндії генерал-лейтенант барон Фабіан, син Фрідріха-Якова (російською – Фадей Федорович), був дарований графським титулом Великого Князівства Фінляндського [24, 888].

Історико-біографічні відомості про вказаних представників родини Штейнгелів вкрай лаконічні і не дають потрібної інформації для описання повної генеалогії цього роду. За браком першоджерел досить проблематично встановити і прямі родинні зв'язки. Нам залишається лише довіряти енциклопедичним словникам. Проте вдалося з'ясувати, що батько Ф. Р. Штейнгеля – Рудольф Васильович Штейнгель – був племінником Володимира Івановича Штейнгеля, а той у свою чергу – племінником фінляндського генерал-губернатора графа Фабіана (Тадея Федоровича) Штейнгеля.

На жаль, місце народження Федора Рудольфовича Штейнгеля нам не вдалося з'ясувати. Відомо лише, що народився він 26

листопада (9 грудня за ст. ст.) 1870 р. у сім'ї інженера, статського радника барона Рудольфа Васильовича Штейнгеля. 14 лютого 1878 р. Рудольф Васильович придбав у Павла і Антона Павловичів Безерді Городоцький маєток Ровенського повіту Волинської губернії [15]. М'який клімат цього регіону якнайкраще підходив для малого Федора (хлопчик з дитинства хворів на епілепсію). Мати Федора Рудольфовича Марія Федорівна була українкою і мала, відповідно, великий вплив на формування світогляду сина. Позитивно впливало на хлопця й українське середовище, адже в Городку він провів велику частину свого життя, де спілкувався з мешканцями села. Родина барона регулярно відвідувала православну церкву. Крім Федора, в сім'ї Штейнгелів було ще троє дітей: Сергій, Іван та Володимир. Пізньої осені родина переїжджала до Києва, де їм належало кілька будинків.

Точних відомостей про те, де здобував Федір початкову освіту, ми не маємо. Найімовірніше – в одній із київських гімназій. Епізодичну згадку про це нами знайдено в листі до Віри Миколаївни від 19.12.1901 р., в якому він, розповідаючи дружині про своїх супутників під час подорожі до С.-Петербургу на зоологічний з'їзд, згадує і «старика Жука, который был моим любимейшим учителем в гимназии, учителем физики» [5, № 42, арк. 1]. Із подальшої розповіді дізнаємося, що він завідував метеорологією Київського політехнікуму і «притому був директором одного реального училища» [5, № 42, арк. 1].

Вищу освіту Федір Рудольфович здобував на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету. Навчання проходило періодично, з декількома перервами. У 1891 р. Штейнгель одружується. Через дев'ять місяців спільного життя померла його дружина, залишивши малого сина. Відразу ж потому в 1892 р. помер батько Рудольф Васильович. Ці особисті трагедії похитнули і так слабке здоров'я барона Штейнгеля і, ймовірно, він залишив навчання. 26 вересня 1893 р. Федір Рудольфович одружується вдруге із своєю двоюрідною сестрою Вірою Миколаївною

Штейнгель, яка надовго стала йому справжнім другом, соратником і помічником. Саме тоді він знову вирішує відновити навчання в університеті. З цього приводу із захопленням висловлювався в одному з листів до барона А. Г. Радзівський, давній друг і лікар родини Штейнгелів: «Как меня глубоко порадовало Ваше решение снова поступить в Университет. Мне кажется, что именно одна наука с ее глубиной, с ее прониканием в корни вещей могла бы напитать такую натуру как Ваша. Я убежден, что Вы не ограничитесь университетскими курсами, что наука найдет в себе силы привязать Вас к себе» [7, арк.1].

Проте у 1895 р. він знову залишає навчання. В особовому архіві Ф. Р. Штейнгеля зберігається чернетка «Прошения об отчислении из Университета по состоянию здоровья» на ім'я ректора Варшавського університету. Офіційних документів, які засвідчували б закінчення Федором Рудольфовичем повного курсу навчання в університеті, нами, на жаль, не знайдено. Усе ж точно відомо, що він продовжував навчання в 1904 р., але вже в Києві. Про це свідчать нотатки з його записної книжки № 5. Тут, зокрема, він уклав список речей, необхідних йому для університету [14, № 5, арк. 26].

Зі студентських років барон Ф. Р. Штейнгель починає активно займатися науковою діяльністю. Саме у Варшаві він знайомиться з Миколою Федотовичем Біляшівським, який тоді працював над упорядкуванням та систематизацією архіву колишнього Фінансового управління Царства Польського. Це знайомство деякою мірою стало вирішальним у подальшій долі Федора Рудольфовича. Завдяки М. Біляшівському, та й власному бажанню працювати на загальну користь, барон Штейнгель швидко увійшов до когорти прогресивної української інтелігенції. У цьому середовищі були і науковці, і громадсько-політичні та культурні діячі тощо. Проте всіх їх об'єднувала одна мета – прислужитися рідному народу, забезпечивши безсмертя його історико-культурного надбання. Так, серед нових знайомих Ф. Штейнгеля, крім М.Ф. Біляшівського, були етнограф та фольклорист В.О. Мошков,

історик та географ А. А. Матвеев, орнітолог А. М. Биков. Молоді романтики, захоплені ідеями пануючого тоді культурницького етапу в розвитку української нації, вони вирішили згуртувати навколо себе науковців та аматорів, створити осередок, діяльність якого цілком і повністю присвячувалася б всебічному висвітленню минулого та сучасності певного історико-культурного регіону. Втіленням цих прагнень стала організація в с. Городок першого обласного музею на Волині. Розроблена М. Біляшівським та Ф. Штейнгелем програма цього закладу була першою в історії українського музеєзнавства спробою наукового підходу до організації музеїв та планування їхньої діяльності.

Сам барон Штейнгель був не лише власником музею та співавтором програми його діяльності, але й активним членом наукового гуртка, що сформувався в Городку з перших днів функціонування закладу. На початковому етапі Федір Рудольфович очолив дослідну групу, яка займалася збиранням зоологічних колекцій для природничого відділу. До її складу входили А. К. Мордвилко, гр. Б. Г. Толстой, Д. В. Мошков. Кількість експонатів дуже швидко зростала, і влітку 1898 р. до Городка було запрошено лаборанта зоологічного кабінету Варшавського університету К. В. Кульвеця [21, ст. 3]. Разом із Штейнгелем вони упорядковували експозиції відділу і здійснювали наукове опрацювання експонатів. Пізніше, систематизувавши свій досвід у цій роботі, Федір Штейнгель та інші ентомологи, які співпрацювали в музеї, на прохання Зоологічного музею Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі уклали «Інструкцію», що подавала основні положення, методи і правила під час збирання та збереження ентомологічних колекцій [26]. Це свідчить про високий рівень науково-дослідної роботи, що проводилась у Городку.

Як ентомолог Федір Рудольфович займався вузькоспеціалізованим напрямом – досліджував процеси травлення у певного виду комах. Результати такої роботи були оформлені ним в авторську наукову працю «О принятии пищи у р. Tabanus». Високу

оцінку такому дослідженню було дано багатьма вченими на зоологічному з'їзді, що проходив у 1901 р. в Санкт-Петербурзі. Про це повідомляє сам Ф. Р. Штейнгель у листі до Віри Миколаївни: «Представь себе мое изумление, когда эти известные профессора (Холодковский, Кулагин, Комаров – Н. Р.) при первом же назывании моей фамилии сейчас говорят: «а, это Вы, который писали о принятии пищи у насекомых?». Холодковский выразил радость, что я первый из русских взялся за совершенно еще не исследованные процессы и предложил мне весь собранный им по этому вопросу материал» [5, №43, арк. 4]. Власне, Федір Рудольфович не вважав себе професійним зоологом. Він писав: «... даже так скромно занимаюсь зоологией, совершенно частным человеком, можно быть членом, равноправным как бы с другими зоологами» [5, №43, арк.4].

Варто зауважити, що збирацька робота і наукове опрацювання зоологічного матеріалу Ф. Р. Штейнгелем та іншими співробітниками музею дали вагомий результат. Городоцькою ентомологічною колекцією неодноразово користувалися для підготовки своїх численних праць такі видатні вчені, як батько та син Ксенжопольські. Високо оцінювало наукове значення цих колекцій і керівництво Університету св. Володимира. Про це свідчить той факт, що у 1919 році, після евакуації частини експонатів музею до Києва, означений університет доклав чимало зусиль для отримання в своє відомство зоологічної колекції барона Ф. Штейнгеля. На жаль, досягнення Федора Рудольфовича в цій галузі знань і нині лишається мало відомою сторінкою його наукових студій.

У сучасній історичній науці Ф. Р. Штейнгель більше відомий як археолог. Ще зі студентських років захопившись краєзнавством, він за власні кошти проводив археологічні розкопки на території Волинської губернії. Зокрема, в липні-серпні 1897 р. ним здійснено розкопки курганів у чотирьох могильниках, розташованих в Ровенському повіті на лівому березі р. Устя. Це язичницькі слов'янські могильники періоду VII-IX ст. Найзначнішим у досягненнях Штейнгеля-археолога стало виявлення у

1898 р. і подальше дослідження стоянки та майстерні неолітичної доби кам'яного віку в с. Городок на території його власного фруктових саду. Федір Рудольфович очолив археологічну секцію під час двох наукових експедицій по території Волині, які здійснювали вчені Городоцького музею в 1899-1900 рр. На основі результатів експедиційних досліджень та щоденників розкопок, а також використовуючи свої попередні напрацювання в цій галузі, барон Штейнгель написав узагальнюючу працю «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг.» [27]. Уміщено її було в 1904 р. в редактованому Миколою Біляшівським АЛЮРі. Пізніше, у 1905 р. ця праця вийшла в Києві окремим виданням.

Високо цінував здобутки Штейнгеля-археолога видатний вчений Федір Кіндратович Вовк. Як директор Етнографічного музею ім. імператора Олександра III в Петербурзі, він весною 1909 р. відвідав Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля. Саме звідси, за свідченням учня вченого Є. Чикаленка, Ф. К. Вовк планував розпочати свою подорож по Волині. Під час відвідин музею деякі його експонати, а особливо археологічного та антропологічного відділів, зібрані Ф. Р. Штейнгелем, Федір Кіндратович оцінив як «коштовності науки» [3, арк. 2 зв.]. Надзвичайно зацікавили вченого і негативи з експозиції музею [17]. Загалом він глибоко співчував самій ідеї створення такого закладу [3, арк. 2 зв.]. Як етнограф, Федір Вовк досліджував національні риси українського етносу та ареал їх поширення. На основі власних спостережень і частково здобутків Городоцького наукового осередку (вчений неодноразово користувався експонатами музею, зокрема для підготовки праць «Етнографічні особливості українського народу», «Шлюбний ритуал та обряди на Україні») він сміливо і вагомо обґрунтував висновок про окремішність та самотність українців. Малочисельні зразки листування між Федором Штейнгелем та Федором Вовком, що зберігаються в ІА НАНУ, свідчать про неабиякий вплив останнього на власника музею. У листі до вче-

ного від 20 серпня 1909 р. Федір Рудольфович пише: «... мы все часто вспоминаем Вас и Ваше пребывание в Городке. Помимо того, что личное знакомство с Вами дало мне много, но и вообще чувствуешь удовлетворение, если видишь, что к чему-нибудь да пригодились труды, положенные в музей Городецкий» [3, арк. 2 зв.]. Співпраця вчених тривала ще довгі роки. Так у 1916 р., коли планувалося створити Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва в західному регіоні Російської імперії, то на посаду його голови Ф. К. Вовк пропонував як одного з найкращих претендентів саме барона Ф. Р. Штейнгеля [17].

Чітко визначити класифікаційні грані сфер наукової діяльності барона Федора Штейнгеля практично неможливо. Професійно займаючись археологією та зоологією, вчений випробовує себе на аматорському рівні як метеоролог. Упродовж багатьох років він веде відповідні спостереження, фіксуючи дані, роблячи прогнози. Великий доробок у творчій діяльності барона становили фотознімки історичних пам'яток регіону, які, до речі, і сьогодні не втратили своєї цінності. Незначна їх частина з колись великої колекції нині зберігається в Центральному державному кінофотофоноархіві ім. Г. С. Пшеничного.

Сучасні дослідники історії фольклористики, зокрема Б. Луканюк, пов'язують ім'я Федора Штейнгеля з одним із важливих етапів у цій галузі етнокультури. Вони вважають, що саме в Городоцькому маєтку вперше в Україні для фіксації фольклорного матеріалу було використано фонограф. Класична проба можливостей технічної новинки, здійснена власником апарата бароном Ф. Р. Штейнгелем при записі обрядового співу, фактично відкрила фонографічну еру в Україні та піднесла до рангу абсолютного піонера фонографування не музиканта-фольклориста, а діяча суміжної галузі – краєзнавця Ф. Штейнгеля [20, 29-31]. Перша спроба відбулася влітку 1898 р. Восени того ж року в Городку він зробив ще один, явно пробний фонозапис, цього разу популярної напівнародної (дворацької) пісні «Ой у полі озерецько» в одноосібному чо-

ловічому виконанні; потім на трьох різних валиках зафіксував кілька характерних творів із репертуару сліпого лірника із селища Степань (тепер Сарненського району Рівненської області), який у супроводі ліри виконав пісню про Почаївську Божу Матір («Ой зійшла зоря вечорова та над Почаєвом стала»), псалму «Життє моє, життє моє біднеє» та врешті закінчував господареві.

Таким чином, на думку Б. Луканюка, Ф. Штейнгель відразу перейшов від елементарних випробовувань фонографа до наступного етапу його музично-етнографічного освоєння – «тематичного» використання з метою реєстрації звучання особливого роду національного музичного фольклору, передусім надскладного для безпосередньо слухового нотного запису, а саме: вокально-інструментальної музики народних професіоналів. І в цьому ж таки барон не тільки набагато випередив запис співу та гри полтавського лірника, здійснений Є. Ліньовою в 1903 р., а й епохальні для української музичної фольклористики ініціативи О. Бородая та О. Сластіона 1904р.

Зрозуміло, що таке захоплення народною творчістю було об'єктивно притаманним барону Ф. Штейнгелю і становило один із напрямів його інтересів як збирача минушини.

Крім наукового осередку в с. Городок, Федір Штейнгель співпрацював з багатьма науковими організаціями і товариствами. Зокрема, він був почесним членом Товариства дослідників Волині, товаришем (заступником) голови Українського наукового товариства в Києві [23, XXII].

Досліджуючи постать Ф. Р. Штейнгеля в контексті розвитку української науки і культури, принциповим, на нашу думку, напрямом має бути висвітлення його діяльності як добродійника та мецената. Ініціатива Федора Рудольфовича в цій сфері продовжувала глибокі і давні традиції родини Штейнгелів. З листа Володимира Рудольфовича Штейнгеля до брата Федора дізнаємося, що їх батько запровадив ряд стипендій для талановитих дітей, чиї батьки неспроможні забезпечити їм здобуття ос-

віти, і зобов'язав своїх синів продовжувати цю традицію [13]. Барон Штейнгель не обмежується виконанням лише батькового заповіту, а бере активну участь у багатьох благодійницьких проектах, не залишаючи в щедрості своїй простих знедолених людей. Найкращим підтвердженням цього є слова вдячності, які ми читаємо на сторінках листів-подяк: «Всемиловейший покровитель и благодетель нас бедных, безсильных и бездомных!», «Такого божественного милосердия и такого участия к людям – в людях я положительно не наблюдал. До сих пор я сталкивался преимущественно с христианами только по внешности. Вы же идею христианства носите в себе, она Вам свята в Вашем жизненном пути!» [11; 12]. Словами вдячності згадують добродійника і мешканці села – старожили, сучасники барона. За їхніми свідченнями, Федір Рудольфович приділяв багато уваги розвитку освіти та культури жителів свого села, їх духовному зростанню. У 1906 р. в селі Городок починається будівництво приміщення для школи. У проекті двокласного училища, складеному особисто бароном, зазначалося, що всі затрати на будівництво і повне утримання училища бере на себе Федір Штейнгель. У всіх аспектах училище підкорятиметься правилам, встановленим для двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти. Навчання безкоштовне. Крім переліку дисциплін загальноприйнятої програми здобуття початкової освіти, Федір Рудольфович пропонував поступово ввести бесіди з питань сільського господарства, садівництва, городництва, бджільництва, а для бажаючих дітей – вивчення будь-якого ремесла, для чого будуть запрошені відповідні викладачі та влаштовані спеціальні майстерні. Заснував Федір Рудольфович при школі також бібліотеку, що мала два відділи: учнівський та вчительський. Її фонди, правда, були незначними за обсягом. В основному це підручники, художня література, періодичні видання для безкоштовних народних читалень, які видавалися Міністерством народної освіти, репродукції картин тощо. Розуміючи важливість забезпечення процесу навчання підручниками,

барон Штейнгель бере активну участь і у створенні пересувного музею навчальних посібників. Ця акція проводилась під егідою Комітету Грамотності і мала на меті зібрати підручники (з природничих наук, історії, археології, ін.) і безкоштовно розіслати їх у школи, гімназії [4, арк. 11].

Не був байдужим Федір Рудольфович і до методичних проблем шкільного навчання, неодноразово висловлював свої думки щодо необхідності внесення деяких змін до існуючого стереотипу навчального процесу. Наприклад, він вважав, що клас має бути поділений на групи: сильніших і слабших, а вчитель, відповідно, повинен був застосовувати різні методики викладання у цих групах. Цікавою була думка Ф. Р. Штейнгеля щодо іспитів: «...еще раз прихожу к убеждению, что экзамены — ерунда и вред для учеников. Они отлично могут быть заменены «показательным уроком» в середине года» [8, арк. 13в.].

З часом Городоцьке сільське двокласне училище стало відомим далеко за межами Рівненського повіту. У листі К. Адамовича з Чернігова до Ф. Штейнгеля читаємо: «В газете «Неделя» есть заметка по поводу Вашей школы» [9, арк. 2].

Федір Рудольфович власним коштом побудував у своєму маєтку лікарню і забезпечував її функціонування протягом багатьох років. Сільський вчитель Меркурій Іванов у своєму листі до барона від 21.11.1896 р. влучно висловлюється щодо призначення цього медичного закладу: «Страдая зубной болью, изыскивая способ избавления от оной, я посетил больницу св. Бориса, Вашим сиятельством для страждущих устроенную». Там працював досвідчений лікар Федір Пилипович Ріхтер. Якісні ліки, комплекти інструментарію закуповувалися за кордоном. Послугами лікарні користувалися не лише жителі Городка, а й мешканці віддалених сіл та містечок (у 1896 р. лікар надав допомогу 7414 хворим). Підтверджує високу репутацію лікарні як медичного закладу офіційний лист від Волинського губернського лікарського інспектора з проханням надати допомогу лікарям-окулістам, відрядженим «попечительством императрицы Марии о сле-

пых» у Волинську губернію: «Зная Ваше просвещенное внимание к больным, я позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, не признаете ли Вы возможным избрать первым пунктом Ваше имя Городок, с тем, чтобы прием глазных больных производился бы в больнице св. Бориса и чтобы в распоряжение врача Грегуревича были даны 4 кровати — для оперативных случаев» [10].

Крім лікарні і школи, барон Штейнгель збудував для селян кооперативну читальню, а також двоповерховий дерев'яний водяний млин. Млин крутив електротурбіну, яка подавала струм у панські приміщення, в школу, лікарню, церкву, читальню та в помешкання вчителів. У так званому Проваллі — наймальовничішому місці в Городку — барон у святкові дні організовував для селян, особливо молоді, різні розваги, під час яких грали сільський духовий та два струнні оркестри, співав сільський хор. Щоразу в такі дні під вечір дітям роздавали подарунки — печиво, цукерки, а самодіяльним митцям вручалися спеціальні призи [22].

Благодійницька діяльність Ф. Р. Штейнгеля не обмежувалася територіально земель, якими він володів, а поширювалася на осіб і заклади інших повітів і губерній. Про це детально описано в офіційних документах, що були об'єднані в «Дело об испрошении землевладельцу барону Штейнгелю звания камер-юнкера» і зберігалися в канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Датовано справу 1 листопада 1900 р. — 10 квітня 1901 р.

Найбільш змістовним у справі дослідження меценатської діяльності Ф. Р. Штейнгеля, на нашу думку, є лист Волинського губернатора Дуніна-Борковського. Він подає перелік основних пожертв Федора Рудольфовича, при тому зауважуючи, що благодійна діяльність барона настільки обширна, що зібрати про неї точні відомості майже неможливо. Крім пожертв на побудову церков, культових споруд, виплати щомісячних пенсій багатьом біднякам і калікам, губернатор зауважує про такі великі пожертви: «... на женскую и акушерскую клинику при Университете Св. Владимира в Киеве —

15 тыс. руб., детскую клинику при том же университете – 3 тыс. руб., житомирский родильный приют – 2 тыс. руб., постройку православного соборного храма в Варшаве – 5 тыс. руб., постройку реального училища св. Екатерины при Лютеранской общине в Киеве – 1 тыс. руб., реставрацию Аскольдовой могилы – 1 тыс. руб. ...» [1, арк. 1]. Ці внески, а також багато інших, на думку губернатора, були підставою для нагородження барона Ф. Р. Штейнгеля званням камер-юнкера Двору Його Імператорської Величності. На жаль, документального підтвердження присвоєння такого звання Федору Штейнгелю нами не знайдено. Однак достовірно відомо, що одна з ділянок благодійницької діяльності барона була відзначена імператорською нагородою. Серед документів особового архіву барона Штейнгеля в ІР НБУВ зберігається грамота, підписана імператором Миколою II, датована 12 березня 1906 р. У ній засвідчено, що член обліково-позичкового комітету по сільсько-господарських кредитах Ровенського відділення Держбанку барон Федір Штейнгель «в воздаяние отлично-усердной и ревностной службы Всемилостивейше пожалован кавалером Императорского и Царского Ордена Нашего Святого Станислава третьей степени» [6, арк.2].

До благодійництва варто віднести й організацію бароном у своєму маєтку першого обласного краєзнавчого музею Волинської губернії, успішна діяльність якого цілком і повністю залежала від його капіталовкладень. Враховуючи тогочасні історичні обставини та факти втрати великої кількості документальних джерел, ми припускаємо, що сказане вище є далеко не повним переліком вчинків і досягнень Штейнгеля-мецената.

У перші роки ХХ ст. починається якісно новий етап у житті й діяльності Федора Рудольфовича. Як справжній інтелігент, прогресивний діяч своєї епохи, барон Штейнгель не міг стояти осторонь суспільно-політичних подій, що відбувалися тоді в державі. Як політик, Ф. Р. Штейнгель реалізовує себе у 1906 р. Будучи депутатом від Києва, він входив до складу Української Пар-

ламентської Громади І Державної Думи. Його діяльність у І Державній Думі охоплювала великий спектр проблем тогочасного суспільства. Барон Штейнгель брав участь у засіданнях комісії з розгляду законопроектів Міністерства юстиції, доводячи до відома Ради Міністрів позицію виборців Києва, які одноголосно висловлювалися за відміну смертної кари, повну амністію з усіх політичних, аграрних, страйкових злочинів, а також за відміну обмежувальних законів. Брав участь барон Штейнгель і в засіданнях комісій, що займалися питаннями віротерпимості, адміністративного устрою держави, аграрних законопроектів тощо.

Свої враження, спостереження за роботою І Державної Думи Ф. Р. Штейнгель фіксував у записній книзі, залишивши нащадкам мемуарну хроніку тих буремних подій в історії Російської імперії, починаючи з перших засідань і закінчуючи власними висновками щодо причин розпуску [14, № 7].

Підписавши славнозвісне Виборзьке звернення до народу Росії, він на довгі роки став об'єктом нагляду з боку Головного жандармського управління. За свідченням Д. Дорошенка, Ф. Р. Штейнгеля у зв'язку з цим фактом було ув'язнено на три місяці. Наприкінці 1906 р. Волинське губернське жандармське управління завело кримінальну справу по звинуваченню барона Штейнгеля у виголошенні промови перед селянами с. Городок про причини припинення діяльності І Державної Думи. В одному з листів помічника начальника ВГЖУ повідомлялося, що селяни, змовившись, не дали свідчень проти барона і тому за відсутністю складу злочину справу було закрито [2].

Незважаючи на такі події, Ф. Р. Штейнгель і далі бере активну участь у громадсько-політичному житті суспільства. Член ЦК кадетської партії, він подає стислу хроніку деяких засідань: «Сегодня в три часа дня было первое заседание. Сперва были доклады о деятельности партии и ее отделов до сего времени. Затем доклад Милюкова и Гессена о законе 11 декабря и об отношении нашем к этому вопросу...» [5, № 47 арк. 1зв.]. «Вчера по предложению Струве послали телеграмму премьеру Англии и пред-

ставителям либеральной партии, одержавших страшно крупную победу на выборах» [5, № 48 арк.3]. Але Штейнгель не обмежується сухими фактами, а намагається знайти своє справжнє місце і призначення в оточуючому його світі політики: «... я недоволен собою, вообще сомневаюсь в себе, в своих способностях, в возможности сделать в жизни действительно что-нибудь полезное. Отчего такие мысли? Как я начал последнее время заниматься партийными делами, я как-то, не рассуждая, отдался этому делу, так как чувствовал невозможность сидеть сложа руки. Приехав же сюда и бывая каждый день на службе, я понял, что назначение наше иное: передо мной в обликах отдельных людей вся Россия. Каждый из нас – это уголок России. Я, например, значусь представителем Волыни» [5, № 48, арк. 3 зв.]. «Кроме того, приходится все время прятать внутри себя свои убеждения и приносить их в жертву интересам народа» [5, № 49 арк.5 зв.]. Така ж емоційна насиченість, боротьба із своїми сумнівами, орієнтація на життєві цінності прослідковується і в подальших листах, датованих 1907 р. За змістовим акцентом їх можна класифікувати як листи-роздуми, «документи душі». Вони мають велике значення для вивчення найменш дослідженої досі проблеми – ролі людського фактора в історії. Ці зразки епістолярію барона Штейнгеля створювалися ним далеко від батьківщини під час перебування на лікуванні в санаторії у Німечці. Лист, датований 10 квітня 1907 р., є своєрідним резюме, філософським осмисленням власного життя: «Я болен хронической болезнью, которую, к сожалению, излечить совсем нельзя, этому как фатуму надо покориться. Необходимо только следить, чтобы периоды ухудшения были возможно короче, а периоды светлые более длительны. В зависимости от всего этого будет всегда: в светлые периоды порывистая лихорадочная деятельность, общественная, политическая, научная. ... Я убежден, что можно в жизни принести много пользы и прожить не даром. Я не могу согласиться, что до сих пор жизнь моя была ни к чему и я убежден, что еще многое сделаю. ... Это не каприз, не упрямство, а гро-

мальные, ужасные мучения, это болезнь: «тоска по родине». Я не могу в настоящее время нигде в мире найти полный покой. Во-первых, так как вообще мне не дают покоя социальные вопросы, а во-вторых, события в России, о которых хоть бы я и не читал газет, день и ночь думаю» [5, № 57, арк. 1-4 зв.].

З 1908 р. Федір Рудольфович Штейнгель стає членом Товариства українських поступовців (ТУП). Цей союз не був партією; його платформою було лише визнання за керівні принципи автономії, конституціоналізму та парламентаризму. Для прийняття в члени ТУП вимагалось певного морального цензу та громадського стану. Союз об'єднав у собі весь цвіт української інтелігенції. Як член Всеросійської кадетської партії, барон Ф. Р. Штейнгель був знайомий з багатьма представниками поступового російського громадянства. Це певною мірою дозволило ТУП встановити з ними близькі і дружні стосунки. До Києва на засідання приїздили друзі та соратники барона П. Мілюков, Н. Некрасов, В. Обнинський. Зокрема, остання така велика нарада Мілюкова з українцями відбулась у лютому 1914 р. у присутності кількох десятків людей у помешканні Ф. Р. Штейнгеля в Липках [18, 30].

З осені 1915 р. Ф. Р. Штейнгель очолює Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, який надавав допомогу пораненим і хворим, санітарну обслугову армії, а потім технічну – постачання зброї, ремонт шляхів, мостів і т. д. Із самого початку війни стало зрозуміло, що уряд своїми силами не впорається з медичною та санітарною обслугову людей на фронті і в заплілі. Не справиться і російський Червоний Хрест. Тоді виступило громадянство, охоплене патріотичним поривом, і вирішило прийти на допомогу не стільки уряду, скільки, власне, «озброєному народу». Виробили спеціальну організацію, обрали комітети з осередком у Москві й організували допомогу пораненим, хворим, санітарне обслуговування армії, постачання зброї, риття окопів, налагодження шляхів, мостів і т. д. Коли ж організацію очолив Ф. Р. Штейнгель, то з того часу, за словами учасника

подій Д. Дорошенка, почалася зовсім нова ера в житті Комітету союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки для українського руху в Києві і в провінції. Сам Федір Рудольфович розглядав завдання Союзу дуже широко, особливо щодо майбутнього. Він вирішив залучити до участі в ньому місцеві культурні сили, справедливо вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Союзу в справі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим українцям. Для нього ж насправді не існував «ні еллін, ні іудей», але він вважав, що у справі організації широкої громадської допомоги українцям на їхній рідній землі перше місце повинно належати саме українцям. Тому в члени Комітету, на посади уповноважених союзу міст він запросив українців і провів їх затвердження через Москву. За часів головування Ф. Р. Штейнгеля діяльність Комітету дуже активно розвивалася. Уже наприкінці 1915 р. він мав десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, сотні і тисячі медичних, харчових, санітарних, шляхових та різних інших пунктів, величезні обози, склади, майстерні і т.п. У міру розвитку діяльності Союзу масовий доступ на службу в ньому одержувала українська інтелігенція і шкільна молодь. Це була немов держава в державі. Наприкінці 1915 р. Союз здобув такий вплив і силу, що вже тоді дехто вбачав у ньому зародок нового уряду, що мав прийти на зміну старому режимові, і так воно насправді й сталося [18, 58]. 27 лютого 1917 р. в Петербурзі було повалено царизм, і влада перейшла до рук Тимчасового уряду. Наступного дня в помешканні начальника Київського військового округу генерала Ходоровича відбулася нарада, в якій взяли участь голова Комітету Всеросійського земського союзу А. П. Шликевич, губернський дворянський маршалок Безак, заступник міського голови Ф. С. Бурчак, голова Комітету Всеросійського союзу міст Ф. Р. Штейнгель та ін. Було прийнято рішення про створення Київського Виконавчого комітету, який перебрав на себе всю владу. Його головою був обраний барон Ф. Р. Штейнгель. Але вже в

перші дні квітня Виконавчий комітет, зробивши свою справу – втримавши лад у Києві в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени.

Федір Рудольфович входив до першого складу Центральної Ради УНР (7 березня–7 квітня 1917 р.). У квітні 1917 р. він брав участь у роботі Всеукраїнського Національного Конгресу у складі його президії. У серпні 1917 р. Д. І. Дорошенко, формуючи новий уряд, запропонував кандидатуру Федора Штейнгеля на посаду генерального секретаря (міністра) торгівлі й промисловості, але той відмовився, посилаючись на слабе здоров'я. Проте попереду його чекала інша, не менш важлива місія. З 1918 р. барон Штейнгель знову в епіцентрі політичних подій, але не на рідній землі, а за кордоном – в Німеччині. І знову ж таки вирішальну роль у долі Ф. Р. Штейнгеля відіграв Дмитро Дорошенко. Обіймаючи посаду міністра закордонних справ при уряді Гетьманату і зважаючи на вкрай гостру ситуацію на міжнародній політичній арені, він надавав великого значення вирішенню питання хто буде українським послом у Берліні: «... я вважав, що послом в Берліні має бути людина, що з одного боку мала б повне довір'я з боку українських національних кіл, а з другого – справді могла би заімпонувати в Берліні» [18, 269]. Він запропонував на цей пост кандидатуру Ф. Р. Штейнгеля, людини, яка своєю прихильністю до української справи засвідчила цілими роками плідної громадської і культурно-національної діяльності. «За найцінніше в Ф. Р. Штейнгеля я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена» [18, 269]. Проте, будучи за своїми переконаннями федералістом, барон спершу не зважувався зайняти пост, який вимагав оборони самостійності держави. «Але згодившись в ім'я добра України взяти на себе предложені йому обов'язки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає в глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу Самостійній Українській Державі» [18, 269]. Найважливішим у мотивації рішення мі-

ністра закордонних справ щодо Федора Штейнгеля було те, що барон спроможний піднести престиж українського посольства, поставити його на відповідну висоту. Штейнгелю відразу вдалося здобути авторитет і повагу не тільки в урядових колах Німеччини, але й у двірських. Тепер у важливих справах український уряд звертався до свого посла, а той порушував їх від себе в берлінському міністерстві закордонних справ. Федір Рудольфович зав'язав дуже гарні стосунки з представниками дипломатичного корпусу в Берліні, і старшина цього корпусу, іспанський посол маркіз де-Бернабе, став звичним гостем в українському посольстві. Так само близько зійшовся Штейнгель і з голландським послом. Це, зрозуміло, полегшувало українському уряду офіційне зближення з нейтральними державами. 8 листопада 1919 р., саме в той день і годину, коли в німецькому парламенті розглядали питання про позбавлення Вільгельма II права головного командування армією, було призначено прийом українського посла для передачі імператору акредитивної грамоти. Це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини. Під час неофіційної розмови, яка тривала 20-25 хвилин, він спитав: «Чи ви твердо стоїте на ґрунті самостійної держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» [18, 370]. На це Федір Рудольфович відповів, що «... майбутнє народів в руках Божих і що буде колись – ми не знаємо, але тепер ми стоїмо на ґрунті самостійності і будуємо самостійну українську державу» [18, 370].

По закінченню громадянської війни Федір Штейнгель повертається в Городоцький маєток. Відсутність будь-яких документальних джерел ускладнює дослідження післявоєнного періоду життя і діяльності барона. Деякі узагальнені відомості подають свідчення очевидців. І хоча вони не позбавлені суб'єктивізму і не можуть претендувати на статус наукового біографічного джерела, все ж є чи не єдиним інформаційним матеріалом для складання загального уявлення про цей період життя особи.

З 1920 р., в результаті Ризького мирного договору, частина Волинських земель (у

тому числі й Рівненський повіт) опинилися у складі Польщі. Колоніальна політика була спрямована на нищення української культури, освіти, шкільництва. Опинившись в таких несприятливих умовах, барон Федір Штейнгель усе ж продовжував свою діяльність на ниві утвердження і примноження культурного надбання української нації.

За свідченням жительки с. Городок Домини Микитівни Столярчук, яка в той час була учнівського віку, Федір Рудольфович після повернення в маєток відновлює роботу школи. Він особисто відвідував помешкання селян, умовляючи їх віддати своїх дітей до школи. Вбачаючи у цих школярах майбутнє нації, Федір Рудольфович, зі слів Домини Микитівни, весь свій вільний час віддавав дітям і молоді: особисто брав участь у підготовці і проведенні з ними вечорів української літератури, мистецтва, театру, у влаштуванні дійств під час календарно-обрядових свят тощо.

Щодо громадсько-політичної діяльності у цей період, то нами знайдено в ДАРО документ, який свідчить про належність барона Штейнгеля до Російсько-селянської партії – політичної організації російських селян у Польщі, що стояла на сторожі інтересів українського селянства. Зокрема, Федір Штейнгель, як член цієї партії, представляв Волинь на I з'їзді російських організацій у Польщі 25 грудня 1935 р. [16].

Після приходу на Рівненщину Червоної Армії у вересні 1939 р., як згадувала Олександра Головата, барон роздав знайомим усе своє майно, навіть меблі і книги. Собі залишив тільки найнеобхідніше. Тимчасове правління м. Рівне прийняло 1.12.1939 р. постанову, в якій читаємо: «... 2. Приміщення колишнього барона Штейнгеля (село Городок) передати відділу народної освіти для середньої школи». Пізніше в будинках барона було розташовано протитуберкульозний санаторій. Сім'я Штейнгеля змушена була жити у своїй колишньої куховарки. В січні 1940 р. на підставі радянсько-німецької угоди, згідно з якою німці-волинці були депортовані до Німеччини, туди переїхала й родина барона.

Помер барон Федір Рудольфович Штейн-

гель 11 лютого 1946 р. в м. Дрезден (за іншими даними в м. Раденбург) у Німеччині, де й похований.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ЦДІАК України

1. Канцелярія Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Ф.442, оп. 630, од. зб. 575, арк. 1-8; оп. 623, од. зб. 191. – арк. 1-3.
2. Волинське Головне Жандармське Управління. Ф. 1335, од. зб. 565, арк. 1-29.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Ф. XXXI. Біляшівський Микола Федотович

3. Штейнгель Ф.Р. – Беяшевському Н.Ф. Письмо. – оп. 1, од. зб. 2194.
4. Беяшевський Н. Ф. Письма к различным лицам: (Штейнгелю, Мошкову, Перетцу, Корниловичу, Гнилосырову, Дмитриюку, Гошкевичу, Новицкому, Сицинскому, Стороженку, Брокгаузу, Кораллову, Бранденбургу). Собственноручные копии 13 октября 1898 г. – 5 (17) января 1899 г. – оп.1, од. зб. 375, арк. 1-50.

Ф.109. – Штейнгель Федір Рудольфович,
744 од. зб.

5. Штейнгель Ф. Р. – Штейнгель В. Н. Письма, телеграммы: 19 декабря 1901 – 22 апреля 1907 г.: Из Петербурга, Ницци в Киев, Петербург. – оп.1, од. зб. 42-72.
6. Грамота о награждении Штейнгеля Ф.Р. орденом Станислава и сопроводительное письмо, 12 марта – 10 апреля 1906 г. – оп. 1, од. зб. 20.
7. Радзиевский А. Г. – Штейнгелю Ф.Р. Письма 16 января 1893 – 30 января 1891 из Киева в ст. Кубанскую – оп. 1, од. зб. 220-224 (нами вказано № 222).
8. Штейнгель Ф.Р. Проект двухклассного сельского училища в с. Городок Ровенского уезда Волынской губернии (1902). Черновик карандашом. Приложение: табель успеваемости класса, список вещей общежития. – оп. 1, од. зб. 12.
9. Адамович К. – Штейнгелю Ф.Р. Письма, телеграммы: 17 декабря 1893 г. – 31 ноября 1898 г. – оп. 1, од. зб. 85 – 107 (нами вказаний № 96).
10. Волынский губернский врачебный инспектор – Штейнгелю Ф.Р. Письмо об оказании помощи отряду окулистов, направленных для осмотра населения в Волынской губернии 17 апреля 1896 г. - Житомир – оп. 1, од. зб. 127.
11. Коляска М. – Штейнгелю Ф.Р. Письмо 17 марта 1898 г. Варшава – оп. 1, од. зб. 196.
12. Косма – Штейнгелю Ф.Р. и Вере Николаевне. Письма: 12 июня 1896 – 26 ноября 1897 – оп. 1,

од. зб. 198-199 (нами – 198).

13. Штейнгель В. Р. – Штейнгелю Ф.Р. Письма: 6 февраля 1884 г. – 4 января 1900 г. Из Киева, Хуторка, Владикавказа, Интерлакена, Москвы – оп. 1, од. зб. 383-405 (нами № 404).
14. Штейнгель Ф.Р. Записные книжки 1898-1914 гг. Заметки бытовые, отражающие его деятельность как депутата Государственной Думы 1906 г. – оп. 1, од. зб. 741.

ДАК

15. Опись имения в с. Городок, купленного бароном Штейнгелем Рудольфом Васильевичем у землевладельцев Безерды в 1878 г. – оп. 1, од. зб.7.
16. Ровенське повітове староство. – Ф. 30, оп. 20, од. зб. 935, арк. 243.

ПУБЛІКАЦІЇ

17. Абрамов И.С. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля // Живая Старина – 1906 – Вып. IV. – С. 249-254.
18. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле: (1914-1920) / Укр. т-во. – Мюнхен, 1969. – 543 с.
19. Левицкий О.И. Труды Общества Исследователей Волыни: [Рецензия] // Киевская Старина. – 1902. – № 10. – С. 41-48.
20. Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Вип. IV. – Рівне, 2003 – С. 19-45.
21. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. / Сост. Н. Беяшевский. – К.: Типография Т.Г. Мейландер, Николаевская ул., д. № 17, 1899. – 62 с.
22. Столярець М. Слово про Городок: Серія книг «Реабілітовані історією». – Рівне, 2002. – 30 с.
23. Труды общества исследователей Волыни. Т.VII. – Житомир, 1915, С. XXII.
24. Штейнгель // Энциклопедический словарь. Том XXXIX : Шенье – Шуйский монастырь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1903. – С.885, 887.
25. Штейнгель // Русский биографический словарь: В 24 т. Т.24. Шебанов-Шютц. – СПб., 1911. – С.380.
26. Штейнгель Ф.Р. О принятїи пищи у р.Tabanus: Из «Работ Лабораторїи Зоологического Кабинета Императорскаго Варшавского Университета 1896 года». – Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа, Краковское Предместье № 3, 1897. – 8 с.
27. Штейнгель Ф.Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг. – К.: Б. и., 1905. – 47 с.

Барон Федір Штейнгель – засновник першого музею на Рівненщині. Етапи музейного будівництва краю

Історія музейної справи на Рівненщині починається з листопада 1896 р. Пов'язана вона з ім'ям барона Федора Штейнгеля, який створив приватний музей в с. Городку біля Рівного. Він мав гарну колекцію пам'яток історії та культури Рівненщини.

Федір Штейнгель народився 9 грудня 1870 р. в родині інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля, вихідця з Остзейського краю Німеччини. З перервами Федір Штейнгель в Городку проживав 68 років.

Віхи його біографії.

1890 – роки навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету.

1906 р. – обраний депутатом першої Державної думи Росії.

1908 р. – стає членом Товариства українських поступовців.

1915 р. – очолює комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

1917 р. – очолює Київський виконавчий комітет, обирається в президію Українського Національного конгресу.

З 17 серпня 1917 р. – на відповідальному посту Генерального секретаря торгівлі і промисловості УНР, потім посол Української держави в Німеччині до 4 грудня 1918 р.

У 1924 р. – повертається в с. Городок.

1939 р. – радянська влада конфіскувала земельні володіння та майно барона.

1940 р. – разом із іншими волинськими німцями-колоністами депортований у Німеччину.

11 лютого 1946 р. помер.

Підготовчі роботи щодо створення музею Ф. Штейнгель розпочав ще у Варшаві. Влітку 1895 р. барон виділив частину будинку в с. Городку під музей. Була проведена збиральна робота під керівництвом етнографа М. Біляшівського.

25 листопада 1896 р. музей почав працювати. Музейний фонд поповнився внесками

В. А. Мошкова, О. О. Матвеева. Городоцький музей привернув до себе увагу відомого археолога, антрополога та етнографа Ф. К. Вовка. Через рік у фондах музею було вже 950 експонатів. У бібліотеці зберігалися архіви з документами XVII-XIX століть та стародруки. Зберігався у фондах музею і архів археолога Я. Я. Волошинського. Про Городоцький музей писали видання Петербурга, Києва та Львова. Він працював аж до 1915 р. Коли лінія фронту наблизилась, то всі експонати Городоцького музею були евакуйовані в Туапсе; їх подальша доля не відома. У 1919 р. бібліотека Федора Штейнгеля потрапила до Києва.

Німець барон Федір Штейнгель дуже багато зробив для молодшої самостійної Української держави. Його ім'я навіки вписане в українську культуру та історію [1, 11-16].

В Рівному музей було засновано в 1906 р. при сільськогосподарському товаристві. Він мав такі відділи: нумізматичний, археологічний, етнографічний і природничий. Але, як і музей барона Ф. Штейнгеля, музей в Рівному під час Першої світової війни був пограбований, а його директор – професор Є. Окенський – загинув.

У 1936-1939 рр. в Рівному діяв музей господарства Волині. З 1930 р. в Рівному відбувалися щорічні регіональні ярмарки – Торги Волинські. Від'їжджаючи, деякі торговці лишали зразки своєї продукції для музею. Так формувалися фонди. Державою музей не фінансувався.

3 грудня 1939 р. Рівне стає центром новоствореної області УРСР. У лютому 1940 р. постановою Ровенського обкому КП(б)У на базі існуючих музеїв в Рівному створюється історико-краєзнавчий музей, в Дубні – історико-археологічний, в Острозі – історичний.

Під час німецької окупації 1941-44 рр. музей в Рівному теж працював. Частина колекції у 1944 р. зникла, інвентарних книг не

збереглося. У сучасному музеї перша інвентарна книга датується 1946 р., що не дає повної картини про колекцію експонатів довоєнного періоду.

У 70-ті роки Рівненський краєзнавчий музей розширив мережу своїх філій. У Рівному було відкрито музей Героя Радянського Союзу М. Кузнецова, музей історії релігії та атеїзму. У с. Пляшева відкрито експозицію музею-заповідника «Козацькі могили», в с. Вілія – літературно-меморіальний музей М. Островського. Були відкриті краєзнавчі музеї в Березному, Сарнах, Корці, Радивиліві, Дубенський краєзнавчий музей. Після 1992 р. вищезазначені філії стали самостійними державними музеями. Музей-заповідник «Козацькі могили» перетворився в державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Дубенський краєзнавчий музей увійшов до складу Дубенського історико-культурного заповідника. Музеїв на громадських засадах в області нараховується понад 300 [2, 7-11].

Історико-етнографічний музей в Сарнах підпорядкований Рівненському обласному краєзнавчому музею. Він має найбільшу колекцію етнографічних предметів Полісся. Біля музею розташований майданчик з архітектурними пам'ятками поліського села: хатами, каплицею, вітряком.

Сучасна мережа музеїв склалася в післявоєнні роки зусиллями таких музейних працівників, як Г. Бухало, В. Герасимчук, М. Гордієнко, Й. Новицький, П. Лотоцький, В. Кузьменко, Ю. Нікольченко, М. Остров-

ський, М. Пінчук, В. Селедець, В. Сидоренко, Р. Тишкевич та ін. Були проведені численні археологічні, мистецтвознавчі, етнографічні, природознавчі експедиції під керівництвом провідних вчених з Києва, Львова, Петербурга: Т. Андрієвської, П. Жолтовського, Л. Залізняка, Ю. Кухаренка, П. Раппопорта, М. Смішка, І. Свешнікова, Д. Телегіна, а також місцевих дослідників Б. Прищепи, А. Українець, Г. Антонової.

У наш час на Рівненщині діють 11 державних музеїв. Три музеї мають статус заповідників – у містах Дубні та Острозі, один Національного значення у селі Пляшева Радивилівського району. Активно працюють Млинівський, Березнівський, Костопільський краєзнавчі музеї, Корецький Радивилівський, Дубровицький, Володимирецький, Зарічненський історичні музеї. В області діє 447 музеїв на громадських засадах, 24 з яких мають звання народного. Методичним центром музейної справи краю є Рівненський обласний краєзнавчий музей.

Усі сучасні музейні заклади Рівненської області вважають свою працю продовженням справи розпочатої Федором Штейнгелем і складають шану й подяку організатору першого музею на рівненській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бухало Г.В. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки. Випуск I. – Рівне: «Рівненська друкарня». – 1996.
2. Мушировський В.М. Сторінки історії музею // Наукові записки. Випуск I. – Рівне: «Рівненська друкарня». – 1996.

Алла УКРАЇНЕЦЬ

Доброчинна діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля

Постать Ф. Р. Штейнгеля завжди викликала великий інтерес у науковців, краєзнавців. І справді, його діяльність заслуговує на пильну увагу, особливо у наш час, коли ми відчуваємо повною мірою брак духовності у нашому меркантильному су-

спільстві, де такі поняття, як доброта, співчуття, співпереживання, відсуваються на другий план, особливо в середовищі багатих заможних мешканців нашої країни, які в безконечній гонитві за надприбутками не тільки не дбають про свій духовний розви-

ток, але й не помічають потреб знедолених, відмовляють їм у найменшій допомозі.

З цієї точки зору благодійництво Федора Рудольфовича Штейнгеля є разючим контрастом до нашого сьогодення. Адже він завжди відчував потребу використати свої статки на потреби простих громадян, на щось корисне для народу, із задоволенням допомагав іншим, намагався залишити по собі гарний слід і гарну пам'ять. Не зважаючи на значну кількість публікацій, біографія барона та його діяльність висвітлені далеко не повною мірою. В основі даної статті – матеріали Державного архіву Рівненської області (ДАРО), опрацьовані автором на поч. XX ст., а також матеріали Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України) і ЦНБ НАН України (відділу рукописів), спогади старожилів с. Городок, свого часу виявлені та зібрані талановитим дослідником і краєзнавцем Г. Непомнящим у 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст., які проливають світло на маловідомі, на наш погляд, факти з життя цієї, без перебільшення, видатної постаті.

За виявленими матеріалами, благодійницька діяльність барона скеровувалась у декількох напрямках. Найкраще про це свідчить дуже цікавий документ: «Дело об испрошении земледельцу барону Штейнгелю звания Камер-Юнкера Двора Е.И.В.» [5]. У ньому йде мова про те, що волинський губернатор 30 жовтня 1900 р. «вошел с представлением об испрошении землевладельцу с. Городка Ровенского уезда, барону Штейнгелю, во внимание к его обширной благотворительной деятельности, награды званием Камер-Юнкера Двора Его Императорского Величества». Документ повною мірою розкриває всі найважливіші доброчинні пожертви Федора Рудольфовича на той час. За свідченням статського радника Дуніна-Борковського, на які посилається автор документа, благодійницька діяльність барона Штейнгеля поширювалася «не тільки на нещасних і знедолених людей з усіх прошарків місцевого населення і підтримку місцевих благодійних закладів, але й на осіб і заклади інших повітів і губерній» [5]. Барон дбав про погорільців, жертвував на бу-

дівництво церков, притулків, придбання церковного майна, виплати щомісячних пенсій багатьом біднякам і калікам. З документа відомі також наступні великі пожертви Барона Штейнгеля: на жіночу і акушерську клініку при університеті Св. Володимира в Києві – 15000 крб., дитячу клініку при тому ж університеті – 3000 крб., Житомирський пологовий притулок – 2000 крб., будівництво православного соборного храму у Варшаві – 5000 крб., будівництво реального училища Св. Катерини при лютеранській общині в м. Київ – 1000 крб., реставрацію Аскольдової могили – 1000 крб., будівництво двокласного сільського училища в с. Городок – 22000 крб. (останнє утримувалось також на кошти барона, на його потреби він щорічно витрачав приблизно 3500 крб.), будівництво в цьому ж селі лікарні (22000 крб.) і щорічне її утримання.

За цим же документом, під час епідемії холери в 1893-1895 рр. бароном Штейнгелем були облаштовані безкоштовні чайні в Городку, Ставках і Великому Олексині. У 1896 р. був запрошений у с. Городок «очний» загін, утримання якого, як і декількох тисяч хворих на очі, відбувалось за рахунок барона, причому були вибудовані для лікування просторі бараки. Нарешті, у с. Городок Федором Рудольфовичем були облаштовані музей, щорічне утримання якого («с первоначальним обзаведением») обходилося в 1000 крб., постійна чайна («с чтением и картинами»), баня для селян, будівництво якої коштувало 400 крб. Існував також пожежний обоз, що коштував понад 1000 крб. [5].

З цього переліку виділимо те, що стосується безпосередньо нашого краю та перебування барона Штейнгеля в с. Городок. У Державному архіві Рівненської області зберігаються цікаві документи, пов'язані з даною темою, зокрема ті, що стосуються роботи сільської лікарні ім. Св. Бориса – «Отчеты и ведомости о доходах на содержание больницы, находящейся в имени барона Штейнгеля в с. Городок» за 1894 та 1897 рр. [1; 2].

Посаду головного лікаря цієї лікарні обіймав лікар Федір Пилипович Ріхтер – неординарна особистість і маловідома нині

постать, яка заслуговує сьогодні на нашу увагу і повагу як фаховий спеціаліст і благородна людина. Очевидно, не випадково саме йому була запропонована бароном ця посада. За спогадами старожилів, Ф. Ріхтер був досить відомим лікарем і отримав за свою роботу цінний подарунок від царя – золотий годинник [16]. Але особливу повагу серед мешканців Городка він здобув за свою доброту, благородство і відданість професії, про що, зокрема, свідчить такий факт: під час епідемії холери лікар особисто їздив по селу, обстежував будинки, виявляв хворих, і на своїх руках виносив їх до візка та відвозив до лікарні [16]. Коли хто-небудь несподівано хворів, він часто серед ночі йшов до недужого з таким словами: «Бог допоможе, то і я допоможу» [15].

Сам лікар, стверджували мешканці Городка, як захворів, то лікувався самостійно. Коли в нього розпочалась гарячка, хворого повезли до Рівного, цілу дорогу зворушливо турбуючись про нього: щоб віз не тремтів, селяни під колеса клали сіно [15]. Свою глибоку любов до цієї непересічної людини продемонстрували вони і під час похорону Ф. Ріхтера: коли лікаря везли на кладовище, дорогу встеляли ялиною [15]. Поховали його біля сина Сергія. Обидві могили і нині є на городоцькому кладовищі.

Звіти про роботу лікарні, що зберігаються в Рівненському архіві, зроблені особис-

то Федором Ріхтером. З першого звіту дізнаємось, що в 1894 р. до місцевої амбулаторії з 1 січня по вересень за лікарською допомогою звертались хворі зі 161 населеного пункту (кожен хворий відвідував лікарню приблизно двічі). Хірургічна допомога була надана 214 хворим. Багато відвідувань відбувалось «на дому» [1].

За листопад було прийнято 318 людей, повторно – 346 (всього – 664 особи). Відвідано вдома 92 особи. Здійснено 7 виїздів, під час яких надана допомога 20 людям. Хірургічна допомога була надана 38 хворим. Хворих на інфекційні захворювання нараховувалось 34 особи [1].

За півроку (січень-травень) було здійснено прийом 1736 хворих зі 123-х сіл, за допомогою звертались майже винятково селяни, деякі приїжджали з досить віддалених населених пунктів – «за 80 верст». Хірургічна допомога була надана 235 хворим. Кількість виїздів – 26, відвідувань вдома – 144 [1].

Ф. Ріхтер мріяв про відкриття стаціонарної лікарні в Городку. Ми знаходимо зворушливе за щирістю звернення, адресоване барону, з таким обґрунтуванням необхідності функціонування цього закладу, датоване 16 червнем 1894 р.:

«Заканчивая этим очерк и принося при этом от всей души искреннюю благодарность от лица своих больных владельце и владельцу имения, принявшим столь дельное и сердечное участие к доле бедного крестьянского люда, заведующий амбулаторией со светлыми намерениями заглядывает в будущее, когда рядом с амбулаторией будет и строящаяся больница для стационарных больных... Будем надеяться, что эта больница... засияет яркой звездой и внесет свет в эту земную массу, оживит, пригреет и уменьшит страдания этих несчастных больных, которые до сих пор напрасно просили о помощи» [1]. Варто звернути особливу увагу на ці слова, бо вони вказують на роль ще однієї людини у відкритті лікувального закладу. Можемо з певністю зробити висовок, що всі добродійні починання барона активно підтримувала його друга дружина – Віра Миколаївна Штейнгель, двоюрідна сестра барона, яка після смерті пер-

Могили Ріхтера Ф.Ф. та його сина Сергія на городоцькому кладовищі.
Фото З. Заболотної, 2004 р.

шої дружини Федора Рудольфовича, що померла під час пологів, у скрутну хвилину підтримала його і стала йому справжнім другом. Про це Ф. Р. Штейнгель, мотивуючи причини свого одруження, писав так: «В лице двоюродной сестры моей, Веры Николаевны, я нашел человека, который отнесся с глубоким сочувствием к моему положению. В ней я увидел моего спасителя и любящую мать для маленького моего сына, которого будущность меня бесконечно беспокоила. Мне угрожала смерть... Жена моя своим уходом за мною поставила меня теперь на ноги, воспитывает сына моего, как родного» [9].

За досить короткий термін стаціонарна лікарня була відкрита. Як свідчить другий звіт, у 1897 р. вона вже функціонувала [2]. На стаціонарному лікуванні на той час перебувало 146 чоловіків і 42 жінки з 117 населених пунктів (з них померло 7 жінок і 10 чоловіків). Також проводилось амбулаторне лікування. Було зафіксовано 12563 відвідувань лікаря. Хворі приїжджали з 384 сіл. Безпосередньо з с. Городок було прийнято 1400 осіб. Згадуються випадки захворювань на віспу (5), кір (185), сифіліс (105), малярію (597), зоб (20), «часотку» (141), хвороби жіночих статевих органів (216), чоловічих статевих органів (42), хвороби очей (290), вух (369), нервові і судомні хвороби (565), м'язовий ревматизм (266), сип (5200), ревматизм (1030), золотуху (81), рахіт (10), холеру (3), дизентерію (16), тиф (12) і т.п. [2].

За даними звіту, було зроблено щеплення від віспи 92 дітям. Проведено 123 операції (на захворювання очей, статевих органів, суглобів, видалення пухлин, акушерські). Не може не вражати обсяг виконаних робіт, лікар у той час повинен був володіти універсальними знаннями і бути висококваліфікованим спеціалістом. У звіті згадується і вік хворих – від народження до 100 років, найбільша кількість хворих – від 20 до 50-и років. Вартість утримання лікарні – 7 327 крб. 52 коп. Зарплатня лікаря – 1800 крб. Ця статистика, очевидно, може зацікавити сучасних медиків.

Цікаво, що у звіті зазначається і віроспо-

відання хворих. Це – православні, католики, протестанти, євреї, баптисти, реформісти і 5 магометан. Констатуючи число пацієнтів лікарні в порівнянні з минулим роком, лікар відзначав, що воно зросло на 2443 осіб, число стаціонарних хворих – на 24 особи, багато з них приїздили з дуже віддалених від лікарні місць, куди дійшли чутки «об ея широкой филантропической деятельности». Завершується звіт такими словами: «Пожелаем же ей (лікарні – А.У.) в следующем 1898 г. проводить в жизнь с успехом и пользой для дела и густого окрестного населения те широкие, гуманные идеи, которыми руководствовались при ея открытии ея основатели» [2]. Отже, ми бачимо, що в особі лікаря барон знайшов одноступеня, який щиро, з великим ентузіазмом відгукнувся на його гуманні починання і самовіддано працював, втілюючи їх у життя.

Ще один важливий об'єкт, побудований на кошти барона – Городоцьке сільське двокласне училище. Зберігся чорновик його проекту, складений Ф. Р. Штейнгелем, де зазначалось: «Двухклассное училище будет выстроено по прилагаемому плану барона Ф. Р. Штейнгеля на его земле в с. Городке, среди села, на средства его б(арона) Федора Ш(тейнгеля)» [7]. Проектом передбачалось будівництво трьох класних кімнат для хлопчиків (на 30 осіб кожна) і одної кімнати для дівчаток. Обов'язкові предмети – Закон Божий, російська мова «с чистописанием», арифметика, історія, креслення і основні поняття про геометрію, співи, малювання, рукоділля для дівчаток. Зазначалось, що в школі повинно бути два вчителі, обов'язково з відповідною освітою, та вчителька для дівчаток. У майбутньому планувалось ввести заняття з питань сільського господарства, городництва, «плодоведения» і бджільництва, а також викладання якогось ремесла. Навчання – безкоштовне. Крім цього планувалось розміщення двох бібліотек (вчительської та учнівської) та придбання необхідної літератури [7]. Як відомо, цей навчальний заклад було побудовано, і плани щодо нього повністю реалізовані. Усі діти селян не тільки навчалися у ньому безкоштовно, але навіть олівці, зошити і

підручники для школярів купувались за рахунок барона [16]. За його сприяння в училищі було створено також дитячий хор. Принагідно зауважимо, що барон Штейнгель брав участь також у відкритті жіночої гімназії у м. Рівне, стосовно чого збереглась його «докладна записка» [8]. Він входив у комісію, завданням якої було знайти кошти для будівництва гімназії, саме йому та К. Г. Толстому Рівненська міська дума доручила «ходатайствовать об открытии в Ровно гимназии» [8, 15].

Багато досліджень та наукових публікацій присвячено створенню Городоцького музею (1896 р.). Причини, які спонукали Федора Рудольфовича відкрити цей заклад, він назвав сам: «Живя с детских лет в имении Городок Ровенского уезда Вол(ынской) губ(ернии), я совершенно сроднился с этой местностью и ее народом, вследствие чего интересы этого края стали мне близки. Интересуясь окружающими меня явлениями жизни и природы, а также рошлым Воыни, я удивлялся, как мало можно найти данных в литературе, так и в различ(ных) музеях, касающихся Воыни, о ее истории, этнографии... Между тем... глаз мой не мог не увидеть, что в научном отношении Воынь представляет собой удивительно интересную область. Сначала мне пришло на мысль по возможности собирать сведения и коллекции, имеющие отношение к интересующим меня вопросам о Воыни, но мысль эта не имела еще определенной формы». Ці слова барона підтверджують деякі документи. В описах майна його батька (1885 р.) згадуються «скатерть простая малороссийская, полотенце простое малороссийское, малороссийские рубахи (6 шт.), вышитые фартухи (5 шт.)» [10]. Ці речі могли бути зібрані Ф. Р. Штейнгелем з метою формування етнографічної колекції у його маєтку.

Далі, за словами барона, він звернувся за допомогою до свого друга М. Ф. Біляшівського, який займався археологією та етнографією і ознайомив його з музейною справою [6]. Отже, ініціатива створення першого музейного закладу на Волині цілковито належала барону. У нього виникла думка «мало-помалу начать собирать, придержи-

ваясь программы местных музеев, все относящееся к всестороннему изучению Воыни». Він писав: «Конечно, я не претендую создать сразу музей Вол(ынской) губ(ернии), я хочу лишь дать толчек этому делу, положить, так сказать, первый камень, а продолжатели этого, я надеюсь, найдутся... Вот почему думая, что в каждом деле важно с самого начала поставит его прочно, я сразу хочу придать ему строго научный, отнюдь не дилетантско-любительский характер». Барон одразу з захопленням взявся реалізувати свою ідею, залучивши до цієї справи фахівців: історика, археолога і етнографа М. Біляшівського, етнографа В. Мошкова, орієнтолога А. Бикова. Свою участь у роботі музею барон сформулював досить чітко: «Сам я лично, как занимающийся специально зоологией, намерен лично вести Зоологический(еский) отдел» [6]. Про заняття Ф. Р. Штейнгеля зоологією свідчить промовистий документ – його наукова стаття, вміщена в збірнику «Работ Лаборатории Зоологического кабинета Императорского Варшавского университета. 1897», під назвою «О принятии пищи у п. Pentatoma», де детально описується система травлення одного з видів павуків [14].

На роботу музею його засновник покладав великі сподівання: «Надеюсь, что впоследствии круг лиц, заинтересованных данным делом, значительно увеличится. Собственно окончательно оформилась у меня мысль учредить вышеупомянутый музей в ноябре 1896 года, и я поэтому приурочил день основания его к 25 ноября 1896 года. Помещаться Музей будет в с. Городке Ров(енского) уезда Вол(ынской) губ(ернии), потому назвал – «Городецкий» [6]. Дата заснування музею, виходячи з вищенаведеного документу, встановлена не випадково. Барон, очевидно, хотів приурочити її до свого дня народження, адже згідно документів він народився 26 листопада 1970 р. у Санкт-Петербурзі [4].

Роздумував Федір Рудольфович і про майбутнє музею: «Хочу еще отметить одно обстоятельство. Хотя музей составляет мою собственность, но имея в виду, что таковой музей впоследствии может иметь вообще

В одному з навчальних класів Городоцької школи. Фото поч. XX ст.

общественный интерес, я не хочу придавать ему характер частной собственности и хочу вести его, как ведутся музеи общественные, печатая ежегодно отчеты о его деятельности, давая возможность во всякое время пользоваться его материалами, собранными учеными, будь-кто пожелает заняться изучением их и нисколько не стеснять их в их деятельности тем, что я являюсь фактически владельцем музея. На содержание музея

и собрание коллекций я решил выдавать ежегодно 600 рублей. В случае, если бы со временем я не мог бы или не пожелал бы продолжать начатое мною дело или в случае, если бы после смерти моей не нашлось в семье моей кого-либо, пожелавшего продолжать это дело, все коллекции и все относящееся к музею, должно быть передано безвозмездно одному из общественных учреждений Житомира или Киева» [6]. На

Ф. Р. Штейнгель з дружиною серед учнів та вчителів Городоцької школи. Фото поч. XX ст.

Шкільний хор. Фото поч. XX ст.

останні слова Ф. Штейнгеля варто звернути особливу увагу, бо вони можуть допомогти нам знайти відповідь на запитання, куди зникла колекція Городоцького музею (принаймні, її частина) під час Першої світової війни. Відомо, зокрема, що Зоологічний музей Київського університету в 1919 р. отримав «19... банок и пузырьков с зоологическим материалом из бывшей коллекции Штейнгеля» [11].

Завдяки барону в Городку існувала безкоштовна чайна. В одному зі своїх листів від 16 вересня 1891р. протестуючи проти відкриття в Городку «казенной питейной лавки», адресованому, можливо, губернатору, барон Ф. Штейнгель писав: «Простите, что беспокою Вас просьбою. Живя в своем имении Городок Ров(енского) уезда, я постоянно забочусь о местном населении и всегда вставал против чрезмерного употребления водки в нашей семье. С этой целью, как отвлекающее средство, я устроил чайную в с. Городке, где по воскресным дням предлагают народу развлечения, например, бывают народные чтения с туманными картинами». Відомо також, що завдяки барону функціонувала в селі безкоштовна народна читальня, куди надсилались також періодичні видання [12].

Доброчинні починання барона Штейнгеля не були явищем тимчасовим чи показним, як це часто трапляється. Він був внутрішньо налаштований творити добро, допомагати людям, що, очевидно, впливало з його філософського, релігійного розуміння сенсу людського життя. Відомо, що він страждав від дуже важкого захворювання – епілепсії – й консулювався з цього приводу з професором І. І. Мечниковим, лікувався, за його рекомендаціями, в Парижі. Але важка недуга не стала непереборною перешкодою на життєвому шляху цієї людини, не завадила вести барону дуже активний спосіб життя. Наскільки ця хвороба була важкою, свідчить один з листів барона, де він описує свою зустріч з І. Мечниковим: «Оба Мечниковы, и он, и она, приняли во мне живое участие ... Мечников в первый раз видел такой припадок и, кажется, устал, когда пришлось драться со мною. Мне было необыкновенно неприятно и стыдно, что припадок случился в чужом доме, но Мечниковы старались меня успокоить, проводили под руки до самых дверей...» [13].

Мешканці села Городок дуже любили і поважали Ф. Штейнгеля, адже він завжди піклувався про них і в разі потреби прихо-

Городоцький музей. Фото поч. XX ст.

див на допомогу. Наведемо деякі спогади сучасників барона про нього: «Барон був дуже добрим. Якщо він дізнавався, що хтось крав, він сердився, але ніколи не карав і відпускав з пограбованим. Якщо до нього приходили вбогі люди, він згрібав всі гроші, які були у нього в кишені, і віддавав, незалежно від суми» [16]. «Барон Штейнгель був дуже доброю людиною. Він побудував безкоштовну школу, лікарню, чайну. Коли кого-небудь ловили на крадіжці, він ніколи нікого не карав. Наприклад, приводили до нього винуватця, барон запитував: «Почему ко мне не пришел? Вор!» Він наказував відвезти вкрадене винуватцю і відпускав його з миром. Коли барон дізнавався, що хтось у чомусь мав нужду, особисто відвідував цю людину і допомагав їй» [17]. «Барон «Штейнгель, особливо його перша дружина, ставились до селян с. Городок дуже добре, приязно, завжди всім допомагали, і ніхто ні в чому не мав нужди. Ліс і худобу та землю барон роздавав безкоштовно. Якщо в когось гинула худоба чи її не було, тому дозволялось вибирати корів з баронського стада безкоштовно» [19]. «Барон був дуже простою і душевною людиною. Прислужі, яка не могла працювати, він виплачував пенсію» [18]. І таких спогадів дуже-дуже багато.

Чим же можемо віддячити барону ми, люди, які живемо на волинській землі нині? Звичайно, доброю згадкою, добрими вчинками. Але чи не варто задуматись над тим, щоб у селі, яке він так любив, поставити пам'ятник цій непересічній людині? Чи не варто задуматись і над тим, що кожен з нас прийшов у цей світ робити його кращим, добрішим, гуманнішим?

ДЖЕРЕЛА

1. ДАРО. Ф. 366, оп.1, сп. 34.
2. ДАРО. Ф. 366, оп. 1, сп. 37.
3. ЦНБ АН України (відділ рукописів.) Ф.109, №84. Лист Ф. Штейнгеля (можливо, губернатору)
4. ЦНБ АН України (відділ рукописів.) Ф.109, №181, ар. 1, I зв.
5. ЦДІА України. Ф. 442, оп. 630, сп. 575, ар.1 зв.
6. ЦНБ НАН України (відділ рукописів). Ф.199, № 9, ар.1, 1 зв., 2, 2 зв., 3 (чорновик).
7. ЦНБ НАН України (відділ рукописів). Ф. 109, №19, ар.1, 1 зв., 2, 2 зв. (чорновик).
8. ДАРО. Ф. 366, оп.1, сп. 41, ар. 5-15.
9. ЦНБ НАН України (відділ рукописів). Ф.109, №5, ар.1, 1 зв. (чорновик)
10. ДАРО. Ф. 366, оп.1, сп. 18, ар.1.
11. ЦНБ НАН України (відділ рукописів). Ф. 31, оп.1, сп.214, ар.1.
12. ЦНБ НАН України (відділ рукописів). Ф.109, №13, ар.1.
13. НБ НАН України (відділ рукописів). Ф. 109, №80, ар.4 зв., 5, 5 зв.
14. О принятии пищи у п. Pentatoma // Работы Лаборатории Зоологического кабинета Импе-

- раторського Варшавського університета. 1897. – Варшава, 1898. – 1-6 с.
15. Записано Непомнящим Г.Г. від Гначишина Миколи, мешканця с. Городок, у 1989 р.
16. Записано Непомнящим Г.Г. від Либак Надії Іполітівни, мешканки м. Рівне, у 1989 р.
17. Записано Непомнящим Г.Г. від Мальчука Опанаса Антоновича, 1905 р.н., мешканця с. Городок, у 1989 р.
18. Записано Непомнящим Г.Г. від Никоненко Зої Миколаївни у 1988 р., мешканки м. Рівне.
19. Записано Непомнящим Г.Г. від Столярчука Івана Прокоповича, 1912 р.н., мешканця с. Городок, у 1989 р.

Андрій КЛИМЧУК

Архівні матеріали про життя та діяльність барона Федора Штейнгеля

Серед тих діячів, які мали значний вплив на розвиток науки, освіти, суспільно-політичного і культурного життя Волині, чільне місце посідає постать барона Федора Рудольфовича Штейнгеля. Для дослідників його життєвого шляху і діяльності мають архівні матеріали, що нині в основній масі зберігаються в двох архівосховищах – Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ) та Державному архіві Рівненської області (далі – ДАРО). Ті архівні матеріали, які до нас дійшли і зараз зберігаються у фондах двох вищезгаданих архівів, можна умовно розділити на кілька груп: документи, що входили до рукописного відділу бібліотеки Городоцького музею; різноманітні документи, пов'язані з діяльністю музею в Городку; документи майнового характеру барона Штейнгеля; його родинне та ділове листування тощо.

На жаль, уся рукописна спадщина барона Штейнгеля була розділена за прийняттями в Україні ще за часів Гетьманату принципами розподілу архівних документів: рукописний відділ бібліотеки мав збирати пам'ятки рукописної книжності та літературні й «побутові» (особові) архіви представників духовного життя України, державні документи установ та відомств потрапляли до Національного архіву і т. д. Таким чином з масиву рукописів барона Штейнгеля було виокремлено його епістолярну спадщину та

творчі матеріали, що згодом, у 1930 р., склали особовий фонд Ф. Р. Штейнгеля в ІР НБУВ, а інша частина – музейні рукописні збірки й господарські документи, що стосувалися маєтку в с. Городок та належної йому землі, – потрапила до Архіву давніх актів (ф. 284). Потім ця частина документів з Архіву давніх актів у 1941 р. потрапила до Центрального державного історичного архіву в Москві (ф. 1118). Лишень в 1947 р. було проведено облік матеріалів Штейнгеля, причому досить загальний і поверховий, – не здійснювалися ні класифікації, ні подокументний облік. Щодо кількості отриманих одиниць, то зазначалося, що розміщені вони в 32-х коробках. Проте саме під час перебування фонду в ЦДІА в Москві йому було надано назву: «Штейнгель Федор Рудольфович, барон, помещик Волынской губернии в селе «Городок», член научных («Археологическое общество») и благотворительных обществ, организатор музея в 1896 г. и его хранитель». За розпорядженням ГАУ МВС СРСР від 20 листопада 1950 р. № 12/14350 фонд «Штейнгель Федор Рудольфович» у кількості 3 ящики (32 коробки) було передано до Житомирського обласного архіву (ф. 435). Саме цією установою підготовлено більш детальний опис рукописного зібрання барона Ф. Штейнгеля. Подокументний аналіз фонду дає підстави стверджувати, що в описах ЦДІА в Москві та Житомирського облдержархіву існують

певні розбіжності не на користь останнього. Де саме відбулися ймовірні втрати – не відомо, оскільки актову документацію Житомирського облдержархіву утилізовано. Останнє переміщення фонду відбулося 20 грудня 1952 р. – з Житомирського до Рівненського облдержархіву, де йому було присвоєно номер 366 [2, 157]. На цей момент лише документи барона Штейнгеля, що зберігаються в ІР НБУВ, були докладно розглянуті в путівнику Інституту рукопису [6, 602-605]. У путівнику ДАРО, який вийшов у 1970 р., через тавро «буржуазний поміщик і націоналіст» про особовий фонд барона Штейнгеля є лише коротка згадка [7, 176]. Коротко описано рукописні матеріали барона Штейнгеля у виданні «Скарбниця історичної пам'яті Рівненщини» [8, 139]. Без сумніву, на сторінках нового путівника по фондах ДАРО особовий фонд Ф. Штейнгеля буде належним чином описаний. Частково рукописна спадщина барона Штейнгеля висвітлена у розвідках Н. Миронець [2, 155-164; 3, 32-41] та Т. Нахратової [5, 194-197].

З документів майнового характеру, що стосуються маєтку в с. Городку в особовому фонді барона Ф. Штейнгеля збереглися такі: «Опись усадьбы барона Штейнгеля Рудольфа Васильевича за июнь 1878 г.» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 2) – текст цього документа О. Михайлишин використав у праці, присвяченій палацово-парковому будівництву на Волині [4, 130-131]; «Планы и чертежи имения» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 43); «Опись вещей, находящихся в имении Городок барона Ф. Штейнгеля» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 18); «Документы, присланные в Житомир настоятелем парафиального костела в м. Ровно для записи в парафиальные книги» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 81) – зокрема містить контракти, що були складені в 1800 р. між бароном Рудольфом Штейнгелем та австрійським підданим дворянином Висоцьким про передачу маєтку в оренду на 12 років); «Опись водяных мельниц имения барона Штейнгеля, отданных в аренду Антоне Глыбе» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 33); «Опись движимого имущества» (збереглися описи за 1881 р. – ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 18; 1885 рік – ДАРО,

ф. 366, оп. 1, од. зб. 23; 1890 рік – ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 29). Ці описи містять докладний перелік майна, площу землі, кількість худоби. Також в описах є дані щодо інтер'єру кімнат маєтку.

Окрему групу ділових паперів барона Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області становлять документи, пов'язані з діяльністю лікарні св. Бориса. Насамперед, це звіти («Отчёты и ведомости о расходах на содержание больницы, находящейся в имении барона Ф. Р. Штейнгеля в с. Городок»), складені лікарем цієї лікарні Ф. Ріхтером. Збереглися такі звіти за 1894 (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 34 та 36), 1895 (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 35), 1897 (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 38), 1898 (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 37 та 39) та 1899 рр. (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 40).

Що ж стосується документів, які перебували в музеї барона Ф. Штейнгеля, то нині вони представлені у фонді 366 ДАРО підбірками, впорядкованими за роками, починаючи з 1539-1578 рр. і аж до кінця XIX ст. Серед найцікавіших документів – опис архіву Дерманського монастиря, що має назву «Summaryusz Archiwom Archimandryi Derman. L. S. B. W. Prowincyi Litt. Od. I. I. O. O. Xiezat Ostrogskich Konfirmacyia praw nadaney, za administracyi teyze Archimandriey Nayprzewielebniejszego w Bogu Imc. O. Pankracyusza Pierzeckiego L S I B W, na 95 fascyklow podzielony przezemnie przy kacu tego Summariuszu podpisanego przysieglego Archiwiste tey ze prowincyi. Roku 1790-go miesieca Apryla dnia siodmego sporzadzony». Це рукопис в аркуш на 64-х піваркушах. «Summaryusz» складається з детального переліку змісту архіву. Подекуди до нього вміщено «Narratywa», де коротко описано історію монастиря. Завершує перелік список його архімандритів.

Подібним за змістовим забарвленням був і збірник, що мав назву «Praxis». Він складається з прози, віршів латинською та польською мовами, вітальних листів, порад щодо сеймових справ. У кінці вміщено «Katalogus absolutarum missorum a susceptis ordinibus per Patrem Hieronymum Kalinowski ordinis sancti Basilij Magni», що був розпочатий

12 червня 1758 р., де перелічені за роками та місяцями імена поминальників. Серед інших, під 1768 р. там записані 4 особи, яких було вбито 6 червня гайдамаками в Богуславі, та 6 духовних осіб, що загинули в Умані. Записи закінчуються 1791 р. До колекції музею рукопис потрапив з бібліотеки священика Іларіона Боговського (с. Коростятин Ровенського повіту). Про це свідчить напис, зроблений власником на зворотному боці титульної сторінки збірника – книжечки в піваркуша у твердій паперовій коричневій палітурці. Аркуші розграфлено, записи зроблено світлокоричневим чорнилом каліграфічним почерком [2, 160-161].

Також в особовому фонді барона Федора Штейнгеля в ДАРО відклалися документи, що були творчим і науковим напрацюванням співробітників Городоцького музею. До таких належить автограф «Из дорожных заметок Н. Беяшевского» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 14, арк. 62-71). У документі йдеться про подорож до м. Чуднова, про народну архітектуру, пам'ятки давньої історії, інтер'єр будівель, чоловічий та жіночий одяг, прикраси, ткацтво, килими, вишивки, писанкарство, усні народні твори.

Не менш цікава і цінна праця іншого співробітника музею Валентина Мошкова «Песни, записанные В. А. Мошковым в 1891 г. от солдат Варшавского гарнизона, уроженцов Волынской губернии» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 77, арк. 13-16 зв.). До цієї збірки включено 15 пісень, 13 з яких мають записи мелодій і подаються як варіант пісні «Викрадення» з різних повітів Волинської губернії. Цю збірку фотографічним способом було відтворено у книгах С. Шевчука «Велика Волинь у дослідженнях Валентина Мошкова» [9, 24-39] та «Жертовність для утвердження України» [10, 67-82]. Також у фондах ДАРО в первісному машинописному варіанті вціліли матеріали для виявлення та вивчення місцевого календаря. Хоча вони неповні, але після впорядкування в логічній системі викладу все-таки можна визначити головні акценти уваги як до традиційних народних, так і етнохристиянських свят та обрядів. В українському перекладі ці матеріали були опубліковані

С. Шевчуком у згаданій розвідці, присвяченій В. Мошкову [9, 18-23].

Велике наукове значення також мають етнографічні матеріали із сіл Бережниця, Антонівка, Чакви, Немовичі, Великі та Малі Цепцевичи. Опис з Бережниць не стільки оповідав про весільний обряд, як фіксував особливості місцевих традицій і тлумачив звучання місцевої термінології. У селах Антонівка і Чаква етнографами 31 липня 1899 р. були зафіксовані відомості про деревообробні промисли, за якими місцеві жителі майстрували місткості для господарства. В описі бондарської технології зафіксовано походження назви с. Чаква [10, 55-57]. Графічне зображення бондарських інструментів для опису здійснив Юрій Малковський. Цей документ був опублікований в інтернеті [1].

У бібліотеці Городоцького музею зберігалися й особисті папери хранителя мінц-кабінету Імператорського університету св. Володимира Я. Я. Волошинського, серед яких велика кількість його заміток (в основному чернетки) стосовно нумізматики, також щоденники розкопок, проведених ученим у 50-ті роки XIX ст. у Київській губернії. Це свідчить про те, що в музеї цікавилися не лише експонатами (монетами), але й власне нумізматиною та видатними представниками цієї науки. Деякі з цих документів зберігаються в ДАРО, але не єдиним комплектом, а розпорошені по справах фонду (зокрема такі документи є в справах 69, 70, 72). Та найцікавішим з-поміж них є документ під назвою «Щоденник професора Волошинського» (ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб. 99). Він містить записи, в яких докладно описано всі події, пов'язані з мінц-кабінетом Університету Св. Володимира, надходження монет із зазначенням, за яких обставин вони були набуті для кабінету і їх походження, листи Волошинського до правління Університету. Записи Волошинського є цінними матеріалами до вивчення історії Університету Св. Володимира та згаданого кабінету. Як вже зазначалося вище, інша значна частина рукописних матеріалів барона Федора Штейнгеля міститься в Інституті рукопису Національної бібліотеки України

ім. В. Вернадського (ф. 109). Цей фонд – це сукупність різних видів документів: листи Штейнгеля до осіб та установ, матеріали творчої діяльності фондоутворювача, записні книжки, ділова документація, офіційні, особисті документи, листи від різних осіб тощо.

Важливе місце в цьому комплексі джерел займає приватне листування, яке представлене у фонді особистими, офіційними і діловими листами як, власне, Штейнгеля-кореспондента, так і Штейнгеля-адресата. На окрему увагу з-поміж епістолярної спадщини Федора Штейнгеля уваги заслуговують його листи до дружини Віри Миколаївни. Хронологічно вони охоплюють період 1901-1907 рр. Структурно листи відповідають загальноприйнятим нормам оформлення особистої кореспонденції, які побутували в кінці XIX – на початку XX ст., і містять у собі назву міста (села), в якому перебуває автор; дату написання та час; звернення до адресата; власне лист; підпис автора. Цей блок документів є надзвичайно цінним як біографічним, так й історичним джерелом, адже в цих листах описуються події наукового, громадського, політичного життя тогочасного суспільства, яскравим представником якого був барон Штейнгель.

Доволі широко представлені листи осіб, з якими барон Ф. Штейнгель підтримував наукові контакти. Вони містять цінні дані щодо діяльності барона, роботи музею та інших установ, пов'язаних з його іменем.

Одиниці зберігання 227-229 з цього фонду містять в собі листи лікаря Федора Ріхтера щодо роботи лікарні в Городку. На замовлення барона вони були об'єднані й опрацьовані в єдиний збірник.

Також у фонді містяться записники барона Федора Штейнгеля. В основному всі записники висвітлюють господарські питання і містять побутові нотатки. Епізодично зустрічаємо записи, що стосуються інших напрямів його діяльності. Наприклад, у записнику № 1 за 1899 р. міститься унікальна інформація про підготовку і проведення наукової експедиції за маршрутом Городок – Пересопниця – Клевани – Степани. У записнику № 2 подається список 40 адресатів,

яким були відправлені звіти музею. Змістовно відрізняється від інших записників № 4. Він повністю присвячений дослідженням з метеорології і містить ряд цікавих наукових записок. Записник № 7 висвітлює діяльність барона Штейнгеля як депутата І Державної думи [3, 32-41].

Поодинокі документи, пов'язані з участю Ф. Р. Штейнгеля в громадсько-політичному житті тогочасного суспільства, відклалися у фондах ЦДІА України в м. Києві. (Ф. 442, 295, 275, 274, 1335). Загалом 7 одиниць зберігання.

В архівах Санкт-Петербурга зберігаються записи близько 210 пісень, зроблені М. Біляшівським в с. Городок. Очевидно, що він їх зробив як співробітник Городоцького музею. Ці матеріали також потребують докладного опрацювання та вивчення.

У Городоцькому музеї барона Штейнгеля зберігалися етнографічні матеріали, зібрані Я. Павловським: приказки, казки, пісні, акварельні малюнки народних костюмів з Острозького, Дубенського і Заславського повітів. І хоча вони були подаровані музею вченим не відразу в повному обсязі й стосувалися різних місцевостей, все ж у відділі рукописів зберігалися під одним інвентарним номером, тобто становили окрему збірку. Скоріше за все, ці матеріали розглядалися засновниками музею як колекційні, пов'язані з науковою діяльністю Павловського. Нині вони зберігаються в науковому архіві Санкт-Петербурзького музею етнографії народів Росії [3, 162].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Майстерство бондарське \ \ <http://www.volynika.boom.ru/bondar.htm>
2. Миронець Н. Р. Рукописні матеріали бібліотеки Ф. Р. Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області // Архіви України. – 2003. – Вип. 4-6. – С. 155-164.
3. Миронець Н. Р. Епістолярна спадщина Федора Рудольфовича Штейнгеля в фондах Інституту рукопису НБУВ як джерело дослідження його життя та діяльності // Рукописна та книжкова спадщина України: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 32-41.
4. Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини 18-19 століть. – К., 2000. – 236 с.
5. Нахратова Т. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчо-

- го музею та Державного архіву Рівненської області // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею : Матеріали наук. конф. 25-26.10.2006 р. – Рівне: Волин. обереги. – 2006. – Вип.4. – С. 194-197.
6. Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник. – К., 2002. – 765 с.
7. Ровенський обласний державний архів. – К.: Наукова думка, 1970. – 260 с.
8. Скарбниця історичної пам'яті Рівненщини : Збірка статей та документів. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 184 с.
9. Шевчук С. І. Велика Волинь у дослідженнях Валентина Мошкова. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – 44 с.
10. Шевчук С. І. Жертовність для утвердження України. – Рівне, 2002. – 100 с.

Алла БАЧИНСЬКА

Експедиційні дослідження села Великі Цепцевичі Володимирецького району

Вивчення культурної спадщини нашого народу переважно здійснюється завдяки експедиціям. Саме такий вид пізнання викликав неабиякий інтерес у дослідників різного часу.

Об'єктом цього дослідження стало село Великі Цепцевичі Володимирецького району, яке розташоване на лівому березі Горині, за 27 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Антонівка.

У письмових джерелах село вперше згадується під роком 1577, коли належало до Степанського замку князів Острозьких.

На початку XVII ст. Великі Цепцевичі були невеликим селом. Згідно з податковими реєстрами, у 1629 р. тут налічувалося 94 доми з населенням близько 600 чоловік. Власники села – польські поміщики – часто перепродували село, що не сприяло його розвитку і призводило до народних заворушень. Особливої гостроти ця боротьба набула під час визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Доведені до відчаю нещадною експлуатацією, жителі Великих Цепцевич не раз повставали. Такий виступ стався, зокрема, у березні 1648 р. У ньому брали участь і жінки села. У серпні 1649 р. повстанці напали на Цепцевичський хутір і розгромили панський маєток [3, 157].

Коли закінчилася визвольна війна, Великі Цепцевичі залишились у складі шляхетської Польщі. Шляхта посилювала гноблення місцевого населення. Село майже не розви-

валось. У 1775 р. тут налічувалось 100 будинків. Після 1795 р. Великі Цепцевичі увійшли до складу Волинського воєводства, а з 1797 р. – Луцького повіту Волинської губернії Росії.

На початку XIX ст. Великі Цепцевичі належали землевласнику М. Урбановському. Відомо, що кріпакам, які належали пану, крім виконання панщини та інших повинностей, доводилося давати з кожного двора полотно, сало, мед, віск тощо. Нічого не змінилося у Великих Цепцевичах і тоді, коли його власником став А. Понятовський.

За переписом населення 1911 р. у селі налічувалося 2522 жителі, 10 поміщиків; також була однокласна школа, гураляня, горілчана крамниця і кооператива [14, 509]. Із вищезазначеного стає зрозумілим той факт, що Великі Цепцевичі мають давню історію, а разом із тим традиції та звичаї, що становлять неабиякий науковий інтерес для дослідників різного часу.

Тому недаремно це поліське село було об'єктом етнографічних досліджень наукових співробітників першого приватного регіонального музею, який заснував волинський меценат Федір Рудольфович Штейнгель у селі Городок, що неподалік Рівного. Відкриття музею відбулося 25 жовтня 1896 р. [1]. З перших днів свого функціонування музей мав такі відділи: природознавчий (колекції з геології, мінералогії, палеонтології, флори, фауни Волинської губернії), геогра-

фічний (зібрання карт, планів, видів місцевостей, розробки історико-географічних матеріалів по кожному населеному пункту Волині, давні літописи, етнографічні спостереження з населених пунктів, пам'ятки старовини, газетні статті, негативи, фотографії), антропологічний, археологічний (колекції з археології, предмети давнього побуту, сфрагістики, нумізматики Волинської губернії тощо), етнографічний (колекції і збірки матеріальної культури українського народу: цікаві зразки взуття, жіночих прикрас, домашнього інвентарю, вироби народних промислів, музичні інструменти), бібліотека (збірки історичних, краєзнавчих, етнографічних книг, журналів, газет, які висвітлювали економічне та культурне життя Волинського краю, окремих населених пунктів; також зберігалися фольклорні збірки, програми, анкети, листи, які надсилалися Російською АН, Російським географічним товариством, Товариством дослідників Волині) [16, 60-61]. Кожен предмет, який надходив до музею, оформлявся науковим описом також систематизувалися фондові колекції.

Музейний заклад барона Штейнгеля, який діяв на приватних засадах, був свого роду науково-дослідним центром, який згуртував відомих учених-краєзнавців.

Крім вивчення географічних, історичних, археологічних пам'яток, музей перетворився у своєрідний науковий регіональний осередок із дослідження пам'яток фольклору та етнографії Волині. Про це свідчать перші звіти, складені М. Ф. Біляшівським у 1896-1898 рр. Значна увага зосереджувалася на дослідженні побуту, звичаїв, обрядів, поетичної творчості, народного музичного інструментарію, традиційних кустарних промислів Волині й Полісся [4; 5].

До нашого часу дійшли рукописні фонди Ф. Р. Штейнгеля, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області. Серед різних документів, графічних планів, копій давніх актів збереглися експедиційні описи, фотоілюстрації. За поданими найменуваннями можемо встановити, що вони здійснювалися під час першої та другої експедицій. По їх завершенні польові матеріали

детально опрацьовувалися та оформлялися.

Значний інтерес викликає експедиційний опис, складений працівниками городоцького музею під назвою «Село Большие Цепцевичи. Материалы этнографические, собранные В. А. Мошковым и Л. М. Фельдманом во вторую экскурсию». Цей документ свідчить про високу професійну майстерність науковців, які збирали етнографічний матеріал під час «екскурсій». Документ фіксує, що учасники експедиції цікавилися народною архітектурою, особливостями побутової культури місцевого населення, народними звичаями та обрядами, народним вбранням. Відзначалося, зокрема, що «в європейському інтелігентному товаристві немає такої повної свободи у відношенні до одягу» [2, 6].

Члени експедиції відзначили, що мешканці Великих Цепцевич привітні та гостинні, чого не зустрічали від самого початку екскурсії (експедиції). Розмови мешканців села часто зводилися до нарікань на тяжкі часи, на складність селянського життя і на різні утиски з боку поміщиків. При цьому висловлювалося тверде переконання, що в найближчий час відбудеться «переділ землі», і поміщику тоді доведеться працювати на такій малій ділянці, як і селянинові.

В описі зауважується, що господарство Цепцевич у загальних рисах подібне до господарства в селі Немовичі (нині Сарненського району). Таке порівняння стало можливим тому, що попередньо члени експедиції відвідали села Немовичі, Кричильськ та Корост.

У документі подається план розташування селянського двору. Забудови в окремих дворах розміщувалися в два ряди. Житлові будинки складались переважно з однієї кімнати та сіней. У сінях більш як половину займала «степка», яка ще називалась «підкліть». Поміж нею та сінями розміщувалася комірка. Давалися уточнення щодо господарського інвентарю, обладнання, використовуючи місцеву термінологію та графічні зображення. Серед побутових речей у селі Великі Цепцевичі згадуються: «терниця» – м'ялка для льону; «ноші» – дерев'яні носилки; «слинь» – хрестоподібна підстав-

ка для діжки; «тарамок» – дерев'яний дзвінок, що прив'язується на шию худобі; «таблички» – дерев'яні дощечки з вушком, на яких вирізується рік і дата освячення хати.

У тогочасних Цепцевичах існував оригінальний звичай, якого раніше учасникам експедиції ніде не доводилося зустрічати. У день освячення хати на всі її чотири стіни вішалися вищезгадані «таблички» [2, 7]. Цей звичай був поширений у всьому селі і вважався старовинним.

В одному з будинків науковці натрапили на кросна (ткацький верстат), який здивував учасників експедиції своїми мініатюрними розмірами.

З етнографічного опису дізнаємося, що програма збору матеріалів передбачала два розділи. У першому увага зосереджувалася на матеріальній культурі, а в другому подається духовний етнографічний матеріал. У другому розділі зазначається, що село мало такі урочища, як Вежи, Красна гурка, Святі ліски, Кургани, Пісники та ін. Акцентувалася увага на місцевих криницях. У селі виділялися дві найбільші: одна біля церкви, до якої ходили святити воду церковною процесією, і вода в ній була незвичайною. Друга криниця була за селом Нетреба, поблизу урочища Скочище.

Мешканці села Великі Цепцевичі вірили в існування злих сил (чорта, диявола, сатану, вихора). Особливо селяни боялися проявів вихору, який закручував пил. Для того, щоб він зник, люди хрестилися.

В етнографічному описі зазначалося, що населення вірить в існування чарівників, злих людей, які знаються з нечистою силою і можуть «заволодіти» урожаєм з чужого поля, їх називали «холостенники».

Цікавим був звичай залишати по закінченні жнив на полі «бороду» – пучок незжатих стебел, який перев'язували червоною стрічкою. Потім це колосся зрізували, освячували у церкві і зберігали до нового засіву, який розпочинали цими зернами.

Популярними були вірування про «мандрівні вогні», як сигнали, що вказують на перебування захованих скарбів.

В описі зафіксовані також повір'я:

1. Якщо курка заспіває півнем, то в будинку буде покійник.

2. Якщо сорока стрекоче, то з'явиться звістка про гостей.

3. Якщо кіт вмивається, чекай гостей.

4. Коли бугай (пугач) кричить весною перший раз, то рахують скільки разів він прокричить і за цією цифрою судять про майбутню ціну на хліб [2, 7-8].

За результатами згаданої експедиції, Городоцький музей отримав деякі предмети матеріальної культури з села Великі Цепцевичі. Про це свідчить «Отчет Городоцкого музея Волынской губернии барона Федора Штейнгеля с 25 ноября 1898 по 1907 г.», що зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї [6]. Серед речей, які походили з цього села і мали фондові номери, згадувались: «тарамок» (№ 1734) і «таблички» (№ 1761) [6, 52].

Експедиції у Великі Цепцевичі відбувалися і в 30-х роках ХХ ст. за участю польських етнографів, фольклористів, працівників Рівненського музею. Відомо, що вони збирали етнографічні матеріали, але документальних свідчень про це немає.

У 1972 р. Рівненський обласний краєзнавчий музей продовжив експедиційні дослідження, в результаті яких було закуплено чимало зразків народного одягу кінця ХІХ – початку ХХ ст. у мешканців села Великі Цепцевичі. Це чоловіча та жіночі сорочки, крайки, літники, пояси, спідниця та біла свита та ін. [7-13].

Оглядаючи ці речі, помічаємо характерні для згаданої місцевості кольорову гаму та орнаментику, які нагадують візерунки населених пунктів сусіднього Сарненського району. Перевага надається геометричному орнаменту, червоно-чорній барві кольорів. Серед вишивальних технік найбільш поширеними були «хрестик», «гладь», «заволікання», «вирізування» [15].

Нині народний одяг із села Великі Цепцевичі можемо оглянути в експозиційній залі етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею та його фондах.

У результаті експедиції працівників Рівненського обласного краєзнавчого музею в 1972 р. музей отримав також пам'ятки са-

крального мистецтва, які перебували в Покровській церкві села Великі Цепцевичі.

Таким чином, у результаті експедиційних досліджень попередніх століть вдалося дізнатися про особливості побуту, звичаїв, традицій мешканців одного з поліських сіл – Великі Цепцевичі. Зібраний науковий та речовий матеріал, який отримали під час експедицій, є хорошим підґрунтям для подальшого вивчення культурного надбання українського етносу дослідниками та науковцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бухало Г. Барон Штейнгель // Червоний прапор. – 1991. – 12 листопада. – С. 3.
2. ДАРО, ф. 366, оп. 1, спр. 76.
3. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – Київ, 1973. – 654 с.
4. Корсунська І. Барон, що творив благо // Рівненський регіон. – 2006. – 28 лютого. – С. 6.
5. Марчук Л. Вишнева гора барона фон Штейнгеля // Рівне експрес. – 2008. – 12 червня. – С. 6.
6. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ). КН.5026 ІІД 2625.
7. РОКМ. КН. 447/1 IV Т 2403.
8. РОКМ. КН. 447/4 IV Т 2406.
9. РОКМ. КН. 446/3 IV Т 2411.
10. РОКМ. КН. 446/4 IV Т 2412.
11. РОКМ. КН. 449/3 IV Т 2420.
12. РОКМ. КН. 449/4 IV Т 2421.
13. РОКМ. КН. 450/1 IV Т 2422.
14. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – В 2-х томах. – Т.ІІ. – Вінніпег: Тов. «Волинь», 1986. – 578 с.
15. Шевчук С. І. Жертовність для утвердження України: Науковий збірник. – Рівне: «Волинські обереги», 2002. – 98 с.
16. Шевчук С. Фольклорно-етнографічні студії городоцького музею // Народна творчість та етнографія. – 1983. – №6 – С. 60-61.

Тетяна ПОНОМАРЬОВА

Поколінний розпис Штейнгелів

Вивчаючи матеріали історії України, зокрема волинських земель, у складі Російської імперії, не важко помітити, що досить часто в них можна зустріти прізвище Штейнгелів. Вони були частиною тої хвилі німецької еміграції, яка з'явилась на території країни ще за часів Петра I (правив у 1689-1725 рр.) і Катерини I (правила у 1725-1727 рр.) та відіграла неабияку роль у її громадському й культурному житті. Щодо Штейнгелів, то серед них були відомі військові діячі, успішні підприємці, меценати й благодійники, до того ж, чимало з них дотримувалися передових ідейних поглядів. Багато з того, що вони зробили, збереглося, але значна частина втрачена, гірш того, забута. Зробимо спробу згадати те, що можливо ще відновити, і вишукати родовід тієї гілки Штейнгелів, яка була безпосередньо пов'язана з нашим краєм. На жаль, не всі родинні зв'язки можна простежити у повному обсязі. Маємо надію, що наступні покоління краєзнавців зацікавляться цією проблемою і продовжать спроби зробити

повний поколінний розпис Штейнгелів. (За окреме покоління будемо рахувати вікову відстань у 25-35 років).

Перше покоління. *Іоанн фон Штейнгель*, отримав титул барона в державі Габсбургів – Священній Римській імперії; міністр курфюрста Саксонського; перейшов на російську службу в 1720-ті роки; його сини – Іоанн Вільгельм та Фрідріх Яків.

Друге покоління. *Іоанн Вільгельм*, син Іоанна фон Штейнгеля; полковник, російський посланець при дворі германського імператора, отримав титул барона від російського імператора у 1777 р.

Фрідріх Яків, син Іоанна фон Штейнгеля; поручик, отримав титул барона від російського імператора у 1777 р.; його сини Фабіан та Іоанн.

Третє покоління. *Іоанн Готфрід* (біля 1750-1804), на російській службі з 1772 р.; капітан-ісправник у м. Обва Пермського намісництва, потім городничий; деякий час обіймав такі ж посади у Нижньокамчатському окрузі; жив у Іркутську; одружений

з донькою купця Варварою Марківною Разумовою; його діти – Володимир, Тетяна, Катерина, Марія.

Фабіан (Фадей Федорович) (1762-1831), син Фрідріха Якова Штейнгеля; граф, генерал від інфантерії, генерал-губернатор Фінляндії; народився у Фінляндії, отримав домашню освіту; з 1776 р. на російській службі; у 1792 р. був при генерал-аншефі О. Суворові; брав участь у військових діях проти Швеції у 1788-1790 рр. і 1808-1809 рр.; служив генерал-квартирмейстром при генералі Л. Беннігсене в Пруссії; керував військовими діями під час війни з Наполеоном Бонапартом, зокрема в битвах при Прейсиш-Ейлау, під Фрідландом, Ригою, в Екау, Бауску, Полоцьку, під Кублучами, Чашниками, Смолянами, на Березині; нагороджений російськими орденами св. Олександра Невського з алмазами, св. Володимира II ст., св. Анни I ст. з алмазами, св. Георгія III ст.; пруським орденом Червоного Орла I ст.; золотою шпагою «За хоробрість» з алмазами; помер та похований у Хельсінкі; мав єдину доньку.

Іоанн (Іван Федорович), син Фрідріха Якова Штейнгеля; капітан-командор, після відставки, з 1801 р. – іркутський віце-губернатор.

Четверте покоління. *Володимир Іванович* (1783-1862), син Іоанна Готфріда Штейнгеля; полковник, учасник війни з Наполеоном Бонапартом, декабрист; народився у м. Обва Пермського намісництва, навчався в Іркутській губернській школі, потім у Морському корпусі у Кронштадті, служив на Балтиці, брав участь в експедиції до берегів Голландії, потім – в Охотську, Іркутську; у 1812 р. вступив до ополчення, учасник багатьох битв, зокрема біля Данцинга і закордонного походу 1813-1814 рр.; у 1814 р. призначений ад'ютантом генерала Тормасова у Москві; побудував там будинок (Гагаринський провулок, 15); у 1823 р. познайомився з К.Рилєєвим, за участь у таємних організаціях декабристів засуджений на 20 років каторги, яку відбував у Свартгольмі, Читі, Єлані, Ішимі, Тобольську, повернувся із заслання у 1856 р.; помер і похований у С.-Петербурзі; одружений з донькою статського

радника, директора Кяхтинської митниці Пелагеєю Петрівною Воніфатьєвою; його діти – Юлія, Ростислав, Всеволод, Віра, Марія, Миколай, Надія, В'ячеслав, Людмила, Володимир, Марія Баронова, Андрій Баронов.

Тетяна (1791-?), донька Іоанна Готфріда Штейнгеля; вийшла заміж за маркшейдера Марка Яковлєва.

Катерина (1795-?), донька Іоанна Готфріда Штейнгеля; вийшла заміж за управляючого заводами в Златоусті.

Марія (1798-?), донька Іоанна Готфріда Штейнгеля.

Донька Фабіана Штейнгеля; вийшла заміж за Олександра Християновича Стевена, його брати, Федір (1799-1830) і Християн (1781-1863), відомі історичні діячі. Перший навчався разом з О. С. Пушкіним у Царськосельському ліцеї, другий – ботанік, ентомолог, почесний член Петербурзької академії наук, засновник Нікітського ботанічного саду в Криму.

П'яте покоління. *В'ячеслав Володимирович* (1823-1897), син Володимира Івановича Штейнгеля; генерал від інфантерії; навчався у Першому кадетському корпусі; служив у лейб-гвардії єгерського полку; був інспектором Олександрійського ліцею; з 1858 р. – редактором журналу «Российская военная хроника», склав хронологічні таблиці всіх військових частин Російської імперії у 1550-1890 рр.; з 1882 р. – член воєнно-навчального комітету Головного штабу; одружений з Людмилою Петрівною Анжу (1834-1897).

Юлія (1811-1897), донька Володимира Івановича Штейнгеля; одружена з Михайлом Івановичем Топільським (1809-1873).

Ростислав (1813-?), син Володимира Івановича Штейнгеля.

Всеволод (1814-?), син Володимира Івановича Штейнгеля; морський офіцер.

Віра (1815-?), донька Володимира Івановича Штейнгеля.

Марія (1816-1817), донька Володимира Івановича Штейнгеля.

Миколай (1817-1845), син Володимира Івановича Штейнгеля; артилерист.

Надія (1819-1897), донька Володимира Івановича Штейнгеля.

Людмила (1824-1898), донька Володимира Івановича Штейнгеля.

Володимир (1825-?), син Володимира Івановича Штейнгеля; штабс-капітан лейб-гвардії Гатчинського полку, з 1861 р. – у відставці.

Марія Баронова, позашлюбна донька Володимира Івановича Штейнгеля.

Андрій Баронов, позашлюбний син Володимира Івановича Штейнгеля.

Фрідріх Вільгельм Карл (Василь) Штейнгель, офіцер російської армії; побудував у Владикавказі водогін; одружений з Пакуліною фон Шилінг; його сини – Рудольф, Максим, Леонгард.

Олександр Штейнгель, про нього відомо, що він купив ферму на березі Чорної річки, за Комендантською дачею в С.-Петербурзі, де відбулася у 1836 р. дуель О. С. Пушкіна з Дантесом, і позначив місце цієї трагічної події хрестом з написом; його син – Еммануїл.

Шосте покоління. *Герман Рудольф Олександр (Рудольф Васильович)* (1841-1892), син Вільгельма (Василя) Штейнгеля; статський радник; закінчив корпус інженерів шляхів сполучення у С.-Петербурзі; мав будинок у Києві (вул. Боровського, 27); будував залізницю – Петергофську, Московсько-Рязанську, Московсько-Курську, Балтійську, Ростово-Владикавказьку; заснував велике сільськогосподарське господарство «Хуторок» на Кубані; нагороджений орденами св. Станіслава і св. Анни; одружений з Марією Федорівною Камінською (пом. 1890), про неї відомо, що вона забезпечила фінансову підтримку реконструкції Сретенської церкви у Москві (1883-1884 рр.); його сини – Володимир, Сергій, Іоанн, Федір.

Магнус Карл Олександр (Максим Васильович), син Вільгельма (Василя) Штейнгеля; біржовик, пайовик металовиробничої фабрики у Києві, цукровозаводчик, власник великих виноградників поблизу Туапсе, де заснував виноробне господарство «Туішхо», а також фірмових магазинів з продажу вин і шампанського; член дирекції Київського відділення Російського музичного товариства; мав будинок у Києві (вул. Ярославів вал, 3).

Леонгард Васильович, син Вільгельма (Василя) Штейнгеля, брав участь у будівництві Новоросійської гілки Владикавказької залізниці, володів заводами у Катеринославі; одружений двічі, перша дружина Катерина Павлівна Камінська (з роду Толстих), друга – Віра; мав семеро дітей, зокрема Павла й Катерину, одна з доньок стала відомою художницею по тканинах в Англії, усі діти після революції емігрували в Париж.

Еммануїл Олександрович (нар. 1842), син Олександра Штейнгеля; разом з батьком знайшов і позначив місце, де відбулася у 1836 р. дуель О.С.Пушкіна з Дантесом.

Сьоме покоління. *Іоанн (Іван) Рудольфович*, син Рудольфа Васильовича Штейнгеля, музикант і композитор; одружений з Анфісою Михайлівною; його діти – Георгій і Валентина.

Володимир Рудольфович, син Рудольфа Васильовича Штейнгеля, закінчив фізико-математичний факультет Київської колегії Павла Галагана, успадкував від батька сільське господарство «Хуторок»; володів цегляним заводом і будинками у Владикавказі; у 1908 р. заснував велике сільське господарство біля Омська в Сибіру; продукція його підприємств завойовувала нагороди на виставках у Нижньому Новгороді, Москві, Берліні, Парижі; під час Першої світової війни побудував велику галетну фабрику для потреб російської армії; одружений із Варварою Петрівною; його донька – Марія.

Федір (Теодор) Рудольфович (1870-1946), син Рудольфа Васильовича Штейнгеля, навчався у Варшавському й Київському університетах; член І Державної думи від Києва, належав до української парламентської фракції; член ТУП, товариш голови Українського наукового товариства в Києві; за гетьманату посол Української держави в Берліні (1918); мав будинки у Києві (вул. Інститутська, 34 і Виноградна, 18); волинський поміщик, володар маєтку в с. Городок, в якому заснував музей з цінними археологічними, історичними і етнографічними збірками з Волині; емігрував у 1940 р., жив і помер біля Дрездена; тричі одружений, зокрема друга дружина – Віра Миколаївна, третя – Олександра Вільгельмівна; його діти – Борис, Володимир, Федір.

Павло Леонгардович (1880-1965), син Леонгарда Васильовича Штейнгеля, інженер - нафтопромисловець, у 1911-1914 рр. володів будинком «Ластівчине гніздо» (Замок Коханья) на скелі мису Ай-Тюдор у Криму; у 1918 р. покинув країну разом з Білою армією, жив у Парижі; мав двох синів (1904 і 1911 р.н.) і доньку (1908 р.н.).

Катерина Леонгардівна (1878-1920), донька Леонгарда Васильовича Штейнгеля, вийшла заміж за генерал-майора Суровцева Володимира Олександровича (1856-1900).

Восьме покоління. *Георгій Іванович*, син Івана Рудольфовича Штейнгеля.

Валентина Іванівна, донька Івана Рудольфовича Штейнгеля.

Марія Володимирівна, донька Володимира Рудольфовича Штейнгеля.

Борис Федорович, син Федора Рудольфовича Штейнгеля.

Володимир Федорович, син Федора Рудольфовича Штейнгеля; у 1898-1935 рр. був головою Верховної ради Руського народного об'єднання у Польщі; помер і похований у с. Городок; мав дружину Мар'яну, яка емігрувала в Америку.

Федір Федорович, син Федора Рудольфовича Штейнгеля; мав доньку Ольгу і Олександру.

Дев'яте покоління. *Ольга Федорівна*, донька Федора Федоровича Штейнгеля, померла й похована в с. Городок.

Олександра Федорівна, донька Федора Федоровича Штейнгеля; народилася в Німеччині.

Десяте покоління. *Тетяна Миколаївна*,

правнука Федора Рудольфовича Штейнгеля, нині живе в Києві.

Доречно буде зауважити також, що родина Штейнгелів залишила помітний слід не лише в історії Російської імперії й України. Її члени багато потрудилися заради слави своєї історичної батьківщини, Німеччини. Найбільшої уваги заслуговують досягнення батька й сина, Карла Августа (1801-1870) і Гуго Адольфа (1832-1893), Штейнгелів. Перший – випускник Геттінгенського й Кенігсберзького університетів, професор у Мюнхені, відомий як один з перших розробників електромагнітного телеграфу. Він заснував у Мюнхені майстерню (згодом завод) зі шліфування оптичного скла, робив винаходи й удосконалював астрономічні й геодезичні прилади, годинники та ін. Другий продовжив справу батька, друкував мемуари і наукові розробки за темою вдосконалення оптичних інструментів, фотографічної оптики, об'єктивів і окулярів [1-9].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. РОДА, ф.366, од.зб. 102.
2. Російський державний військово-історичний архів, ф.175, од. зб. 3.
3. Басманова Е. Особняк с потайной дверью. – М., 1981.
4. Гуриков В.А. Возникновение и развитие ахроматических оптических систем. – М., 2000.
5. Дмитриев-Мамонов А. Декабристы в Западной Сибири. – М., 1895.
6. Земли для коневодства и скотоводства в Азиатской России. – СПб, 1913.
7. Марчук А. Вишнева гора барона // CITY LiFE – 2007. – С.34-39.
8. Михайлова Р.Д. Искренне Ваш, барон Штейнгель // Стиль и дом. – 2000. – № 5/24. – С.132-135.
9. Шестопапов Н. Дуэль Пушкина с Дантесом. – М., 1929.

Ірина ЛУКАШЕВИЧ

Людина великої душі

(Спогади про Ф. Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.

Імена залишаються в пам'яті людській. В) тість, тому я з великим задоволенням і не меншою відповідальністю готова взяти участь у сьогоднішній розмові про нього. Розмові про людину, людську долю, ме-

доки живі про них перекази...
Наш земляк, барон Федір Рудольфович Штейнгель, – надзвичайно цікава особис-

Штейнгелі з викладачами та учнями Городоцького училища біля міського музею в Києві. Початок XX ст.

цената. Думаю, що маю на це моральне право, оскільки в нашому родинному архіві та в родинних спогадах зберігаються свідчення, які яскраво зображають образ цієї шляхетної людини, мецената, вченого, істинного інтелігента, патріота рідної землі.

Наші родинні зв'язки з Ф. Р. Штейнгелем сягають 1902 р., коли в резиденцію барона – с. Городок, що на Рівненщині – на його запрошення приїхав із родиною з Чернігівщини наш дід Іван Хомич Куліш (працював викладачем в Агрономічній академії кн. Неплюєва М. М.). Він був запрошений на посаду завідувача двокласного училища в Городку, що мало перетворитися за зразком Неплюєвого в Аграрну академію на Волині – такі були плани Ф. Штейнгеля.

Барон був зацікавлений у високоосвічених

викладачах-ентузіастах, тому у статуті училища зазначає своє право на звільнення викладачів, які його не задовольнятимуть (цей документ існує в музейному архіві в Рівному) своїм фаховим рівнем і ставленням до роботи.

Дід наш співпрацював із бароном до початку 20-х років XX ст. і зберіг дружні стосунки до 1939 р. (року «вигнання» Штейнгелів з України більшовиками); барон був хрещеним батьком сина І. Куліша – Всеволода, також у 1938 р. допоміг діду матеріально при виданні його поетичної збірки.

Пам'ятаю, що найбільшим задоволенням для мене в дитинстві в 30-і роки XX ст. були виїзди з дідом і батьками в Городок: за нами в Рівне приїздила баронська бричка – так званий виїзд. Дорога на конях здавалася

Викладачі та учні Городоцького училища біля в'їзду на острів.
Збір на екскурсію (перше десятиліття XX ст.)

довкола казковою... Барон зустрічав нас надзвичайно привітно, він дуже любив дітей – і ми це відчували, тягнулися до нього. У чудовому парку, що був закладений на острові англійцем Діонісієм Міклером, ми гралися з онукою барона Оленькою, обідали, пили чай у парковій бесідці.

Набагато пізніше, в середині 50-их, мені доведеться працювати викладачем у горо-

доцькій школі (за бажанням діда продовжити сімейні традиції). Я мала змогу спілкуватися із старожилами Городка, які добре пам'ятали барона Ф. Штейнгеля, вчилися в Городоцькому училищі; зокрема надзвичайно цікавим у плані характеристик минулого було спілкування з викладачем школи Левом Антоновичем Мельником, який працював за часів барона і на квартирі яко-

Педагогічний колектив Городоцької школи (діти Кулішів Лідія і Всеволод). Початок XX ст.

Барон Ф. Р. Штейнгель з Т. Ріхтером
і сином Володимиром

го мені поталанило жити в Городку...

Усі існуючі спогади, письмові свідчення старожилів Городка, що зберігаються в музеї Городецької школи та в краєзнавчому музеї, усі усні розповіді змальовують Федора Рудольфовича як людину, яка, маючи німецьке походження, зуміла стати українським патріотом, дбала про потреби саме українського селянства та врешті української культури в цілому.

Хотілося б навести думку одного із стародавніх мислителів: «Людина народжується тричі: перший раз, коли з'являється у світ фізично; вдруге – коли після великих потрясінь, випробувань в житті іншими очима подивиться на світ, зрозуміє його істинні цінності; й утретє – коли прийде духовне осяяння і людина стане на шлях благодійництва»...

Не кожна людина проходить такий

шлях, однак барон Федір Рудольфович Штейнгель пройшов його сповна.

Погортаємо книгу його життя... Народився він у 1870 р. неподалік від Рівного, у родині барона Рудольфа фон Штейнгеля (німецького походження) та матері-українки з родини Кониських (батько – майор Кониський).

Дитинство Федора проходить в Городку. Цей мальовничий куточок барон Рудольф Штейнгель придбав у нащадків графів Естергазі в 1878 р. Можливо, то наша волинська природа виховала у Федора його майбутні зацікавлення: він буде вчитись на природничому відділенні Варшавського університету, в студентські роки почне займатися науковими дослідженнями (є відомості, що роботи збереглися). У молодому віці, в 1891 р., він одружується. Усе налагоджено в житті...

Але саме в цей час, з 1892 р., почнуть-ся перші важкі випробування: з народженням сина-первістка помирає його дружина, один за одним йдуть із жит-

Родина Кулішів на фоні Городецького замку
(перше дес. XX ст.)

Баронський виїзд. Сидять – Н. О. Куліш із сестрою та сином Всеволодом

тя батьки... Протягом двох років Федір Рудольфович втрачає трьох дорогих, близьких йому людей і залишається з немовлям-сином Борисом на руках (коментар 1). Він приголомшений, впадає в депресію. І тут на допомогу йому прийде його двоюрідна сестра Віра Миколаївна, яка підтримує його морально. Замінить матір первістку барона. В архівах зберігається копія листа Федора Рудольфовича до імператора, в якому він «коленоприклоненно» (як він пише) просить дозволити йому шлюб з близькою родичкою, пояснюючи обставини, що сталися в родині.

Дозвіл він отримає. Із 1893 р. Віра Миколаївна стане його дружиною, найближчим другом, однодумцем у справах, в них народиться син Володимир – життя знову налагоджується (коментар 2).

Але в книзі життя Федора Рудольфовича відкри-

вається ще чимало трагічних сторінок: несподівано в кінці першого 10-ліття 1900-х років помирає в Парижі Віра Миколаївна; у 1917 р. від рук більшовиків гине син Борис; 30-ті роки стануть особливо трагічними: в молодих літах помирає другий син Володимир (він був агрономом, барон виділив йому окреме господарство, як кажуть в Городку «фольварок»); у 1936 р. помирає малолітня онука барона Оленька – донька третього сина Федора Федоровича (барон утретє одружився після смерті Віри Миколаївни з гувернанткою старших дітей Олександрєю Вільгельмівною і мав з нею сина Федора 1914 р.н.).

(Вірш Івана Куліша, на смерть Оленьки, присвячений її матері Ользі) (коментар 3).

У середині 30-х років у Києві більшовики підірвали пантеон Штейнгелів на Аскольдовій могилі.

Баронеса Віра Миколаївна Штейнгель. Початок XX ст.

Місток – в'їзд на острів

А ось уже недалеко до 1939 р., найбільшого випробування: «совєцька влада» (як кажуть селяни) в перші дні свого приходу на Рівненщину конфіскувала маєток, баронська родина переховувалась у селянських

Барон Ф. Р. Штейнгель. Початок XX ст.

хатах під загрозою розстрілу. Урешті-решт вдалося врятуватися, перебралися за кордон у Дрезден. Усупереч офіційній версії, яка стверджує, що відбулася депортація родини Штейнгелів у Німеччину, я хочу розповісти історію «зникнення» Штейнгелів з Волині, історію, яка довгі роки зберігалась у нашій родині як велика таємниця (зі зрозумілих причин!). А було це так.

Коли восени 1939 р. радянська влада почала розправлятися із заможною місцевою інтелігенцією (розстріли в Сосонках, Дубенській тюрмі, вивезення до Сибіру тощо), створився певний «коридор», через який спецпроводники (з'явилися такі спеціалісти) переводили через кордон за великі гроші. Цим «шляхом» скористались, наприклад, поети О. Кондратьєв і Є. Вадімов... Івану Кулішу було зрозуміло: трагічна доля не омине Штейнгелів – він запропонував їм організацію втечі від «совєтів». Осіннім хмурым вечором 1939 р. до нашого будинку по вулиці Скорупки, 3 (пізніше Чапаєва) під'їхала підвода, з неї зійшли люди в селянському одязі – жупанах, чоботах, хустках. Напевно і запам'ятався цей епізод мені тому, що видався маскарадом: в такому незвичному вигляді з'явилися Штейнгелі... Наступного ранку їх уже в домі не було. Як пізніше розповідав мені дід, о 4-ій годині

Чаювання в Городоцькому парку (вчителі, Ріхтер з дружиною, Марія Карпінська)

ранку за ними прийшов «провідник»... і вони зникли. У Городку і Рівному почали поширюватись чутки (вони і досі ходять в Городку), що Штейнгелів вивезли, розстріляли, посадили в Дубенську в'язницю. Двоє учасників цих подій – дід і їздовий, що привіз баронську родину – мовчали до кінця свого життя.

Так закінчився життєвий шлях Штейнгелів на Рівненщині – в Городку залишились

дві могили та пам'ять людська про безліч добрих справ.

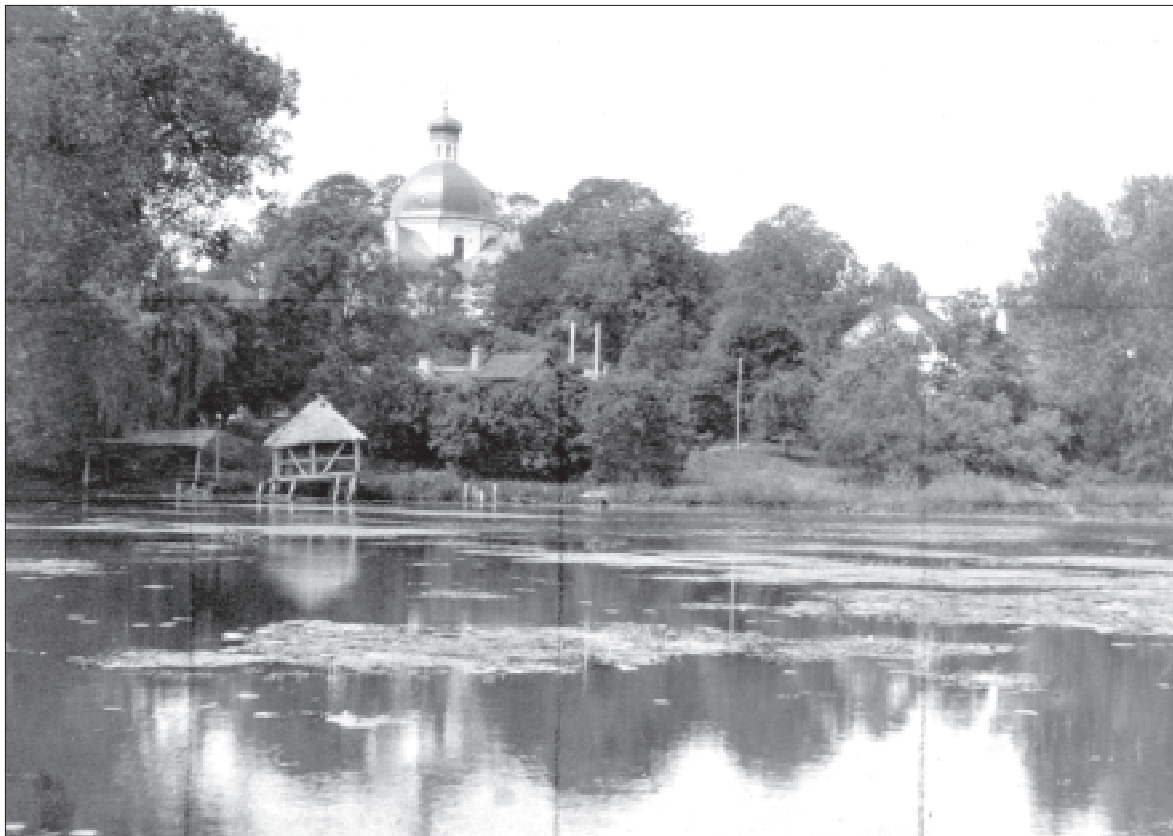
Які ж то добрі справи вчинила ця людина, що здобула довгу людську пам'ять? Чи не корисно було б нашим сучасникам-землякам знати, як втілювалось оте духовне осяяння барона Ф. Р. Штейнгеля?

Благодійницька діяльність барона починається в середині 90-х XIX ст.

1895 р. Перше діяння – будівництво лікар-

Городок початку XX ст.

Краєвид із церквою св. Миколая

ні в селі Городок та утримання її за власні кошти. Завідувачем лікарні запрошений був лікар Теодор Ріхтер – з німців, вони одностайні – це важливо. Ріхтер – хороший фахівець, хороший організатор, педант у виконанні своїх обов'язків, про що свідчать його звіти: цікавий документ – звіт Ріхтера барону за 1897 р., що зберігається в обласному архіві: цифри красномовні, наприклад, 125 операцій за рік. Лікувалися незаможні селяни з ближніх сіл і навіть з Кременця... У 20-30-их роках замість померлого Ріхтера лікарню очолює відомий рівненський лікар Леонард Леонардович Дубінський (поляк). ... У ті часи забезпечення безкоштовною медичною допомогою селян – явище дуже й дуже значиме!

Друга справа – будівництво млина; побудований напроти в'їзду на острів, він існує й досі, але там тепер електродвигун. Так вирішилась одна з найважливіших проблем селянського життя – проблема дешевого хліба!

Третя добра справа, вимріяна і втілена в життя, яка була особливо близькою серцю барона – будівництво школи в Городку в 1897 р. Це не просто початкова школа, це

дворічне училище, на що вказують штампи на старих книгах шкільної бібліотеки. Навчалися діти різного віку: і малолітки, і підлітки, і юнаки... Дід розповідав, що програми були розширені, багато уваги приділяли агрономічним знанням, культурі ґрунту, ручній праці, рукоділлю для дівчат (яке викладала наша бабуся Надія Олександрівна Куліш), вивчали українську, російську, німецьку мови, музику, створили хор, яким керував Іван Куліш і яким дуже цікавився барон: на шкільних концертах він з дружиною Вірою Миколаївною завжди були присутні; з дітьми проводили екскурсії на природу, наприклад, в нинішній заказник «Вишнева гора» – навчали відчувати прекрасне!

Згадки про «баронську школу» живі серед нащадків сьогоденних мешканців Городка, в цьому я впевнилась під час моїх зустрічей з ними останніми роками, а ось серед працюючих в сьогоденній лікарні, на жаль, майже не збереглося спогадів про історію лікарні св. Бориса.

«Три добрі справи барона Штейнгеля» – такий напис на одній з папок у шкільному музеї Городоцької школи; музей довгі роки

Краєвид с. Городок

очолював учитель історії Зелінський Степан Семенович, людина, яка знає багатющу історію Городка часів барона (його свекор був їздовим у барона).

Степан Семенович збирав спогади односельців, сьогоднішнім своїм учням розповідав про минувшину; так, вони цікавляться нею, про що свідчать виступи на конференції, присвяченій 130-ій річниці з дня народження барона Штейнгеля, що відбулась у стінах Городоцької школи в 2000 р.

Але справ добрих було не три, а дуже багато. І ось ще про одну, згадка про яку чомусь відсутня в існуючих спогадах, я хочу розповісти. Вона не є в площині справ суто матеріальної допомоги людям, але мені здається не менш значущою – це турбота про конкретні людські долі: барон взяв під опіку двох сиріт, брата і сестру, Терентія Івановича та Марію Іванівну Карпінських. Старшому Терентію дав змогу вчитись у Городоцькому училищі, вже юнаком зробив його садівником у своєму парку, дав йому земельний наділ, тобто влаштував мате-

ріальну складову його сімейного життя. Марія виросла в баронському палаці, зберігши прізвище своїх батьків, фактично стала вихованкою барона, отримала освіту в Рівненській гімназії, вийшла заміж за священика, барон дав їй значний посаг золотом; останні роки життя прожила в Дубно-Сурмичах і там похована на церковному погості. Я добре знала цих людей і від них мої відомості.

Існувала цікава городоцька традиція: барон збирав навколо себе тісний гурт сільської інтелігенції – священика, медиків, вчителів, управляючих маєтком... Кожної неділі після богослужіння всі вони обідали в палаці, в просторій вітальні на другому поверсі (вікна і балкон – на фасад), обід дуже простий... Потім переходили в парк, де за великим столом точилися безкінечні розмови, обговорювалися плани, ділилися враженнями про прочитане... «Треба було бути гідним співрозмовником», – згадував дідусь про ті недільні бесіди.

І, нарешті, про, можливо, найголовнішу,

Лідія Львівна Мельник з І. В. Лукашевич. 2008 р.

наймасштабнішу справу життя барона – створення першого на Волині археолого-етнографічного музею в Городку. Безумовно, це тема окремої розповіді. Скажу лише, що справа була поставлена фахово, залучені відомі спеціалісти, головним консультантом був відомий вчений з Києва етнограф Микола Біляшівський (в Рівному на вул. Драгоманова є меморіальна дошка, де йдеться про приїзди Біляшівського). Під керівництвом вчених відбувалися експедиції (барон називав їх «екскурсіями») – археологічні розкопки відбувалися в районі Городка, Золотієва. У тих екскурсіях брали участь і ентузіасти, зокрема городоцькі вчителі, згадував дід. Коли за підказкою Біляшівського почали опоряджувати експедиції в дальні райони Полісся, збирали взірці одягу, вишиванок, різьблення – цією справою захопилася наша бабуса Н. О. Куліш. Вона брала участь в експедиціях, допомагала створювати етнографічний відділ. У нас збереглася сорочка, вишита бабцею, візерунок якої вона скопіювала під час експедиції – їй понад 100 років.

Доля фондів цього музею трагічна: в Пер-

шу світову війну барон вирішив вивезти колекцію в Армавір (маєток брата): частково вона розпорошилась у дорозі, частково загинула – достеменно не відомо, у Городку ж залишилася лише меморіальна дошка на будинку, де зберігалася колекція музею.

Ідея створення музею в Городку виникла ще в 90-ті рр. XIX ст. і, мабуть, не випадково. Тоді в Києві вже існувало «Товариство любителів старожитностей і мистецтв», яке очолив відомий меценат Б. Ханенко; товариство збрало кошти, оголосило конкурс на кращий архітектурний проект споруди для майбутнього музею археології та мистецтв у Києві. У 1899 р. вже відкрито велику археологічну виставку – ця дата вважається датою заснування Київського музею. Офіційне відкриття 1904 р.; музей мав носити ім'я імператора Миколи II, який пожертвував значні кошти на його спорудження. Першим директором Київського міського музею був призначений той же М. Біляшівський, консультант Ф. Штейнгеля. Певно, саме на цій хвилі виникло бажання і рішення барона створити Волинський музей! Збереглося цікаве фото – біля Київського міського музею городоцькі селяни з бароном.

Гірко, що про цю велику справу мало знають навіть у нас на Волині, не кажучи вже про всеукраїнський масштаб! Коли гортаєш

Тетяна Миколаївна Штейнгель
з М.М. Біляшівським та Н. Гончаром
на балконі замку. 2008 р.

сторінки журналу «Українська культура», часто-густо зустрічаються імена українських меценатів. Але ніде і ніколи – барона Федора Штейнгеля! Гадаю, давно настав час відкрити сучасникам цю малознану сторінку історії нашої культури, віддати гідну шану неординарній особистості барона Федора Рудольфовича Штейнгеля [1-9].

Коментарі:

1. Борис Федорович Штейнгель, нар. 1892 р. в Городку, де жив до 1913 р., син від першого шлюбу. Після одруження з учителькою Городоцького училища Зінаїдою Миколаївною Бутович переїхав до Києва; в родині народилися син Микола і дочка Наталія; служив у царській армії і загинув під Одесою в 1919 р. в сутичці з більшовиками; у Києві нині проживає онука Бориса (дочка Миколи) – Тетяна Миколаївна Штейнгель.

2. Володимир Федорович Штейнгель – нар. 1898 р., син від другого шлюбу барона Ф. Р. Штейнгеля з Штейнгель Вірою Миколаївною (двоюрідною сестрою). У Берліні закінчив Комерційну академію і сільгоспінститут; з 1924 р. оселився в Городку з дружиною Маріанною Миколаївною. Були вони бездітні. Займався сільським господарством та політичною діяльністю. Один із головних організаторів I з'їзду російських меншин у Варшаві в 1931 р., голова

Могила Володимира Штейнгеля в Городку

Школа в Городку (сучасний вигляд). В архіві Кулішів зберігаються фото: могили Штейнгелів у Дрездені; від'їзд з Гдині Маріанни Штейнгель; фото і некролог лікаря Дубінського

спілки цих організацій. На початку 30-х рр. XX ст. віце-президент Російського благодійного товариства, з 1933 р. голова Верховної ради Російського народного об'єднання в Польщі. Помер 1935 р. у Варшаві, похований у Городку. Дружина Маріанна Миколаївна в 1937 р. виїхала в Америку.

3. Федір Федорович Штейнгель – син барона Ф. Штейнгеля від третього шлюбу з гувернанткою своїх дітей Олександрою Вільгельмівною – нар. в 1912 р. Закінчив Рівненську російську гімназію, вчився у Львівському політехнічному інституті. Одружився з донькою російського емігранта (що проживав у Рівному), полковника царської армії – Ольгою Німсадієвою; мав з нею доньку Оленьку, 1930 р.н., яка померла 1936 р. і похована в Городку. З дружиною розлучився. У 1939 р. разом з батьками опинився в Дрездені, де вдруге одружився з російською

емігранткою Варварою. Мав із нею доньку Олександру, що народилася в 1942 р. – померла 2004 р. в Берліні.

4. У Дрездені на кладовищі «Johannesfriedhof» (Іванів мирний упокій) поховані Штейнгелі:

Theodor (1870-1946) – Федір Рудольфович
Alexandra (1862-1945) Олександра Вільгельмівна

Theodor (1912-1972) – Федір Федорович
Barbara (1912-1987) – дружина Федора – Варвара

Фото могил вміщено в книзі А. Арндта «Культурна місія німців на Волині». 1997 р.
5. Леонард Леонардович Дубінський у 1939 р. емігрував до Польщі, працював у Радомі, нагороджений «Золотим Хрестом за заслуги в галузі медицини», помер 17 жовтня 1962 р. – про це свідчить збережений газетний некролог, в ньому згадується про працю Дубінського в Городку і

організацію санаторію в Степані на Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Издание «Российское зарубежье: Некрологи 1917-1999 г.», том 6, книга 3, с. 476-477.
2. «Русские новости» – Париж, 1946г., 17 мая № 53.
3. «Последние новости» – Париж, 1935 г., 21 августа – № 35263, 22 августа – № 5264.
4. «Die Deutschen in Wolhynien. Ein Kulturhistorischer Uberblick von Nikolaus Arndt». – Mai 1997. Kraft Verlag Wurzburg.
5. Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського (матеріали наукової конференції 22 червня 2005 р.). – Київ, Артанія Нова, 2006 р.
6. Слабожинський М. Українські меценати. – К.: Ярославів вал, 2001.
7. «Встановлення контакту з родиною Теодора барона фон Штейнгеля» – листування німецького товариства «Wiedergeburt» з бургомістром Дрездена. Листопад-грудень 2003 р.
8. Родинний архів Ів. Куліша.
9. Бесіди із старожилами Городка: вчителькою-пенсіонеркою Лідією Львівною Мельник та донькою вчительки городоцької школи часів барона Наталією Петрівною Завірюхою.

Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Натхнений діяльністю Федора Штейнгеля

Зміст поданої статті, сподіваюсь, пояснить кожному неупередженому читачеві правомірність, обґрунтованість обраного нами заголовка цієї публікації.

...Уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії Іван Спиридонович Абрамов (20 червня 1874 – 3 травня 1960), закінчивши сільськогосподарську школу суспільного і релігійного діяча, поміщика-мецената М. М. Неплюєва (1851-1908) на хуторі Воздвиженському поблизу містечка Ямпіль на Чернігівщині, не задовольнився обраним фахом і отриманими знаннями. Після нетривалого вчителювання в рідних краях він навчався в одному із перших в Україні Глухівському учительському інституті, вступивши до нього 1895 р. 22 серпня 1898 р. за підписом авторитетних учених-педагогів М. Тростникова, Гр. Линника, секретаря педагогічної ради М. Дем-

кова отримав атестат, який надав йому звання вчителя міських училищ.

Відтоді, як свідчать деякі посилання, розпочав педагогічну працю (певно за направленням) у двокласному училищі міста Рівне. Після Пантелеймона Куліша, Петра Чуйкевича він став третім із воронізьців, які викладали тут.

Не тільки викладацька діяльність захопила Абрамова в цьому регіоні України. Як де-хто пише [1, 196], на Рівненщині велася широка, вельми корисна для суспільства благодійницька праця барона Федора Штейнгеля (відкриття лікарні імені св. Бориса в Городку, участь у заснуванні жіночої гімназії в Рівному, краєзнавчі описи, збирання різних предметів старовини, створення значної бібліотеки в своєму маєтку тощо), а його «лебединою піснею» стало заснування музею. Гадаємо, що І. С. Абрамов знав про

вихід у світ таких праць: «Отчет Городецкого музея Волынской губернии за 1-й год (с 25.11.1896 по 25.11.1897). Сост. М. Ф. Биляшевский». Варшава, 1898; «Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля (с 25.11.1898г. по 25.11.1904г.)». - К., 1905. І все ж він не утримався від того, щоб і собі не описати оту «лебедину пісню» Федора Штейнгеля. Року 1906-го у С.-Петербурзі вийшла його книга «Городецкий музей Волынской губернии», яка стала бібліографічною рідкістю. Наші пошуки її в обласних бібліотеках України, навіть у ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України (Київ), не принесли бажаних результатів у намірі дізнатися хоча б про перелік музейного начиння.

Не може не викликати увагу такий факт з історії публікацій у відомому історичному журналі «Киевская старина». Сучасна дослідниця, укладач хронологічного покажчика змісту цього видання сповіщає, що в №4 (квітень) за 1898 р. (с.13-17) допис «Городецкий музей Волынской губернии» під криптонімом «А. Л.» розмістив історик О. Лазаревський [2, 304]. Чи не маємо тут справу з опискою? Можливо, це початкова публікація А(брамова) И(вана). Тим більше, що назва збігається з його власним виданням. Додамо, що ім'я І. С. Абрамова, як етнографа й археолога, тричі подавалося на сторінках «Киевской старины».

З деяких джерел дізнаємося, що Городецький музей мав відділи природи, антропології, археології, історії та етнографії, а також бібліотеку, архів, фототеку. Проте не можна погодитися з твердженням сучасної дослідниці Стефанії Кілієвич, яка, навіть не згадавши ім'я барона Федора Штейнгеля, приписала ініціативу організації «в м. Городку на Волині обласного музею» М. Ф. Біляшівському [3, 82]. Цю «ініціативу» заперечив сам учений-археолог Микола Федотович у вступному слові до складеного ним «Отчета...»: «Будучи приглашен бароном Ф. Р. Штейнгель участвовать в устройстве задуманного им музея... Я охотно принял это предложение». І підписався: «Н. Биляшевский. Варшава, декабрь 1897 г.» [4]. Коректніше було б названий дослідниці гово-

рити, що це був перший на Волині музейний заклад на приватних засадах.

На той час М.Ф.Біляшівський (з 1894 по 1897 р.) працював завідувачем архіву фінансового управління Царства Польського у Варшаві. Ото саме у Варшаві він склав згадуваний нами «Отчет Городецкого музея Волынской губернии за 1-й год», а вже згодом виїхав до Києва з метою підготовки до XI археологічного з'їзду.

Щодо заснування музею в Городку варто знати вислів самого барона Федора Штейнгеля: «Живя постоянно на Волини и, естественно, интересуюсь более всего этим краем... Собрать отдельные предметы, относящиеся к истории Волини, мог бы только областной музей Волынской губернии. Такого до сих пор нет и потому я решил положить ему начало, что и начал приводить в исполнение с ноября 1896 г. – музей в моем имени в с. Городке Ровенского уезда».

І. С. Абрамов не затримався на Волині. У 1900-33 рр. він викладав в школах Петербурга (Петрограда, Ленінграда). Не залишаючи педагогічну роботу, закінчив Археологічний інститут. В обранні цього навчального закладу ми вбачаємо вплив на нього на Волині Федора Штейнгеля та Миколи Біляшівського, які по праву занесені до визначних дослідників і збирачів пам'яток матеріальної культури українського народу. Не міг же Абрамов, укладаючи книгу про Городецький музей, не спілкуватися з Федором Штейнгелем та Миколою Біляшівським.

Та й відомо, що в липні-серпні 1897 р. останні вели розкопки давньослов'янських язичницьких курганів у чотирьох могильниках на лівому березі р. Устя.

Цікаво й таке: 1900 р. в «Киевской старине» (№7-8) М. Біляшівський під криптонімом «Н. Б.» уміщує статтю «Раскопки могильника у д. Богдановка Глуховского уезда Черниговской губернии», тобто на малій батьківщині І. С. Абрамова. Чи не сам Іван Спиридонович вказав Миколі Федотовичу на це захоронення й порадив дослідити його?

Хоча перебування І. С. Абрамова на Волині було нетривалим, він зумів зібрати багато фольклорних, етнографічних матеріалів, відвідати цікаві з історичної точки зору

місця цього регіону. А вже згодом опублікувати їх у журналі «Живая старина» й випустити в світ окремими виданнями.

Спочатку зупинимося на праці «Исторические песни, наиболее распространенные на Волыни» [5]. У вступному слові Ів. Абрамов пише: «Лирники и кобзари до настоящего времени не перевелись на Волыни; но их песенный репертуар подвергся значительной перемене. Благодаря гонению на исторические малороссийские песни со стороны администрации, украинские миннезингеры (з нім. – придворні рицарські поети і співці в німецьких країнах середньовічної Європи, які звеличували рицарство, улашлювали феодальні відносини. – В. Т.) стали предпочитать «пісні божественні» и забывают знаменитые думы, к счастью, уже попавшие в книги. Здесь я привожу несколько украинских дум, которые донныне можно услышать на дорогах и деревенских улицах Волыни от слепых лирников» [4, 1].

А далі фольклорист сповіщає, що текст наведених у виданні (Б.м., 1908, обсяг 6 с.) дум отримано із «рукописных материалов Городецкого музея (Ровенского уезда) барона Ф. Р. Штейнгеля». Отож маємо красномовне свідчення зв'язку І. С. Абрамова з музеєм у Городку і його засновником, який і справою, і словом надихав сіверянина на письменство, поширення цих чудових зразків народного генія серед читачів!

До збірки увійшли такі народнопоетичні твори: «Дума про Бондарівну» (записана – «Бужовецька волость, Заславський пов.» – певно застарілі найменування. – В.Т.); «Дума про Коваленка», «Дума про Немирівночку» (обидві почуті в с. Посягва Острозького пов.); «Дума про Почаївську гору» (с. Милостове (тепер, певно, – Милостів. – В.Т.) Ровенского уезда). Цей твір мав примітку – «Сообщил Ив. Абрамов».

На останніх сторінках збірки знайшли місце «Волынская сказка про жадного попа и бедного Кирика». Вона була записана «в с. Ледянке Заславского уезда». Це, здається, село Красилівського р-ну Хмельницької обл. Твір було супроводжено поясненням «Що ся стало на Волині, в Овручском повіті. У тим селі в Нездиборі там тече річка, стоїть

хрест зелений, св. Івана капличка, а в тим селі чоловік Кириком звався». Цей запис, що мав вказівку: «Сообщил Ив. Абрамов», спочатку під назвою «Волынская сказка о жадном попе и бедном Кирике» було вміщено до журналу «Живая старина» (вип. 3, 1908).

А ще раніше в цьому журналі (вип. 2, 1906) І. С. Абрамов опублікував дещо більшу за обсягом працю (в 10 сторінок, але яких!) «По Волынским захолустьям (эскизы из дорожного альбома)». У них наведено три замальовки – «На развалинах Коростеня», «Ігорева могила», «Вечер накануне Ивана Купала». Написані вони живою, барвистою, скажімо навіть так – чаруючою захоплюючою мовою: мовою спостережливого, ерудованого мандрівника. Було б добре, коли б і сучасники могли ознайомитися з цим описом.

Автор цієї статті, як ушинськознавець, дозволяє собі подати до суто «Наукових записок» деякі рядки щодо річки Уш. Адже топоніми з коренем «уш», яких чимало на території Волині, Поділля, наводять на думку, що саме тут могли бути витoki старовинного українського дворянського роду Ушинських [6, 136-141].

Отож, читаймо І. С. Абрамова, пізнаваймо якомога ширшим колом читачів неперевершену природну, історичну красу цих місць: «Широкая аллея привела нас прямо в местечко, раскинувшееся на берегу живописной речки Уши... Река Ушь, на которой стоит Искорость, пробив себе путь в гранитных скалах, отрогах Карпатских гор, образует в своем каменном ложе три котлообразные углубления, совершенно круглые и довольно глубокие. Это и есть «Ольгины купальни», славящиеся среди крестьян своими целебными свойствами.

Над котлованами каменное ложе приподнялось уступами и вода, ниспадая с уступов шумным водопадом, весело пенится и крутится в каменных ямах. Вдоль по течению, ниже Ольгиных купален, внимание наблюдателя приковывают к себе высокие отвесные и мрачные берега Уши. Здесь гигантские камни, громоздясь друг на друга, образуют пещеру – «Ольгин грот». Глубокая,

таинственная и вместе торжественная тишина вечно царит в этом изломе реки. Каменные берега в несколько сажень высотой охраняют течение; самый сильный ветер не проникнет сюда и никогда не замутит рябью спокойную поверхность воды, которая представляется в этом месте черной, как чернила. Это место называют в народе «святыя». Старинное народное предание гласит, что здесь на одном из уступов высокой скалы была выстроена княгиней Ольгой христианская церковь во имя св. Елены, первая церковь в древлянской земле... Однажды в «великдень», т.е. на Светлое Христово Воскресение, случилось великое чудо, – христианский храм, вместе со священником и молящимися, вместе с иконами и хоругвями, провалился сквозь землю. Такое попущение Божеское случилось по вине самой матушки-попадьи, обуреваемой жадностью... С тех пор, рассказывает наивная народная легенда, если приложить ухо к каменной скале, то можно услышать по большим праздникам колокольный перезвон» [7, 1-2].

В описі «Ігорева могила» Абрамов розповів про зруйнування нагнаним панам людом кургану, окопаного валом, який мав чотирикутну форму і був довжиною близько 60 кроків. Повідав про долю пам'ятника церковного мистецтва в с.Ходаки, поблизу якого свого часу чумаки рідне озеро намагалися зробити «Кримським», тобто багатим сіллю. Розділ «Вечер накануне Ивана Купала» був написаний на основі ним баченого, чутого в «Татарновичах, маленьком бедном волынском селе, приютившемся на речке Лознице, притоке красавицы Уши». У ньому подано чимало купальських пісень. Ось хоча б така:

*Татарновичська відьма
Да на дуба лізла (двічі)
Кору гризла.
А с дуба упала
Коріння копала. (двічі)
Коров чарувала!*

Не міг Абрамов, натхненний інтелектом, справами барона Федора Штейнгеля по збиранню матеріалів з історії Волині, не описати якомога повніше той вечір напередодні Івана Купала, не міг не висвітлити перемогу дівчат отих Татарновичів, здається, вже стертих часом з лиця землі, над відьмою, передати її у почутій жартівливій пісні:

*Ой чия ж то голова
Загорілася була?
Федорина голова
Загорілася була...
Стовпом дим. (двічі)
А Федора з radoщами
Носить воду пригорищами,
Ой носила – не втушила
По волосю голосила...*

Цим і закінчив опис радісних, веселих пісень «могучему богу сонечного света и тепла, выезжающему на небо на трёх конях: золотом, серебряном и бриллиантовом и рассыпающему искры по всему необъятному миру».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нахратова Тетяна. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV, Рівне, 2006.
2. Палієнко Марина «Киевская старина». Хронологічний показник змісту журналу (1882-1906). – К., 2005.
3. Кілієвич Стефанія. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор національного музею історії України // Київська старовина, 1999. – № 4.
4. Отчет Городецкого музея Волынской губернии Ф.Р.Штейнгеля за первый год с 25.XI.1896 по 25.XI.1897 г. Составил Беляшевский. Варшава. – 1898.
5. Лирические песни, наиболее распространенные на Волыни (Б.м., 1908, 6 с.).
6. Терлецький Віктор. Ушинські в зв'язку з Волинню і Поділлям // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV. – Рівне, 2006.
7. Абрамов Иван. По волынским захолустьям (эскизы из дорожного альбома) // «Живая старина». – Вып. 2, 1906.

Зустрічі, що не забулися: Михайло Грушевський і Федір Штейнгель

У пам'яті багатьох старших і молодих рівнян залишилися грудневі дні 1995 р., коли уперше в нашому краї у горбачовську перебудову і в роки незалежності України широко почали говорити про Ф. Р. Штейнгеля, а в той період відзначали його 125-річчя з часу народження. Він був засновником першого сільського краєзнавчого музею на Великій Волині у Городку під Рівним, відомий свого часу освітньо-громадський діяч і меценат. У книгах і засобах масової інформації, у збірниках історико-краєзнавчих конференцій з'явився ряд публікацій про нього, в яких висвітлювалися його життя і подвижницька діяльність [7]. У Рівному і Городку його ім'ям були названі вулиці [5].

«Одним із відомих приватних музеїв був Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля на Волині, – писала дослідниця Г. Скрипник у книзі «Етнографічні музеї України». – На період його виникнення на Волині існували лише музейні збірки церковно-археологічного характеру у Володимирі-Волинському та Житомирі. У звіті музею Штейнгеля підкреслювалося, що «нинішнє становище... з усією очевидністю показало всю необхідність такого закладу в провінції», що відомий культурно-освітній діяч краю, прогресивна для свого часу і гуманна людина «цілком зріднися з цією місцевістю і її народом...». Глибоко цікавився історією краю, дійшов висновку, що «в науковому відношенні Волинь є надзвичайно цікавою областю, багатою пам'ятками старовини...».

Наш славний земляк був добре знайомий і підтримував тісні зв'язки з відомим українським політичним діячем, істориком і письменником, головою Української Центральної Ради і Української Народної Республіки у 1917-1919 рр., академіком М. С. Грушевським (1866-1934) [2, 453-455].

Справа в тому, що вони обоє не були байдужими до масонської діяльності. Грушев-

ський приєднався до київських масонів наприкінці 1909 – на початку 1910 рр., увійшовши до ложі «Правда», і свою участь зосередив на національно-визвольній боротьбі [4]. А багатий і впливовий у політичних і ділових колах Штейнгель забезпечував масонське керівництво «Союзу міст» – громадської організації, яка давала можливість масонам створювати запасні фонди для політичної діяльності, опікуючи населення Галичини, розорене воєнними діями (мається на увазі Перша світова війна 1914-1918 рр. – І.П.) [6, 55].

Як стверджує С. Єфремов, історик і літературознавець, у статті «Про масонство в Україні» [3], «вперше почути про масонське братство» наприкінці 1909 р. йому вдалося від приятелів, які запропонували йому пристати до надпартійної поступової організації, яка мала на меті об'єднання усіх революційних і опозиційних сил «на боротьбу з самодержавієм, щоб здобути політичну волю. Коли я згодився, мені назвали організацію. Мене це спочатку вразило. Знаючи історичне масонство, – згадує він, – я висловився, що нашого реалістичного віку ледве чи можна додержуватися тих надзвичайно складних і, по суті, зайвих і непотрібних форм, у які закуто масонство, що ритуал його може затемнити саму мету – оте здобування політичної волі і таким чином заходи повернути на порожню забаву – організації задля самої організації...

Основним осередком масонської організації була ложа з мінімум 7 чоловік – членів, або «братів». Коли число членів у ложі збільшувалось удвоє, вона виділяла з себе нову ложу і вже кожна жила своїм життям і збільшувалася незалежно від попередньої. Члени різних лож між собою не зносилися як масони, бо навіть здебільшого не знали один про одного, масонам з різних лож було цілком заборонено одкриватись один одному. Кожна ложа мала своє ім'я, прези-

дію – з «венерабля» (голови), «надзирателя» (знавця статуту, якого в писаному вигляді не повинно бути) та «секретаря».

...Ложа, до якої мене прийнятно, звалася «Правда», і в ній я застав таких членів: Ф. Р. Штейнгеля (венрабль), Д. М. Григоровича-Барського (надзиратель), І. М. Полторацького (секретар) ... Після мене прийнято... М. С. Грушевського. По цьому ложі «Правда» виділила з себе року 1910 або 1911 нову ложу, що прибрала назву «Единение»... Ось тут, мабуть, і відбулося знайомство Штейнгеля і Грушевського [3, 5]. Уже пізніше барон згадується як учасник конвенту в Москві в 1912 р., підписавши разом із Грушевським та іншими, відкритого листа з національного питання до IV Державної думи в С.-Петербурзі в червні 1913 р.

У цьому листі, зокрема, писалось: «Протестуємо проти виступу депутата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним іменем, насмілюється вести мову від імені українського («малоросійського») громадянства. Як представник лише тієї його частини, яка давно втратила зв'язки з національним життям рідного народу, він не мав на це права. Голос його, як і голос будь-яких свідомих відступників з інтелігенції та з середовища темних мас, не може виражати помисли й прагнення української інтелігенції та свідомих елементів українського народу» [4, 145].

Київських масонів очолив Ф. Штейнгель, коли М. Грушевський припинив із ними свої зв'язки [1, 146].

У кінці 1914 р. в Петербурзі відбувся «єдиний конвент» (з'їзд), на якому мені довелося бути. Одбувся він, коли вже обидва напрями в братстві цілком визначилися і кристалізувалися, могли оперувати навіть фактами на оборону своїх тез. З присутніх на конвенті пригадую... з Києва Штейнгеля... А були представники з Москви, Одеси, Вільно, Саратова, Самари, а ще О. Керенський. У міру того, як війна затягувалася і все більше виявлялось повне банкрутство уряду навіть на воєнному полі, настрої у братстві до деякої міри мінявся.

Уже пізніше барон Штейнгель увійшов до

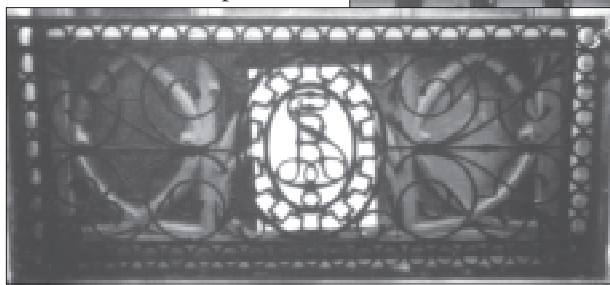
Барон Федір Штейнгель з дружиною і сином.
Дрезден, 1940 р.

Земського і Городського союзів. Але життя прудко плинуло і в самому братстві виникли свої антагонізми, вражливі питання, з якими воно не могло дати собі раду». І найгострішим серед них було «національне питання, зокрема українства, що з революцією вже фактично почало здійснювати ті лозунги автономії й федерації, які до того ставилися в братстві тільки теоретично», тобто почалися гарячі суперечки між українцями і росіянами. Саме під знаком таких суперечок пройшов обласний з'їзд у Києві в травні 1918 р. А вже подальші події 1918-1919 рр., калейдоскопічні зміни в столиці влади (гетьманство, директорія, радянська влада, деніківщина), які вибивали з рівноваги то одну, то іншу частину братства, й то й обидві, «не сприяли ні його роботі, ні навіть існуванню», уже «збиралися рідко, коли дозволяли обставини, і, опріч безконечних змагань про «орієнтацію», нічого не робили» [4, 146].

У своїх «Споминах» [1, 132] М. Грушевський писав: «Пригадали мене собі після довгої перерви і браття-масони. Я був запитаний телефоном, чи не хотів би прийняти участь у відновленій діяльності ложі. Маю

те враження, що лежа, може, й не переривала своєї діяльності, але ж перервала тільки зв'язки перед тим зі мною, коли я раптом вплив на такий показній позиції, браття захотіли використати старі зв'я-

Віконні решітки з монограмою «RS» (Рудольф Штейнгель) при вході в будинок на вулиці Воровського в Києві. Фото 1998 р.

зки напровсяке. Масони працювали широко, вони здійснювали свій здавна прийнятий план при всякого роду політичних можливостях використовуючи свої зв'язки й проводячи своїх людей на впливові становища...

Се було друге засідання, після І універсалу, на котре мене викликали (в хаті Штейнгеля). Рядом обережних «наводящих» запитань мене, очевидно, хотіли опам'ятати, щоб я не заривався в українській політиці. Наприклад, Штейнгель питав мене, чи не перебільшую я свідомості української людності – чи можна собі уявити, щоб селянство ставилося до гасел, оголошених Ц(ентральною) радою, і сумнівно хитав головою над моїми, мовляв, оптимістичними поглядами. Очевидно, мене після свого признали не попутчиком, більше не кликали і замкнулися передо мною назавсіди» [1, 133].

Хоча масонство відіграло помітну роль у бурхливій громадсько-політичній діяльності М. Грушевського, але він розглядав його як закоренілий прагматик, не надаючи особливого значення його ідеалам. Він просто намагався використати цю форму боротьби для реалізації своєї заповітної мети – домогтися національно-державного визволення України. Він добре розумів, які

переваги надає політику масонська організація з притаманною їй конспіративністю, віками напрацьованою надпартійністю і добре налагодженою взаємопідтримкою «братів», умінням проникати в урядові та інші впливові сфери, встановлювати широкі зв'язки із зарубіжними прогресивними організаціями [1, 143].

Стосунки Федора Штейнгеля з Михайлом Грушевським, які в радянські роки замовчувалися, є цікавим фактом у житті й

діяльності нашого непересічного земляка. Для всебічного його життєпису вони потребують ще поглибленого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9.
2. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Том 2. – Львів. – 1993.
3. Єфремов С. Про масонство в Україні (публікація С. Білокона) // Народна газета (Київ). – 1995. – Квітень-травень, №№ 16, 17.
4. Крижанівська О. Сторінки з життєпису Михайла Грушевського // Пам'ять століть (Київ). – 1998. – № 5.
5. Пащук І. Незабутні сторінки // Слово і час (Рівне). – 2003. – 15 серпня.
6. Пащук І. Рівне. 1283-2003. Історико-краєзнавча хроніка. – Рівне. – 2006.
7. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – Київ. – 1989; Arndt N. Der vergessene ratselhafte Wohktater baron Theodor Steinheil aus Gorodok bei Rowno und sein erstes wolhynisches Museum // Wolhynische Hefte/ – № 6. – 1990. – S. 93-95; Бухало Г. Барон Штейнгель // Червоний прапор (Рівне). – 1991. – 12, 13 лютого; Богуцький О. Село Городок і городоцький меценат // Волинь (Рівне). – 1995. – 7 липня; Пащук І. Городоцький характерник // Вільне слово (Рівне). – 1995. – 9 грудня; Пащук І. Його батьківщина – Городок // Слово правди (Рівне). – 1995. – 6 грудня; Пащук І. Михайло Грушевський і Федір Штейнгель // Вільне слово. – 1999. – 31 березня; Пащук І. Добра пам'ять у Городку залишилась // Слово і час. – 2002. – 13 грудня; Миронець М. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф. Р. Штейнгеля // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 32-36.; Дем'янчук О. Меценат із великою душею // Вісті Рівненщини. – 2006. – 24 листопада. Нахратова Т. Життя і діяльність Ф.Р. Штейнгеля // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск 4. – Рівне. – 2006. – С. 194-197.

Микола БЕНДЮК,
Світлана МУРАВЬСКА

Від приватної збірки до музею

Протягом усієї історії людина через збирання створювала колекції з предметів, що її повсякчас оточували. Від ковчега Ноя, через тезауруси при грецьких храмах і пінакотеки (зібрання картин у Древній Греції), релікварії середньовічної церкви, кунсткамери при дворах вельмож до перших публічних музеїв кін. XVII – поч. XVIII ст., що розвинулись у сучасні музеї.

Змінювалося місце: музейні будівлі від подібних до храму, що мали викликати почуття сакральності, трансформувались у палаци з галереями і ротондами, а згодом у сучасні так звані «білі куби» будівель, такі як музей Гугенгайма чи Дім Мистецтва у Граці.

Предмети для музеїв відбиралися такі і в такій кількості, щоб викликати подивування, захоплення самою кількістю та виглядом. А згодом їх почали досліджувати й класифікувати науковці, оцінюючи їхнє значення.

В Україні перші музеї – це приватні збірки української та польської шляхти які вони виставляли в своїх замках та палацах. Шляхті завжди була притаманною риса: якщо вистачало коштів, зібрати все якісне та цінне у себе в помешканні, щоб можна було похвалитися й перед іншими шляхтичами, які прийдуть у гості.

Одним з таких яскравих прикладів може слугувати збірка князів Острозьких в Дубенському замку, яку ми знаємо за «Реєстром скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складеному 1616 року». Цей документ віднайшов князь Юзеф-Тадеуш Любомирський у XIX ст. і опублікував у Франції з власними передмовою і коментарями. У 1900 р. «Реєстр» перевидали у Польщі. З реєстру постає картина зацікавлень князів Острозьких. В описі згадуються картини в основному європейських художників, ікони, зброя, коштовності та багато іншого. Такі ж колекції були в князів Заславських, Збараських, Чарторийських, Вишневецьких

та багатьох інших потужних українських династичних родів.

Величезні колекції були при магнатських дворах по всій Волині й у XIX ст. Ми знаємо про збірки в Млинові, Рівному, Славуті, Новомалині, Великих Межирічах, Городку. Тоді масово стали виготовляти якісні копії предметів антикваріату, оскільки оригіналів на той час залишилося доволі таки небагато. Ще й на сьогодні в музейних та приватних збірках, мабуть, відсотків вісімдесят експонатів, особливо зброї, – це копії XIX ст.

Проте не всі збірки стали музеями. Із найбільш відомих колекцій, на основі яких були створені музеї в Україні це: Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків – художній музей, найвизначніша збірка зарубіжного мистецтва, та збірки Федора Терещенка був створений музей російського мистецтва в Києві, на базі колекцій О. Поля й Д. Яворницького створено обласний музей в Дніпропетровську і т. д.

У нас на Волині існували музеї при церковних братствах та управліннях, це Волинське єпархіальне давньосховище при церковно-археологічному товаристві в Луцьку та Острозьке давньосховище, де зберігалися речі в основному релігійного спрямування. Якщо Волинське єпархіальне давньосховище формувало свою збірку в основному в наказовому порядку, вимагаючи від священиків привозити раритетні речі зі своїх церков, то Острозьке давньосховище формувалося завдяки пожертвуванням, наданим членами Братства імені князів Острозьких.

У 1909 р. з ініціативи інтелігенції міста утворилося Братство імені кн. Острозьких, релігійно-просвітницьке і краєзнавче товариство, що визначало своєю метою збереження, реставрацію, вивчення і популяризацію пам'яток острозької старовини. Крім традиційної для православних братств початку XX ст. Острозьке братство поставило собі за мету збереження, вивчення,

відбудову пам'яток острозької старовини, розробило програму історико-просвітницької діяльності. У центрі цієї програми була освітня і культурна діяльність князів Острозьких та Острозької академії.

Установчі збори Братства відбулися 2 лютого 1909 року. 18-29 квітня ухвалою Синоду був затверджений його статут. Головним попечителем Братства став архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). Першим головою Ради Братства став директор Острозької чоловічої гімназії І. К. Окоймов. У 1910 р. М. А. Тучемським, О. А. Фотинським й іншими братчиками створено братське давньосховище, яке започаткувало формування музейних колекцій. Серед найцікавіших експонатів, які були придбані, — «Острозька Біблія» 1581 року, два латунні п'ятисвічники 1575 року, печатка з гербом міста Остріг 1700 року. В давньосховищі крім речей зберігалися світлини предметів, які належали родині князів Острозьких, але не могли бути придбані для давньосховища, як, наприклад, чаша з гербом князя Василя-Костянтина Острозького, яка зберігалася в Острозькому костелі. Братство ставило собі за мету відновлення в Острозі потужної друкарні ім. князя Василя-Костянтина та першодрукаря Івана Федорова, запровадження в Острозі та його околицях Костянтинівських училищ. При Братстві були створені книжкова крамниця та бібліотека з читальнею. Братство існувало за рахунок добровільних пожертв братчиків, на кошти від проведення благодійних концертів та прибутків від книжкової крамниці.

Зусиллями Братства та за підтримки Київського Товариства охорони пам'яток старовини було здійснено реставрацію Вежі Мурованої XIV ст. на Замковій горі в Острозі, у приміщенні якої 11(24) серпня 1916 року відкрився історичний музей Братства ім. князів Острозьких. Нині це один із найпотужніших музейних закладів України.

Доля Волинського давньосховища склалася інакше, під час Першої світової війни його експонати були вивезені до Харкова, і там розпорошившись по музеях та бібліотеках, назад вже не повернулися.

Першим приватним музеєм-колекцією на території Рівненщини став музей «україно-німецького» барона Штейнгеля в селі Городок під Рівним.

Ще під час навчання у Варшаві молодий барон зібрав про Волинь чимало давньої літератури і потоваришував із відомим у майбутньому науковцем Миколою Біляшівським. Коли назбиралося багато матеріалу, Федір Штейнгель вирішив створити музей. Відкриття сільського музею відбулось у листопаді 1896 року.

Обидва чудові організатори, Штейнгель та Біляшівський проводили археологічні розкопки, збирали старовинні рукописи, стародруки, портрети історичних діячів, предмети побуту, записували народні пісні, казки, балади, перекази, проводили описи мінералів, досліджували тваринний та рослинний світ Волині. Експозиція музею налічувала тисячі експонатів, що розподілялися на відділи природи, геології, археології, антропології, етнографії. Барон Федір Штейнгель не лише фінансував діяльність закладу, а й сам брав активну участь у наукових експедиціях, які називав екскурсіями.

Городоцький музей проіснував до 1914 року. На початку Першої світової війни, відчуваючи загрозу, барон вирішив вивезти експонати у безпечне місце. Частина його колекцій була евакуйована до Києва, інша — в маєток брата на Кавказ, де їхні сліди й загубилися. Зникла й бібліотека. У 1920 р. на засіданні Тимчасового комітету Всенародної бібліотеки України академік Агатангел Кримський доповідав, що бібліотека Штейнгеля зберігається в готелі «Палас». Куди вона поділася звідти, ніхто не відає й досі [1].

Як бачимо з попередньо наведеного матеріалу, багато музеїв формувалися шляхом створення спочатку приватних колекцій, які згодом перетворилися на державні музеї. Розглянемо ситуацію, що склалася в сучасній Українській державі, але акцентуємо увагу на колекціонуванні українського антикваріату.

З отриманням Україною незалежності зросла зацікавленість до її історії і культури, почала видаватися нова і перевидава-

тися букіністична література, створювалися фестивалі україномовної музики, музеї почали виставляти колекції українського авангарду. Помалу зацікавленість українстикою стала помітною і в середовищі колекціонерів. На початку дев'яностих років українською іконою професійного рівня, не кажучи вже про народну, практично ніхто не цікавився: вона нікому, окрім музейних працівників, не була потрібна. Першим із приватних колекціонерів почав збирати «українське» Іван Гончар. Услід за ним потихеньку, недорого, почали купувати українську ікону й інші антиквари. Якщо прослідкувати динаміку розвитку цін на ікону, скажімо, кін. XVII – поч. XVIII ст., то на початку 90-х рр. XX ст. ціна однієї становила не більш як 300 доларів США, зараз же ціна зросла до 10-30 тисяч тих же самих зелених доларів.

Та ж ситуація і зі стародруками. У середині дев'яностих «Анфологійон» 1616 р., виданий в Києво-Печерській друкарні, обійшовся б приблизно в 40-50 умовних одиниць і черга, щоб її купити, не стояла. Власне сам «Анфологійон» – це товстий том на 1048 сторінок; книжка має розкішний вигляд, багато прикрас, різні шрифти (стрятинські й острозькі). Це була перша солідна книга, з якою входила в люди нова друкарня, а тому друкарі подали від себе передмову, де містилися цінні вказівки, як виникла Печерська друкарня. Сьогодні ж на ринку знайти таке видання можна тільки випадково і то, якщо в книзі не буде вихідних даних. Нині ціна на «Анфологійон» зросла в сотні разів.

Розглянемо динаміку зростання цін на прикладі «Острозької Біблії».

У 1988 р. Острозький музей купив у московському букіністичному магазині «Острозьку Біблію» за 2 тис. рублів.

На аукціон сезону 27 серпня 2004 р. відділом букіністики Аукціонного дома «Гелос» був серед інших виставлений лот «Острозька Біблія», щодо якого існував експертний висновок ГИМ. Старт лота 320 тис. руб., куплено за 440.000 руб. = \$ 17.411.

На аукціоні Крісті (Christie's) у Лондоні 30 листопада 2006 р., Острозька Біблія з втра-

тою одного листа коштувала \$ 45.000 [2].

Острозьку Біблію нині в Україні приватні колекціонери пропонують більше ніж за 100 тис. доларів, щоправда за такою ціною її ніхто й не купує.

Львівські видання цінують вище, ніж раніші московські, а київські дорожче, ніж львівські. Хоча більшість покупців бере їх для власної, часто просто зовні красивої колекції. Для таких колекціонерів важливіший вигляд книги: чи є всі сторінки, чи ціла палітурка.

У наш час ніхто не платить і в найближчому майбутньому не збирається платити винятково за старовину книг. Достатньо дорого коштують тільки ті книги, вихід яких став подією в історії країни і книгодрукування. Розглянувши динаміку розвитку цін в Україні на деякі предмети українського антикваріату, тепер звернемося до визначення, що ж таке «колекціонування українського».

Поняття «українське колекціонування» і «колекціонування українського» істотно різняться між собою. Українське колекціонування включає всі види збирання, починаючи від російських ікон і закінчуючи італійськими табакерками, починаючи від мідних східних Будд, закінчуючи французькими кришталевими флакончиками, починаючи від старовинних європейських пищалей, закінчуючи турецькими срібними прикрасами, і багато іншого, якого ще, слава Богу, в Україні збереглося в достатній кількості. Різноманітні види збирання можуть нести в собі різної сили і різного характеру ідейні заряди, а можуть і зовсім не нести їх.

Колекціонування українського – це окрема тема, яку можна структурувати, узявши за основу приватні зборки, які вже склалися в Україні. Приблизно вони можуть виглядати таким чином (по тимчасовому наростанню від якнайдавніших):

1. Колекціонування предметів археології, в якій окремо виділилося збирання експонатів, що належать Трипільській культурі.

2. Колекціонування предметів періоду Київської Русі – це вже не тільки археологія, але і речі, які дійшли до нашого часу, так би мовити, в невикопному стані.

3. Найбільш обширну і найпопулярнішу тему, яку можна розділити ще на підтеми, ми умовно назвемо «колекціонування предметів козацької епохи». Цей період з XVI до XIX ст. включає декілька стилістичних напрямів, зокрема Ренесанс у своїй завершальній, маньєристичній стадії, і стиль, який увійшов до всіх художніх енциклопедій світу як «українське бароко».

4. Останній в тимчасовій послідовності період XIX-XX ст., починаючи з «Енеїди» Котляревського і закінчуючи самвидавом 80-90 рр. XX ст.

Колекції можна розділити і за предметами колекціонування. Ці два поняття, як часове, так і предметне розділення, між собою тісно пов'язані, й іноді їх складно розмежувати, коли мова йде про декілька колекцій одночасно. Далі у визначенні «українського» відчуватиметься деяка еклектичність, але, я сподіваюсь, вона буде зрозумілою.

Хочу зробити ще один невеликий відступ і розмежувати поняття «колекція» і «зібрання». Справжній колекціонер завжди шукає і знаходить те, що вже давно забуте, те, що вважається загубленим, недослідженим до нього. Тобто колекціонер – це в першу чергу дослідник. А у дослідника повинна бути певна тема. Кожен вибирає тему самостійно, але вона повинна бути головною в його роботі. Збирач байдужий до самого предмету збирання, для нього первинне інше – вартість, кількість, ще що-небудь, що не стосується до предмету збирання. Для колекціонера первинне розуміння того, що він збирає, знання питання на рівні експерта і суміжних питань так само. Далеко не кожен збирач здатен стати колекціонером, і кількість у якість тут не переростає.

На відміну від колекціонування, яке характеризується прагненням до наукової систематизації накопиченого матеріалу, до числа об'єктів збирача входить щонайширший спектр предметів матеріальної культури і природної історії, створених людиною і природою впродовж усієї світової історії.

Тепер можемо почати розглядати «українське» на прикладі публічних приватних колекцій, які відомі завдяки відвертості і публічності самих власників.

Найбільш ранній період – це, природно, трипільський, і першість тут належить Олександру Поліщуку та його Музею трипільської культури під Києвом. Також великі зібрання трипільської кераміки мають в своїх колекціях Віктор Ющенко, Володимир Недяк, фонд «Платар» (Платонов-Тарута) і багато інших.

У колекціонування трипільської кераміки є й інша сторона: на 60-70% її підроблюють дуже якісно і лише незначне число експертів можуть визначити, де річ справжня. Утім, від підробок страждають майже всі види колекціонування, і ця проблема буде вічною, поки буде вигідно займатися фальсифікаціями.

Наступним археологічним періодом, в основному представленими експонатами з дорогоцінних матеріалів і кераміки займається колекція «Платар», зібрана родинами С.Платонова і С.Тарути. У цій колекції зібрані вироби тих народів і племен, які населяли територію сучасної України і залишили свій слід як в культурі, так і на рівні ДНК. У зібранні «Платар» досить велике місце займають і експонати походженням з епохи Київської Русі. Цей період у колекціях представлений не тільки матеріалами, знайденими при розкопках, але й речами невикопними, тобто такими, які зберігалися в сімейних або монастирських зібраннях.

Період «козацький» найпопулярніший в середовищі колекціонерів, і першість у нім, якщо брати в цілому, належить лауреатові Шевченківської премії за книгу «Україна – козацька держава» Володимирові Недяку. У його зібранні представлені всі види українського, аж до колекціонування «вітрів України» – вітряних млинів і вітряків.

«Козацький» період у свою чергу, можемо розділити на такі напрями: українська ікона як професійна, так і наївна, етнографія і речі побуту козацької верхівки і української шляхти, стародруки і карти (мапи), зброя як холодна, так і вогнестрільна, живопис, в основному портретний, та й того дуже мало.

Першість у колекціонуванні українського належить іконі. З середовища колекціонерів, які збирають ікони, можна виділити

тих, хто вже створив свій приватний музей (Іван Гончар, Ігор Понамарчук, Олександр Прогнимак) або збирається його створити (Володимир Недяк). Є ще з десяток серйозних колекціонерів, таких, як Віктор і Петро Ющенки, Ігор та Оксана Гриніви, Володимир Ященко, Олег Тарабанов та інші, які ще не хочуть афішувати свої прізвища, хоча мають власні досить якісні збірки.

Наступний період, об'єднаний з попередньою темою, – ікона XIX–XX ст. У цій номінації колекціонерів набагато більше, тому що ціни на предмети відповідно менші. Що у жодному разі не зменшує духовної цінності наївної ікони XIX ст. в порівнянні зі «шкільною». З найбільш солідних володарів таких ікон можна назвати всіх попередніх і до них додати колекцію «Родовід», Ольгу Богомолець і інші імена, їх уже можна назвати не один десяток.

Наступний етап – етнографія. Ця номінація включає всіх вищеназваних колекціонерів, тільки в іншому порядку. На перше місце виходять Віктор Ющенко і Володимир Недяк. У їхніх колекціях сотні, а то й тисячі музеєфікованих предметів, які надалі займуть своє місце в приватних експозиціях.

Окрема тема – стародруковані видання – все ті ж імена, тільки знову порядок за насиченням колекцій міняється. Першість вже у Олександра Прогнимака і Ігоря Понамарчука. Якщо говорити про стародруки, то серйозні колекції вже не концентруються в Києві, а розкидані по всій Україні, в основному, звичайно ж, на території Волині, Галичини, Закарпаття, тобто там, куди «совети» прийшли вже тільки в 1939 р. У провінційних колекціях першість надається українськомовним стародрукам або хоча б щоб передмова або післямова були українською мовою. У першу чергу це полемічна література Острозької друкарні, львівські видання (особливо Сльозки), київські стародруки до поч. XVIII ст. Після посилення російського диктату, із заборонаю використовувати українську мову навіть у передмовах, першість перейшла до Почаївської друкарні.

Українська букіністика XIX–XX ст. теж має великий успіх. Оскільки українськомовної

літератури в XIX ст. видавалося дуже мало, тому й ціна, природно, на такі видання дуже висока. Особливо популярні видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка та українськомовні видання першої пол. XIX ст. У цій темі першість займають А. Прогнимак, В. Гайдук та інші.

Тема українського живопису, починаючи від «портрета сарматського» до пізніх копій XIX ст., від перших пейзажів до романтичних та побутових сцен і, природно, одна з тих, що найкраще купуються – український авангард кінця XIX – поч. XX ст.

Український портрет епохи бароко, т.з. портрет сарматський, є дуже цікаве явище в історії європейського живопису. «Портрет сарматський» отримав свою назву від т.з. «сарматизму» – специфічної шляхетської ідеології і культури кін. XVI–XVIII ст., що має яскраво виражені національно-самобутні риси. У період Речі Посполитої так називався особливий різновид живопису, що був привілеєм шляхти. Увійшов до моди стиль цей при королі Стефані Баторії, навіть точна дата збереглася – 1576 р.

Українська і польська шляхта виводила своє походження від легендарного племені сарматів, як литовська від римлян, що ніби припливли на чолі з міфічним князем Палемоном. Оскільки мода йшла із заходу на схід, то портрет шляхтича з незмінними шаблею і кунтушом почав називатися сарматським, визначаючи стиль життя впродовж сотень років: від кінця XVI аж до XIX ст. До початку XVIII ст. в основному сформувався традиційний козацько-шляхетський костюм, що складається з кунтуша з «відлітними» рукавами, під яким носився жупан. Неодмінним атрибутом костюма був багато розшитий золотом случкий пояс, до якого привішувалася шабля – гордість кожного шляхтича. Костюм доповнювали шаровари і чоботи, зазвичай жовті або (рідше) червоні.

Колекціонування портретів козацької шляхти мало б великий успіх, якби було що колекціонувати. В основному всі портрети зібрані в музеях, і колекціонери задовольняються пізніми копіями, написаними в XIX – XX ст. Але й вони грають свою важливу

роль. Так, у колекції В. Недяка є декілька портретів українських гетьманів, зображення яких більше ніде не можна побачити.

До XIX в. пейзаж в українському образотворчому мистецтві не набув значення самостійного жанру, граючи підлеглу роль тла в різного роду фігуративних композиціях. Роль пейзажного мотиву в давньому мистецтві обумовлювалася необхідністю відтворити середовище, в якому перебував і діяв персонаж. Земній красі протиставлялася духовна, джерелом якої є божество. З часом ставлення до пейзажу поступово міняється. Уже К. Ставровецький у своєму «Зерцалі богослів'я», ще дотримуючись традиційної точки зору на божество, як джерело всього прекрасного, в той же час стверджував об'єктивну красу людини і природи.

Розвиток пейзажу в українському мистецтві XVII ст. можна прослідкувати на гравюрах того часу. Уже в першій повноформатній гравюрі з Дерманського октоїха 1604 р., ми бачимо початок архітектурного пейзажу, але великою мірою вони ще площинні й умовні. Зате в наступних виданнях львівських і київських друкарень характер пейзажних мотивів дуже змінюється, поступово наближаючись до реальності.

З посиленням реалістичних тенденцій природне середовище все більше ставало об'єктом художнього осмислення і естетичної насолоди. Український ландшафт, живописні міста займали все більш вагоме смислово-образне місце в творах живописців І. Рутковича, І. Кондзелевича, В. Боровиковського, графіків Л. Тарасевича, А. Козачківського, Р. Левицького. Викристалізовувалося й емоційне ставлення художників до української природи: завжди трохи піднесено поетичне, яке відповідає подіям, що зображуються, і настроям персонажів.

Виділення пейзажу з тематичних творів – тривалий і закономірний процес. Одним із вирішальних моментів цього процесу стало зняття топографічних видів тих місць на Україні, де будувалися або повинні були бути побудовані нові міста і маєтки. За звичаєм, топографічні контури ландшафтів

доручалося виконувати не тільки креслярам, але і живописцям, «плани» яких були наочніші й більш близькі до дійсності.

З цією метою і Україну на зламі XVIII-XIX ст. відправлялися з Петербурга пейзажисти для «списування перспективних видів». Серед них були М. Іванов, Ф. Алексеєв, Є. Лазарєв, В. Петров, К. Бородин, П. Єрмолаєв, М. Алфьоров, О. Кунавін, М. Сажин – вони в цілому представляють пейзаж, що поступово виходив за рамки топографічного плану.

Поступово митці почали заповнювати пейзажі людьми, вводили жанрові сцени, витворилась мода на використання таких картин в інтер'єрах будинків знаті. Не відставало від багатих і населення сіл, замовляючи у містечкових художників копії, які змінювали сюжет полотен іноді до невпізнання. Тепер ці твори (але тільки професійних художників) на аукціонах коштують надзвичайно дорого, і колекціонери не бояться вкладати в них величезні суми. Дореволюційний український живопис коштує божевільних грошей. Микола Пимоненко, Сергій Світославський, Сергій Васильківський – за роботи цих майстрів платять сотні тисяч доларів.

У колекціях політичної еліти переважає соцреалізм, пейзажний живопис – те, що подобається людям старої закваски. Українського авангарду, який нині в шані на світовому арт-ринку, дуже мало. Особливо у представників старої (та й нової) номенклатури популярні роботи живописців середини XX ст. Наприклад, Сергія Шишка, Миколи Глуценка, Тетяни Яблонської. За їхні картини вони готові заплатити \$70-80 тис. доларів. Серед політиків лише у Петра Порошенка гідна колекція. Чудові полотна є також у Дмитра Табачника.

Сам термін «український авангард» ввели французи в 70-х рр. XX ст. Проте, коли б не мистецтвознавець Дмитро Горбачов, стараннями якого в нашу культуру повернено сотні прізвищ, ми б ще довго думали, чи можемо заявляти, що визнані світом художники перш за все українські. Адже наші авангардні художники, які творили в 1905-1918 рр., вплинули на

розвиток усього світового мистецтва.

Усі вищезазначені колекції створювалися зацікавленими і часто фанатично зарядженими ідеєю збирача людьми, але підхід у всіх них різний. Збирати антикваріат просто заради створення колекції не так вже й складно, якщо у тебе є гроші. А ось зібрати колекцію, при цьому описати і музеєфікувати всі предмети в ній, видавати каталоги і пустити експонати в загальний науковий обіг, на це здатні не всі. Наукову обробку всіх матеріалів, які надходять у колекцію, поки що я зустрів тільки у декількох колекціонерів: І. Понамарчука, В. Недяка, О. Поліщука, С. Тарути.

Так, у колекції В. Недяка все має своє місце, все описано, колектив професійних істориків, мистецтвознавців і реставраторів знає і виконує свою роботу. Цю колекцію в будь-який момент можна перенести в експозицію музею, який ще тільки будується в селі Вереміївка на Чорнобаївщині. Думаю, що більшість великих колекціонерів у кінцевому результаті прийде до ідеї створення свого музею, і музей цей буде не обов'язково в Києві. У провінції є резон створити музей, оскільки й ціни на нерухомість там менші, і музей в якому-небудь старовинно-

му містечку зі своєю неповторною архітектурою, куди постійно їздять екскурсії з того ж Києва, та і з-за кордону, побачать набагато більше людей, ніж у мегаполісі, де екскурсанти можуть потрапити тільки в розкручені державні заклади.

Цілком імовірно, що майбутнє приватних колекцій українського – в створенні регіональних музеїв. Куди народ, до речі, потягнеться не тільки для того, щоб подивитися, але й, можливо, принесе щось зі скрині бабусі, минувши перекупника на місцевому ринку, що сприятиме формуванню обширних місцевих колекцій зовсім не місцевого значення.

Публічні приватні виставки, приватні музеї – це не тільки форми контролю за національною культурною спадщиною, це ще і визнання потрібності такого роду діяльності, як приватне колекціонування. Без «засвічування» приватних колекцій багато цінних, унікальних старожитностей опиняться за кордоном.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'янчук Б. Був у барона Городок... // Україна молода. – Ч.107 за 15.06.2010 р.
2. http://biblionne.narod.ru/271106_b.html.

Ярослава ВЕРНЮК

Городоцький музей кінця XIX – поч. XX ст. у рукописних та друкованих джерелах

Пам'ять людська не вічна. Їй властиво збагачуватися, перериватися, відновлюватися. Останню можуть підсилювати наявні рукописні, друковані, фото- та відеоджерела. Саме джерелознавство дозволяє не тільки цілісно дослідити, а й відновити пам'ять як про людину в колі родини, так і діячів науки, мистецтва, літератури вагомими науково-творчими студіями. Наукові осередки визначаються своєю діяльністю, якщо розглядаються через комплекс рукописних та дру-

кованих джерел. Така наша вступна мотивація зумовлена тим, що настав час об'єктивно узагальнити внесок Городоцького музею кінця XIX – поч. XX ст. в утвердженні українства через волинознавство. То був період, коли діяв тоталітарний режим, підкріплений Валуєвським (1863) та Емським (1876) репресивними документами імперської політики царської Росії.

Для створення монографічних досліджень про Ф. Штейнгеля та його музей належить

використати архівні рукописні колекції С.-Петербурга, Києва, Рівного. У Музеї етнографії народів Росії (С.-Петербург) зберігаються експонати художніх зібрань ремесел, промислів Волині, свого часу зібраних М. Біляшівським, Хв. Вовком під час співпраці в Городоцькому музеї, а також фольклорно-етнографічні записи, особливо тексти мелодій та пісень як з Великої Волині, так й Українського Полісся. Тут же подаються систематизовані діалектологічні словникові фіксації. Про вищеназвані пам'ятки уже частково виповідали дослідники С. І. Шевчук («Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею» – 1983) та дещо пізніше, аналізуючи питання вивчення художніх промислів Українського Полісся, доктор мистецтвознавства зі Львова Ю. П. Лащук («З історії вивчення художніх промислів Українського Полісся» – 1985). Публікації з певною інформацією вміщувались у часописі «Народна творчість та етнографія» [1; 2]. Юрій Пилипович Лащук констатував вагомість фондів зібрань Городоцького музею з надходжень Я. Яроцького (у майбутньому директора Житомирського музею, автора нарисів з історії Волині) [2.35], а також те, що пісні та діалектологічні матеріали – набутки М. Ф. Біляшівського. Є переконливі свідчення, що М. Ф. Біляшівський робив записи з цієї тематики, але подібними колекціями особливо ушавились у цій галузі В. Мошков та І. Абрамов. Якщо в першого існують оригінальні записи у Державному архіві Рівненської області (далі – ДАРО), то в другого вони утврджують самотутні фольклорно-етнографічні пам'ятки Волині, Полісся. Він готував публікації з аналізом пісень до часопису «Живая старина» [4], газети «Волинь» (Житомир) [5] та підготував узагальнюючу книгу «Край Тараса Бульби» [6].

Достовірне свідчення про добродієство родини Штейнгелів оповідають рукописні документи ДАРО. 366 фонд обіймає 102 колекції, які можна згрупувати за певними напрямками. Вагомі документи повідомляють, що 4 лютого 1878 р. маєток у селі Городок Волинської губернії викупив від землевласника Безереди барон, дворянин Ру-

дольф Володимирович Штейнгель [7. 366. Оп. I. Од. зб. 7. – 4 арк.]. Констатується також, що Р. В. Штейнгель здавав за контрактом в оренду маєток на 12 літ австрійському дворянину Висоцькому [7. 366. Од. зб. 15. – 24 арк., од. зб. 16. – 8 арк., од. зб. 17. – 17 арк., од. зб. 18. – 12 арк.]. Здавалися в оренду на 6 літ і 3 водяні млини, інші господарські споруди. Нерозкішними були в маєтку будівлі (хати для наймитів, кузня, сушарня, хліви, приміщення для зберігання соломи, зерна та інвентарю [Там само. Од. зб. – 6 арк.]. Ділові канцелярські книги прибутків та видатків переконують, що в маєтку вівся чіткий облік фінансових надходжень та витрат на функціонування чарівного острівка [Там само. Од. зб. 30. – 163 арк.]. Особливої поваги заслуговує Ф. Р. Штейнгель за відкриття та організацію діяльності місцевої лікарні ім. Св. Бориса на безоплатній основі найперше для допомоги сільському люду.

Про успадкування родинного маєтку Федором Рудольфовичем подаються відомості з 1890 р. В існуючих архівних колекціях ДАРО зберігаються документи, зібрані з монастирів, костелів, парафій Волині з 1539 до 1897 р. (майже 1900 арк.) [Там само. Од. зб. 44-74]. Є документальні описи костелів с. Деражне та м. Рівне, а також (вибірково) царські укази з 1827 до 1840 рр. [Там само. Од. зб. 31, 32, 33, 37-46].

Зберігаються в ДАРО і фотосвітлини, зроблені в околицях Луцького замку, фіксації інтер'єрів, екстер'єрів луцьких костелів, караїмської синагоги, хліборобських і панських будівель у селах Великі Цепцевичі та Бережниця. Виготовлялися фотосвітлини В. Мошковым та А. Матвієвим. Є в архіві й фольклорно-етнографічні записи із сіл Великі Цепцевичі, Антонівка, Чаква (нині Володимирецького району Рівненської області) [Там само. Од. зб. 76. – 16 арк.]. Окремою одиницею збереження зареєстрована папка «Пісні, записані В. А. Мошковым в 1891 р. від солдат Варшавського полку, уродженців Волинської губернії» [Од. зб. 77. – Арк. 4-19] (про фольклорно-етнографічні матеріали з колекції вищевказаного фонду повідомляв свого часу дослідник С. І. Шевчук) [8, 9].

Вагомі сторінки буття Городоцького музею, життя самого організатора і мецената Ф. Р. Штейнгеля, а також реалізатора на практиці його ідей М. Ф. Біляшівського реалістично розкриваються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. За свідченням М. Ф. Біляшівського (онука Миколи Федотовича) фонд XXXI з наявними упорядкованими 2706 одиницями збереження висвітлює вагомі епізоди їх діяльності з 1866 до 1925 р. Власне рукописні документи допоможуть в майбутньому правдиво відтворити функціонування одного з перших музейних закладів Волинської губернії – Городоцького музею [10]. У збереженому листуванні стверджується, що науково-методичне спрямування музею за дорученням Ф. Р. Штейнгеля здійснював М. Ф. Біляшівський [11], а коли останній виїхав до Києва, всю організацію наукової діяльності взяв на себе Федір Рудольфович [12].

Певні орієнтири доброчинства, жертвовності для утвердження Великої Волині засвідчуються діяльністю родин Штейнгеля та Біляшівського. Про це оповідають документи, а також їхні власні публікації. Саме про це йдеться у трьох звітах Городоцького музею, опублікованих за перший і другий роки функціонування (1896, 1897), а також за період 1898-1904 рр. [12, 13, 14]. Своїми опублікованими роздумами Федір Рудольфович не тільки окреслював напрями діяльності музею, а й визначав його майбутнє функціонування в разі неспроможності матеріально опікуватися. Він заповів, щоб на випадок неможливості, небажання вести таку справу ним чи його послідовниками музей безвідплатно передати до якоїсь громадської організації чи установи [12]. Таке волевиявлення жертвовності для майбутніх поколінь заслуговує, звичайно, на схвалення.

За публікаціями кін. XIX – поч. XX ст. у подачі Ф. Р. Штейнгеля розкривається синкретизм його захоплень та багатогранність діяльності не тільки як мецената, а й безпосереднього учасника наукових екскурсій (комплексних експедицій) за руслами древніх річок Волинського Полісся (нині Рів-

ненщини та Житомирщини) [15]. Найперші друковані інформації, хоч і в умовах тоталітарного режиму, висвітлювали методику організації музею, розкривали подвижництво Федора Штейнгеля для України. Стаття А. Шафранського «Екскурсія в с. Городок Волинської губернії. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля» друкувалась у часописі «Возрождение» і засвідчувала вагомий приклад відданого служіння Федора Рудольфовича Вітчизні. Нагадаємо, що будучи німцем за походженням, він був відданий Волині. Публікація популяризувала зразок вітчизнознавства, закликала молодь відвідати музей, а тому видруковувалася окремими відтисками в Кременці на Волині [16]. У вищезгаданій надрукованій статті окреслювалися риси жертвовності поміщика-просвітеля для простолюду, констатувалося, що він вносить світло добра і віру в селянське середовище [16. 3]. Наводимо цю аргументовану думку, щоб заперечити тенденційні аргументації радянської преси, висловлені на адресу барона Штейнгеля. Так, у 1948 р. газета «Червоний прапор» (орган Рівненських обласного і міського комітетів КП(б) України, обласної і міської рад депутатів трудящих) у статті «Нове життя» кореспондента А. Липового (рубрика «Минуле городчан») докоряла барону Штейнгелю, що в його палаці велося розкішне життя та пишні бенкети [17]. Ідеологічна публікація не подала жодного правдивого слова про доброчинство родини Штейнгелів як для села, так і для утвердження України, а з нею і для волинезнавства та поліссьєзнавства.

Добре, що місцеві краєзнавці-дослідники Р. Засс, Г. Бухало, Б. Столярчук, Г. Непомнящий, відомі вчені-етнографи, фольклористи Г. Скрипник, О. Правдюк, А. Іваницький, Я. Поліщук, Й. Федас, Р. Михайлова в наукових студіях уже оповіли про значимість Городоцького музейного осередку і розвитку української культури кін. XIX – поч. XX ст. Уже раритетними стали видання про музей мецената Ф. Р. Штейнгеля, його сучасників і співпрацівників М. Біляшівського, В. Мошкова, Хв. Вовка, П. Тутковського, підготовлених місцевим дослідником, завідувачем кафедри українознав-

ства Рівненського державного гуманітарного університету Степаном Шевчуком [8.9]. Звичайно, до 150-річчя з дня народження подвижника, який трудився в ім'я України, належить об'єднати зусилля вчених, краєзнавців, музеєзнавців, щоб створити правдиву монографію, друкований пам'ятник баронові й дворянину Федорові Рудольфовичу Штейнгелю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук Степан. Фольклорно-етнографічні студії Городецького музею // Народна творчість та етнографія, 1983. – № 6. – С. 60-64.
2. Лащук Ю. П. З історії вивчення художніх промислів Українського Полісся // Народна творчість та етнографія, 1985. – № 1. – С. 35-41.
3. ДАРО. – Ф. 366. – Оп. 1. – Од.зб. 77. – Арк. 4-19.
4. Абрамов І. С. Городецький музей // Живая старина, 1903. – № 109. – С. 61.
5. Абрамов І. С. По Волинским захолустьям. Эскизы из дорожного альбома // Волинь, 1904. – № 204. – 18 сент.
6. Абрамов І. С. Край Тараса Бульбы (История одной школьной экскурсии). – СПб., 1902. – 72 с.
7. Фонд барона Штейнгеля. – ДАРО. – Ф. 366. – Оп. 1. – Од. зб. 1-102.
8. Шевчук Степан. Жертовність для утвердження України. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – 100с.
9. Шевчук Степан. Велика Волинь у дослідженнях Валентина Мошкова. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – 44 с.
10. Штейнгель Ф. Р. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф. Штейнгеля. К истории создания 1896 г. – Институт рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Фонд – Ф. 109. – Спр. 9. – Арк. 1-4.
11. Штейнгель Ф. Р. – Беляшевскому Н. Ф. Письмо 6 сентября 1804 г. в Киев. – Институт рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. XXXI. – Спр. 2186. – Арк. 4-78.
12. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 г. – Варшава. – 1898. – 67 с.
13. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 по 1898 г. – К., 1899. – 59 с.
14. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 г. – К., 1905. – 82 с.
15. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля // Киев. старина, 1899. – Т. XVIII. – С. 176-177.
16. Шафранский А. Экскурсия в с. Городок Волынской губернии. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля (из уроков отчизноведения). – Кременец, 1907. – 21 с.
17. Липовий А. Нове життя // Червоний прапор, 1948. – 9 липня. – С. 7.

Валентина ДОБРОЧИНСЬКА

Юрій Шумовський – послідовник музейної справи Федора Штейнгеля

Із епістолярної спадщини

Серед славетних волинян, які примножили і збагатили скарбницю світової історії, виокремлюється постать Юрія Шумовського (1908-2004). На основі автобіографії та приватного листування відтворено віхи його багатогранної діяльності.

Народився Ю. Шумовський у с. Мирогоща Дубенського повіту. Продовжуючи сімейні пасторські традиції, здобув теологічну освіту у Варшавському університеті в 1932 р. За час навчання його особливий інтерес і захоплення викликала археологія,

яку він «студіював нарівні з теологією» [1, арк. 3]. По закінченні університету висвятився на священика та був призначений на роботу в Дубенську державну гімназію ім. С. Конарського, де й працював до 1934 р.

З 1 вересня 1934 р. до 25 червня 1935 р. викладав українську мову в молодших класах і релігію в усіх класах Рівненської української приватної гімназії. Упродовж цього періоду одночасно працював у приватній українській початковій школі ім. Івана Мазепи [1, арк. 7]. Окрім викладацької діяль-

ності, Ю. Шумовський проводив археологічні дослідження Волині, як делегат Варшавського археологічного музею, та написав дев'ять праць, які опублікував у волинській польсько- та україномовній періодиці [3].

У 1935-1936 рр. Ю. Шумовський був вікарієм у Мирогощі, а з 1936 до 1939 р. знову на вчительській роботі в гімназіях Ковеля «як професор української мови, латині і релігії» [1, арк. 3].

З початком радянської влади у 1939-1940 роках він працював учителем російської та української мови в середній школі м. Здолбунів. Наступного 1940-41 навчального року викладав українську мову та літературу в 7-10 класах Рівенської середньої школи № 3 [1, арк. 13, 15].

Під час окупації німецькими військами Рівного у червні 1941 р. Ю. Шумовський проводив роботу зі збереження краєзнавчих пам'яток. У жовтні-грудні 1941 р. був завідувачем історичного відділу Рівенського Українського музею (заробітна платня – 500 крб. у місяць) [4, арк. 34]. Наступного року обійняв посаду директора музею (заробітна платня – 950 крб. у місяць), після К. Костирка [5, арк. 15].

Зміна політичних режимів боляче зачепила людські долі. Українська національно свідомі інтелігенція не сприймала ідей радянської влади та вирушала на Захід. Кордони роз'єднували людей, проте і у великому світі волиняни налагоджували та підтримували дружні стосунки, адже їх єднали не лише наукові зв'язки, а й туга за Батьківщиною. Через довгі роки Юрій Шумовський написав лист зі США до відомого археолога – Олександра Цинкаловського, де повідав про своє життя. Цей лист нині зберігається у Львові. Текст подається згідно з оригіналом [2].

НЬЮ-ЙОРК, 12.6.1962

Мой дорогой Друг и коллега!

Простите, что пишу не по польски, а по руски, на т. нз. общепонятном языке. Прошло много лет с тех пор как я писал и говорил хорошо по польски. Теперь порядочно забыл и стесняюсь писать по польски и делать ошибки. Тем более, что хочу написать

много. На своем родном языке не хочу писать, так как знаю, что он не всем нравится.

Итак дорогой мой Друг, я очень счастлив что начинаю переписку с Вами после 20 летнего перерыва и разлуки. Много пришлось пережить каждому из нас за эти годы. Сединой покрылись наши головы, нервы рыхлелись, физически ослабели. Да, но дух то еще живет и бодрствует. Хотелось бы еще многое сделать, но для этого бывают преграды и всевозможные трудности. Хочу описать Вам свою одиссею, хоть кратко.

В 1944 г. будучи основателем Обласного Музея и Библиотеки в Ровно и его директором, я вынужден был по приказу немцев оставить все и вместе с иными под конвоем ехать в Германию. Удрав по дороге с поезда который шел в концентрационный лагерь, я с женой приютились у знакомых в Польше, а потом переехали в Германию, где мне удалось устроиться на некоторое время археологом во Фрайбурге. Потом переехал в Париж, где работал в Институте Палеонтологии и наконец был приглашен в Африку.

Здесь я прожил самое золотое время в моей жизни. Не хватало только птичьего молока. Работа была очень интересная, тем более, что страна Судан в которой я жил и работал, еще совершенно не исследована. Экзотическая природа, обстановка, фауна и флора, все это поражало меня. Я страшно любил Африку и африканцев. Они меня тоже полюбили, так как знали что я не француз и не их колонизатор, а друг. Поэтому они ко мне хорошо относились и я спокойно всюду ездил как в саване так и Сахаре и джунглях. Правда климатические условия и способ передвижения, да и санитарные условия были очень плохие и опасные, но все же мы как то все перенесли и выжили. Мои коллеги-французы меня недолюбливали и всегда отзывались обо мне с враждой как к «саль естранже-польоне». Они страшно завидовали моим успехам, работам, открытиям и т. п. и ненавидели когда французские правительственные газеты писали о моих достижениях. Они, между прочим, как колонизаторы старались в работах о Африке писать фальсификаты т. не давать объективного освещения правды и

истинных источников. Они почти все археологи (Вофре, Мони, Гриоль, Де Бошен и др.) старались умалить культурное значение древней Африки. Доходило до абсурда даже. Когда я приехал в Дакар, мне colega Мони заявил, что Судан не имеет никаких интересных и древних памятников т. н. «протоисторической эпохи и субактюзль». В первые дни моего пребывания в Бамако (Судан, я возле самого Бамако нашел индустрию шельско-ашельскую, с прекрасными рубилами классической формы из эматита. Затем открыл несколько стоянок и индустрий микролитической как неолитического периода, так и мезолитического. Первая знаменательная находка была мной сделана в гроте Корункорокале, где я нашел 11 скелетов с неолита и мезолита, массу микролитической индустрии из кварца и кости зверей и человека (гарпуны, проколки, ножи и орнаментированные вещи (кости всевозможных зверей, в том числе и лошади (впервые найдены мной в слоях неолита). После этих работ я был делегирован на международный конгресс передисториков в Алжир в 1952 г. Все мои коллеги-французы завопили от зависти, что мол меня «польоне» Фр. Государство и Институт выслали делегатом на конгресс, а не француза. И так было нас только двое: я и еще colega Мони (француз) от имени Французской Африки. На конгрессе я читал три реферата, которые прошли с большим успехом и напечатаны в специальном сборнике Конгресса. На конгрессе было 150 человек представителей всех стран мира кроме русских, поляков, и др. Имел быть из Чехии Влчек и Скутил, но они почему то не прибыли. Две недели я ездил по Алжиру и Тунисе и занимался исследованием доисторических и классических памятников старины. Затем вернулся в Судан, где продолжил свои работы. После двух лет работы я создал первый музей в Судане, в котором уже набралось до 3000 экспонатов. И все это с моих раскопок и открытий. Ведь, когда я приехал в Судан, я не нашел в Институте ни одной археологической вещи, кроме несколько древних глиняных сосудов из раскопок в старинном городе в Сахара-Гана (теперь Кумби Сале). Вы colega може-

те понять и знаете, что значит создать музей из ничего. Я не сидел сложа руки ни одного дня все посвятил время раскопкам и научным работам у себя в институте. Французы же, как господствующие там колонисты, почти ничего не делали, а получали деньги, жили по барски и гнали монету в банки. Я же как иностранец, да еще бездомный, старался сделать как можно больше всего и вместе с тем показать, что мы славяне способны сделать. Из книги моей «Під гарячим сонцем Африки» Вы узнаете о жизни моей во время моих поездок по Африке и исследованиях. Я только хочу сказать, что я очень счастлив и рад что мог столь колоссальную работу сделать для моих друзей африканцев и всемирной науки. За все время я раскопал много стоянок доисторических, протоисторических и исторических в Судане. В последнее время, уже совершенно перед выездом, я открыл четыре стоянки и ателье доисторической индустрии «ашельен» сангольен, и др. Масса стоянок и индустрий было мной открыто с мезолита и неолита. Очень интересные раскопки я произвел возле Бамако, где в т. нз. псевдотумулисах впервые в Африке нашел глиняные сосуды изображающие человеческие фаллюсы и фаллюс лошадинный, очень оригинальную статуетку высотой в 65 см, из глины с лицом семитоегипетским, с руками и ногами черепахи, красного цвета. Эта статуетка носит явно египетское влияние. Кроме того на острове Ками возле Мопти над Нигером я нашел несколько сосудов глиняных красного цвета влияний так нз. культуры бадарийской Египта.

В ином месте неолитические ножи формы египетской из Абидос и много других оригинальных вещей со следами соседних древних культурных влияний на Судан. Не могу описать красоты и богатства орнаментации на керамике т. нз. протоисторической эпохи первого тысячелетия до н. эр. найденной мной в Судане. Все это свидетельствует о довольно высокой культуре племен африканских в древние времена. Но французские ученые-collega из за колонияльных принципов не хотели в это поверить и это признать и очень часто на этой почве мне приходи-

лось вести дискуссии, споры и отстаивать неопровержимую истину. Такое нервное напряжение, климатические условия и болезнь (амебная дизентерия) заставили меня оставить Африку и вернуться в Париж, а потом выехать в Америку. Амебная дизентерия это ужасная болезнь. Она меня чуть не довела до гроба. Но министерство меня выслало позже на курорт и я совершенно вылечился от этого несчастья. Во время моего пребывания в Бамако на посту директора института, к нам в Бамако приезжали были ботаники из СССР. Очень милые господа. Конечно они бедные не могли ничего высказать ибо возле них были телохранители ихние. Они осматривали мой музей и восхищались и удивлялись моим результатам работы и даже напечатали несколько книг, где во многих местах вспоминают меня и мои работы. Для меня лично был большой сюрприз повидать ученых людей из далекой родины. Вообще в Африке томился я одиночеством. Приехав сюда в Нью Йорк, я долго искал места по своей археологической профессии, но всюду мне отказывали и я вынужден был поступить в бюро по пересылке пакетов как обыкновенный служащий и переписчик на русской машинке... Конечно материально был обеспечен, но морально страдаю до сих пор. Я получил сотни писем от музеев и университетов американских и все с отказом меня принять на работу. И как ни странно, все тот же ответ «мы очень бедны, нет достаточного бюджета для нового человека». Или «вы специалист по по европейской и африканской археологии, а не американской». Да конечно все это наивно и глупо, но тяжело все это переживать. Вот уже 9 месяцев я без работы. Слава Богу все время получал помощь по безработице, но устроится по специальности никак не могу. А ведь они не имеют специалистов по Африке таких как я, с большим опытом практическим и теоретическим. Если до осени не устроят меня где нибудь при музее или университете, то придется искать место археолога-африканиста в иных странах. Я конечно не сижу даром, я сейчас przygotowuję к печати очень интересные работы. Одну

уже послал в Париж в журнал «Социете Африканист». Скоро имеет выйти второй том «Під гарячим сонцем Африки», который будет посвящен более научным работам в Африке, исследованиям, и описаниям научно-популярного характера по археологии, ботанике, зоологии и этнологии Судана. Приготовляю сейчас к печати богато иллюстрированную работу «Керамика Судана и ее орнаментация от передисторических времен до сего дня». Это будет первая работа в таком характере, где я даю описание керамических изделий, орнамент и его происхождение в Африке. Кроме того собираю материал для «Передистория и протоистория Западного Судана». Интересно мне знать, интересуется ли Польша о научных исследованиях Африки, имеют ли они специалистов по этому вопросу. Если бы можно было получить место археолога-африканиста, я бы переехал на некоторое время в Варшаву или Краков для этой работы и от имени их мог бы поехать в Африку для проведения дальнейших исследований и работы. Я думаю, что теперь польское правительство не жалеет денег для научных работ.

Я прилагаю присем некоторые информации для Вас, и если Вас будет интересовать моя работа по Африке, то Вы на основании моих информации найдете наверное в библиотеке в Кракове или Варшаве мои труды и труды ин. коллег о моих работах. Теперь хочу сказать несколько слов о Вашей книге. Во первых, я очень благодарен за присланную книгу. Это прекрасный материал по археологии моей Родины – Волыни, 2) это первый труд такого характера появившийся в научной литературе Волыни 3) очень важно, что Вы вспоминаете даже глухие и никем неизвестные места Волыни и их археологические ценности 4) очень удачно и полезно хронологически поделены эпохи и их инвентар. Спасибо дорогой Друг, что не забыли и меня (тогда начинающего археолога), и моих находок. Я недоумеваю однако, что такой (недалекий и малообразованный) Островский М. стал директором музея в Дубно. Фактически этот музей создал был я вместе с г. Шуминским

в 1935-1937 гг. В тех же годах я отдал первые кости мамонтов (несколько скелетов), которые были найдены рабочими при добыче глины на дорогу и постройки в с. Липа. Я же с Якимовичем открыли стоянку и индустрию верхнего палеолита в с. Липа, Нараев, Бодяки, Листвин. Очевидно Островский приписал все эти достижения себе лично. Что касается костянца (возле Листвина и Мирогощи), то я там производил раскопки целый год, и все вещи отосланы были мной в Археологический Музей в Варшаву. Там была действительно найдена мной «мальована керамика», телопальные кльошовы гробы римских времен, огромный котел из глины бронзового века и вещи из кремня. Все это принято было от меня Якимовичем. Жаль что Вы не вспомнили о моих находках в Острожце (возле Луцка), где я раскапывал неолитическое городище (которое было позже и славянским над водой возле палаца Ледоховского). Там было обнаружено мной два археологических слоя (неолит и X век славянской эпохи). Затем делал раскопки на другом городище X-XII в. за восток от местечка. Здесь найдены были сооружения города, керамика славянская городищенская, вещи из железа и меди. Под городищем этим найдена была мной стоянка, с могилами телопальных гробоурнами римских влияний и керамика ранних эпох трипольской культуры (мальована). Будучи сотрудником советского краеведческого музея в Ровно в 1941 г. я раскопал здесь два кургана V-VI века. В кургане находилась постройка в т. н. «сруб» из толстых дубовых бревен с таким же потолком. Скелет лежал на спине на специальном сделаном возвышении из битой глины. Возле головы были найдены два бронзовых больших кольца (главное украшение), кораллы из агата (бледно-розового-белого и керамика почти целая). Все это было очень редкой находкой. Кроме того здесь же в Острожце в одном из крестьянских погребов было найдена (в яме мешкальней) монета из меди первохристианских времен на которой было с одной стороны изображение И. Христа сидящего на троне, а с второй стороны надпись по гречески «Назорей Базилеус Иудеи». Монета была вы-

теснена овоидной формы. Эта монета находилась в коллекции СШ № 3 и потом во время войны была в Краеведческом Музее в Ровно. В селе Надчици (возле Луцка) найден был в могиле мной огромный меч готский, который находился все время в основном музее в Ровно до 1944 г. Я постараюсь вспомнить и описать Вам все свои находки и открытия и прислать для информации и использования в Ваших работах. Кроме того пока даю Вам список моих заметок о Волини и археологических работ, которые были напечатаны в журналах Польши или украинской газете «Волинь». Из них Вы многое узнаете, чего я не нашел в Вашей книге, а все же будет для Вас и науке о Волини ценным материалом. Свенцицкому я переслал (т. е. Пастернаку) во Львовский Музей – огромную медаль Юстиниана, позолоченную. На ней изображен с одной стороны Юстиниан, а с другой его жена Феодора. Найдена медаль мной при раскопке кургана в с. Мирогоща (под леском называемом Дубина).

Ну вот пока хватит писать и утруждать Вас чтением этого винигрета. Еще раз Вас сердечно благодарю за присланную книгу. Прошу написать (список) что я Вам прислал из своих работ на фр. языке. Я постараюсь Вам опять прислать другие мои труды, но чтобы не послать тех же, прошу дать список полученных уже, ибо я совершенно забыл, что послал. Прошу передать вашей всей семье мой сердечный привет и наилучшие пожелания. Вас же мой дорогой Друг и Колега, сердечно приветствую и обнимаю. Жду на письма и всякие новости.

Ваш искренний друг и колега
(Ю. Ф. Шумовский)

P.S. Прошу извинить меня за ошибки но при нашей такой жизни нет возможности даже спокойно написать письмо.

В следующем письме я высылаю рисунки находок моих на Волини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО). – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 171.
2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 237. – Спр. 239.
3. Там само. – Ф. 237. – Спр. 292.
4. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 7. – Спр. 1.
5. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 7. – Спр. 14.

Барон Ф. Р. Штейнгель і Городок

Ім'я Ф. Р. Штейнгеля займає належне йому місце в історії України. Ним, його науковою діяльністю, участю у громадському житті, все більше цікавляться вчені, дослідники, краєзнавці.

Вдалося розшукати в Рівненському обласному державному архіві матеріали, які стосуються городоцького періоду життя барона. Допомогли відновити київський період його життя (1915-1920 рр.) спогади про нього Дмитра Дорошенка, відомого українського історика, видатного державного і громадського діяча, професора. Стали у пригоді й матеріали з «Літопису Волині», який випускає Інститут дослідів Волині та товариство «Волинь» у Канаді.

У городку Федір провів велику частину свого життя, у першу чергу дитинство та юність. Саме на формування його світогляду мало вплив те українське середовище, в якому він жив, насамперед його спілкування з жителями Городка, регулярне відвідування церкви, адже родина його була православною. Чи не найбільший вплив на хлопчика мала його матір – українка за походженням. Вона прищепила йому любов до української мови, культури, історії, звичаїв. Цю любов Федір проніс через усе своє життя.

Професор Ю. Шумовський, який прекрасно знав Городок, так писав про це село: «На захід від міста Рівного понад ставом та під горами простягається досить велике село Городок, яке місцем свого положення та красою захоплює кожного відвідувача. Зі сходу село оточує широкий став з островом посередині, а з заходу та півночі оперезують його високі кам'яні скелі-гори, порослі лісом та кущами. А там ген-ген довкола хвилюються ніби море, високі, багаті, золотисті лани збіжжя...»

Мабуть, у час свого навчання Федір познайомився з Миколою Федотовичем Біляшівським, згодом українським археологом, етнографом, мистецтвознавцем, академіком Академії наук УРСР, директором Київського історичного музею (1902-1923 рр.).

Робота зі створення музею розпочалась ще у Варшаві. М. Біляшівський скуповував книги про Волинь. А влітку 1895 р. він приїхав у Городок, де для музею бароном було виділено частину будинку. Цим було покладено початок музейної роботи у цьому селі. «Відтоді, – пише Микола Федотович, – протягом кількох років я щоліта і взимку бував в Городку й працював у музеї».

Барон фінансував усі роботи, пов'язані з музеєм. Біляшівський склав і структурний план майбутнього музею.

Почалася збиральницька робота. М. Ф. Біляшівський мандрував по Волині з групами аматорів музейної справи, керував проведенням археологічних розкопок, фотографував об'єкти природи та пам'ятки історії. Через кілька місяців уже були експонати в усіх відділах. Головна маса предметів, що надійшли, належить до кам'яного віку: різноманітні крем'яні, кам'яні та глиняні предмети з стоянок та майстерень біля м. Коростень Житомирської області, а також велика кількість предметів у самому Городку. Далі розповідається про численні знахідки біля багатьох населених пунктів тодішньої Волинської губернії.

Бібліотека Городоцького музею була відомою далеко за межами краю. Її виданнями користувалися Тутковський, Мошков, Абрамов, Яроцький і багато інших.

Про діяльність цього закладу досить докладно розповідали «Звіти Городоцького музею», які були підготовлені до друку. Вони розсилалися в університети Одеси, Томська, Казані, Києва, Москви, Петербурга, а також у редакції журналів і газет не лише України, а й Росії, ученим.

Ф. Р. Штейнгель, як керівник музею, брав активну участь у роботі наукових з'їздів, конференцій. Зокрема, був на Петербурзькому з'їзді природознавців, з'їзді археологів у Харкові. Про цей I Археологічний з'їзд він написав так: «З'їзд мені дуже багато дав. Я познайомився з багатьма зоологами та природознавцями, встановив стосунки». Протягом всього часу продовжував

наукову роботу в музеї. У вересні 1904 р. він пише Біляшівському: «Негативи розділені по розділах і місцевостях; всього їх 888. Всіх експонатів у музеї 4070, крім природничих».

25 листопада 1896 р. музей розпочав свою роботу. Фонди поповнилися внесками Мошкова (предмети народного побуту, фото, записи народної творчості), Матвєєва (фото, пам'ятки старовини) та інших.

Експертизу речей, їх фондування проводили за сприяння баронеси Н. К. Врангель і графа Б. К. Толстого. Зацікавив музей і відомого українського антрополога, археолога і етнографа Ф. К. Вовка.

У бібліотеці музею були місцеві архіви з документами XVII-XIX ст., а також книги «Євангеліє» (Вільно, 1644), «Трефологій» (Львів, 1632), «Апостол» (Львів, 1654) та інші стародруки Почаєва, Варшави, Львова XVII-XVIII ст. Серед рукописів – архіви археолога Волошинського й роду Макарови-чів (1684-1857), документи про Чуднів, етнографічні матеріали Павловського.

Штейнгель тісно співпрацював з різними науковими закладами та організаціями. Зокрема, був заступником голови Київського наукового товариства, співробітничав з Київським університетом св. Володимира, музеєм старожитностей та мистецтв у Києві.

Проте не лише одним музеєм і бібліотекою жив барон. Робив він і все для того, щоб поліпшити долю селян та їхній життєвий рівень.

17.04.1906 р. Федір Рудольфович обраний депутатом І Державної думи. За поглядами належав він до автономістів і мріяв про «вільну Україну у вільній Росії».

Після закінчення громадянської війни Штейнгель повернувся у Городок. Тут він займається вихованням своїх дітей. Адже від першої дружини у нього був син Борис, від другої – сини Володимир та Федір.

Після приходу Червоної Армії на західно-українські землі в 1939 р. Тимчасове управління м. Рівне прийняло постанову, в якій сказано: «Приміщення колишнього барона

Штейнгеля (село Городок) передати відділу народної освіти для середньої школи». Потім у будинках барона було розташовано протитуберкульозний санаторій, який там є й досі.

У 1940 р. був депортований радянськими органами до Німеччини. Помер 11 лютого 1946 р. під Дрезденом у Саксонії.

Не тільки сучасники, зокрема відомі українські музеєзнавці та етнологи М. Біляшівський, Ф. Вовк, високо цінували подвижницьке життя барона, а й теперішні дослідники віддають йому глибоку шану.

Ф. Штейнгель, відомий культурно-освітній діяч краю, прогресивна і гуманна людина, цілком зрівнявся з цією місцевістю та її народом. Глибоко цікавився історією краю, дійшов висновку, що «в науковому відношенні Волинь є надзвичайно цікавою областю, багатою на старовинні пам'ятки». Колекції його музею були евакуйовані на Кубань, у маєток брата, що пізніше згорів. Там загинула й основна частина оригінального зібрання, а дещо потрапило до фондів інших музеїв та архівів.

Ми тільки тепер повертаємось обличчям до Ф. Р. Штейнгеля після багатьох років несправедливого забуття. І добре уже те, що в Рівному і Городку його іменем названо вулицю, що з'являються окремі публікації про нього у різних періодичних виданнях, перші достовірні повідомлення на науково-краєзнавчих конференціях. Але у дослідників історії нашої далекої і ближчої минувшини, у фахівців-краєзнавців ще багато клопіткої пошукової роботи, щоб встановити справедливість у поцінуванні заслуг цієї славної людини з великої літери.

ДЖЕРЕЛА

1. «Червоний прапор» від 7 листопада 1991 р.
2. «Червоний прапор» від 12 листопада 1991 р.
3. «Червоний прапор» від 13 листопада 1991 р.
4. «Слово правди» від 25 жовтня 1989 р.
5. «Вільне слово» від 9 грудня 1995 р.
6. Отчет городского музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгеля с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. – Киев, 1905.

Федір Штейнгель. Історія родини

Родина представників фон Штейнгель (Steingeil) належала до європейської еліти з давніх часів [1]. У Прибалтиці, Росії та Україні вони були підприємцями, громадсько-політичними діячами і меценатами [2]. Дворянський титул німецький род Штайнгалів одержав за сумлінне несення військової служби у Х ст. від германського імператора Оттона I Великого, засновника «Священної Римської імперії» [3].

У Санкт-Петербурзі вони з'явилися у 70-ті рр. XVIII ст. За часів Катерини II, популярної в Європі своєю політикою «просвіченого абсолютизму», до Росії з Баварії емігрував молодий німець Іоганн Готфрід фон Штейнгель. Син міністра Ансбах-Байрейтського маркграфства, випускник Лейпцігського університету, він бачив себе військовим і бажав нести службу саме у Росії, з чим і приїхав у 1772 р. Силою обставин І. Г. Штейнгель опинився на Уралі, де обзавівся сім'єю і залишився назавжди [4].

Один з його синів, Володимир Іванович Штейнгель (1783–1862), офіцер Балтійського, а згодом Камчатського флотів, став відомим ученим і літератором [5]. Вчений-педагог, він видав оригінальну працю, у якій пропонував поєднати елементи класичної та реальної освіти. Обдарований літератор, він залишив кілька художніх творів і багату епістолярну спадщину. Твори та мемуари В. Штейнгеля друкував на сторінках своїх закордонних видань О. Герцен [6].

У 1824 р. за рік до виступу революційної дворянської молоді на Сенатській площі у Санкт-Петербурзі, В. Штейнгель познайомився з К. Рилєєвим і став членом Північного товариства декабристів. Людина гострого розуму, зі значним життєвим досвідом, знавець соціальних та економічних проблем Росії, він був автором ряду проектів її перелаштування. У свої 42 роки В. І. Штейнгель був значно старший за більшість членів таємної організації і привніс до руху декабристів виваженість зрілого ставлення до життя. У процесі підготовки виступу 14 гру-

дня 1825 р. він виступив не тільки автором сміливих обвинувальних листів до російського царя, а й тверезо проаналізував теорію декабристського руху, в результаті чого висловив строгу критику Конституції М. Муравйова, давши їй наукову оцінку і зазначивши її слабкі, уразливі місця.

У липні 1826 р. В. Штейнгель був засуджений за III розрядом покарань до вічних каторжних робіт, однак спочатку потрапив до фінської фортеці Свартгольм (примітно, що губернатором Фінляндії в цей час був його рідний дядько Ф. Ф. Штейнгель), а потім до Сибіру [7]. У Читі, де В. Штейнгель перебував у засланні, арештанти ходили в кандалах. Заборони накладалися і на право писати, однак В. Штейнгель удвох із І. Пушциним, зумів перекласти з англійського оригіналу «Записки Франкліна» і переслав їх через одного лояльно налаштованого наглядача для публікації [8].

У вересні 1856 р. після 30-річного ув'язнення, В. І. Штейнгель отримав дозвіл на виїзд із Сибіру з правом оселитися у Колпіно, під Москвою, де він і провів останні роки життя. У 1858 р. під час недовгого перебування в С.-Петербурзі, В. І. Штейнгель зустрічався з Т. Г. Шевченком, який залишив про цю подію запис у своєму щоденнику [9].

Частина Штейнгелів мешкала в Естляндії, в Остзейському краї у Ревелі (нині Таллінн) [10]. Це був Фрідріх-Вільгельм-Карл, син барона Іоганна-Вільгельма Штейнгеля, підданого «Священної Римської імперії», та його нащадки, які й пов'язали своє життя з Україною [11].

Баронський титул, підтверджений документом за № 6331 1863 р. Естляндським дворянським зібранням став підставою для переведення двох синів Фрідріха-Вільгельма-Карла з ревельського дворянства до київського за їх особистим клопотанням. Відповідний документ за № 13393, датований 6 вересня 1879 р., який зберігається в державному архіві, підтверджує переведення до дворянського зібрання Києва Герма-

на-Рудольфа-Олександра Вільгельмовича і Магнуса-Карла-Олександра Вільгельмовича фон Штейнгелів [12].

Молодшому з братів, Магнусу Вільгельмовичу, або, як його називали на російський лад, Максиму Васильовичу, меломану і шанувальнику оперного мистецтва, належав у Києві двоповерховий особняк у районі Оперного театру, за адресою Ярославів Вал, 3. У радянські часи цей будинок перебував у відомчому використанні Спілки письменників України, згодом у ньому була розміщена амбасада Індії. Побудований на замовлення відомого лікаря, професора Київського університету С. Алфер'єва, будинок був проданий М. Штейнгелю, який наново його облаштував. За проектом О. Шиле були змінені та декоративно переоформлені фасад, балкони і флігель [13]. Навколо будівлі був розбитий невеличкий парк. З правої сторони до особняка було прибудоване одноповерхове приміщення для торгівлі винами, які надходили з кавказьких виноградників у місцевості «Туішхо», де у М. Штейнгеля було велике господарство [14]. Штейнгелі, незважаючи на аристократичне походження, у першу чергу були підприємцями. У Києві М. Штейнгелю належала також металоткацька фабрика, відома у радянський час як завод металовиробів ім. Захара Письменного.

Старший брат – Рудольф Васильович Штейнгель, власник розкішної садиби на Бульварно-Кудрявській вулиці, в домі за № 25 [15], був статським радником [16], блискучим інженером, виконавцем низки робіт зі створення рельсової мережі Росії – від Москви (ст. Тихорецька) до Рязані, Курська і Новоросійська. Начальник будівництва Орловсько-Вітебської, Грязе-Царицинської та Балтійської залізничних трас, він був досвідченим спеціалістом і відповідальним працівником, якому доручали найбільш трудомісткі роботи. Лише одна ланка дороги від Ростова-на-Дону до Владикавказа, якою він керував, складала 625 верст, тобто 665 км [17].

З особливої довіри до Рудольфа Васильовича, міністр шляхів граф О. П. Бобринський надав йому концесію на будівництво

Ростовсько-Владикавказької залізничної траси, Новоросійська гілка якої мала закінчуватися комерційним портом у Новоросійську. Будівництво порту також було доручене Р. В. Штейнгелю, який виконав усі інженерні і монтажні роботи бездоганно, що сприяло його просуванню по службі: він очолив правління Владикавказької залізниці і став одночасно одним з її акціонерів [18].

На Кавказі, крім будівництва доріг, Рудольф Васильович займався агрономією. Неповдалі від Кубанської станиці він заснував великий маєток, який отримав назву «Хуторок», де розводили велику рогату худобу і вирощували сортовий виноград. Щорічно з маєтку «Хуторок» до Петербурга постачали кілька тисяч биків, а з виноградного заводу, який працював на власній сировині – різні сорти вин [19].

Свій кавказький маєток Рудольф Васильович використовував і як базу для наукових досліджень: у сферу його інтересів входила вітряна енергія, зокрема вітряні млини та їхні можливості. Результати спостережень та експериментів він опрацював у науковій роботі з історії та теорії вітряних двигунів, виявивши неабиякий математичний хист [20].

Ділові якості батька успадкував його син Федір (Теодор) Рудольфович Штейнгель (1870-1946), у подальшому російській та українській громадській діяч, член російської Першої Державної думи і Товариства українських поступовців (ТУП), у 1918 р. посол України у Німеччині, засновник краєзнавчого музею на Волині, в основу якого був покладений новий для того часу комплексний метод збирання та експонування матеріалів [21]. Його власністю в Києві був особняк по вул. Інститутській, 34 (будинок Бруна) та особняк на Липках, по вул. Виноградній, 18 [22].

Відповідно до прийнятих тоді у вищому світі норм життя, у Києві проводили зиму, а на літо перебирались у сільські маєтки. Таким маєтком у Ф. Штейнгеля було господарство на Волині у с. Городок, в 11 км від повітового міста Рівне. Господарство – будівлі та земельний наділ у 736 десятин (по-

над 1000 га) [23], було придбане у лютому 1878 р. батьком Ф. Штейнгеля Рудольфом Васильовичем [24]. У минулому це була садиба монастиря, що розмістилася на острові посеред ставка на р. Усті [25]. Від монастиря залишилася мурована давня Свято-миколаївська церква, яку родина Штейнгелів відвідувала щонеділі [26]. Мати, Марія Федорівна, донька командуючого дивізією майора Ф. Ф. Каменського, привчала дітей – Федора та трьох його братів (старших – Сергія та Івана і молодшого, Володимира), до православної віри. Натомість їх батько залишався лютеранином [27].

Городок став місцем, з яким, за висловом самого барона, він «цілком зріднися» [28], адже там проминули дитинство та юність Ф. Штейнгеля; з маєтком пов'язано 61 рік його життя. За переписом 1911 р. у Городку було 1355 мешканців, двокласна школа, земська лікарня, водяний млин (25 пудів річного намоту зерна), кооперативний магазин. У їхній появі була пряма заслуга барона Ф. Р. Штейнгеля [29].

В юнацькі роки, захопившись працею польського вченого Г. Оссовського «Геолого-геогностичний нарис Волинської губернії» (1867), де вперше був зроблений науковий аналіз геології краю, Ф. Штейнгель вирішив присвятити себе дослідженню його надр. Він вступив до Київського університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет, де почав спеціалізуватися на природознавчих науках [30]. Одночасно він познайомився з М. Біляшівським, у той час завідувачим архівним управлінням Королівства Польського, дружба з яким сильно вплинула на його становлення як науковця. М. Біляшівський залучив Ф. Штейнгеля до участі у природничих та археологічних експедиціях, які стали прологом до майбутнього створення одного з перших на Волині краєзнавчих музеїв. Спілкування з обізнаним архівістом та краєзнавцем змінило погляди Ф. Штейнгеля щодо специфіки та масштабів досліджень краю, а також можливих напрямів такої роботи [31]. Спільні з М. Біляшівським наукові інтереси спонукали, певно, Ф. Штейнгеля перервати навчання в Києві і перевестися до Варшави [32].

Будучи студентом у Києві, 1891 р. Федір Штейнгель одружився з Марією Іванівною Шандибіною. Невдовзі, у віці 21 року вона померла при пологах, народивши 21 січня 1892 р. сина Бориса. Другою дружиною барона Штейнгеля стала його кузина Віра Миколаївна Штейнгель, донька дійсного статського радника Миколи Васильовича Штейнгеля, одного із братів його батька [33]. Вінчання відбулося 26 вересня 1892 р. Віра Миколаївна стала активною помічницею Ф. Штейнгеля у справах. Вона брала участь у всіх начинаннях, в тому числі у впорядкуванні колекцій музею. Справжнім захопленням Віри Миколаївни були українські вишивки: на світлинах з сімейного альбому вона часто зображена у поліських сорочках-вишиванках [34].

У Штейнгелів народилися ще двоє синів Володимир і Микола. Усі троє синів були зараховані до баронського роду 9 липня 1905 р. [35].

Після смерті батька, Рудольфа Васильовича, у 1892 р. Ф. Штейнгель став його правонаступником, власником нерухомості у Рівненському повіті Волинської губернії (за власним клопотанням), що підтвердило Волинське дворянське депутатське зібрання у 1906 р. записом у родовідній книзі дворянства Волинської губернії [36], та у кавказькому господарстві батька.

Одночасно Федір Штейнгель опановував банківську справу: за успішні операції в роботі Рівненського відділення державного банку 30 грудня 1905 р. він був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня [37].

З 1905 р. Ф. Штейнгель активно включився у політичне життя країни: у 1906 р. він представляв у I Державній Думі українську фракцію партії народної свободи – кадетів, у 1908 р. – надпартійне Товариство українських поступовців, у 1914 р. – головував у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, а у березні 1917 р. очолив виконавчий комітет громадських організацій Києва. Далі йому довелося виконувати функції генерального секретаря торгу та промисловості в уряді Д. Дорошенка, далі – посла України у Берліні [38].

Після розділу України за Ризькою угодою 1921 р., коли Волинь відійшла до складу Польщі як окреме воєводство, Ф. Штейнгель повернувся до Городка. У 1939 р. з приходом на західноукраїнські землі радянської влади, родину Штейнгелів вислали до Західної Німеччини [39], де вона оселилася у Баварії, на батьківщині предків. Там Федір Штейнгель провів свої досить складні – у політичному та економічному сенсі – останні 7 років. Помер Ф. Р. фон Штейнгель 11 лютого 1946 р. [40].

У Києві на «Аскольдовій могилі» була родова усипальниця Штейнгелів. Вона була розташована на четвертій терасі, одній з тих, що каскадом спускалися з високого берега Дніпра навпроти затоки Чарторой. Усипальниця Штейнгелів була найбільшою серед усіх, що були тут побудовані до початку ХХ ст. [41]. Вона, як свідчив у ХІХ ст. знавець київських некрополів, протоієрей Летяєв, займала площу у «три сажені завширшки і у шість саженей завдовжки» [42]. Меморіальна споруда, що поєднувала архітектурні форми, скульптуру та елементи рослинного декору, була виконана з мармуру, граніту й металу.

Центральну частину композиції становив іконостас із білого мармуру із зображенням Христа Спасителя у кіоті, оздоблений іонійськими колонами та візерунчастим карнизом. Зліва та справа від іконостаса на його кам'яних «крилах» були прикріплені дві великі кам'яні дошки з переліком осіб, що були там поховані – Марія Федорівна Штейнгель (Камінська), померла 1890 р., Марія Іванівна Штейнгель (Шандибіна), померла 1892 р., Рудольф Васильович Штейнгель, помер 1892 р., Сергій Рудольфович Штейнгель, помер 1905 р., Іван Рудольфович Штейнгель, помер 1908 р. [43].

Площадка подвір'я, на якій містився іконостас, була вкрита плитами з білого і чорного пісковика у хрестоподібній формі. По боках хреста, за рукописним описом Летяєва, містилися «гарні віньетки з зелені та квітів». Із західної сторони склепу виступав балкончик квадратної форми: сюди приходили з думками про вічне. Територію замикала лита залізна огорожа на фундаменті з

граніту з 16-ма колонами, оздоблена фігурними об'ємними деталями. Траурний декор доповнювали металеві вінки, квіти та зелень [44].

У грудні 1934 р. під час ганебної «реконструкції» Києва, Президіум київської міської ради прийняв постанову про ліквідацію кладовища «Аскольдова Могила». Разом з іншими був зруйнований і родинний некрополь баронів Штейнгелів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлова Р.Д. «Искренне ваш, Федор Штейнгель» // Стиль и дом. – 2000. – № 5. – С. 132-135.
2. Зейфман Н.В. Декабрист Владимир Иванович Штейнгель // Сочинения и письма. – Т.1. – Иркутск, 1985. – С.5.
3. Зейфман Н.В. Вказ. праця, с. 5.
4. Інколи В.І. Штейнгеля помилково називають батьком Р.В. Штейнгеля. Див.: Проценко Л.А. Вказ. праця, с.503.
5. Зейфман Н.В. Вказ.праця. с.38.
6. У Сибіру В.І. Штейнгель став родоначальником ще однієї родинної гілки, представники якої відомі під прізвищем Баронових. Див.: Родословная баронов Штейнгелей, составленная В.И. Чернопятовым // Российская государственная библиотека, Москва. – Ф.329. – III, 15, 24; Петербургский некрополь. – Спб.,1913.
7. Зейфман Н.В.Вказ. праця, с.38.
8. Шевченківський словник. – Т.2. – К.,1977. – С.392.
9. Остзейський край, від німецької назви Балтійського моря Ostsee, те ж саме, що й Прибалтійський край. В Російській імперії загальна назва Курляндської, Лівонської та Естляндської губерній, сучасна територія Естонії та більшої частини Латвії. Естляндія, від німецького Estland, історична назва Північної Естонії. Див.: Зутис Я.Ч. Остзейский вопрос в XVIII веке. – Рига, 1946.
10. Фонд 782 // Державний обласний архів Київської області.
11. Фонд 782, оп. 1, 2, 3.
12. Кальницький М.В. Знайомтеся : Київ. Верхнє місто. Путівник по Києву. – К.,1998. – С.81-82.
13. Барон Рудольф Васильевич Штейнгель (1841-1892 гг.). // Киевлянин, 21 ноября 1892 г.
14. Фонд 782, оп. 2.
15. Дійсний статський радник – у царській Росії цивільний чин V класу. Особи, які його мали, займали посади віце-директорів департаментів і віце-губернаторів; звертання «Ваше висококордіє». Див.: Шепелев Л.Е. Отмененные истории: Чины, звания и титулы в Российской империи. – Л., 1977.
16. Верста, російська міра довжини, дорівнювала 1,06668 км; сажень – російська міра довжини, дорівнювала 2,13336 м; десятина, диметрична російська міра площі, дорівнювала 1,45 га.
17. Барон Рудольф Васильевич Штейнгель // Киевлянин, 21 ноября 1892 г.
18. Михайлова Р.Д. Вказ. праця, с.134.

19. Михайлова Р.Д. Вказ.праця, с.134.
20. Українська загальна енциклопедія. – Т.3. – Львів – Станіслав – Коломия. – Б/д. – С.1241.
21. Фонд 782, оп. 2.
22. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.1. – Вінніпег, 1984. – С.307.
23. Непомнящий Г. Городоцький музей барона Ф.Штейнгеля // Велика Волинь. – Т.15. – Житомир, 1994. – С.174.
24. Абрамов И.С. Городоцкий музей Волинской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля // Живая стріна. – 1906. – Вып.IV.
25. Бухало Г.В. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Вип.1. – Рівне, 1996. Автор статті, посилаючись на документ за № 478 з фонду німецького історичного товариства «Волинь» (Візенхайт, Баварія) зазначає дату 9 грудня 1870 р., що збігається з документами Державного обласного архіву м. Київ, де у Родовідній книзі дворян Київської губернії (Ч.V, 1865-1905 рр.) міститься свідоцтво за № 359 про хрещення новонародженого Федора Штейнгеля «у Санкт-Петербурзі у церкві Вознесіння Господня, що при Адміралтейських Слободах» – у інженера шляхів сполучення, колезького асесора Р.В. барона Штейнгеля і його законної дружини Марії Федорівни, який народився 29 листопада (за новим стилем, 9 грудня) і був хрещений за православним обрядом 6 грудня 1870 р. (Ф.782, оп.2, діло 431). Отже, місце народження Федора Штейнгеля – Санкт-Петербург, а не Городок, як вважалося раніше (див.: Непомнящий Г. Вказ. праця, с.172).
26. Фонд 782, оп. 2.
27. Непомнящий Г. Вказ. праця, с.174.
28. Цинкаловський О. Вказ.праця, с. 307-308.
29. Фонд 782, оп. 2.
30. Михайлова Р.Д. Ф. Штейнгель – особистість і науковець // Культура України ХХІ століття: діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах. – Київ, ДАККК і М., 2001. – С.80-84; Михайлова Р.Д. Давньоруські пам'ятки художнього ремесла з Волині у науковому доробку дорадянського періоду // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Велика Волинь. – Т.21.- Житомир, 2000. – С.76-79.
31. Бухало Г.В. Вказ. праця, с.11.
32. Фонд 782, оп. 1, 2.
33. Архів Рівненського обласного краєзнавчого музею.
34. Фонд 782.
35. Фонд 782, оп.1.
36. Непомнящий Г. Вказ. праця, с.173.
37. Кулик О., Сардачук П. Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – С.57.
38. Непомнящий Г. Вказ. праця, с.175.
39. Бухало Г.В. Вказ. праця, с.12.
40. Проценко Л.А. Некрополь «Аскольдова могила» в Києве // Памятники культуры. Новые открытия 1988 г. – М., 1989. – С.503.
41. Л. Проценко у зазначеній статті посилається на рукопис протоієрея Летяєва «Аскольдова могила і кладбище при ней», складену ним у 1906 р. Цей рукопис мав 202 сторінки тексту, іменний покажчик і 36 світлин, вклеєні у текст. Подробиці про некрополь Штейнгелів було подано на с.60.
42. Повідомлення про поховання членів родини Штейнгелів друкувала газета «Києвлянин» від 1 листопада 1890 р. (Марія Федорівна), 26 січня 1892 р. (Марія Іванівна Шандибіна), 26 листопада 1892 (Рудольф Васильович), 28 квітня 1905 р. (Сергій Рудольфович), 28 жовтня 1908 р. (Іван Рудольфович). Автор поки що не має відомостей про шостого представника родини, похованого на «Аскольдовій Могилі». Згодом, ним був Максим Васильович Штейнгель.
43. Проценко Л.А. Вказ праця, світлина на с.503.
44. Проценко Л.А. Вказ. праця, с.499.

Микола БЕНДЮК

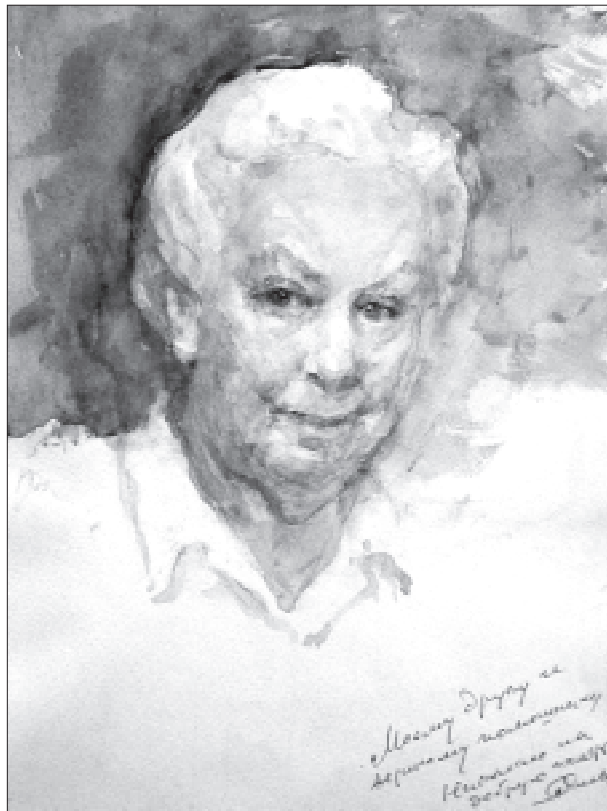
Маловідомі сторінки з життя художниці Ольги Дмитрівни Яновської

Приводом для написання статті став випадково знайдений в Інтернеті урок з російської мови, в якому пропонується написати твір на тему: «Що зобразила на своїй картині «Чекають» Ольга Дмитрівна Яновська»¹, і знайдений мною записник зі спогадами художниці.

Моє знайомство з художницею вперше сталося заочно, коли я навчався в сьомому класі загальноосвітньої школи. Учителька російської мови дала нам завдання написати твір на тему ілюстрації з підручника. На картині було зображено двох дівчаток, що сидять на перевернутому човні біля моря і чекають, напевно, свого батька з риболовлі. Яку оцінку я отримав – вже не пам'ятаю, але репродукція надовго залишилась у моїй пам'яті та у папці для паперів. Коли я здавав книгу в бібліотеку, то цю ілюстрацію вирвав і залишив собі (прошу не повторювати мій «подвиг» і визнаю, що це був негарний учинок).

Наступне знайомство, вже «наживо», сталося через вісім років, у 1989 р., коли я вже працював у музеї. Завідувачка художнього відділу Ярослава Віталіївна Бондарчук відправила мене у відрядження до Москви, щоб я зустрівся з Ольгою Дмитрівною та оформив заповіт, за яким художниця передавала свої роботи до Острозького музею.

У Москві Ольга Дмитрівна поселила мене в своїй майстерні, що була поруч із будинком художниці. Після знайомства Яновська вручила мені ключ від майстерні й пояснила, як до неї дійти. Майстерня розміщувалась у будинку, який належав Спілці художників СРСР. Ольга Дмитрівна сказала передати вахтерці «Ленці», що я буду жити

Автопортрет. Папір, акварель. 1980-ті роки (Приватна збірка Миколи Бендюка)

в її майстерні. У мене склалося враження, що це має бути молода дівчина, тим більше що Яновська розказувала про «Ленку» як про натурницю, що зараз підпрацьовує вахтером. Коли я зайшов до будинку Спілки художників, то побачив, що «Ленка» – це старша жінка, років за шістьдесят. Лише тоді я згадав, що Ользі Дмитрівні вже було майже дев'яносто років, тому й шістьдесятилітня вахтерка для неї була «Ленкою».

За час мого приїзду ми з Ольгою Дмитрівною переписали майже всі картини, які були в її майстерні. Художниця визначилася, які роботи дарує нам в Остріг, які – в Третьякову або Російський музей, частину за-

1. <http://festival.1september.ru/articles/211834/>

лишала родичам та друзям. Саме тоді я побачив вахтерку «Ленку» на декількох графічних роботах художниці сорокалітньої давнини.

Вечорами Ольга Дмитрівна запрошувала мене до себе в квартиру на вечерю і багато розповідала про своє багате на події життя. Вечерю Ольга Дмитрівна подавала у фамільних тарілках родини Тарновських, і їли ми також столовими приборами з фамільними гербами тих же Тарновських. Столове начиння – це все, що лишилося від першого чоловіка Ольги Дмитрівни – Яші Тарновського. Яків Тарновський – нащадок відомих українських меценатів. У їхньому родинному маєтку Качанівці не раз гостювали Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Ілля Рєпін, Семен Гулак-Артемівський, Михайло Максимович та інші відомі діячі української культури.

Але потрібно розповісти все по порядку. За офіційною версією народилася Ольга Дмитрівна 1900 р. в Острозі в сім'ї службовця Дмитра Гавриловича Яновського. У наших приватних розмовах Ольга Дмитрівна визнала, що насправді народжена вона у 1899 р., але я вже не пам'ятаю, чому саме офіційною датою було визнано 1900 р. У дворічному віці в майбутньої художниці померла мама, тому всі турботи про Олю взяла на себе бабуся та інші родичі.

Спочатку бабуся віддала Олю на навчання в жіноче училище до Білостока, а в тринадцять років Яновська переїхала в Київ до рідного брата свого батька Феофіла Гавриловича Яновського. Феофіл Гаврилович був відомим лікарем, професором Київського університету, засновником школи українських терапевтів. У Києві Ольга навчалася в Київській приватній гімназії Трифонової, яку закінчила в 1915 р. Далі навчалася на Вищих жіночих курсах, відвідувала заняття в Київському художньому училищі (майстерня Івана Селезньова), потім вступила на юридичний та економічний факультети Київського університету. Із захопленням Ольга Дмитрівна розповідала, що особливо любила ходити на лекції Миколи Бердяєва, як, мабуть, і всі інші студенти, тому на його лекціях завжди не було вільного місця.

У цей же час Ольга потоваришувала з се-

строю відомого у майбутньому письменника Михайла Булгакова Оленою, тому часто відвідувала будинок Булгакових на Андріївському узвозі. Значно пізніше Ольга Дмитрівна виконала цикл графічних робіт, пов'язаних з романом Михайла Булгакова «Біла гвардія».

Але подальше навчання та мирне життя перервала революція, спочатку буржуазна, а потім і більшовицький переворот. Перед самою революцією Ольга вийшла заміж за одного з представників роду Тарновських Яшу, про що я вже згадував на початку статті. На жаль, подальші військові події розірвали шлюб цієї молододі пари.

Тікаючи від більшовиків, Яша та Ольга переїжджають спочатку до Одеси, де в Тарновських був власний будинок. Там Яків періодично ходив у порт дізнаватись, чи є якесь вільне судно, на якому можна було б відпливти до Європи або Азії. І ось в один із таких днів більшовики раптово напали на Одесу, а Яша в цей час був у порту. Через це він вже не зміг повернутися по Ольгу, тому сам сів на теплохід, який відпливав до Туреччини. Відтоді Яків та Ольга більше ніколи не бачилися; Тарновський з Туреччини переїхав до Аргентини, де завів нову сім'ю. Набагато пізніше він написав родичам Ольги і ті передавали листи Яновській таємно, щоб всюдисущий НКВС-КДБ не зміг про це дізнатися. Навіть розказуючи мені про Яшу, Ольга Дмитрівна просила нікому про це не розповідати, щоб не дізналися компетентні органи.

Повернувшись до Києва, Ольга в родинному будинку Тарновських застала повний розгром. Більшовики його повністю розграбували, навіть у присутності Ольги Дмитрівни здирали дорогі шпалери зі стін. Єдине, що вдалося зберегти – це столове срібло Тарновських, яке було заховане в тайнику.

Приховавши свій шлюб і повсюдно представляючись дівочим прізвищем, Ольга Дмитрівна переїхала в 1921 р.² до Москви. Там Ольга знайомиться з художниками Дмитром Коріним та Іллею Машковим. Це й вирішило її подальшу долю; Яновська почала вчитись у студії братів Шор в май-

2. Частина дослідників вважає що рік її переїзду до Москви був 1922 р., але в моїх записах зі слів Яновської значиться 1921 р.

стерні Іллі Машкова. Дещо пізніше студія була перейменована в АХР (Асоціацію художників революції). По закінченні 1929 р. студії Яновську прийняли в АХР, а потім вона стала членом Московського товариства художників (Совет организаций художников Москвы), викладала в московських художньому та поліграфічному інститутах, працювала асистентом відомого графіка – професора Кравченка.

Двадцять років – це час, коли ще діяв більшовицький девіз «Війна палацам – мир хатам», тому пролетарії, які селилися в квартирах «буржуїв», викидали звідти все, що, з їхньої точки зору, було розкішшю. Так, типовим явищем стали викинуті на вулицю меблі з чорного, червоного дерева або карельської берези. Декілька таких викинутих предметів (буфет у класичному стилі та диван у стилі ампір) Ольга Дмитрівна забрала до себе в майстерню, а згодом перенесла до квартири, яку їй виділила Спілка художників.

Про цю квартиру потрібно розповісти окремо. Коли я вперше потрапив до кімнати Яновської, мене здивувала мала площа кімнат, але високі стелі (біля чотирьох метрів висотою). Коли я запитав про це в Ольги Дмитрівни, вона розповіла, що цей будинок будувався спеціально для членів Спілки художників СРСР. Спочатку, коли художники почали заселяти квартири, то здивувалися, тому що в однокімнатній квартирі було по два туалети та по дві ванні кімнати, проте кухні в типовому проекті не були передбачені. Митцям пояснили, що по два туалети та ванни – це для того, щоб натурники, які будуть позувати художникам, мали окремі вбиральні та могли помитися. А кухонь немає, тому що вже скоро настане комунізм і нікому з радянських людей уже не потрібно буде готувати собі їсти, всі будуть жити комунією (общиною), все буде спільне, а харчуватися будуть ходити в безкоштовні комунальські їдальні.³ Декілька років художники мучилися, чекаючи комунізму, а потім почали розвалювати один туалет та ванну кімнату й переробляти їх на кухні.

3. У 20-х роках ХХ ст. радянська влада вирішила зробити жінку надбанням пролетаріату (спільною власністю всіх чоловіків). Інститут сім'ї оголошувався нісенітницею, а жінки отримували державну допомогу в розмірі 200 рублів за те, що при-

Розповідала Ольга Дмитрівна і про побратимів по творчому пензлю. Часто згадувала, як на засіданні ради товариства художників Москви вона слухала дискусії І. Грабаря, В. Маяковського, І. Машкова, А. Васнецова, К. Коровіна та багатьох інших відомих художників. Більшість художників, які проводили активну політичну діяльність, зі слів Ольги Дмитрівни, були розстріляні. І це не залежало від того, чи були вони анархістами, чи комуністами, чи кимось іншим. Яновську врятувало тільки те, що вона ніколи не втручалась у жодні політичні дискусії, а говорила лише на професійні теми.

Якщо говорити про особисте життя Ольги Дмитрівни, то воно більше не склалося, хоча останнім часом в Інтернеті з'явилося багато повідомлень, що Яновська була заміжня за відомим російським художником Георгієм Рязьським, проте вона мені такого не розповідала.

У роки Другої світової війни Ольга Дмитрівна не припиняла писати. Слід відзначити картини «Переправа через Дніпро», «Повернення з розвідки» і т. д. За плідну роботу в роки війни художниця була нагороджена медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-45 гг.» і «Ветеран труда».

Усе своє життя, поки могла, художниця влітку їздила в Острів та Київ. Їй подобалось рідне місто і його вона зобразила на десятках живописних полотен. Крім архітектурного пейзажу, Ольга Дмитрівна працювала майже в усіх видах живопису: це і портрет, і натюрморт, і жанрові композиції. Звичайно, художниця змушена була малювати в офіційному стилі, якого вимагала радянська дійсність, стилі соціалістичного реалізму. Яновська писала портрети вождів народу, передовиків соціалістичного змагання, жанрові сцени «щасливого радянського життя». Із цієї серії робіт найбільш відомі «Лікбез», «Делегатка VI з'їзду рад», «Льотчик Сумарокова», «Ложа ударників у Великому театрі» та ін. Проте, що б не писала художниця, вона завжди демонструвала високий професіоналізм та повну відда-

носили

сексуальне задоволення радянському чоловікові. Зростання рівня розпусти, розповсюдження венеричних захворювань призвело до того, що Сталін своєю постановою повернув шлюб як «ячейку общества».

ність роботі. Відомий радянський критик А. Ефрос писав про неї: «Яновська – безсумнівний живописець, у неї є природна м'якість палітри, відточеність пензля, енергійність характеристик».

Одна з найулюбленіших робіт Яновської – полотно «Чекають», про яке я згадував на початку своєї розповіді. Ця картина репродуковалася дуже багато разів, виходила в спільних альбомах, окремими листівками та, як уже згадувалося, багато років використовувалася в шкільних навчальних посібниках. На цей час полотно «Чекають» зберігається в Острозькому державному історико-культурному заповіднику, як і багато інших картин майстрині [4].

Варта уваги історія про те, як потрапили картини Яновської в Остріг.

«Чекають». Полотно, олія. 1951 р.

Поїхавши у 1989 р. з Москви лише із заповітом Яновської, її акварельним автопортретом та деякими пейзажами, які вона мені подарувала, я далі працював у музеї, і ми все будували плани з Ярославом Бондарчук, як добре буде, коли ми, згідно із заповітом, заберемо роботи Ольги Дмитрівни і відкриємо в Острозі окремий музей Яновської. У 1990 р. Україна стала на шлях незалежності, й ми зрозуміли, що картин Ольги Яновської можемо не отримати, оскільки між Україною і Росією вже був встановлений кордон. Тому, щоб не відкладати, весною 1991 р. я знову виїхав до Москви потягом, адже своїм транспортом їхати не було можливості, та й небезпечно перевозити картини через кордон.

Моє перебування в Москві проходило вже

за звичним сценарієм – я ночував у майстерні художниці, а вдень ми зустрічались у квартирі Яновської. Ми визначилися, які картини я зможу забрати в Остріг, а які лишилися в Москві й мали бути подаровані Третьяковці. Вже запакувавши картини, (зрам я їх повиймав, а деякі познімав з підрамників) я замовив таксі і поїхав на вокзал. Занісши картини в купе, вийшов на платформу, і тут до мене підійшли міліціонери і попросили пройти з ними у відділення. Тут я, звичайно, захвилювався, хоча мене не посадили б, але картини відібрали б точно, і довелося б потім оформляти заповіт у Міністерстві культури Росії, вивезти полотна офіційно напевно не вдалося б. На мою велику радість, у відділенні міліції мені запропонували лише бути свідком – там зловили

кишенькового злодія, і я засвідчив про вміст його кишень. Після цієї процедури мене відпустили, і я намагався більше з купе не виходити.

На кордоні з Україною російський митник виявився п'яним, і в мене перевірили лише документи, а українські митники нічого проти ввозу в Україну картин не мали.

Ще покидаючи Москву я зателефонував в музей,

що везу понад сімдесят картин і мене необхідно зустріти з транспортом на вокзалі в Оженині. Яке ж було моє здивування, коли на зустріч до мене ніхто не прийшов і я змушений був сам практично викидати картини з потяга. Добре, що я сам родом з Оженина і там маю чимало знайомих, тому я попросив мені допомогти й заніс картини до свого друга, який проживає недалеко від вокзалу. Наступного дня мені в музеї все-таки виділили транспорт, яким я зміг відвезти картини до Острога.

Картини Яновської прикрашають стіни багатьох визначних музеїв світу, найбільше їх, звичайно, в Росії (Москва, Перм, Саратов) та в Україні (Остріг, Львів, Луганськ). Квартири та галереї багатьох колекціонерів світу прикрашені роботами Ольги Дмитрів-

ни. Персональні виставки художниці проходили в Берліні, Відні, Кельні, Стокгольмі, Осло, Варшаві, Венеції, Москві. Проте найбільше картин усе ж таки в колекції Острозького історико-культурного заповідника. Працівники музею періодично до різноманітних дат, що стосуються Ольги Дмитрівни Яновської, роблять виставки і стараються, щоб вони не повторювалися, адже є з чого вибирати. Так, у цьому році відзначається 110-та річниця від дня народження нашої відомої землячки, і традиційно була організована виставка не тільки живописних робіт Ольги Дмитрівни, але й були виставлені документи і предмети,

що пов'язані з особою художниці.

Ольга Дмитрівна померла 2 жовтня 1997 року в Москві. Прах художниці, за її ж заповітом, перевезли до Острога і поховали у могилі її матері на П'ятницькому кладовищі, що на вулиці Бельмаж.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костин В.И. Ольга Дмитриевна Яновская. Живопись, графика. Каталог персональной выставки. – М., 1983.
2. Бондарчук Я.В. Острог очима художника // Червоний прапор. – Рівне. – 24 липня 1982.
3. Бондарчук Я.В. Ольга Яновська. Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000.
4. Острозький державний історико-культурний заповідник. КН 23536.

Вікторія БОЙКО

Установча конференція ООН в Сан-Франциско 1945 року: участь делегації Української РСР

«Багато хто сумнівався, що настільки різні в релігійному, мовному і культурному планах країни будь-коли дійдуть згоди... Історія винагородить нас за ухвалення Статуту ООН... Якби ми прийняли цей статут на кілька років раніше і діяли згідно з ним, мільйони полеглих залишилися б живими. Якщо в майбутньому ми будемо вагатися – діяти відповідно до Статуту чи ні, мільйони наших сучасників можуть загинути...».

Гаррі Труман,

Президент США, 25 червня 1945 року,
напередодні підписання Статуту ООН

Шлях від ідеї всесвітнього миру до її реалізації – створення міжнародної Організації Об'єднаних Націй – був надзвичайно довгим і непростим.

Цьому передувала низка неофіційних та напівофіційних зустрічей, конференцій, підписання ряду угод і декларацій, починаючи від Сен-Жерменської декларації, крізь Атлантичну Хартію, Декларацію Об'єднаних Націй, конференції у Москві, Тегерані, в Думбартон-Оукс [2; арк. 2], Ялті та Потсдамі, аби це врешті-решт увінчалось конференцією в Сан-Франциско, на якій і було прийнято Статут Організації Об'єднаних Націй. Саме конференція в Сан-Франциско

стала апогеєм цього довгого і виснажливо-го процесу утворення світової організації безпеки та розвитку, що її 65-річчя буде відзначатися 26 червня цього року. У роботі Конференції взяли участь близько восьмисот п'ятдесяти делегатів, а разом з їхніми радниками, штатом делегацій і секретаріатом Конференції загальне число осіб досягло трьох тисяч п'ятисот. Окрім того, було понад дві тисячі п'ятсот представників преси, радіо і кінохронік, а також спостерігачів від різних товариств і організацій. Українську делегацію очолював колишній випускник Острозької чоловічої гімназії Дмитро Захарович Мануїльський.

Робота була організована наступним чином: глави делегацій держав-ініціаторів головували по черзі на пленарних засіданнях: Ентоні Іден (Велика Британія), В'ячеслав Михайлович Молотов (Радянський Союз), Едуард Стеттініус (Сполучені Штати) і Сун Цзи-вень, (Китай). На більш пізніх засіданнях В. М. Молотова замінив А. А. Громико, а Е. Ідена – лорд Галіфакс [4; с.21].

Утім, очевидний той факт, що пленарні засідання цієї конференції – це лише вершина айсберга, завершальний етап. Значна частина роботи була пророблена в підготовчих комітетах. Конференція в Сан-Франциско впоралася зі своєю велетенською роботою за два місяці. Було призначено так званий Керівний комітет, що складався з голів усіх делегацій і вирішував усі принципи питання. Та навіть за наявності одного члена від кожної держави у складі Комітету це виливалося б у п'ятдесят осіб, цифру надто обтяжливу для мобільної роботи над Статутом. Тому було обрано Виконавчий комітет у складі чотирнадцяти глав делегацій для підготовки рекомендацій Керівному комітету, із урахуванням рекомендацій та розробок із конференції в Думбартон-Оукс [1; 41].

Пізніше Статут був розділений на чотири частини. Кожна частина обговорювалася в особливій комісії. Перша комісія займалася обговоренням загальних цілей Організації, її принципів, складу членів, питань про Секретаріат і про порядок зміни Статуту, друга – обговорювала повноваження і обов'язки Генеральної Асамблеї, третя – обов'язки Ради Безпеки, четверта – працювала над проектом Статуту Міжнародного Суду. Цей проект був складений комітетом юристів із 44-х країн, що працював у Вашингтоні в квітні 1945 р. У свою чергу чотири комісії підрозділялися на 12 технічних комітетів – таким чином забезпечувалося швидке й вичерпне обговорення питань і досягнення більш повної згоди між учасниками [5; с. 43].

За весь час Конференції відбулося десять пленарних засідань усіх делегатів, у той час як комітетських засідань, на яких «викувались» кожне слово і кома Статуту, було близько чотирьохсот. Звичайно, доводило-

ся приймати рішення не тільки щодо слів і окремих фраз, було багато серйозних розбіжностей у думках і поглядах. Були і кризові моменти, під час яких деякі спостерігачі висловлювали побоювання, що Конференція може закінчиться передчасно, не дійшовши до укладення угоди.

Так, виникло питання про статус «регіональних організацій». Багато країн на той час уже мали власні угоди про регіональну безпеку і взаємодопомогу. Зокрема йдеться про Міжамериканську систему, основною ареною діяльності якої була Міжамериканська конференція з питань війни та миру, а також Арабську Лігу. Потрібно було узгодити ці регіональні організації з міжнародною організацією, що зароджувалась. Рішенням конференції було залучити ці організації до участі у мирному вирішенні суперечок, а також у деяких випадках – до участі в прийнятті рішень, за умови, що цілі й дії таких організацій відповідатимуть цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй. Іншим дискусійним питанням, порушеними на Конференції в Сан-Франциско, що його незначною мірою торкалися на конференції у Думбартон-Оукс, стало питання управління територіями, що знаходяться під опікою Організації Об'єднаних Націй [9; 36]. У зв'язку з цим було багато суперечок: метою опіки повинне бути досягнення «незалежності» чи «самоврядування» народів, що перебуватимуть під опікою ООН? Зрештою погоджено було залишити вибір за кожним конкретним народом.

Багато уваги було приділено питанню про порядок внесення поправок до Статуту, та, зрештою і тут удалося досягти згоди [6; 20].

Утім, найбільш тривалу і гарячу полеміку викликало питання про право кожної держави із «великої п'ятірки» накладати «veto» на рішення Ради Безпеки – органу із найвагомішими повноваженнями. Був момент, коли розбіжності з цього питання погрожували зривом Конференції. Так, «малі держави» побоювалися, що, у разі загрози з боку одного із постійних членів, тобто однієї з держав «великої п'ятірки», Рада Безпеки стане фактично інструментом цих п'яти великих країн. Керуючись цими міркуваннями, малі держави прагнули обмежити

право «veto». Зрештою малі держави поступилися в цьому питанні. У своєму звіті В'ячеславу Молотову про участь всерадянської а також української делегації в роботі конференції у Сан-Франциско відомий радянський дипломат і державний діяч Максим Максимович Литвинов пише про всю складність процесу творення Статуту ООН.¹ Відзначає низку зауважень і пропозицій, які артикулювала мало не кожна країна-учасниця конференції. Так, на його думку, найбільшої уваги заслуговують зауваження, представлені на розгляд голландською делегацією, серед яких: пропозиція, аби рішення в Раді Безпеки приймалися більшістю голосів постійних членів, а також половиною голосів непостійних членів; пропозиція про створення незалежного органу в рамках ООН, до якого можуть звертатися держави з апеляціями щодо рішень «великої п'ятірки»; пропозиція, аби держава не мала права «veto» у суперечці, яка її безпосередньо стосується [3; Арк. 1].

Не менш цікавим для Литвинова був мексиканський меморандум. Мексика непрозоро натякала на експансіоністську поведінку Сполучених Штатів щодо неї, чим і звернула увагу Литвинова: «Мексика пропонує, чтобы иностранцы какой бы то ни было страны не пользовались большими правами, чем граждане этой страны» [3; Арк. 3].

Серед пропозицій Мексики було наділення Ради Безпеки і Генеральної Асамблеї однаковими компетенціями та функціями; пропозиція щодо необхідності процедури затвердження Генеральною Асамблеєю будь-якого рішення Ради Безпеки, яке б стосувалося загрози миру на світі; пропозиція паралельно до Статуту Організації розробити міжнародну декларацію прав та обов'язків людини.² У цілому мексиканська делегація висловлювалася за розширення

компетенцій Генеральної Асамблеї, розширення юрисдикції Міжнародного Суду та виділення місця в Раді Безпеки для країн Латинської Америки. Дмитро Захарович Мануїльський у своєму звіті В'ячеславу Михайловичу Молотову про участь Української РСР в діяльності конференції у Сан-Франциско також наводить ряд пропозицій різних держав стосовно Статуту ООН. І в першу чергу він відмічає позицію делегації Української РСР, яка чільно дотримується тих положень, що були вироблені під час роботи на конференції в Думбартон-Оукс.

Д. З. Мануїльський, аналізуючи пропозиції різних країн, виділяє зокрема позицію Єгипту, яка характеризувалась вимогами включення в Статут пункту про перегляд раніше укладених угод, тим самим намагаючись звільнитись від англійського протекторату. Такі ж країни, як Канада, задоволені своїм становищем у світовій спільноті, навпаки, захищали пункт про непорушність раніше укладених угод [3; Арк. 35].

Що ж до питання опіки, то Д. З. Мануїльський у своєму звіті згадує, що такі країни як Сирія, Ліван, Ірак, Ефіопія вимагали включити в Статут розділ про право народів на самовизначення стосовно їхньої незалежності. На іншому полюсі перебувають Бельгія та Голландія, які в силу небажання втратити власні колоніальні володіння, виступали різко проти такої ініціативи.

Пропозиція новозеландців за підтримки Австралії, не бажаючи в перспективі бути сферою впливу Сполучених Штатів Америки, стосувалася необхідності колективної відповіді у разі, якщо одна з держав проявлятиме агресію.³

У своєму звіті Д. З. Мануїльський каже про зіткнення інтересів ще двох груп дер-

1. В. М. Молотов: справжнє ім'я — В'ячеслав Михайлович Скрибін, із 1939 по 1949 рр. займав пост міністра закордонних справ СРСР; М. М. Литвинов: справжнє ім'я — Меєр-Генох Мойсейович Вамллах, народний комісар закордонних справ СРСР 1930-1939 рр., у часи утворення ООН був заступником народного комісара з закордонних справ СРСР.

2. Ця пропозиція збывалася з поглядами держав «великої п'ятірки», була підтримана у редакції «Загальної декларації прав людини» рішенням Генеральної Асамблеї ООН у 1948 р., і є найбільш авторитетним джерелом міжнародних норм щодо прав людини. Загальна декларація разом з Міжнародними пактами про права людини іноді позначається також як Міжнародний Білль про права людини.

3. Те, що вносили Австралія та Нова Зеландія як пропозицію пізніше буде прийнято 51-ою ст. Статуту ООН, згідно з якою сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кілька з них у Європі чи Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх, і, відповідно, в разі здійснення такого нападу кожна з них діятиме, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону. Так, згідно зі ст. 51 Статуту ООН надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні. Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, вжиті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі дії будуть припинені після того, як Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

жав: Бразилії, яка намагається звільнитись від економічних маніпуляцій США, з одного боку, з вимогою про включення в Статут статті не лише про політичну, але також і про економічну незалежність, і Панами та Гондурасу, які виступають проти цієї поправки – з іншого.

Стосовно діяльності української делегації на конференції, Д. З. Мануїльський відзначає, що з перших днів прибуття на конференцію копівка робота велась у спеціальних комітетах і комісіях: сам Д. З. Мануїльський був призначений головою так званого Першого комітету, який відповідав за відпрацювання вступу, цілей та принципів діяльності майбутньої організації, також працював над структурою і процедурою в Третій комісії, будучи водночас членом керівного комітету; академік А. В. Палладін працював в Першому і Другому комітетах Першої комісії, Н. Н. Петровський брав участь у роботі Другого і Третього комітетів Другої комісії, що займалися питаннями Генеральної Асамблеї; В. Г. Бондарчук займався випрацюванням системи опіки у Першому і Четвертому комітетах Другої комісії; І. С. Сенін представляв українську делегацію в Другому і Третьому Комітетах Третьої комісії, що розробляли статті по діяльності Ради Безпеки; в Першому і Другому комітетах Четвертої комісії над судовою організацією Міжнародного суду працював П. С. Погребняк [3; Арк. 40].

Свою роль українська делегація, як стає зрозуміло зі слів голови української делегації Д. З. Мануїльського, з основних питань бачила у просуванні в руслі стратегії радянської делегації, водночас дозволяла собі більше поле для маневрів, якщо йшлося про «другорядні» питання.⁴

Після конференції в Сан-Франциско Українська РСР звернулась до уряду СРСР із листом про практичні кроки, які мали бути здійснені в подальшому для розширення та посилення тих позицій, що були «завойовані» на Конференції [8; 9]. Пропози-

ція Д. З. Мануїльського стосувалася форсування обміну дипломатичними представництвами між Українською РСР та іншими державами, мотивуючи це підвищенням у перспективі статусу всіх союзних республік в очах світової спільноти, а отже і СРСР. В аргументації Д. З. Мануїльського звучало також, що обмін дипломатичними представництвами розвіє американські та англійські тлумачення присутності УРСР та БРСР на Конференції в числі засновників як простої поступки СРСР зважаючи на втрати України та Білорусії в Другій світовій війні. Безперечно, що Й. В. Сталін не прийняв згаданий проект з боку української делегації, утім, те, що він мав місце, є симптоматичним.

Конференція завершилась, поклавши початок процесу співпраці різних держав у галузі збереження миру та суспільного розвитку. І хоч цілі та принципи діяльності ООН від червня 1945 р. не змінились і до сьогодні, за 65 років до невпізнанності змінився світ: війни змінили свою природу, перетворившись у асиметричні терористичні загрози, зміни клімату спричинили занепокоєння майбутнім людства. Уже досить довго тривають дискусії стосовно реорганізації ООН відповідно до нових викликів сучасності, зокрема, в першу чергу йдеться про переосмислення діяльності Ради Безпеки, оскільки сьогоднішній її склад усе ще є відображенням світу після Другої світової війни.

У цьому році 26 червня, під час святкування 65-річчя підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй відбувається низка метаморфоз у процесі пристосування до сучасності. Але вже сама необхідність таких змін є показником вагомості внеску цієї організації у підтримання світового миру, порядку та розвитку, а відповідно і важливості її подальшого існування. Для України членство в Організації Об'єднаних Націй є принциповим, бо саме на арені ООН у післявоєнний період Україна, нехай і під значним контролем Радянського Союзу, перестала бути німим васалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Україна в ООН: 60 років участі у розв'язанні найважливі-

4. Українська делегація підтримала з власної ініціативи пропозицію чилійської делегації стосовно надання прав жінкам займати адміністративні позиції в апараті ООН, чим отримала для себе дивіденди, оскільки не лише чилійська, але також бразильська та австралійська делегації в ряді випадків підтримували делегацію УРСР.

- ших міжнародних проблем. – К.: Генеза, 2006.
2. Галузевий архів Міністерства закордонних справ, Фонд №7, Опис № 11, Справа № 36 «Справка о конференции в Думбартон-Окси», Арк. 7.
 3. Галузевий архів Міністерства закордонних справ, Фонд №7, Опис № 11, Справа № 76 «Отчет делегации УССР об участии в работе Конференции Объединенных Наций в Сан-Франциско», Арк. 55:
 - Документ «Тов. В. М. Молотову к конференции в Сан-Франциско», Арк. 20-55
 - Документ «Отчет делегации УССР об участии в работе Конференции Объединенных Наций в Сан-Франциско», Арк. 1-20.
 4. Крылов С. Б. Советский Союз в ООН, т. 1. – М., 1965.
 5. Крылов С. Б. История создания Организации Объединенных Наций. Разработка текста Устава Организации Объединенных Наций (1944–1945)/ под ред. проф. Г. И. Тункина. – М., 1960.
 6. Манжол В. А., Білоусов М. М., Бруз В. С., Гайдуков Л. Ф. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки). – К.: Либідь, 2003.
 8. Україна та Організація Об'єднаних Націй: 50 років співробітництва. – К. 1995.
 9. Dumbarton Oaks, Washington Conversations on International Peace and Security Organization. October 7, 1944 Proposals for the establishment of a General International Organization, Pamphlet No. 4, Pillars of Peace, Documents Pertaining To American Interest In Establishing A Lasting World Peace: January 1941-February 1946, Published by the Book Department, Army Information School, Carlisle Barracks, Pa., May 1946.

Валентин ВІТРЕНКО,
Аліса ІЩУК

Мовні запозичення німецьких колоністів у районі басейну річок Случ і Горинь

Німецькі переселенці мешкали вздовж усієї протяжності річок Случ та Горинь по обидва їх боки в колоніях, а також у містах зі змішаним населенням. Наприклад, німецький поет і мовознавець Освальд Бурггард (поетичний псевдонім Юрій Клен) народився в колонії Сербинівка біля Острополя, що територіально входив тоді до Новоград-Волинського повіту, тепер Старокосятинівського району Хмельниччини. Етнічна німецька поетеса Ерна Вольц мешкала в районі впадіння річки Корчик у річку Случ на території Рівненської області. Починаючи від Баранівки і аж до Костополя на лівому і правому березі річки Случ, від Острога до Рівного було безліч німецьких колоній, найстаріші з яких Анета і Юзефін у Новоград-Волинському районі виникли в 1915 р. На сьогодні залишилась лише Анета, де живе українське населення, а колонія Юзефін після депортації німців у другій половині 1930 р. в Казахстан зникла взагалі.

Незважаючи на те, що німецькі колоністи вели відносно замкнуте життя, вони так чи інакше стикалися з корінним населенням

Волині, що переважало в сільських районах, польським і єврейським населенням, що переважало в містах і містечках, а також росіянами, що жили переважно в містах та в деяких селах (Роботище Новоград-Волинського району), де мешкали старообрядці. Ці народності мали відповідний вплив на словниковий запас німецьких переселенців, як і на зміну їхнього уставленого способу життя.

Нами було досліджено понад 630 лексичних одиниць, що були запозичені німецькими колоністами і ввійшли до їх словникового запасу: іменники, дієслова, прикметники, звуконаслідувальні вигук тощо. Аналіз показує, що найбільшу кількість лексичних одиниць становлять ті, що належать до побутової лексики (76,7%), на другому – до рослинної символіки (8,9%), на третьому – тваринної (6,1%), на четвертому – до тілесної (5,5%), далі йдуть слова, що віднесені до символіки довкілля (1,6%), за ними ті, що належать до казково-фантастичних (1%), на останньому місці слова, що належать до релігійної символіки (0,2%). Зовсім не пред-

ставлені лексеми, походження яких пов'язане з філософськими, географічними, астральними і природними символами. Це говорить про те, що давні німецькі слова, зумовлені природою, вкорінилися настільки міцно, що не потребували розширення словникового запасу. Німецька лексика колоністів, що належить до філософських, географічних, астральних символів, сама по собі є достатньою й не потребує змін.

Необхідно також взяти до уваги, що німецькі переселенці приїжджали з різних частин Німеччини, де панував відповідний мовний діалект. Поселяючись у колоніях, вони переносили туди свій діалект, і нерідко бувало так, що вся колонія розмовляла швабським, франконським, силезьким, пруським чи саксонським діалектами, і мовні запозичення впливали на говірки колонії, вносячи у мову колоністів певні відмінності. Німецькі колоністи, аби спілкування серед них було кращим і їх добре розуміли мешканці інших колоній, мусили переходити на Hochdeutsch (літературна німецька мова), з іншого боку мусили уніфікувати мовні запозичення від сучасних народів, зробити їх зрозумілішими для сучасних колоністів [3]. Проте географія розселення на Послущі та Погоринні німецьких колоністів не є основним чинником для характеристики мовних впливів.

Певну перевагу має тут вплив польської мови, тому що більша частина колоністів тривалий час мешкала на території сучасної Польщі, звикла до неї і запозичила значну частину лексики ще до переселення на Волинь у середині XIX ст. Стосовно ідіш, то вважається, що він є одним з варіантів Plattdeutsch (північна говірка), а тому в згаданому випадку слід говорити про запозичення окремих специфічних для ідіш слів. Євреї раніше історично були в німецькому оточенні й раніше від них прибули на Волинь.

Щодо російської мови, то це була мова влади, документів, мова, яку змушені були вивчати діти німецьких колоністів у школах. Єдина мова, що продукувала запозичення без огляду на історичний розвиток етносу чи державну допомогу, була мова корінно-

го населення Волині – українська, з її волинським чи поліським діалектом.

На другому етапі було досліджено 780 лексичних одиниць, що активно вживались німецькими колоністами Послущя і Погориння та мали відмінність з літературною мовою. Із них з'ясувалось, що 54 лексичних одиниці мали польське (6,92%), 43 – російське (5,51%), 59 – українське (7,56%), 26 – єврейське (3,3%), 5 – татарсько-турецьке коріння (0,64%), 593 (76,02%) належали до територіальних говірок тих чи інших німецьких народностей, що населяли територію Німеччини до середини XX ст., зокрема до 1945 р.

Польське коріння мали такі слова, як Dups (дупа), Passek (ремін), Rohwer (велосипед), Sucharna, (сушарня), Leidack (ледар), Soltis (староста), Walies (валіза), Lody (морозиво).

Російське коріння мали слова: Arbuze (кавун), Polse (користь), Kuptscha (купча), Ssud (суд), Foksal (вокзал), Tscheinik (чайник), Pontschken (пончики), Ssamowar (самовар), Koscholka (кошолка), Butilek (пляшка).

Українське коріння мали такі слова Plachten (плахта), Hilken (гілка), Kwart (кварт), Cukierkn (цукерки), Podatken (податки), Klopotten (клопоти), Kopise (копиця), Tschereda (череда), Padwoden (підводи).

Єврейське коріння мали слова Cheschbern (базикати), Hitzel (той, хто вбиває собак), Jiddrig (нервовий), Kuscher (комерний), Matschel (програвати), Potz (Чорт візьми!), Schachern (торгуватись), Schickse (дівка), Britschke (бричка).

Низка слів, які використовувались німцями-колоністами, має спільне українсько-польське коріння. До таких слів належать: Kaluschen (калюжа), Passek (ремін), Torbel (торба), Nuschnik (нужник), Gromad (громада), Gruschken (груші), Pomeranze (апельсин), Bitschek (бик), Sloik (банка), Juschke (юшка), Zazke (цяцька).

До спільних російсько-українських слів, що були запозичені німцями-колоністами, належать такі, як: Dopr (в'язниця у 20-30 рр. XX ст. на Східній Волині), Sich Starajen (старатися), Powidl (повидло), Schmand (сметана), Blott (блото), Pomedoren (помідори), Ritschek (річка), Kipjatok (кип'яток), Po-

leschuk (житель Полісся), Biede (біда), Plaken (плакати).

Окремі слова, запозичені німецькими переселенцями, мають татарсько-турецьку природу. Це такі, як: Kantschuk (канчук, нагайка), Chalatt (халат), Basar (ринок), Diwan (диван), Burke (бурка).

Частина слів, які запозичили німецькі колоністи, має свою первинну батьківщину Францію, але була в ужитку серед польських, українських, російських народностей Волині. Сюди належать: Apelacja (апеляція), Bucket (букет), Nafta (нафта), Palto (пальто), Prefession (професія), Schragat (шпагат) і деякі інші.

Цікаво, що деякі діалектні вирази, які використовували німці-колоністи, є нормою сучасної літературної німецької мови. Наприклад: Pleite Sein (бути без грошей), Parat Sein (бути готовим) та деякі інші.

Окремі запозичені слова мають відмінності в написанні і вимові. Наприклад: Plachten і Plachte, Blot і Blotte, Schmant і Schmand, Bikas і Bickas, Powidl і Powidel, Passik і Passek, Puntshken і Puntshke, Ritschek і Ritschke [4].

Таке розмаїття свідчить про унікальні особливості запозичень у німецькій мові переселенцями іноземних слів і вплив на них корінних говірок давньої батьківщини.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Arnold Jahns. Aus dem Wortschatz der Wolynien-deutschen / Wolhynische Hefte. – 3. Folge. – Schwabach, Wiesentheid, 1984. – S. 153-173.
2. Alfred Camman. Heimat Wilhynien. In zwei Banden. – Stuttgart, 1982, 1985.
3. Verzeichnis der Vornamen, die im Deutschen am häufigsten gebraucht werden / Evangelisch-lutherischer Volkskalender. – № 4. – Luzk: Verlag «Atlas», 1935.
4. З власного архіву Вітренка В.В.

Валентин ВІТРЕНКО,
Оксана МИКИТЮК

З життєвого і творчого шляху німецького етнічного поета Александера Цільке: до 100-річчя від дня народження

Александр Цільке народився 24 червня (15 червня за старим стилем) 1910 року в сім'ї етнічного німецького ремісника. Щоправда, його двоюрідний дядько Міхаель Готтлібович Цільке тривалий час працював учителем в колонії Кароліновка Курненської волості Новоград-Волинського повіту. У школі навчалося 36 хлопчиків та 29 дівчаток. Інші родичі мешкали в колонії Дебриця Дераженської волості Рівненського повіту. У Тучинській волості Рівненського повіту мешкали і Міттельштедти, родичі дружини Емілія Цільке Марії. Батьки майбутнього поета з гордістю називали себе волиняками [1].

Батько Александера Еміль Цільке працю-

вав пічником, був незадоволений своїм життям і часто переїжджав з місця на місце, шукаючи кращої долі. До подорожей його частково спонукала професія, оскільки в кожному селі, де будувалася нова хата, потрібні були руки досвідченого пічника. Його дружина Емілія (в дівоцтві Міттельштедт) завжди ділила зі своїм чоловіком дорожні клопоти. На початку ХХ ст. родина оселилася в українсько-німецькому селі Хатки (нині територія Білорусі). Тут уперше побачив світ майбутній відомий німецький етнічний поет. У сім'ї Емілія Цільке та його дружини було п'ятеро дітей [2].

Нині давнє село Хатки, де спільно мешкали українці та німці, являє собою пустку,

порослу лісом, з рештками дерев'яних хат, господарчих, громадських і культурних приміщень, похиленими стовпами електропередач, радіо і телефонного зв'язку, знеструмленими 26 квітня 1986 р., у день аварії на ЧАЕС. Його мешканці були одразу переселені в інші райони і навіть області Білорусі чи України, тому що село було розташоване на кордоні двох республік за 12 км від атомної станції. На місці вулиць виріс упродовж двадцяти з лишнім років молодий ліс, а мешканцями села стали дикі кози, вовки, лисиці та свині, які бігають тут не ховаючись, а ще сила-силенна бобрів, що зробили в довколишніх озерах і ставках запруды і можуть досхочу ласувати рибою. Людям заборонено сюди ступати. Тільки у поминальні дні можуть приїхати на кладовище близькі родичі. А ще в приміщенні колишньої сільської бібліотеки товстим шаром лежать на підлозі і дотлівають книги — німі свідки великої техногенної катастрофи.

Сім'я за старою традицією німецьких колоністів була багатодітною, тому заробітної плати батьків не вистачало. Аби прогодувати родину, батьки вирощували на відвойованих від лісу клаптиках землі городину, зокрема картоплю, тримали велике господарство, збирали гриби і дикі ягоди в лісі. Довколишній ліс постачав також дрова, дичину і навіть ліки. При будинку була невелика пасіка, за якою разом з батьком любив доглядати і майбутній поет. Про тяжке і нужденне життя сім'ї він напише згодом у поемі «Am Anfang meiner Biographie» («На початку моєї біографії»):

*... Und wir Kinder, bleich und schmutzig,
nackend, fast in Kleiderfetzen
schleppten, keuchend und uns krummend,
das entwurzelte Gebusch,
und wir warfen es ins Feuer,
dessen Rauch die einzige Zuflucht
vor Insektenplage bot...*
(І ми, діти, бліді й брудні, міні,
вбрані у ряднини рвані,
стогнучи, гілки тягали,
що лежали навкруги,
і кидали їх в багаття,
у диму щоб врятуватись
від лихої комашні...) [3]

У 1915 р., під час Першої світової війни відповідно до царського указу про німецьких поселенців батько майбутнього письменника зі своєю сім'єю був виселений до Сибіру. Не зважили, що з чотирьох братів Еміля Цільке два (Фрідріх і Адам) воювали в царській армії, причому Адам наклав голову. Під час подорожі в холодному вагоні діти захворіли на тиф, і троє з них померло. Три роки в Далекому Сибіру пролетіли швидко, вони відзначалися великою нуждою і бідністю для сім'ї. Еміль та його малолітні сини тяжко працювали на місцевих лісозаготівлях в селі Красноярка Шербакульської волості, неподалік від Омська. З встановленням у Росії радянської влади етнічні німці отримали можливість повернутися на Батьківщину, де вони жили до вигнання. Еміль Цільке з рештками сім'ї прибув у травні 1918 р. на рідне Полісся, що було окуповане на той час кайзерівськими військами, які надовго там не затрималися. Німеччиною прокотилася революція, наслідком якої стало повернення окупаційних військ додому. З ними виїхало чимало етнічних німців, серед яких і сім'я пічника Еміля Цільке.

Пізньої осені 1918 р. сім'я прибула в місто Тайгримм (земля Мекленбург — Форпоммерн). Батько працював пічником і столяром, а його дружина найнялася прати білизну в місцевого поміщика Ройтера. Александер навчався в місцевій реальній школі, де встиг закінчити 5 класів [4].

Усюди в тогочасній Німеччині панував голод, малі діти нерідко лягали спати не вечерявши, а вдень отримували лише одну холодну картопляну оладку. Сімейні незгоди змусили Еміля Цільке звернутися до радянського консульства в Берліні з проханням дозволити повернутися членам сім'ї на Батьківщину. Оскільки вони вважалися такими, що народилися і вирости на території Росії, то сім'я Цільке була поновлена в громадянстві, усім членам сім'ї було дозволено повернутися в Радянську Росію.

Узимку 1922 р. батько на конях приїхав у Білорусію в с. Хатки, проте він не отримав жодного клаптика землі й далі працював пічником й виконував будь-яку роботу в наймах: валив ліс, заготовляв сіно, орав

землю, збирав урожай, сіяв зерно. При цьому йому допомагали два його сини, які залишилися живі.

Від далеких родичів з Сибіру прийшов лист, де змальовувалося життя в Сибірській глибинці. Із листа було видно, що жити там значно легше, ніж в «освіченій Європі». І з 1926 р. сім'я знову в подорожі, цього разу переїжджає в Омську область у німецьку колонію Красноярка, де батько Еміль Цільке знову працював пічником. У тому ж селі він помер 1931 р. і там похований на місцевому цвинтарі [5].

Батько не був набожним, він завжди ставився до релігії критично. Працюючи у багатих хазяїв, він у той же час був письменною людиною. Завжди любив читати газети, був у курсі подій в країні та у світі. Але в сім'ї Цільке найбільш грамотним був Александер. Аби підтримати матеріально свою сім'ю, він наймається до багатого німецького господаря навчати його дітей. У 1928 р. переїжджає в село Новоскатовка (Schontal), де також працює домашнім вчителем.

У неповні 20 років Александер отримав запрошення працювати вчителем державної німецької школи; а для набуття основ педагогічної кваліфікації його направили 1929 р. до Харкова на вчительські курси, які впродовж неповного року готували вчителів для початкових німецьких шкіл. В архіві Вітренка В. В. є оригінальна фотографія, яка показує А. Цільке серед слухачів крайових вчительських курсів; він стоїть другий праворуч у верхньому ряду [6].

Харків у той час був столицею радянської України. У місті функціонував комітет із видавництва літератури мовами національних меншин, почала діяти секція німецьких пролетарських письменників «Плуг», видавалися німецькі газети і журнали, в тому числі й літературно-публіцистичний журнал німецькою мовою «Штурмшрітт» («Штурмовий крок»). А. Цільке, безумовно, зустрічався з молодими німецькими етнічними поетами і прозаїками, читав їхні твори, сам пробував писати. Ще в 1926 р. газета «Die Saat» («Паростки») надрукувала його перший вірш, схвально зустрінутий громадськістю. У 1928 р. один із віршів, присвячений Па-

ризькій комуні, опублікувала газета «Kollektivist», яка виходила то в Омську, то в Новосибірську. По закінченню вчительських курсів він прибув на посаду вчителя німецької школи в німецьке село Розенталь (Rosental), де була початкова німецька школа. До Новоскатовки звідси було 60 км.

У селі він познайомився з молодою дівчиною Регіною Цайтлер, яка стала йому на все життя вірною подругою і матір'ю семи дітей. Через рік молодята одружилися і перейшли жити до нового будинку, який водночас служив і школою. Александер Цільке зі своєю молодою дружиною знімав окрему прибудову для своєї сім'ї.

13 квітня 1932 р. у цій прибудові народився первісток – син Регінальд. Він був дуже хворобливою дитиною, молода дружина у ті голодні часи не могла самотужки його виходити. Александер поїхав до Омська, щоб йому дозволили змінити місце роботи, зокрема працювати в німецькій семирічній школі в селі Новоскатовка, в якому мешкали батьки дружини. І наприкінці квітня йому дозволили перехід на нове місце роботи. Принагідно можна зауважити, що воно залишилося його постійним місцем до кінця життя. Чоловік сестри дружини Георг запряг своїх коней і поїхав за 60 км до Розенталя, аби допомогти молодому подружжю переїхати [7].

Перша половина 30-их років знаменувалася взаємним коханням і народженням дітей. У книзі А. Цільке знаходимо ряд віршів, присвячених майбутній дружині: «Die Geliebte», «Meine Schöne», «Dein Lächeln», «Tranen» та інші. Уже в зрілому віці, підбиваючи підсумки свого життя, він напише вірш «Das Ahornpaar»; у цій парі Александер поетично увічнив себе і свою дружину.

Водночас А. Цільке навчається заочно в Московському інституті іноземних мов, він удосконалює німецьку, вивчає англійську і французьку мови. І хоча Цільке ніколи не бував під час навчання в цьому інституті і спілкувався з викладачами лише за допомогою пошти, оцінки, які він отримував за всі контрольні роботи, були завжди відмінними [8].

У 1936 р. молоде подружжя купило невеликий будинок із садом в одного селянина,

якого мали «розкуркулити»: розпродавши дешево своє майно, селянин виїхав до міста. При будинку був сад, в якому працювали батьки й обидві бабусі: Емілія Цільке та Марія Цайтлер, уроджена Барт; вони привчали до праці в саду своїх малих онуків, турбувалися про їхнє потомство, підтримували сім'ю морально і матеріально [9].

На початку 30-х років хвиля загальної колективізації досягла й Сибіру. Тесть А. Цільке Петер Цайтлер був середняком, увесь свій статок заробив важкою працею. Проте він був оголошений куркулем, і все його майно було забране в дохід держави. Наслідком такої езекуції стала через рік смерть цілком працездатного селянина.

Після «боротьби» з куркулями і підкуркульниками настали репресії проти цілих етнічних народів. Сталінський режим переслідував не тільки робітників і селян, а насамперед інтелігенцію. 22 березня 1938 р. А. Цільке був заарештований і звинувачений у членстві в контрреволюційній німецькій фашистській організації. В будинку вчителя зробили обшук, вилучили весь його домашній архів. Забрали також рукопис автобіографічної книги про долю волинських німців, над якою працював молодий письменник – більше її ніхто не бачив. За вироком «трійки» він отримав 8 років таборів згідно зі статтею 58¹⁰ Кримінального кодексу РРФСР [10].

17 жовтня вирок вступив у силу. Але ті 6 місяців від 22 березня до 17 жовтня, проведені в більшовицькій катівні, стали місяцями наруги над людською гідністю, приниження енкаведистами людської особистості. Унаслідок садистських знущань А. Цільке був змушений написати: «Я визнаю себе винуватим в тому, що сприяв просуванню німецького фашизму. Як учитель німецької 7-річної школи я виховував дітей у дусі націонал-соціалізму і сприяв розповсюдженню німецької соціалістичної літератури». Цей протокол і досьогодні зберігається в архівах Омського управління Федеральної служби безпеки.

Проте 8 січня 1939 р. справа А. Цільке була переглянута, і начальник 2-го відділу обласного управління НКВС молодший лейтенант Дементьєв ухвалив: «За недоведеністю

складу злочину в діях Александера Цільке звільнити його з-під арешту. Копію даної постанови направити начальнику Омської в'язниці для виконання». А. Цільке став вільний, та жахіття, пов'язані з перебуванням в енкаведистських катівнях, назавжди залишили слід у його житті [11].

Александр Цільке повернувся додому морально розбитий і фізично знесилений. До кінця своїх днів залишилися в його душі сліди пережитих жорстокості та беззаконня сталінських органів влади. Утім, робота лікує, і він працював далі в школі вчителем, удвох із дружиною виховували своїх дітей, своє майбутнє.

22 червня 1941 р. внаслідок нападу Німеччини на Радянський Союз почалася Велика Вітчизняна війна. Згідно з рішенням Комітету Оборони, усіх працездатних німців у віці від 16 до 60 років, жінок і чоловіків, мобілізували в трудову армію. Для цього навіть із фронту відкликалися німці-фронтовики і направлялися в Сибір або Казахстан; серед них відомі вчені, літератори, діячі мистецтва і культури, інженери, вчителі, прості трудівники. Їхні ряди поповнив у 1942 р. і Александр Цільке.

Від голоду, холоду, непосильної фізичної праці, ненадання кваліфікованої медичної допомоги чоловіки і жінки тисячами гинули; до того ж німців мучили і принижували не тільки фізично, а й морально. Вони знаходилися за колючим дротом, на вишках – озброєна охорона. Жахіття трудової армії виразно змальовані в книзі нашого земляка Гергарда Вольтера, що називається «У зоні цілковитого спокою».

У таборі Александр залишався до 1946 р. Пережите там накладло відбиток на його світогляд, він вважав радянську систему сталінського зрадка штучною, спрямованою не на благо, а на шкоду людям. Він передрікав її близький крах, оскільки сталінська система не була справедливою ні в економічному, ні в ідеологічному, ні в моральному плані щодо простої людини. Проте в його віршах ми не знаходимо відображення трагічних подій в житті німців у СРСР та власного життя. А. Цільке був переконаний, що ніколи не стане відомим усе зло, яке характеризувало роки сталінського режиму. На-

віль після смерті Сталіна та історичного XX з'їзду КПРС, який дав політичну оцінку культу особи, А. Цільке не вірив, що в країні може восторжествувати демократія і відкритість [12].

Страх за свою сім'ю, який він виніс зі сталінських катівень і концтабору, не полишав його до кінця життя. Він не бажав згадувати зло, повертатися в минуле і говорити про нього в своїх віршах. Підлість і варварство протирічили стилю життя А. Цільке, його вихованню. Майже в кожному його творі звучить мотив доброти, оптимізму і людського щастя. Головним джерелом для душевного заспокоєння ліричного героя у віршах була природа у всій її красі.

Цільке завжди любив книги. На свою скромну зарплату зібрав велику бібліотеку. Його приватна бібліотека містила книги п'ятьма мовами: німецькою, російською, англійською, французькою та іспанською. Серед них були багатотомні енциклопедичні видання дореволюційного періоду і сучасності: 24-томник Meyers Grotes Konversationslexikon (виданий у 1908-1913 рр.), кишеньковий 10-томний словник братів А. та І. Гранат (виданий у 1901-1902 рр.), 5-томне видання «Всесвіт і людство» та інші твори. У його домашній бібліотеці були представлені практично всі класики вітчизняної і світової літератури, а також твори класиків-філософів Гегеля, Канта, Фейєрбаха, Шопенгауера, Ніцше німецькою мовою. Це допомагало йому сформулювати свою систему пізнання природи і суспільства, яка не завжди відповідала офіційній ідеології. Маючи енциклопедичні знання і прекрасну пам'ять, більшу частину свого життя він пропрацював звичайним сільським учителем у віддаленому сибірському селі й не жалкував про це [13].

Син поета Райнгольд згадує: «Ми тоді не могли собі навіть уявити, що наш батько може приїхати із службового відрядження без пачки книжок у валізі. Звичайно, не все завжди добре виходило, бо наша мама вміла заощаджувати гроші, які вони збирали, але проти цієї слабінки батька нічого не могла вдіяти. Коли тато їздив у Москву чи Ленінград, всі знали, що він неодмінно привезе книги. Ми, діти, змушені були носити одяг

один одного; і хоча мали велике господарство, з грошима було сутужно. Та у дорожній валізі батька замість дитячих костюмчиків після його приїзду ми знаходили лише важкі товсті книги німецькою мовою. Деякі з них і сьогодні стоять на полицях музею сім'ї Цільке – це справжні раритети. Коли наш батько був у трудовій армії, він писав у своїх листах, що ми за всяку ціну повинні зберегти книги. Пригадую, як два томи світової класики, видані в Штутгарті, були зіпсовані дощем до такої міри, що їх не можна було відновити. Коли 26 листопада батько повернувся додому, то він був дуже розлючений з цієї втрати. І декілька днів зовсім не розмовляв ні з ким удома» [14].

До речі, 5-томне зібрання «Всесвіт і людство» вважається сьогодні раритетом у самій Німеччині.

Александр Цільке не був набожною людиною, але з повагою ставився до релігії своїх батьків, до віри інших народів. З кожного його вірша проглядається глибока думка, яка змушує читача по-новому осмислити відомі всім морально-етичні речі. Це ми бачимо у віршах, присвячених музиці Бетховена, життєдіяльності Моцарта і Сервантеса, кавказьким горам, співаку Івану Козловському, матері, бабусі, шматочку хліба.

Потрібно зазначити, що 60-70 рр. були найбільш плідними в творчому доробку етнічного німецького поета. Його поетичні твори друкували практично всі газети колишнього СРСР, які виходили німецькою мовою, у тому числі «Neues Leben», «Freundschaft», «Rote Fahne», багато його віршів увійшло до поетичних збірок «Hand in Hand», «Ein Hoffen in mir lebt», «Sage über meine Freunde», «Er lebt in jedem Volk», в книги для читання і в підручники німецької мови для середніх шкіл. Видавалися віршовані твори Александра Цільке і в поетичних альманахах колишньої НДР, причому зі схвальними рецензіями німецьких критиків [15].

У сибірській газеті німців «Kollektivist» було також опубліковано багато поетичних творів. Александр Цільке вважається першим німецькомовним поетом Західного Сибіру, він був членом Спілки радянських письменників [16].

Якщо перші проби пера були присвячені суспільно-політичній тематиці, то згодом серед поезій почали домінувати мотиви пейзажної та інтимної лірики, сповнені романтики і сентиментальності. Поет сміливо експериментує з вільною римою, що на той час не завжди схвально сприймалося керівництвом радянської літературної спілки. Він наповнює за прикладом багатьох провідних поетів Радянського Союзу і Європи свої твори медитацією і сугестією. Майже двадцять років вимушеного мовчання не зламали життєвої снаги поета, він не втратив поетичної майстерності. Маючи вдома багату бібліотеку, Александер Цільке був добре обізнаний не лише із відомими письменниками Росії та Німеччини, але й ґрунтовно розбирався у західноєвропейській літературі, цікавився самотніми поетами народів Кавказу, Середньої Азії та Далекого Сходу. Улюбленим відпочинком для нього було слухання німецької і австрійської класичної музики; він любив народний спів. Тому не дивно, що серед його поезій є й такі, що присвячені Бетховену і Моцарту, видатному російському співакові родом з України Іванові Козловському.

Понад 150 віршів і прозових творів є у поетичному доробку Александра Цільке, статті стосовно історії і сучасного розвитку німецькомовної літератури в колишньому СРСР, у яких проглядається прямота і відвертість його характеру. Не всім це подобалось. Він прямо висловлював свої думки щодо художньої цінності окремих творів своїх колег. Так, коли у травні 1971 року літературний відділ газети «Neues Leben» провів анкету серед німецькомовних письменників Радянського Союзу стосовно художньо-естетичної цінності віршів двох молодих поетів Карла Вельца і Освальда Пладерса, то лише Александер Цільке дав їм негативну оцінку. Це призвело до охолодження відносин між керівництвом редакції газети і поетом: деякий час його вірші не друкували [17].

У 1981 р. у видавництві «Казахстан» вийшла книга вибраних поезій Александра Цільке під назвою «Ich blatterte im Buch meines Lebens» («Гортаючи в книзі мого життя»). Не всі його вірші були опубліковані.

Чиновна еліта в Москві постійно закидала поету, що він у своїх творах надто багато оспівує рідний край, сім'ю, родинне вогнище, природу. Із листування з Йоганном Варкентіном і Борисом Браніном, Зеппом Остеррайхером і Наталі Зінгер чітко простежується побажання вищепоіменованих літераторів, аби А. Цільке більше писав про перемоги соціалістичного способу життя, економічний і політичний розвиток держави, успіхи на ниві культури. Однак А. Цільке не міг іти на угоду зі своєю совістю, він не міг писати про успіхи соціалістичної культури, коли піддавалося нещадній критиці культурне надбання дореволюційного періоду чи то німецького, чи то російського народу, нищилося природа задля екстенсивного економічного розвитку, коли за рахунок великої кількості підприємств щороку зникали десятки рідкісних тварин і рослин, замовчувалися злочини сталінського періоду щодо етнічних меншин. Він не міг писати про економічні перемоги соціалістичного ладу, коли прогрес приходив у місто, а село залишалося далеко на узбіччі.

А. Цільке напам'ять знав багато творів класиків німецької літератури. Його учень Віктор Гайнц, який згодом став відомим німецьким літератором, згадував, що одного разу зустрів свого вчителя в лісі, і той сказав йому: «Ти чуєш цей шелест лісу, він заспокоює. Ліс має здатність знімати напругу, до того ж він – зелені легені міста. Його так завжди звали, але я хочу сказати, що не лише міста, але й також маленького села». І він прочитав напам'ять декілька творів Айхендорфа, Уланда, Мьоріке про ліс і значення природи для життя людини [18].

Серед неопублікованих творів поета можна знайти його власноручні підписи: за мотивами Гете, Гайне, Уланда. І свої вірші він також називав так, якими вони були у великих німецьких поетів: «Gefunden», «Ein Blumchen», «Die Liebe». Проте це були не переспіви творів відомих німецьких поетів, а власні ремінісценції на відповідну тему.

Він критично ставився до етнічних німецьких літераторів. Александер Цільке вважав, що вони мусять працювати над своєю поетичною вимовою, граматиною, долучатися до літературної німецької мови, вчитися її

багатству, вивчати і шанувати культуру своїх пращурів. З цією метою брав активну участь у письменницьких семінарах і симпозиумах, виступав по змозі на обласному телебаченні.

В неопублікованому вірші «Ich» («Я») поет порівнює себе з травинкою, із слабою стеблиною, захованою в тіні великих рослин; із зірваним листочком, що лежить на скелястому узвишші і тремтить, зітхаючи над своєю долею в «улюбленій» батьківщині; з самотньою краплиною, яку б'ють могутні хвилі, в них розпливається буття поета і його власне страждання. У цій поезії – весь його життєвий досвід, його становище в суспільстві, велич і нещастя народу.

Віктор Гайнц у своїх спогадах про Александра Цільке насамкінець робить висновок: «Кожна людина має якісь вади, і Александер Цільке, очевидно, не був вільний також від них, але саме йому, моєму першому вчителю, я зобов'язаний на все життя».

Ще одна його учениця Світлана Григорівна Качеровська, нині викладач Омського університету, згадує: «Я прийшла в середню сільську школу, коли мені було 11 років. Перше враження від Александра Емілійовича: сиве волосся, приязні очі і добра посмішка. Іноді ми сиділи перед будинком на лавці під кленами і говорили про літературу, про поезію, сперечалися про творчість Маяковського. Александер Емілійович не особливо цінував його поезію. Свої перші вірші я також приносила до нього. Я могла годинами сидіти в його бібліотеці, цьому ще невідкритому острові.

«Якщо в людині є Божа іскра, вона не повинна її гасити, а зобов'язана її роздмухувати», – сказав мені одного разу Александер Емілійович, і ці слова я не забуду ніколи в житті» [19].

Своїх семеро дітей А. Цільке також вивів у люди. Старший син Регінальд став доктором наук і професором Новосибірського університету, відомим на весь світ спеціалістом у галузі генетики. Інші діти: Герхард, Райнгольд, Вальдемар, Зігмунд, Леонід та Ірина, отримали добру освіту, і кожен обрав свій трудовий шлях – хто став вчителем, хто інженером, а хто залишився працювати в сільському господарстві, біля землі-го-

дувальниці, як це традиційно було звичним для німецьких переселенців.

Александер Цільке був дуже вимогливий до себе як до поета. Його син Райнгольд згадує, що батько не поспішав відправляти новий вірш до редакції газети. Довго тримав його в шухляді письмового столу, не раз переробляв. І лише через певний час вірш лягав на стіл редактора газети, який теж працював із твором, але редакторські правки, як правило, було незначними [20].

Теми для своїх поезій А. Цільке брав із навколишнього життя, їх йому підказували довколишня природа, історія, важливі події сьогодення. Якось, подивившись по телевізору комедійний фільм «Іронія долі, або З легкою парою», почувши прекрасну пісню «Запитав я у тополі», яка дуже йому подобалася, поет сів до столу і написав свій вірш, який назвав «Ich fragte» («Я запитав»). Але ж то була його власна вистраждана поезія, а не простий переспів російського вірша. Він ще очікує на своє дослідження й опублікування.

Уже в січні 1959 р. літературний консультант газети «Neues Leben» Франц Лоснitzer (Franz Loschnitzer) напише поету: «Усі надіслані Вами вірші або, в крайньому разі, більшість із них... будуть неодмінно опубліковані. Після всього сказаного, я думаю, нема сенсу говорити про те, що ми будемо очікувати від Вас з нетерпінням нових рукописів». Така схвальна оцінка багато значила для поета-аматора із сільської глибинки. На жаль, перший іменний поетичний збірник з'явився лише після смерті Александра Цільке [21].

Регіна, дружина А. Цільке, згадувала багато разів, як перед смертю, лягаючи в лікарню на операцію, він прийшов у свій кабінет, де лежали книги, аби попрощатися з ними. Відчував, що більше їх не побачить. Через тиждень Александра Цільке не стало. Це сталося 30 травня 1981 р. в селі Schontal (Новоскатівка). За його заповітом на могилі поставили простий гранітний камінь-обеліск, на якому викарбувані його ім'я, роки народження і смерті, а ще відкрита книга з трояндою [22].

Сім'я Александра Цільке розрослася, народилися десятки його внуків, правнуків і

праправнукув. Більшість із них мешкає в Німеччині, на своїй прадавній землі. Проте на сьогодні не відомо, чи став хтось із них поетом, наслідуючи долю відомого пращура. Відомо лишень, що один із далеких внучатих племінників Герхард Цільке видав 2007 р. в Омську збірку художніх творів «Wanderwege» («Шляхами мандрівок»).

Помер Александер Цільке в розквіті творчих сил і таланту. Якби не сталінські катівні і трудармійські гулаги, без сумніву, жив би довше, створив би багато поетичних шедеврів. Правоохоронні органи не повернули і його рукопис, присвячений історії етнічних німців, написаний Цільке у 30-х роках. Дружина пережила свого чоловіка майже на два десятки років.

Нині творчість етнічного німецького поета А. Цільке намагаються досліджувати окремі літературознавці в Росії та Німеччині. Створюються ілюстрації до його творів, поезії включаються до підручників німецької мови в російських школах. До сторіччя поета в Німеччині та Росії готується тематична виставка, присвячена його життю і творчості. Планується перевидання його творів, у нову збірку будуть також включені вірші, які ще не виходили у світ.

В Україні ця робота є першим серйозним дослідженням життя і творчості знаного етнічного німецького поета, нашого земляка.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. З власного архіву Вітренка В.В.
2. Там же.
3. Alexander Zielke. Ich blattere im Buch meines Lebens. – Nowosibirsk, 2000. – 192 S.
4. Там же; з власного архіву Вітренка В.В.
5. Там же.
6. Там же.
7. Reginald Zielke. Mein Leben unter Kommunisten. – Gottingen, 2008. – S. 9.
8. Ebenda. – S. 11.
9. Ebenda. Сергей Иванов-Штиллер. Хранитель семейной памяти // Bostorkum Express. – Bostorkum, 1997. – №. 11. – S.9.
10. Ebenda. – S. 11-13.
11. Качеровская С. Книга его жизни. // Культура. – № 3. – Омск, 2002. – С. 36.
12. З власного архіву Вітренка В.В.
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же.
17. A. Zielke. Verse im Kreuzfeuer. // Neues Leben. – Moskau, 1971. – N. 35. – S. 4 – 5.
18. З власного архіву Вітренка В.В.
19. Качеровская С. Книга его жизни. // Культура. – № 3. – Омск, 2002. – С. 37.
20. З власного архіву Вітренка В.В.
21. Цитується за: Качеровская С.... – С. 36.
22. З власного архіву Вітренка В.В.

Валентин ВІТРЕНКО,
Анна УДОВЕНКО

Періодичні видання етнічних німців Західної Волині в 20-х – 30-х роках ХХ століття

До 1914 р. на території Великої Волині мешкало близько 230 тис. етнічних німців [1]. З початком Першої світової війни в серпні 1914 р. царський уряд за ініціативою київського генерал-губернатора прийняв ряд законів, за якими волинські німці висилались углиб Російської імперії, а їх майно і землі переходили до державної казни. Унаслідок Першої світової, а згодом і громадянської воєн число волинських німців на Волині різко зменшилося. Хоча після пова-

лення царської влади, а згодом і влади Тимчасового уряду, етнічним німцям було дозволено повернутися на Волинь, значна їх частина померла у вигнанні або повернулася на прадавню батьківщину – в Німеччину.

Як відомо, за Ризьким мирним договором, що був підписаний 18 березня 1921 р. між радянською Україною та Білорусією з одного боку і Польщею з іншого, Західна Волинь, Західне Полісся та Східна Галичина, де мешкали етнічні німці, відійшли до Поль-

щі. З 1921 р. посилювався польський вплив на цих землях; офіційною державною мовою стала польська, православні храми перетворювалися на костіли, розпочалися переслідування й утиски української інтелігенції. Гонінь зазнавали і представники інших етнічних меншин, що висловлювали свою незгоду з обмеженням демократії та громадянських свобод щодо етнонаціонального розвитку, в тому числі й етнічні німці.

Полонізація Західної Волині, Західного Полісся та Східної Галичини посилювалася після травня 1926 р., коли до влади в Польщі прийшли правонаціоналістичні кола на чолі з Юзефом Пілсудським. Основна внутрішня політика на західноукраїнських землях польської держави була спрямована проти корінного населення – українців. Проте громадські організації німців Західної Волині та євангельсько-лютеранська церква також перебували під пильним оком польських чиновників. Польські поміщики і держава обмежували заняття сільськогосподарською діяльністю німецьких колоністів, які становили більшість серед етнічних німців Західної Волині, Західної Білорусії та Східної Галичини. Лише в 1927 р. на польському сеймі були прийняті закони, що дали змогу німецьким селянам вільніше працювати на своїй землі та продавати вирощену сільськогосподарську продукцію.

На цей час зміцнилася євангельсько-лютеранська церква, яка опікувалася відновленням майже 80 німецьких шкіл і десятків хорів, пісенних клубів, музичних оркестрів та інших культурних об'єднань німців.

У 1927 р. почалося видання щотижневої газети «*Wolhynischer Bote*» («Волинський посланець»). Про видання цієї газети можна знайти певні спогади у колишніх волинських пасторів Райнгарда Генке з Рожища та Гуго-Карла Шмідта, який працював у 30-х роках у євангельсько-лютеранській церковній окрузі Тучина і Рівного [2]. Проте для дослідників, що займаються проблемами культури етнічних німців, потрібно знати, що ксерокопії віднайденіх пресових видань німців Західної Волині можна також знайти в домашньому архіві пана Ніколауса Арндта, почесного голови історико-патріотичного товариства етнічних німців «Во-

линь», який мешкає у місті Візентайді (Нижня Франконія).

На час виходу першого номера часопису «Волинський посланець», що мав місце 3 квітня 1927 р. в Луцьку, у Західній Волині проживало близько 50 000 волинських німців, переважна більшість яких належала до євангельсько-лютеранської церкви. Відповідно з огляду на це ініціаторами випуску часопису були німецькі пастори в Західній Волині, що очолювали церковні округи. Серед них слід назвати Райнгарда Генке з Рожища, Альфреда Шьоне з Володимир-Волинського та Петера Сікору з Рівного. Активну допомогу редакції в підготовці матеріалів надавали дорослі члени сімей німецьких пасторів, а також вчителі шкіл у німецьких колоніях. Передплата газети на місяць коштувала 2 злотих 80 грошей, відповідно екземпляр газети у вільному продажу коштував 80 грошей. Для тих, хто отримувач газету за передплатою в Німеччині, плата щомісяця становила 60 пфенігів. Часопис розсилався також абонементам в Америку, де річна передплата на часопис коштувала 2 долари. Головним редактором часопису був пастор Альфред Кляйндінст з Луцька. Редакція газети розміщувалася в будинку по вулиці Паромській, 20. Редакція мала в банку свій розрахунковий номер 80078, куди бажаючі могли перераховувати гроші на підтримку видання. Часопис виходив розміром 1/2 розгорнутого друкарського аркуша.

У часописі щороку нумерувалися сторінки таким чином, що менше число розпочиналося на початку січня, а більше число було в кінці грудня; таким чином бажаючі могли зшивати всі екземпляри газети впродовж року, і в підсумку отримати річний збірник з пронумерованими сторінками від першого до останнього екземпляра.

На першій сторінці вгорі посередині вказувалася дата появи газети та її адреса; зліва – її порядковий номер за рік, а справа вгорі – черговий рік випуску. Усюди переважав готичний шрифт. Далі на першій сторінці йшла художня заставка – орнаментований квітами та листям малюнок з написом «*Wolhynischer Bote*» у правій верхній частині. На передньому плані малюнка –

постать німецького селянина, який іде за плугом, що його тягнуть двоє коней. Постать селянина-орача глибоко символічна: по-перше, вказується історична природа і характер діяльності німецьких колоністів на Волині (землероби); по-друге, вказується опосередковано, кому спрямована насамперед ця газета; по-третє, образ німецького колоніста-селянина асоціюється з тяжкою працею хлібороба, що є важливою життєвою цінністю, – це підкреслюється промінням вранішнього сонця, що розміщується зліва вгорі на малюнку. Символ плуга в руках селянина має також двоплановий характер: з одного боку, плуг підкреслює мирний характер важкої праці землероба; з іншого боку, він підкреслює буденність, повсякчасність і нетлінність хліборобської праці (вираз «перти плуга», з яким асоціюється ця картина, означає робити чесно свою справу до кінця, що б там не сталося). Образ пари коней підкреслює додатково такі риси німецького хлібороба-колоніста, як слухняність, витривалість, впертість у досягненні основної мети – отримання великого врожаю хліба, запоруки сімейного добробуту. Ця мета підкреслюється також символом борозни, яку прокладає плуг. Зліва на малюнку під сонцем – схематичний образ села з німецькою церквою (кірхою) – це символ не лише набожності німецького колоніста, але й знак того, що його мирна хліборобська праця заохочується Небесами (Богом). Картина розлогої ниви, що веде за горизонт, поширює уяву про тяжку працю хлібороба. Справа внизу на малюнку бачимо цвинтар з хрестами; ця картина символізує тяжкі страждання, яких зазнали перші німецькі землероби-поселенці. Саме тоді серед волинських німців побутував афоризм: «Перше покоління заробило собі смерть, друге покоління зазнало нужди, і лише третє було з хлібом».

Під заставкою напис «Evangelisches-lutherisches Gemeindeblatt fur Wolhynien» («Євангельсько-лютеранська общинна газета на Волині»). Ще нижче під двома тонкими лініями подано своєрідний імпресум, у якому подаються дані про членів редколегії, вартість часопису та розрахунковий номер банку. Про те, наскільки серйозно редак-

ційна колегія ставилася до свого завдання, свідчить зауваження: «Передрук оригінальних статей дозволяється лише з посиланням на джерела».

Ця заставка займала майже половину першої сторінки й була традиційною для всіх газет. Кожна газета складалася з 8 сторінок, де, окрім текстів, виділялися орнаментованими заставками заклик типу: «Wolhynier, ihr musst den «Wolhynischen Boten» halten und lesen. Das ist euer Blatt!» («Німці-волиняни, ви мусите мати й читати «Волинського посланця. Це ваша газета»); назви рубрик типу «Kirchliche Umschau» («Церковний огляд»), «Wochenschau» («Тижневий огляд»), «Genossenschaftswesen» («Розвиток товариств») тощо. Статті супроводжувалися малюнками та фотографіями з підписами. У кожній газеті були орнаментовані уривки з молитов, висловлювання з Біблії, вірші на релігійно-моральну та краєзнавчу тематику, а також реклама. Статті та вірші підписувалися повним прізвищем та ім'ям автора (для прикладу вірш «Zur Heimat hin!», підписаний Gustav Schueler) або літературним псевдонімом, що складався як з повного прізвища та імені, так і з їх початкових букв (для прикладу вірш «Lied der Deutschen in Wolhynien» підписаний Густавом Тичковським ініціалами G.T-i).

У кожному номері газети декілька сторінок відводилося релігійній освіті: друкувалися невеликі проповіді та молитви, релігійні розповіді для батьків і їхніх дітей, нарис з розвитку євангельсько-лютеранської церкви в Німеччині та на Правобережній Україні, зокрема на Волині. Друкувалися також етнографічні матеріали, що містили описи побуту та культури німецьких колоністів, їхні спогади про ті чи інші події, а також уривки архівних матеріалів про історію волинських німців. Нерідко вміщувалися матеріали про життя етнічних німців у Росії, Польщі, Галичині, на Буковині, а також у Криму й радянській частині України. Газета також подавала актуальні політичні матеріали про суспільну та економічну ситуацію в Німеччині, у Радянському Союзі, в окремих країнах Європи та світу. Публікувалися статті про стосунки німецького населення з польською владою Західної

Волині, розглядалися цікаві події буденного життя, пов'язані не лише з німцями, але й з корінним населенням краю. Публікувалися звіти про місіонерські подорожі пасторів Волиню, давалися поради щодо ведення сільського господарства: землеробства, садівництва, тваринництва, бджільництва та пов'язаних із сільським господарством різних видів промислів. Також публікувалися матеріали про стан і розвиток освіти, культури, економіки та подавалася всіляка реклама.

Для прикладу можна проаналізувати зміст газетного матеріалу за жанром у декількох номерах «Волинського посланця». Так, на другій сторінці третього номера газети за 1935 р. надруковано проповідь пастора Бляурозена «Aber nicht aus dem Alten Testament» («Але не зі Старого Заповіту»). Тут же розміщений в орнаментованому кліше вірш Хульди Блох «Bekentniss» («Визнання»). На третій сторінці, присвяченій дітям, під рубрикою «Sonntagsgrus fürs Kinderherz» («Недільне вітання для дитячого серця») вміщена невелика проповідь для дітей «Glückliche Stunden» («Щасливі години») та байка автора Прідча «Der Fuchs und der Hahn» («Лис і півень»), а також маленький вірш Ріхарда Шмідта «Winterliche Spatzenbitte» («Прохання горобця взимку»). Цікаво, що поруч із матеріалами, що містять відверто релігійні мотиви, є матеріали з елементами україно-волинського фольклору, що закінчуються відомою сентенцією.

Четверта сторінка містить огляд політичних новин впродовж тижня у вигляді добірки невеликих компактних повідомлень із наведенням конкретних фактів. Дві наступні сторінки займає досить велика краєзнавча стаття «Bei deutschen Bauern in Kongrespolen» («У німецьких селян в Конгрес-Польщі»), де розповідається про традиційний побут німецьких колоністів і їхній спосіб життя. Шоста сторінка тижневика знайомить читача з новинами деяких релігійних громад євангельсько-лютеранської церкви на Волині. Тут же подані лікарські поради щодо профілактики грипу та застудних захворювань, а також даються настанови бджолярам щодо їхнього рераменту; автор знайомить бджолярів із зимівлею

бджіл у вулику.

Сьома сторінка містить нарис про події громадянської війни на Поволжі у 1919-1923 рр.; велика увага приділяється виступам етнічних німців Росії проти більшовицької диктатури. У статті аналізуються причини голоду, внаслідок чого померло дуже багато людей, серед яких близько 200 000 етнічних німців. Восьма сторінка присвячена традиційним німецьким святкам, широко розповсюдженим серед етнічних німців узимку, наводиться перелік книг німецькою мовою, які висвітлюють питання походження та особливостей святкування німцями релігійних і народних свят. На цій сторінці наводяться практичні поради господарям щодо роботи в саду в зимовий період, а внизу публікується невеликий імпресум.

У наступному номері подається вірш українського поета Івана Франка німецькою мовою «Gnade ist alles» («Милість – це все»), що супроводжується малюнком. У цьому ж номері публікується стаття-огляд про особливості побуту етнічних німців у Галичині.

У п'ятому номері подано вірш Івана Франка «Nur einer» («Лише один») взятий у орнаментоване кліше. Тут же подається історичний нарис «Quer durch Polen» («Через усю Польщу») та наводяться прислів'я місцевих селян німецькою мовою. Редакція газети звертається до читачів у вигляді низки порад, що треба робити на цьому етапі суспільного розвитку.

Шостий номер газети публікує велику краєзнавчу статтю німецького вчителя з Волині Хуго Хільшера «Bilder aus dem Leben der deutschen Wolhyniens» («Замальовки з життя німців Волині»), продовження якої є в інших номерах газети. У цьому ж номері подано вірш етнічного волинського поета Густава Тичковського «Mein Heimatland» («Мій рідний край»), який покладений на музику волинським кантором Евальдом Вайсом; надруковано ноти пісні. Газета знайомить читачів із конференцією волинських пасторів Західної Волині, що відбулася в містечку Рожище, а також друкує поради щодо підготовки весняно-польових робіт узимку.

Географія опублікованого матеріалу, його

зміст, розміщення і оформлення свідчать про те, що редакція газети працювала на достойному професійному рівні того часу. Вона аналізувала читацькі листи, постійно давала на них відповіді, проводила зустрічі з читачами, інформуючи про свою діяльність і враховуючи їхні запити. Спогади членів редакції «Волинського посланця», опубліковані ними в повоєнний час, свідчать про те, що газета мала аудиторію не лише серед етнічних німців Волині, але й також у Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Румунії (Буковина), у Сполучених Штатах, Канаді, Аргентині та Бразилії, де мешкала значна кількість німецьких емігрантів, вихідців із Волині. Тижденьник проводив велику просвіт-

ницьку роботу, знайомлячи етнічних німців з історією, побутом і культурою корінного населення Волині. Проте з приходом до влади в Німеччині на початку 1933 р. нацистської партії, очолюваної Адольфом Гітлером, газета не уникнула політичної заангажованості та кон'юнктури, що було однією з причин подальшого припинення її видання.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Arndt Nikolaus. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – Wurzburg: Kraft, 1994. – S.1.
2. Schmidt Hugo-Karl. Die deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinden in Wolhynien. – Shitomir, Verlag «Wolhynien», 1998. – 132 s.
3. Wolhynischer Bote. – Luzk, 1935. – № 3.

Олена ВОВЧУК,
Ірина САЦКІВ,
Андрій КОРЧАК

Пам'ятні хрести, фігури та каплички села Білявці

Ідея проведення цього дослідження виріла під час проходження літньої практики учнями 6-х (10-х) класів Бродівської гімназії ім. І. Труша в травні-червні 2009 р. Саме тоді учениці 6-А (10) класу Олена Вовчук, Ольга Сас та Марія Паньковецька під керівництвом учителя історії Вовдзі Мар'яна Петровича вирішили дослідити історію пам'ятних хрестів, фігур та капличок села Білявці. Отримавши в Бродівському історико-краєзнавчому музеї підкріплення фотографіями перелік відповідних пам'яток, дівчата здійснили кілька поїздок в Білявці з метою опитування місцевих жителів. Результати польових досліджень було представлено

при захисті практики в червні 2009 р. Проте, після суттєвих зауважень висунутих учителями гімназії та працівниками музею дану роботу було вирішено доопрацювати

№1. Хрест на сільському кладовищі. Можливо саме він стояв поблизу обійстя родини Сацьків на Фуїнках. 10 травня 2009 р.
Фото А. Корчака

та довести до логічного завершення. Для цього було проведено повторне опитування жителів села, в якому також взяла участь гімназійний учитель англійської мови, жителька Білявці Ірина Вікторівна Сацьків. Мистецькі описи пам'яток зробив працівник музею Андрій Михайлович Корчак. Усе це було скомпоноване в окрему статтю, яку й представляємо увазі читачів.

№ 1. Хрест. Був розміщений на роздоріжжі, в південній частині села, яка називається Фуїнки, біля об-

ійстя родини Сацьківих. У кін. 1960-х рр. його знесли військові, оскільки їх вантажівки, що їхали на ракетну базу поблизу Лешнева, не могли тут повернути. За словами жительки Білявців Ганни Сацьків, пам'ятник був подібним до іншого, що стоїть біля господарки Наталії Хміляр (№ 12), і його перевезли на сільське кладовище [4].

При обстеженні нового цвинтаря нами було виявлено хрест і постамент, які, вважаємо, є частинами згадуваного вище пам'ятника. На користь нашого твердження можуть свідчити такі факти: 1) пам'ятник складається з чавунного хреста і постаменту; 2) остання деталь ідентична постаменту пам'ятника біля господарки Наталії Хміляр (№ 12); 3) хрест відламаний від постаменту і стоїть припертий до нього, 4) кам'яний постамент стоїть між новими похованнями і немає даних, що свідчать про відносно недавнє перенесення частин пам'ятника на це місце; 5) крім того, постамент нещодавно побілений вапняним розчином, тож за пам'ятником доглядають.

Пам'ятник має такий вигляд: чавунне Розп'яття оздоблене рослинним орнаментом, верх та рамена хреста прикрашені пальметами, вгорі Розп'яття на декоративній таблиці зображено напис: «*I.N.R.I.*» (Iesus Nazareus, Rex Iudaeorum (лат.) – Ісус Назарей, цар іудеїв). Під фігурою розп'ятого Христа поміщено медальйон, обрамлений вінком зі стрічками. В основі хреста зображення каплички зверху прикрашають два пуття. Дитя справа має келих у руці, що символізує віру, зліва тримає вінок зі збіжжя – символ надії. Прямокутний постамент має дві частини: нижня – у формі квадратного блока зі зрізаним профільованим завершенням, верхня – у формі звуженого до верху прямокутного блока обрамленого вгорі фризом і завершеного простим карнизом. Постамент накритий прямокутною плитою з ромбоподібним завершенням.

№ 2-а. Капличка на Фуїнках. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 2-б. Фігура Покров Пресвятої Богородиці в капличці на Фуїнках. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 2. Капличка Матері Божої. Розміщена в північно-східному куті роздоріжжя, в південній частині села, яка називається Фуїнки. Її поставив селянин Степан Миськів, на прізвисько Филя, в 2000 р. Таким чином він хотів подякувати Матері Божій за своє одужання [5]. Пам'ятка являє собою невеличку півциркульної форми муровану з білої цегли споруду з двома вікнами, перекриту шоломоподібним, двохярусним бляшаним куполом, завершеним металевим хрестом. Над входом (дверима) до каплички дах виконаний у формі півциркульного фронтона з бляшаним піддашшям. У середині пам'ятки поміщена фігура Покрови Пресвятої Богородиці, а за нею ікона «Свята Родина». Капличка має дерев'яну огорожу. При вході стоять два цегляні пілони, завершені невеликими кулями з декоративними оздобами, увінчані хрестами.

№ 3. Фігура Матері Божої Святого Рожанця. Розміщена в південній частині села, яка називається Фуїнки, на обійсті Дмитра Семенюка на прізвисько Федорів. Коли розпочалось нищення фігур і хрестів радянською владою, цей господар близько 1977 р. переніс її з долини, що неподалік, до себе на подвір'я [4; 5]. Пам'ятник виконаний з каменю, побілений вапняним розчином. Являє собою фігуру Матері Божої, яка стоїть, склавши в молитві руки, на круглій підставці. Вона аналогічна фігурі Матері Божої Святого Рожанця біля церкви (№ 6). Поміщений на триярусній ступінчастій ос-

№ 3. Фігура Матері Божої Святого Рожанця на обійсті Дмитра Семеника. 10 травня 2009 р.
Фото А. Корчака

№ 4. Хрест на обійсті Василя Штурмая. 10 травня 2009 р.
Фото А. Корчака

нові, споруджені з плоских квадратних плит, прямокутний постамент складається з двох частин. Нижня частина у формі квадратного блока зі зрізаним профільованим завершенням та внутрішнім зі зрізаними кутами полем для напису на фронтальній стороні. Верхня – у формі прямокутного стовпа з зображенням в півциркульній ніші на фронтальній стороні плоским рельєфом Матері Божої Болісної на половину зросту. Стовп завершується карнизом, який з фронту і тилу переходить у трикутні фронтони. Накритий постамент плоскою квадратною плитою, яка з чотирьох сторін переходить у трикутні фронтони, що цілком гармоніюють з карнизом.

№ 5. Хрест біля Польської вулиці. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 4. Хрест. Розміщений у південно-західній частині села на обійсті господаря Василя Штурмая на прізвище Копачинський, який близько 1965 року переніс хрест на своє обійстя з Головної вулиці [4]. Являє собою хрест на плоскій двох'ярусній квадратній підставці, верх та рамена якого мають трилисте завершення. На хресті є випуклий рельєф розп'ятого Ісуса Христа. Уміщений на триярусній ступінчастій основі, споруджений із плоских квадратних плит. Пря-

мокутний постамент складається з трьох частин. Нижня частина – у формі невисокого квадратного блока. Середня – у формі звуженого доверху прямокутного постаменту. Верхня нагадує капітель, оздоблений геометричними фігурами у формі ромбів і трикутників, які в сукупності нагадують народний орнамент.

№ 5. Хрест. Розміщений у південно-західній частині села на городі в Ганни Варава (Олесевої) біля Польської вулиці, куди був перенесений з вигону. Фундований Яковом Осінчуком у 1909 р. [3]. Пам'ятка являє собою лите чавунне Розп'яття, оздоблене орнаментом. Верх та рамена хреста прикрашені пальметами. У центрі – «Gloria» («Слава») у вигляді сонячного проміння та фігура розп'ятого Спасителя. Під фігурою Христа поміщено медальйон, обрамлений вінком. З обох боків основи хреста вмонтовані в підставку невеличкі колони з капітелями, з'єднані між собою спеціальною поперечною планкою і прикрашені зверху декоративним орнаментом, який нагадує фронтон. Дерев'яний прямокутний стовп, поміщений на бетонній квадратній основі, декорований знизу та зверху 8-ма дерев'яними півциркульними пластинами.

№ 6. Фігура Матері Божої Святого Рожанця. Стоїть перед входом до церкви. Пам'ятник виконаний з каменю, являє собою фігуру Матері Божої, яка, склавши в молитві руки, стоїть на двох'ярусній підставці,

№ 6. Фігура Матері Божої Святого Рожанця. Давній цвинтар біля церкви. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

верхня частина якої має круглу форму. Поміщений на квадратній пласкій основі постамент складається з трьох частин. Нижня частина у формі квадратної плити зі зрізаним завершенням. Середня – у формі невеликого квадратного блока з профільованим завершенням та з фрагментом різьбленого вглиб напису на фронтальній стороні: «ПАРОХІЯНИ † Р.Б.1900». Верхня – імітація каплички, хрестову форму якої підкреслюють спеціальні заглиблення з чотирьох вертикальних країв. Чотири сторони каплички завершуються трикутними фронтонами з двосхилим дахом. На її

№ 7-а. Символічна могила героїв. Давній цвинтар біля церкви. 30 серпня 2009 р. Фото А. Корчака

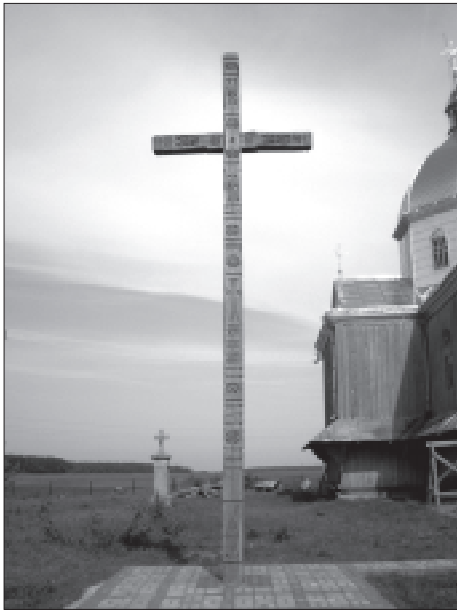

№ 7-б. Таблиця на символічній могилі героїв. Давній цвинтар біля церкви. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

фронтальній стороні в півциркульному внутрішньому полі зображено плаский рельєф Богородиці з Дитям на половину зросту (Hodegetria – лат.). На лівому торці різьблений углиб напис: «ПОДЪ ТВОЮ МИЛОСТЬ ПРИБЭГАЕМЪ БОГОРОДИЦЕ ДЭВО». З тилу аналогічне зображення св. Миколая. На правому торці аналогічної форми напис: «РАДУЙСЯ НИКОЛАЕ ВЭЛИКИЙ ЧУДОТВОРЧЕ». Нині пам'ятник пофарбований у голубий колір.

№ 7. Символічна могила героїв. Розміщена в південно-західному куті церковного подвір'я при головній вулиці села. На штучно насипаному кургані встановлений високий залізний хрест, що своїм забарвленням імітує хрест з березового дерева. Зі східного боку кургану вміщено бетонну таблицю, пофарбовану в голубий колір, на якій зображено тризуб завершений хрестом. Угорі таблиці вказані дати: «1918» і «1938», внизу напис: «Борцям за волю України. Поновлено в 1990 р.». Як бачимо, таблиця походить від попереднього пам'ятника, який принаймні до 1953 р. стояв у північно-західному куті роздоріжжя з північного боку церковного подвір'я [4].

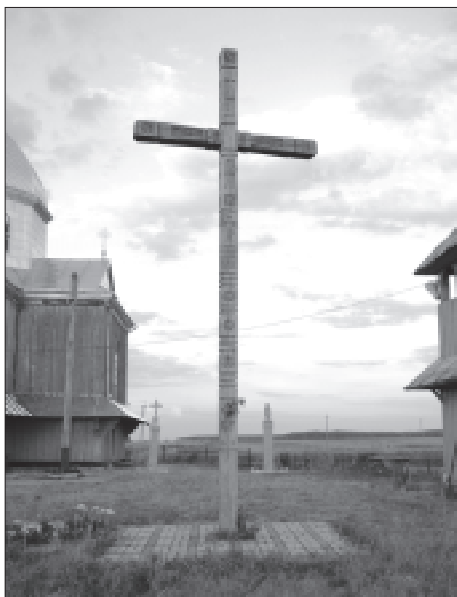
№ 8. Пам'ятний хрест. Розміщений на північний захід від входу до церкви. Високий дерев'яний хрест, орнаментований різьбою. Встановлений замість старого зітлілого хреста, який стояв в іншому місці.

№ 8. Пам'ятний хрест. Давній цвинтар біля церкви. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 9. Пам'ятний хрест. Розміщений на південний захід від входу до церкви. Являє собою високий дерев'яний хрест, орнаментований різьбою. Встановлений замість старого зітлілого хреста, поставленого на честь перебування в селі місіонерів.

№ 10. Пам'ятний хрест. Розміщений з південної сторони церкви. Являє собою високий дерев'яний, зі спеціальним металевим кріпленням та бетонною квадратною основою хрест. У центрі пам'ятника вміщено невеличку металеву фігуру розп'ятого Ісуса Христа, накриту зверху напівкруглим декоративним бляшаним дашком. Нижче напис: «1000 річчя хрещення РУСИ †1989 рік».

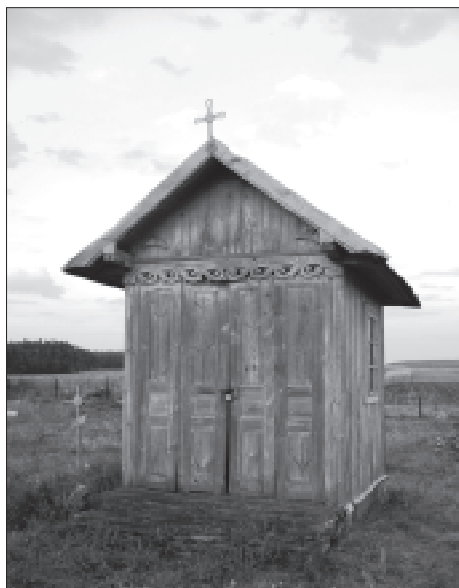
№ 9. Пам'ятний хрест. Давній цвинтар біля церкви. 30 серпня 2009 р. Фото В. Ульянова

№ 10. Пам'ятний хрест на честь 1000-ліття хрещення Русі. Давній цвинтар біля церкви. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 11. Капличка. Розташована з південної сторони від церкви, за похованнями. Являє собою невелику прямокутної форми дерев'яну споруду з двома вікнами, перекриту бляшаним трисхилим дахом. До верхівки даху з фасадної сторони прикріплено металевий хрест. Над входними дверима, нижня частина фациату оздоблена декоративною дерев'яною різьбою.

№ 12. Хрест. Пам'ятка поставлена на перехресті в західній частині села біля господарки Наталії Хміляр, як оберіг від нечистої сили. Фундована Онуфрієм Гнатовичем Сацьківим у 1920 р. [2]. Являє собою лите

№ 11. Капличка. Давній цвинтар біля церкви. 30 серпня 2009 р. Фото В. Ульянова

№ 12. Хрест біля господи Наталії Хміляр.
10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

чавунне Розп'яття, оздоблене рослинним орнаментом. Верх та рамена хреста прикрашені пальметами. У його центрі, в «Gloriae», зображений напис: «INRI». Під фігурою Христа поміщено медальйон, обрамлений вінком. Нижче, основу хреста прикрашає зображення Матері Божої Болісної в капличці, конструкція якої повністю складається з рослинного декору. Ззаду хрест підтримує спеціальне дугоподібне кріплення, з'єднане з постаментом. Поміщений на триярусній ступінчастій основі, споруджений з плоских квадратних плит, кам'яний, побілений вапняним розчином, прямокутний постамент складається з двох частин. Нижня частина у формі квадратного блока зі зрізаним профільованим завершенням. Верхня – у формі звуженого доверху прямокутного блока, обрамленого вгорі фризом і завершеного простим карнизом. Постамент накритий прямокутною плитою з ромбоподібним завершенням.

№ 13. Капличка. Розташована в західній частині села біля господарки Осінчуків. Відома, принаймні, з 1920-30-х рр. Поставлена громадою села Білявці в пам'ять про скасування панщини [6]. Капличка являє собою

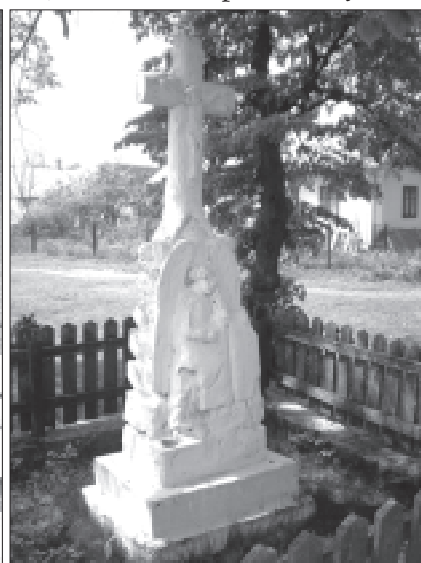
№ 13-а. Капличка біля господарки Осінчуків.
10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

невелику прямокутної форми дерев'яну споруду з двома вікнами, перекриту бляшаним триспадовим дахом. Фасад у формі відкритого ганку з фаціатом, нижня частина якого оздоблена декоративною дерев'яною різьбою. До верха даху, з фасадної сторони, прикріплено металевий хрест з півмісяцем. У середині каплички поміщені статуя Ісуса Христа Болісного, менша за розміром скульптура Діви Марії Непорочно зачаття (Immaculata – лат.) та образ Матері Божої з Дитям на задній стіні.

№14. Пам'ятний хрест. Розміщений у західній частині села хрест На Піску. Був поставлений в 1909 р. після відправи маївки на цьому місці, в пам'ять про відміну пан-

№ 13-б. Фігури Ісуса Христа Болісного та Діви Марії Непорочно зачаття. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 14. Хрест На Піску.
10 травня 2009 р.
Фото А. Корчака

щини [2]. Пам'ятник виконаний із каменю та бетону. Являє собою хрест у вигляді зрізаного зверху стовбура натурального дерева та приєднаних до нього балок (рамен) (*cruх florida* – лат. (квітучий хрест) або *arbor crucis* – лат. (дерево хреста)) – символ дерева життя з випуклим рельєфом розп'ятого Спасителя. Поміщений на двох'ярусній ступінчастій основі, споруджений з плоских квадратних плит, прямокутний постамент має форму кладки з дикого каменю. Його лицева сторона практично на всю площину представлена рельєфом ангела з розкритою книгою, під яким є невелике довгасте зі зрізаними кутами внутрішнє поле для напису.

№15. Фігура Матері Божої Святого Рожанця. Стоїть у північній частині села Кут на перехресті біля старої школи, як оберіг від нечистої сили [4], відновлена. Пам'ятник виконаний з каменю, являє собою фігуру Матері Божої, яка склавши в молитві руки, стоїть на підставці у формі трилиста. Поміщений на триярусній ступінчастій основі (нижній ярус якої має значні пошкодження), споруджений з плоских квадратних плит, прямокутний постамент складається з трьох частин. Нижня, найширша частина у формі квадратного блока. Середня, вужча – у вигляді прямокутника.

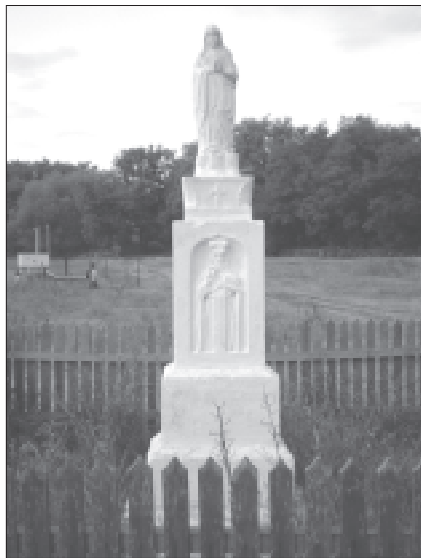
На фронтальній стороні середньої частини постаменту, у внутрішньому полі півциркульної форми, барельєфне зображення Святого Миколая, через що в народі

фігуру називають за цим іменем [6]. На правому торці аналогічне зображення святої, ймовірно Параскеви П'ятниці або Теклі, на лівому торці – святого, ймовірно Василя Великого. З тилу різьблений углиб напис: «Фондатори **Всилий Штурмай** и **Ксенія Заозірна 1906**». Це були рідні брат і сестра (За усним переказом, фігуру святого Миколая збудував селянин Григорій Заозірний, свекор Ксенії Заозірної [6]). Горішня, найменша частина постаменту у вигляді корони із зображеними з чотирьох сторін хрестами.

№16. Надмогильна фігура Матері Божої Святого Рожанця. Розміщена на півночі села в Куті навпроти Іванькової вулиці, біля господарки селянина Ферлевича. Виконаний з каменю пам'ятник встановлено на могилі утоплених дітей селянина Петра Мисана (дітей не дозволили поховати на кладовищі) [4; 6]. Являє собою фігуру Матері Божої, яка стоїть, склавши в молитві руки, на прямокутній підставці. Поміщений на триярусній ступінчастій основі, спорудженої з плоских квадратних плит, прямокутний постамент складається з двох частин. Нижня частина у формі квадратного блока зі зрізаним профільованим завершенням. Середня – у формі звуженого доверху прямокутного стовпа з внутрішнім полем для напису внизу фронтальної сторони. Збереглись окремі частини тексту: «...Марія Яцій жена Луки ... 35». За спогадами місцевих жителів, ця жінка була близькою родичкою Петра Мисана [4]. Очевидно, саме вона є фундатором пам'ятника. Стовп завершується карнизом, який з фронту і тилу переходить у трикутні фронтони. Накритий постамент плоскою квадратною плитою, яка з чотирьох сторін також переходить у трикутні фронтони, що цілком гармоніюють з карнизом.

жителів, ця жінка була близькою родичкою Петра Мисана [4]. Очевидно, саме вона є фундатором пам'ятника. Стовп завершується карнизом, який з фронту і тилу переходить у трикутні фронтони. Накритий постамент плоскою квадратною плитою, яка з чотирьох сторін також переходить у трикутні фронтони, що цілком гармоніюють з карнизом.

№17. Пам'ятний хрест. Стоїть у центральній (старій) ділянці сільського кладовища. Пам'ятник являє собою невеликий, литий, чавунний квад-

№ 15. Фігура Матері Божої Святого Рожанця в Куті. 30 серпня 2009 р. Фото В. Ульянова

№ 16. Надмогильна фігура Матері Божої Святого Рожанця біля господи Ферлевича. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 17. Пам'ятний хрест, освячений під час закладення нового кладовища в Білявцях у 1874 р. Нове сільське кладовище. 10 травня 2009 р. Фото А. Корчака

№ 18. Пам'ятний хрест. Нове сільське кладовище. 30 серпня 2009 р. Фото В. Ульянова

ратний хрест, який складається з трьох накладених одна на одну частин – самого хреста, оздобленого з двох сторін орнаментом, «Gloriae» та внутрішнього маленького хреста. Зверху конструкції зберігся фрагмент розгорнутої стрічки з написом: «INRI». Поміщений на двох'ярусній основі прямокутний стовп складається з трьох частин. Нижня частина у формі невисокого квадратного блока зі зрізаним завершенням. Середня – у формі прямокутного стовпа, оздобленого вгорі фризом. На фронтальній стороні у внутрішньому полі вирізьблено вглиб напис, який частково пошкоджений кулями під час війни: «Громада Б'ялєць соор^уживъ Рок^у 1874 Святій Крестъ зъ подьставою камънною на [н]овій Ц[мен]таръ на хвал^у Бож^у и для [спа]сенгя в[сѣхъ] на томъ Цментар^у лежащихъ». Бічні сторони стовпа також мають внутрішні поля, але без написів. Постамент накритий прямокутною плитою зі зрізаними верхнім та нижнім завершеннями. Останнє виконує функцію карниза.

№18. Пам'ятний хрест. Розміщений у центральній (старій) ділянці кладовища. Пам'ятка зрушена з місця і розділена на дві частини – хрест і стовп, які оперті до дерева. Хрест виконаний з металевих труб, оздоблений декоративними кованими спіралями. У центрі хреста поміщена виготовлена з

бляхи «Gloria» («Слава»), нижче невелика фігура розп'ятого Ісуса Христа. Вище «Gloria» прикріплена вузька розгорнута стрічка з написом: «INRI». Високий, дерев'яний стовп має ромбоподібне, декороване в нижній частині завершення, оббите бляхою. Ззаду стовпа виступає металеве кріплення для підтримки хреста.

№19. Хрест. Стояв у полі, на перехресті, у півдорозі між сільським кладовищем та Шнирівським поворотом. Пам'ятник був кам'яним хрестом, встановленим на насипі. Його було зруйновано в часи утворення колгоспу. Ймовірно, що хрест перевезли на сільське кладовище [4].

№20. Хрест. Відновлений селянкою Юлією Штурмай у 1995 р. [1]. Стоїть навпроти повороту на Шнирів при дорозі, яка веде до Лешнева в урочищі Подоляни. Пам'ятка виконана з каменю в формі, характерній для наших земель в період 1900 – поч. 1920-х рр. Являє собою хрест з випуклим рельєфом розп'ятого Ісуса Христа. Верх та рамена хреста мали трилисте завершення, яке збереглося тільки вгорі пам'ятки. Поміщений на чотириярусній ступінчастій основі, споруджений з плоских квадратних плит. Прямокутний постамент складається з двох частин. Нижня частина у формі невисокого квадратного блока зі зрізаним профільованим завершенням. Верхня – у формі звуженого доверху прямокутного стовпа,

№ 20. Хрест при повороті на Шнирів.
30 серпня 2009 р. Фото В. Ульянова

обрамленого вгорі фризом, із зображенням на фронтальній стороні в півциркульному внутрішньому полі пласким рельєфом Матері Божої Болісної вполовину зросту. Закінчення стовпа набуває форму прямокутної плити зі зрізаними верхнім та нижнім профільованим завершеннями. Останнє виконує функцію карниза.

№21. Пам'ятний хрест. Розміщений з правого боку від повороту на Білявці при дорозі, яка веде до Лешнева. Спочатку хрест був дерев'яним, а потім на цьому місці встановили кам'яну пам'ятку, присвячену боротьбі з алкоголізмом [1]. За незалежної України пам'ятник відновив селянин Степан Миськів на прізвисько Филя [4]. Однак хрест отримав уже іншу присвяту. Про це свідчить напис на постаменті: «† 2000-річчя РІЗДВА ХРИСТОВОГО ПАРАФІЯНИ с. БІЛЯВЦІ 1999 †». Пам'ятка виконана з каменю та бетону в стандартній формі, характерній для наших земель в період кінця 1930 – початку 1950-х років. Являє собою хрест на пласкій квадратній підставці, верх та рамена якого мають трилисте завершення. На хресті є випуклий рельєф розп'ятого Ісуса Христа. Розміщений на пласкій квадратній основі прямокутний постамент складається з чотирьох частин. Нижня, найширша частина у формі плаского квадрата зі зрізаними вертикальними краями. Друга – вужча, також у формі плаского квадрата. Третя – у формі невисокого квадратного блока з різьбленим углиб вищенаведеним написом у внутрішньому полі на фронтальній стороні. Вер-

хня – у формі звуженого догори прямокутного стовпа, завершеного фризом та капітеллем у вигляді корони. На її фронтальній стороні наявний випуклий рельєф Матері Божої з Дитям у капличці.

Як висновок можна сказати наступне. Пам'ятні хрести та фігури с. Білявці є доволі скромними та типовими, що характерно для регіону Малого Полісся. Простими вони також виглядають і в порівнянні з оригінальними надгробками сер. XVIII – XIX ст. на цвинтарі біля церкви та сільському кладовищі. З описаного 21 пам'ятника існує 20. Тринадцять – це пам'ятні хрести. Чотири пам'ятники такого типу виконані з каменю (№№ 4, 14, 20, 21), три виліті за певними стандартами з чавуну в спеціальних майстернях на поч. XX ст. (№№ 1, 5, 12). Хрести що на сільському кладовищі (№№ 17, 18), також зроблені з металу, але мають цілком інші форми. Три високі хрести, що стоять біля церкви, виконані повністю з дерева (№№ 8, 9, 10), лишень хрест на символічній могилі героїв з заліза (№ 7). Усі білявецькі фігури є практично однотипними статуями Матері Божої Святого Рожанця (№№ 3, 6, 15, 16). Найбільш цінними в мистецькому плані можна вважати постаменти пам'ятного хреста, освяченого під час закладення нового кладовища в Білявцях у 1874 р. (№ 17), та фігуру Матері Божої на церковному подвір'ї (6).

№ 21. Хрест при дорозі яка веде до Лешнева. 10 травня 2009 р.
Фото А. Корчака

Сучасного походження хрести та фігури №№ 7, 8, 9, 10, 21. Оригінальними та са-
мобутніми пам'ятками є дві дерев'яні кап-
лички (№№ 11, 13). Мурована капличка (№
2) сучасного походження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голіновський Василь Іванович 1936 р.н. Житель с. Білявці.
2. Грицишин Михайло 1960 р.н. греко-католицький священик с. Білявці.
3. Кіт Микола Петрович. 1932 р.н. Житель с. Білявці.
4. Сацьків (Сеник) Ганна Панасівна 1934 р.н. Жи-
телька с. Білявці.
5. Семенюк Дмитро Фількович. 1937 р.н. Житель с. Білявці.
6. Яшун Василь Якович. 1937 р.н. Житель с. Білявці.

Олексій ВОЙТЮК

Дорогобузький замок литовсько-польської доби

(За матеріалами розкопок Ю. М. Нікольченка у 70-х

В історії Дорогобужа можна виділити два періоди розвитку міста. Перший відносять до епохи Київської Русі, другий – до литовсько-польської доби.

Перша згадка про Дорогобуж належать до 1084 р., коли великий київський князь Всеволод Ярославич дає місто Давиду Ігоровичу, внукові Ярослава Мудрого. Проте місто виникло раніше, згадка про нього є також у «Правді Ярославичів», у зв'язку з київським повстанням 1068 р. [8, 5].

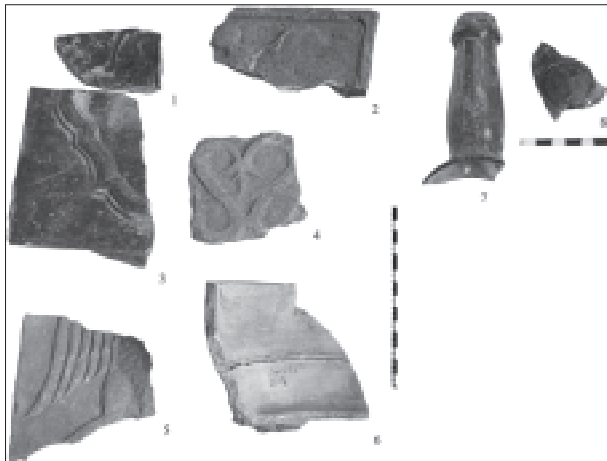
Дорогобуж належить до того типу міст, котрі в період Київської Русі активно розвивались, а в середині XIII ст. зазнають руйнувань ординцями і стають селами. У XV ст. починається їх нове відродження, а в XVI ст. вони знову стають містами, це ж стосується Дорогобужа [2, 28]. Так стверджує О. Фотинський, який у своїй книзі вказує, що 4 листопада 1371 р. Вітовт і Ягайло в Луцьку дають Федору Даниловичу Острозькому грамоту, котра підтверджує спадковість його володінь. Хоча тут і не згадується Дорогобуж, але, на думку О. Фотинського, Дорогобуж уже тоді належав Острозьким [12, 53].

Але тільки 20 грудня 1514 р. король Сигізмунд I дає князю К. І. Острозькому привілей на «своє помістя Дорогобуж» і на утримання замку. Окрім того, встановлювалися однокордні торги по середах і п'ятницях і семиденний ярмарок «під день Успіння».

1 травня 1518 р. і 1 квітня 1527 р. цей привілей підтверджується [12, 53]. Це саме стверджує А. Заяць з посиланням на литовську метрику, де вказується, що Сигізмунд I надає князю К. І. Острозькому у володіння Дорогобуж з монастирем Діви Марії із прилеглими селами й дозволяє осадити місто [2, 43]. Але варто зазначити, що ще 1501 р. Дорогобуж отримав привілей на проведення щорічного ярмарку [2, 44].

Також за привілеєм 1514 р. місту надається право магдебурґії (це вказується в архіві Сангушків) [2, 97]. Магдебурзьке право передбачає самоуправління й утворення власного кримінального суду, але це право стосується державних міст. У той час як у приватновласницьких містах, подібних до Дорогобужа, самоуправління міста залежало від власника, тільки він визначав рівень автономії міста [9, 185].

У 1960 р. Дорогобузьке городище обстежує П. О. Раппопорт. Перші розкопки на території городища проведено В. В. Ауліхом у 1968 р. [8, 4]. Наступні розкопки на території городища літописного Дорогобужа розпочаті в 1972 р. як рятивні, у зв'язку з розробкою глиняного кар'єру в північній частині городища. У 1973 р. досліджено 920 м² на глибині 0,5-0,9 м, де зафіксовано кераміку «пізніх періодів» [4, 1]. У 1975 р. було проведено дослідження на західній терасі городища і розроблено площу 1556 м²

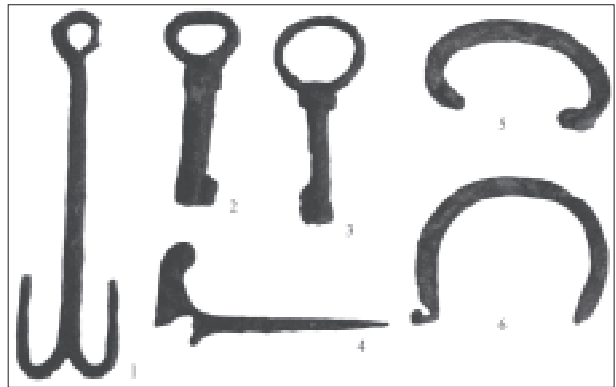

1. Фрагменти кахель і скляного посуду з розкопок у Дорогобужі в 1972-1975 рр.

[5, 1]. І знову ж на глибині 0,5-1,0 м зафіксовано кераміку «пізніх періодів». Характерними ознаками кераміки пізніх періодів до якої автор відносить матеріали, які датуються пізніше XIII ст. Якщо розглянути плани розкопів центральної і західної частин городища (рис. 11; 12), то можна побачити, що на цих ділянках зафіксовано не тільки будівельне сміття, а й фрагменти кладки із цегли. Цілком вірогідним є те, що це залишки стін чи фундаментів замку або господарських будівель замкового двору. Проблемою є те, що дослідник цьому надав мало значення, і вичерпної інформації у звітах не подано. Але наявність у культурному шарі знахідок кераміки і виробів литовсько-польської доби свідчить про те, що на цій території у розглядуваний період проходила активна життєдіяльність. Крім того, певно, були інші об'єкти литовсько-польської доби, проте їх не взято до уваги.

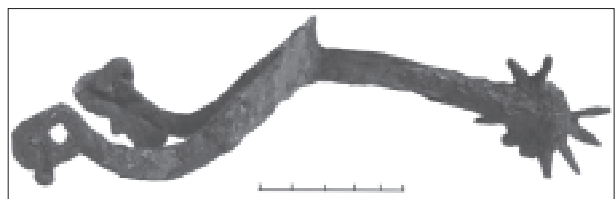

2. Знахідки з металу, знайдені під час розкопок у Дорогобужі в 1972 р.

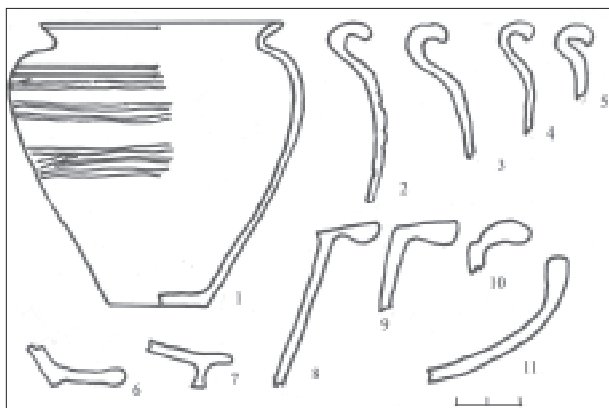

3. Металеві речі з розкопок у Дорогобужі 1975 р.

Серед керамічних матеріалів, знайдених у городищі, можна виділити дві групи – це декоративно-оздоблювальна кераміка і посуд столового та кухонного призначення. До декоративно-оздоблювальної кераміки можна віднести кахлі. Під час розкопок 1972-1975 рр. знайдено кахлі таких типів: горщикоподібні та коробчасті. Від горщикоподібних кахель збереглося два фрагменти (рис. 1, 6). Вони характерної конусоподібної форми з округлим вінчиком. На території Волині були у вжитку горщикоподібні кахлі з вінчиками трьох типів: круглим, квадратним і у формі розетки. Білоруські археологи їх датують XIV-XV ст. [11, 4]. Серед коробчастих кахель збереглося 6 виразних фрагментів. Їх лицева сторона має характерну прямокутну форму і невисоку румпу. Лицева сторона могла мати як завершене зображення так і складати композицію з іншими кахлями, це так звані коврикові кахлі. Серед цих фрагментів можна виділити такі типи: фрагмент антропоморфної кахлі (так звана портретна) [1, 24], на якій зображено частину людської руки із списом, без рамки, вкритий неякісною світло-зеленою поливою (рис. 1, 2); фрагмент коробчастої, на якій зображено частину птаха, без рамки, теракотова – це тип портретної кахлі, але зооморфної (рис. 1, 5). Тип таких кахель датується XV-XVI ст. [1, 24].

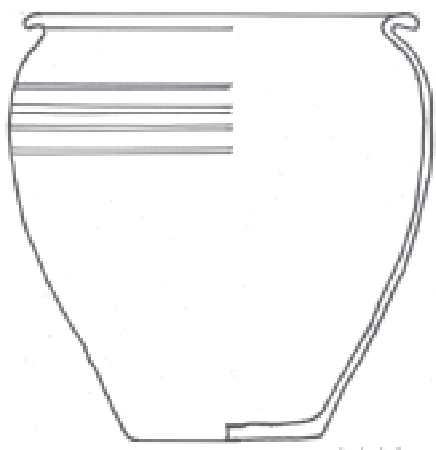
4. Рицарська шпора з розкопок у Дорогобужі в 1975 р.

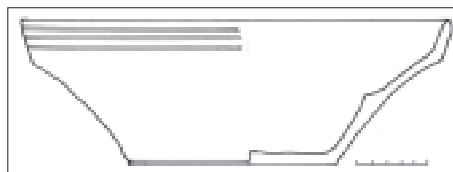
5. Керамічний посуд литовсько-польської доби з розкопок у Дорогобужі в 1973 р.

Є також фрагмент з рослинно-геометричним орнаментом, вкритим зеленою поливою з невисоким бортиком; фрагмент теракотової кахлі з рослинним орнаментом, з невисоким бортиком; 2 фрагменти з рослинним орнаментом, укритим зеленою поливою, з невисоким бортиком (рис. 1, 1, 3, 4). Тип таких кахель датується XVI-XVII ст. [1, 29].

Окрім того, серед кераміки розглядуваного періоду зафіксовано значну кількість фрагментів посуду післямонгольського періоду (два відреставровані горщики і 13 фрагментів з них: 4 вінчики, 2 денця, 7 фрагментів стінок (рис. 5, 6)). Особливістю цієї кераміки є те, що вона зроблена на повільному гончарному крузі, часто не зберігає симетричних пропорцій, у тісті значна домішка піску. Вона ще імітує за формою кераміку попереднього періоду X-XI ст. (типи такої кераміки знайдено під час розкопок в Острозі біля Миколаївської церкви у 2008 р. Тип такого посуду Богдан Прищепу датує XIV-XV ст. [7, 226]. Також зафіксовано ке-

6. Горщик архаїчного типу. Реконструкція

7. Сіроглиняна крилата тарілка

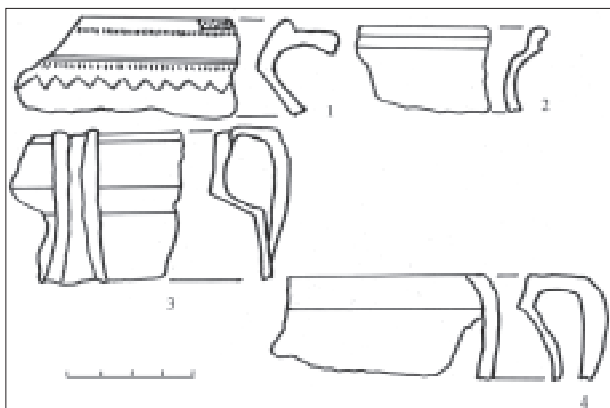
раміку пізнішого (XVI-XVII ст.) періоду. Вона характеризується більш досконалою технікою виготовлення: це, насамперед, якісне тісто, присутність правильного геометричного штампованого чи нанесеного червоною фарбою орнаменту на стінках і покриття посудин зеленою поливою. Серед кераміки цього типу можна виділити крилату сіроглиняну тарілку (рис. 7) (відреставровану) і масивну сіро-глиняну макітру (відреставровану) (рис. 8), і значну кількість фрагментів сіроглиняної кераміки (рис. 9). Хоч діапазон використання сіроглиняного посуду досить широкий (XV-XVIII ст.), та якщо врахувати, що кераміку знайдено разом із предметами, котрі можна датувати XV-XVII ст., то її цілком можна віднести до цього періоду.

Чільне місце у колекції посідають металеві вироби: на першому місці тут є рицарська шпора, виготовлена досить досконало, на вістрі шипа (відносно довгий) розміщено зірочку (збереглося 6 зубців, але із зламів можна побачити, що їх було щонайменше 12) (рис. 4). Такий тип шпор активно використовується на території Західної і Південної Русі в XIII-XV ст. Єдиною відмінністю є те, що у більш ранніх шпор було значно менше зубців (до шести), у той час коли у пізніших їх кількість збільшується (до 32) і у пізніші періоди довжина шипа збільшується [3, 68]. Такий тип шпори активно використовувався і в середньовічній Європі в XIII-XV ст., тобто в той же період [6, 419].

Серед знахідок є фрагменти ножів, котрі можна віднести до литовсько-польської доби, особливістю цих ножів є їх значна

8. Макітра сіроглиняна

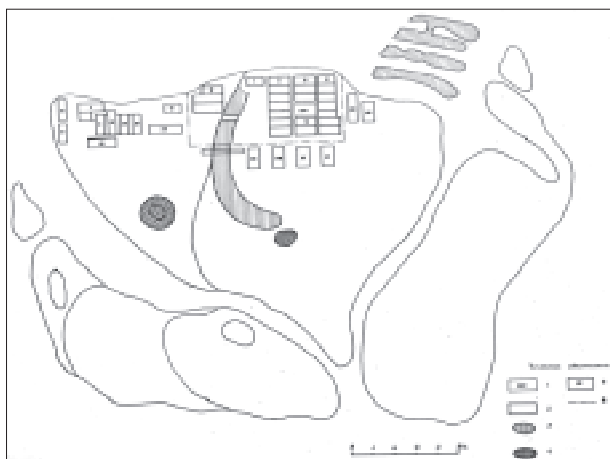

9. Фрагменти кераміки з розкопок у Дорогобужі в 1973 р.

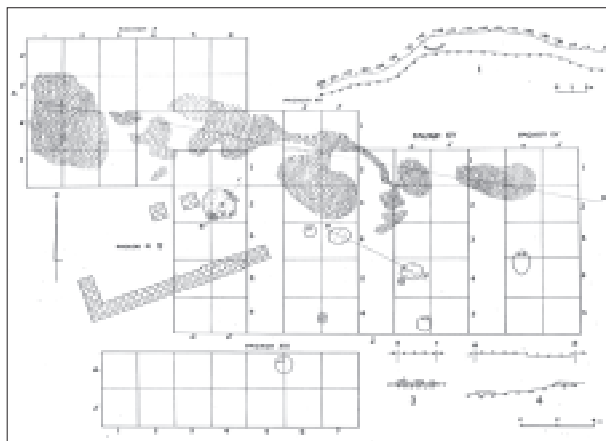
довжина (від 9,0 до 16,5 см) при незначній товщині леза. Крім того, серед зовнішніх ознак можна виділити горбату спинку та черешок, котрий розширюється від «гарди» ножики до п'ятки і призначений для накладок (рис. 2, 2-6). К. І. Свешніков знаходив такі ножі під час розкопок переправи на полі Берестецької битви. Тому їх можна віднести до XVII ст. [10, 181].

Отже, можна зробити такий висновок, що на розглядуваній території були не просто другорядні об'єкти литовсько-польської доби, а приміщення, котрі мали безпосередній зв'язок із князівськими палатами. Про це свідчать знахідки залишків побуту – це, насамперед, якісна кераміка столового і кухонного призначення та, що важливо, досконалі в оздобленні кахлі. І наявність цих предметів у колекціях рівненського музею свідчить про те, що це не поодинокі знахідки, а потужний масив матеріалів (див. таб. №1).

Підсумовуючи можна сказати, що літописний Дорогобуж, частково занепавши у

10. Рисунок до таблиці № 1 звіту Ю. Нікольченка від 1973 р.

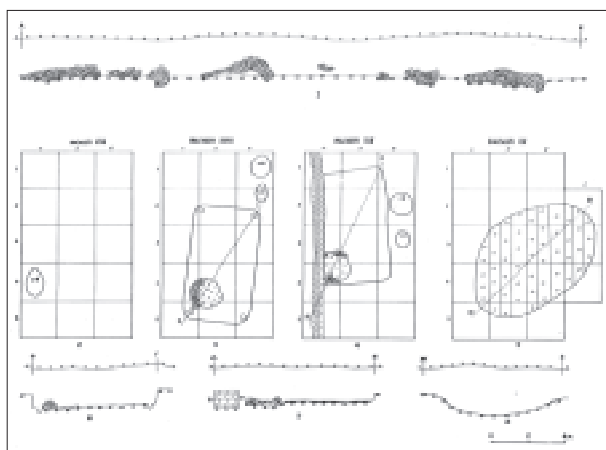

11. Таблиця № 2 – план розкопу західної частини городища. Звіт від 1973 р.

XIII ст., знову починає розвиватись у литовсько-польський період. Зберігаючи і статус адміністративного центру регіону, і свій торговельно-ремісничий потенціал, вже під крилом князів Острозьких. А те, що ми нині не маємо можливості побачити стіни твердині Острозьких у Дорогобужі, можна пояснити тим, що, цілком можливо, стіни замку були зроблені не з каменю, а з дерева.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заяц Ю.А. Зславская кафля. – Минск, 1990. – 62 с.
2. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – пер. пол. XVII ст. – Львів, 2003. – 206 с.
3. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. – Ленинград, 1973. – 139 с.
4. Никольченко Ю.М. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1973 году (зберігається в науковому архіві РОКМ). – Рівне, 1974. – 31 с.
5. Никольченко Ю.М. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1975 году (зберігається в науковому архіві РОКМ). – Рівне, 1977. – 26 с.

12. Таблиця № 3. План розкопу центральної частини городища. Звіт Ю. Нікольченка від 1973 р.

6. Окшот Е. Оружие и воинские доспехи Европы. С древнейших времен до конца Средневековья. – М., 2009. – 703 с.
7. Прищепа Б.А. Матеріальна культура Волинського замку XIV – XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа) // *Острогіана в Україні і Європі*. – Старокостянтинів, 2001. – 223-230 с.
8. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996 – 248 с.
9. Сас П.М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х років XVI століття. – К., 1989. – 231 с.
10. Свешніков К.І. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – 304 с.
11. Трусай А.А. Біларускія кафляства. – Мінск, 1993. – 55 с.
12. Фотинський О. Дорогобуж Волинський. Труды общества исследователей Волыни – Житомир, 1902. – 91 с.
13. Таблиця № 1

Археологічні матеріали литовсько-польської доби з розкопок Ю. М. Нікольченка у 1972-75 рр.

Матеріали 1972 р. 1. Вінчик сіроглиняного горщика, збереглося вушко, по зовнішній стороні рифлення; матеріал – глина, гончарний круг; рисунки – 9, 4. 2. Вінчики сіроглиняних горщиків (2), на зовнішній стороні валика вдавлення, по стінках штампований орнамент і горизонтальна хвиля, по внутрішній стороні валика – ровик для покриття; матеріал – глина, гончарний круг; рисунки – 1, 3, 9. 3. Вінчик світлоглиняного горщика, збереглося вушко, на зовнішній стороні орнамент штампований і нанесений червоною фарбою; матеріал – глина, гончарний круг. 4. Стінка світлоглиняного горщика, на зовнішній стороні орнамент нанесений червоною фарбою і горизонтальна хвиля; матеріал – глина, гончарний круг. 5. Вінчик світлоглиняного горщика, на зовнішній стороні орнамент нанесений червоною фарбою, внутрішня сторона вкрита зеленою поливою; матеріал – глина, гончарний круг. 6. Вінчик крилатої біоглиняної тарілки, на внутрішній стороні штампований орнамент вкритий зеленою поливою, на вінчику вдавлення; матеріал – глина, гончарний круг. 7. Стінка біоглиняної тарілки, внутрішня сторона вкрита зеленою і коричневою поливою; матеріал – глина, гончарний круг. 8. Денце біоглиняної посудини, внутрішня сторона вкрита зеленою і коричневою поливою; матеріал – глина, гончарний круг. 9. Фрагмент чашки-люльки, білого кольору, на зовнішній стороні штампований орнамент; матеріал – глина, ліплення. 10. Вінчик бортика мископодібної кахлі; матеріал – глина, ліплення; розміри – висота бортика 8,5 см; рисунки – 1, 6. 11. Фрагмент теракотової коробчастої кахлі, лицева сторона без бортика, вкрита рельєфним рослинним орнаментом; матеріал – глина, ліплення; рисунки – 1, 4. 12. Фрагмент теракотової коробчастої кахлі, лицева сторона без бортика, на лицевій стороні збереглась частина зображення птаха (крило і лапа); матеріал – глина, ліплення; рисунки – 1, 5. 13. Фрагмент коробчастої кахлі, на лицевій стороні високий бортик, збереглась частина зображення – рука зі списом, вкрита неякісною зеленою поливою; матеріал – глина, ліплення; рисунки – 1, 2. 14. Фрагмент коробчастої кахлі, лицева сторона без бортика, на лицевій стороні рельєфний рослинно-геометричний орнамент, укритий зеленою поливою; матеріал – глина, ліплення; розміри: висота румпи – 6 см; рисунки – 1, 3. 15. Румпа горщикоподібної кахлі; матеріал – глина, ліплення. 16. Ручка посудини, виготовлена у формі равлика, вкрита зеленою і жовтою поливою; матеріал – глина, ліплення. 17. Ніжка бокала, патинувана; матеріал – скло. 18. Вудила (збереглися бокові кільця) і грузила, сильно кородовані; матеріал – залізо, кування; розміри: діаметр кілець 5,0 см, діаметр розрізу вудил 7,5 см; рисунки – 2, 1. 19. Окуття до воза, масивне, кородоване, матеріал – залізо, кування; розміри 22 x 4,5 см; рисунки – 2, 7. 20. Підкова взуттєва, виготовлена із вертикального стержня, кородована; матеріал – залізо, кування; розміри 6,5x5 см; рисунки – 2, 8. 21. Ножик, довгий, із тонкої пластини, черешок втрачено; матеріал – залізо, кування; рисунки – 2, 4. 22. Ножик клиноподібний у розрізі, спинка горбата, черешок втрачено; матеріал – залізо, кування, рисунки – 2, 3. 23. Ножик клиноподібний у розрізі, спинка горбата, черешок втрачено; матеріал – залізо, кування, рисунки – 2, 2. 24. Ножик довгий, із тонкої пластини, черешок помітно розширюється, накладки втрачені; матеріал – залізо, кування; рисунки – 2, 6. 25. Ручка ножики, збереглися накладки, масивна; матеріал – залізо, кування. 26. Шило довге, виготовлене із тонкого квадратного у розрізі стержня; матеріал – залізо, кування; розміри 14,2x1,0; рисунки – 2, 5. 27. Фрагмент ніжки підсвічника, масивний; матеріал – бронза, лиття; рисунки – 2, 9.

Матеріали 1975 р. 28. Розвал горщика «архаїчного» періоду (8), коричневого кольору, в тісті велика домішка кварцового піску; матеріал – глина, гончарний круг; розміри денця: D=11 см. 29. Горщик «архаїчного» періоду (відреставрований), коричневого кольору, по зовнішній стороні горизонтальні лінії, в тісті велика домішка кварцового піску; матеріал – глина, гончарний круг; розміри: D-вінчика – 10,5, D-денця – 6, висота – 12,5; рисунки – 5, 1. 30. Горщик «архаїчного» періоду (відреставрований), сірого кольору, по зовнішній стороні горизонтальні лінії, в тісті велика домішка кварцового піску; матеріал – глина, гончарний круг; розміри: D-вінчика 19 см, D-денця 9 см, висота 22 см; рисунки – 6. 31. Вінчики горщиків «архаїчного» періоду (4), сірого кольору, по зовнішній стороні горизонтальні лінії, в тісті велика домішка кварцового піску; матеріал – глина, гончарний круг; рисунки – 5, 2-5. 32. Денце горщика «архаїчного» періоду, сірого кольору, в тісті велика домішка кварцового піску; матеріал – глина, гончарний круг. 33. Тарілка сіро-глиняна, крилата (відреставрована), високий бортик; матеріал – глина, гончарний круг; розміри: D-вінчика 31 см, D-денця 14 см, висота 9 см; рисунок – 7. 34. Макітра сіроглиняна (відреставрована), масивна, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг; розміри D-вінчика 31 см, D-денця 19 см, висота 15 см; рисунок – 8. 35. Вінчики сіроглиняних макітер (2), масивні, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг; рисунки – 5, 8-9. 36. Вінчики сіроглиняних сковорідок (3), масивні, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 37. Вінчики сіроглиняних покриток (2), по внутрішній стороні жолоб для покриття, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 38. Стінка сіроглиняної тарілки, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 39. Стінка сіроглиняної тарілки, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 40. Стінка сіроглиняної тарілки, внутрішня сторона вкрита зеленою поливою, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 41. Денце сіроглиняної макітри, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 42. Вінчик світло-

глиняної макітри, по внутрішній стороні орнамент нанесений червоною фарбою, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 43. Стінка світлоглиняного горщика, зовнішня сторона вкрита зеленою поливою, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 44. Фрагмент світлоглиняної посудини, тісто якісне; матеріал – глина, гончарний круг. 45. Шийка пляшки, зеленого кольору, патинована; матеріал – скло; розмір Д-вінця 2,5 см; рисунки – 1, 7. 46. Стінка пляшки, зеленого кольору, патинована; матеріал – скло. 47. Розвал денця вазочки, зеленого кольору, на лицевій стороні рельєфне клеймо «Дорогобужь», патиноване; матеріал – скло; розмір Д-денця 3,8 см; рисунки – 1, 8. 48. Підкови взуттєві (2), виготовлені із горизонтального стержня, шипи збережені, корошовані; матеріал – залізо, кування; розміри 8,0х4,5; 7,5х6,5 см; рисунки – 3, 5, 6. 49. Шпора, на кінці зірочка (збереглося 6 зубців), також зберігся наконечник для кріплення, корошована; матеріал – залізо, кування; розмір 16,5х7,5 см; рисунок – 4. 50. Гачок з вушком і роздвоєною робочою частиною (у формі якірця), виготовлений із прямокутного у розрізі стержня, корошований; матеріал – залізо, кування; розмір 15,5х4,0 см; рисунки – 3, 1. 51. Ключі від навісних пружинних замків (2), корошовані; матеріал – залізо, кування; розміри 8,5х3,0; 8,5х3,5 см; рисунки – 3, 2, 3. 52. Світець, фрагмент робочої частини втрачено, корошований; матеріал – залізо, кування; розміри 3,5х4 см; рисунки 3, 4.

Ольга ГАВРИЛЕНКО

Остання з роду Острозьких

Глибокі витоки мав рід князів Острозьких. І так безславно обірвалася ця дивовижна династія на рідній внучці Костянтина Острозького по синові Олександрові – Ганні-Алоїзі Ходкевич.

У Державному історико-культурному заповіднику міста Дубно, у надбрамному корпусі середньовічного замку, де функціонує стаціонарна виставка «Скарби наші духовні», є невеличка так звана «келія» з одним експонатом. Це – надмогильна плита із чорного мармуру, з могили, якої нема.

А потрапила ця надмогильна плита до Дубенського краєзнавчого музею із Млинова. Там, у колишньому маєтку Ходкевичів, другої половини ХХ ст. створювали технікум. Тож, за словами очевидців, цю важку мармурову плиту забрали із сплюндрованої могили; й довгий час, аж до створення Державного історико-культурного заповідника, вона була схована біля цокольного приміщення східної стіни музею.

Перед тим як помістити плиту у виставковій залі, потрібно було розшифрувати латинський напис на ній. Значну допомогу в цій справі надали завідувачка Музею мистецтва давньої української книги у Львові п. Лариса Спаська та завідувачка відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України п. Наталя Царьова. Отож українською текст XVII ст. звучить так: «Ганні-Алоїзі Ходкевич – воєводині віленській найвищій війська князівства Ли-

товського маршалковій, останній з князів Острозьких, героїні колегій Острозької і Ярославської, що доклалася до будови закладів Пріснодіві Успіння для Польщі, найбільш укріпленої. Померла дня 27 січня 1654 року, від найславетнішого з найславетніших предків гробу перенесений прах стараннями Братства Ісусового і покладеного у Кракові в храмі святих Матвія і Марка апостолів» [3].

Стосовно самої Ганни-Алоїзи знадобилося дослідження Модеста Левицького «Життя двічі вдови», передруковане більш, як десятирок років тому журналом «Україна». «Модест Левицький мав безпосереднє відношення до міста Дубна. Будучи деякий час лікарем у містечку Радивиліві, неодноразово відвідував сусіднє повітове місто Дубно, де мав багато знайомих, яких обслуговував як медик. Тож не випадково у його творах часто стрічаємо згадки про Дубно» [2].

Ганна-Алоїза народилася 15 березня 1600 року. Їй виповнилося лише три роки, як помер її батько – Олександр Острозький, й вона зосталася виключно під доглядом матері, княгині Ганни, яка «прищепила їй те насіння крайньої святенності й бузувірства, які згодом розквітли в ній пишним цвітом і дали там щедрі жнива» [1].

За участю єзуїтів мати Ганни-Алоїзи і виховувала своїх дітей. Адже сам папа відразу по смерті Олександра надіслав їй, зажуреній вдові, втішливого листа, в якому

радив ретельно узятися за виховання гідних нащадків. Як могла, вона старалася виконати волю святого отця й усі свої материнські турботи й опікування спрямувала на Ганну-Алоїзу, наймолодшу дочку. Її біографи зворушливо розповідають, що ця незвичайна дівчинка «справді стала раніше спілкуватися з Богом, аніж навчилася розпізнавати свою матір» [1]. Коли ж вона досягла перших літ свідомого життя, то звернулася до Бога з такою пал-

Ганна-Алоїза Ходкевич. Репродукція Володимира Ковальчука

кою обітницею: «Мій Творче! Будь мені паном моїм і моїм Богом, а я буду найнижчою Твоєю служницею й обіцяю все життя прислужувати Тобі» [1]. Мати не раз казала їй про суєту й гріховність світського життя, відвертала її від думки про одруження й неприховано готувала до прийняття чернечої обітниці. Молода праведниця пильно слухала матір і, видно, сама мріяла піти в черниці. Але зненацька в ній різко все змінилося. Їй було тоді 18-19 років. Зрозуміла, що – молода і вродлива – й зовсім перестала думати про монастир, почала турбуватися про свою зовнішність і вбрання. Тоді мати та єзуїти збагнули, що треба подумати про одруження їхньої вихованки, і взялися підшукувати нареченого.

Нарешті і знайшовся щасливий претендент. То був славетний лицар Ян-Карл Ходкевич, граф зі Шклова й Бихова, віленський воєвода, великий литовський гетьман і т.д. Багатий і славний, а його хоробрість і військові звитяги досвідченого полководця лунали не лише в Польщі, але і в чужих краях. Він був удівець, і йому виповнилося тоді 60 років, зате відзначався набожністю та благочестивістю. Із

таким чоловіком нічого було боятися стосовно успіхів у добродійностях набожної княжни, тим паче що (як про це поширювалися чутки серед єзуїтів) наречені потай запряглися одне одному перед Богом: ніколи не користуватися шлюбними правами й «під добропристойною зовнішньою формою подружжя берегти себе у чистоті й цноті» [1].

24 листопада 1620 р. в Ярославі урочисто відсвяткувала Ганна-Алоїза весілля з Ходкевичем. Але щойно одружений гетьман уже квапився до Варшави на сейм. Із Варшави він навідався до Острога, щоб побачитися з молодою дружиною, та незабаром – знову розлучитися з нею – цього разу вже назавжди, бо, вирушивши під Хотин для керівництва польською армією, він небезпечно занедужав і вмер на руках солдатів, – 24 вересня 1621 року. Його поховали в Кам'янці, та через рік, згідно з побажаннями Ганни-Алоїзи, тіло перевезли до Острога й тут з великими пишнотами перепоховали в парафіяльному костелі, хоча на цьому далеко ще не закінчилися його мандри.

Горе двадцятиоднолітньої вдови було невтішне. Не стільки вона побивалася за старим чоловіком, скільки оплакувала свої нездійснені сподівання, розбиті мрії. Не встигла ще Ганна-Алоїза оплакати чоловіка, як до неї почали навідуватися найзаможніші пани з Русі, Литви й Польщі з наміром одружитися. Але мати невідступно перебувала біля своєї зажуреної дочки й робила все, щоб відігнати від неї саму думку про одруження й змусити піти в монастир. Але хитрі єзуїти схамену-

Надмогильна плита

лися. Вони не хотіли, щоб жінка жила в монастирі, адже вона забере туди й усі свої багатства, які б тоді назавжди втратив їхній орден. Їм краще було самим заволодіти її розумом і водити це «кволе», «легковірне» створіння так, як їм вигідно. Наділена від народження безумовно лагідним серцем, але позбавлена будь-яких ознак самостійної вдачі, ця нещасна княжна, з цілковитим самозреченням, віддала себе у владу прибульців-єзуїтів, які не забарилися перетворити її на жалюгідне знаряддя своїх партійних цілей, скалічили її особисте життя, забрали в неї всі людські радощі й утіхи, охолодили її найкращі почуття й, вирвавши душу, залишили жити «ходячим мерцем», живою праведницею. Вони пообшматовували її зв'язки з навколишнім світом, змусили відцуратися від усієї історії славетного роду, її ж руками знищили дощенту всі добродійні заклади на користь українських церков й народності, які були засновані й підтримувались її попередниками й передусім знаменитим дідом, князем Костянтином...».

А для того, щоб можна було ховатися від спокус світу, Ганна-Алоїза за порадою духівника влаштувала в замку окрему молитовню, де й молилася, перебуваючи в благочестивих роздумах.

Так минуло два роки. Вона доволі вже звиклася з наслідуванням життя й добродійностей євангельських вдів і покірно скорялася впливові своїх наставників, бо жила й чинила, як їм заманеться, і з полудою на очах простувала туди, куди вони її вели. І настав час, коли благочестя мало перейти з потенційного стану в дію. Як свідчать біографи-єзуїти Ганни-Алоїзи: вона: «почала якось розмірковувати про те, що в Острозі завелось в той час багато впертих і непокірних римській церкві схизматиків. Тому вона відважно звертала свої думки на те, щоб відкрити в Острозі єзуїтський колегіум; і те, що вона задумала, те й учинила» [1].

Що задумав, але не виконав князь Януш Костянтинович, здійснила його богомільна небога. 27 липня 1624 року Ганна-Алоїза особисто прибула в Луцький міський уряд і подала для занесення в актові книги два

фундаційні записи на заснування й будівництво в Острозі єзуїтського костьола та колегіуму при ньому, в одному з тих записів говориться:

«Наслідуючи приклад моїх славних предків, які піклувалися про примноження хвали всемогутнього Бога, спорудили в своїх маєтках костьоли, колегії й забезпечували їх достатніми прибутками і, прагнучи зі свого боку до такого ж примноження Божої слави, щоб католицька віра поширювалася науками й освітою молодих людей, проповідуванням Божого слова, а також, бажаючи, щоб постійно лунали молитви за душу ясновельможного його ласки мого чоловіка-небіжчика, який за життя виявляв завжди велику схильність до предмета сучасної фундації, а водночас і за душі інших моїх предків, князів Острозьких, я, Ганна-Алоїза, за порадою ясновельможної княгині Ганни Острозької, волинської воєводи, моєї матері й благодійниці, а також із власної доброї волі й зріло обдуманого ухвали, фундую на вічні часи в моєму родовому маєтку, в місті Острозі, колегіум і при ньому костюл в ім'я святих: Ігната Лойоли та Франциска-Ксаверія, батьків єзуїтського ордена... А захисником цієї моєї фундації я призначаю й уклінно запрошую найяснішого короля Жигмонта III та всіх після нього польських королів» [1].

Тоді ж, у 1624 р., в Острозі була урочисто закладена найбільша споруда – єзуїтського колегіуму. Так що, поселивши в Острозі єзуїтів, Ганна-Алоїза надала їм одним правом утримувати школи й виховувати юнацтво. Тоді, напевно, й були остаточно ліквідовані Острозька академія та інші православні школи, які безсумнівно існували ще в 1620-х роках. Замість них єзуїти, не чекаючи на завершення передбачуваної для них великої будівлі, відкрили свої публічні школи, які стали негайно у великій кількості відвідувати шляхетські діти з усієї Волині, з Поділля, Полісся і навіть із задніпрянської України. Ганна-Алоїза щиро раділа цьому й, бажаючи дати убогій шляхті, особливо дітям волинського воєводства, належне забезпечення, вклала нову фундацію на влаштування шляхетського конвікту (гуртожит-

ку), для чого вона на свій кошт звела чудову кам'яну будівлю, а сусідню православну церкву звеліла переробити на домову каплицю і пристосувала її для відправи в ній хатніх богослужінь для юних вихованців.

Щоб яскравіше уявити історичний образ внучки Костянтина Острозького, потрібно сказати бодай кілька слів про домашню обстановку і спосіб життя Ганни-Алоїзи, про її духовні насолоди, убивання плоті та інші «добродетелі» і заняття.

Ведучи відлюдкуватий спосіб життя, її двір усе-таки тримали в колишній, справді князівській, пишноті. За звичаєм усіх тодішніх магнатів Ганна-Алоїза утримувала численний штат прислуги, більшість із них не мали певних занять, а жили для того, щоб надати пишності дворові або задля розваги володарки.

Ганна-Алоїза суворо стежила за моральністю своїх слуг: вимагала від них, щоб були чесні, скромні, набожні, знали цілком учення католицької віри, неухильно дотримувалися її статутів та звичаїв і, прислужуючи своїй пані, не забували турбуватися і про свій порятунок.

«Ганна-Алоїза не менше турбувалася й про їхнє здоров'я. Як тільки хтось із її челяді захворів – ставила до нього прислужника, наказувала давати йому відповідну їжу і відпускала зі своєї аптеки ліки. Коли ж хворий був присмерті, то вона сама прислужувала йому. Влаштовувала похорони для своїх слуг, замовляла багато проповідей за їхні душі – все це було відомо всім, хто служив на князівському дворі. Вони всі хотіли жити, служити й помирати в неї» [1].

Такою ж милосердною і турботливою (як запевняють її біографи) була Ганна-Алоїза і щодо селян своїх численних маєтків. Нікому не дозволяла їх кривдити, суворо наказувала старостам, щоб не накладали на селян жодних нових податків. Вона була доступна всім, дуже ласкава й у всьому справедлива.

У своєму домашньому побуті Ганна-Алоїза жила суворою подвижницею. Єдиною насолодою для неї було – проводити дні й роки в духовних утіхах. Порожніх і світських розмов вона не терпіла. Щодня їй доводилося слухати проповіді, цілу годину

присвячувала молитві, щомісяця відводила три дні на духовні роздуми, й раз на рік мала тиждень на ці розмірковування.

Такою її змальовують біографи-єзуїти, на безпристрасність яких, звичайно, не можна покладатися. Цілком ймовірно, що Ганна-Алоїза була й доброю, і справедливою – стосовно своїх єдиновірців-католиків, та ще, можливо, і тих іновірців, які готові були перейти в одну з нею віру. Та чи так вона ставилася до підлеглого їй православного населення? В актових книгах тодішніх судових міст збереглося кілька документів, що дають поняття про це.

Найближчі нащадки князя Костянтина Острозького, хоча самі особисто вже належали до іншої віри, але з поваги до його світлої пам'яті ні в чому не порушували давніх прав та свобод віри православної церкви. А Януш Острозький, який і перейшов у католицтво, задля слави свого батька підтримував усі його просвітницькі й благодійні заклади: школи, церкви, монастирі, шпиталі. А Ганна-Алоїза, поселивши в Острозі єзуїтів і надавши їм виняткове право, поклала край як існуванню славетної Острозької академії та інших православних навчальних закладів, розпустила шпиталь, де знаходили собі притулок кволі, хворі й убогі. Крім того, зовсім обібрала кафедральну Богоявленську церкву, де містилися домовини її діда і батька. Ганна-Алоїза, за намовою єзуїтів, забрала тіло свого батька Олександра з православного храму і перенесла до їхнього костелу. Це було не просто святотатством...

Незважаючи на свій далеко ще не похилий вік (їй було тоді 36 років), Ганна-Алоїза вже скидалася на стару бабусю, часто хворіла й весь час готувалася до смерті. Але доля несподівано послала її в іншу подорож.

У 1648 р. в Україні спалахнуло повстання під проводом Богдана Хмельницького, що незабаром охопило всі українські землі. На Волині, як і в інших місцях, почалася загальна втеча до Польщі ксьондзів, панів і євреїв, які справедливо боялися потрапити до рук збунтованого народу. Ганна-Алоїза залишила напризволяще свої маєтки й вирушила в далеку дорогу. Коли вона прибула в Польщу, то, за свідченням єзуїтів, всі з по-

дивом дивилися – так багато було в її обозі карет, ридванів і підвід, запряжених по четверо й шестеро коней і навантажених всіляким багатством. Увесь численний штат її челяді супроводжував свою господиню, готовий ділити з нею злигодні вигнання; серед найдорожчих скарбів везла вона із собою домовину свого чоловіка, боячись, щоб козаки не поглумилися над прахом славетного лицаря, якого залишила в єзуїтському костелі Кракова.

В останній рік свого життя Ганна-Алоїза чомусь залишила друзів-єзуїтів і мешкала в маєтках різних великопольських панів: у Ковелі, в Рацаці, де і померла 27 січня 1654 р. А 17 лютого 1655 р. її було перезахоронено в костелі святого Яна в Ярославі, де було поховано її матір. Але недовго (згадують біографи) перебувала там у спокої Ганна-Алоїза. Як за свого життя, вона була загнана воєнною бурею в далекий край та багато мандрувала, так і після кончини не мала постійного заспокоєння: під час тодішніх боїв її тіло, за клопотанням батьків-єзуїтів, було перенесене з Ярослава до Кракова й покладене в костюлі святого Мацея, у вичікуванні урочистого перевезення домовини, із настанням кращих часів, до своєї фундації, в Острів.

І тільки в 1723 році прах Ганни-Алоїзи та її чоловіка перевезли єзуїти в Острів і поховали їх в єзуїтському костелі, поблизу головного вівтаря. Над могилою гетьмана Ходкевича спорудили мармуровий барельєф із зображенням лицаря; інший пам'ятник, із чорного мармуру, позначав місце, де лежали тлінні останки Ганни-Алоїзи.

Минуло ще півстоліття. 1773 р. був знищений єзуїтський орден, і порожнє приміщення колегіуму перейшло до базиліан, яких перевели сюди з Польщі. А ще через 22 роки, коли Волинь приєднали до Росії і в краю відкрили православну єпархію, Острів визнали місцем перебування єпископа, і йому передали будинок колишнього єзуїтського закладу, костел перетворили на православний Преображенський монастир, а в решті величезних корпусів були розташовані консисторія й новостворена Волинська духовна семінарія...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левицький М. Життє двічі вдови // Україна. – 1991. – № 13.
2. Пшеничний М. Дві «Ніобеї», або Перо золотого жар-птаха // Науково-теоретична конференція «Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти». – Дубно, 2008. – С.186-187.
3. Пшеничний М. Нарешті латинь розшифрована // Дубно. – 1998. – № 26.

Наталія ГАВРИШ

Концтабори для радянських військовополонених в період німецької окупації 1941-1944 рр. у м. Рівне і Рівненській області

Метою цього дослідження є встановлення кількості і місць розташування концтаборів для військовополонених Червоної армії в м. Рівне й на території Рівненської обл. та чисельності в'язнів, які там утримувалися і були знищені окупантами.

Відомості про це в документах та історичній літературі неточні й суперечливі. Так, у «Акті про руйнування, грабунки і

масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками радянських громадян м. Рівне і Рівненської обл.» від 11 березня 1944 р., копія якого зберігається в Держархіві Рівненської області, зазначено, що концтаборів для військовополонених у Рівному було три, але вказано, де був розміщений лише один з них – на території міської в'язниці (зараз – швейна фабрика на вул. Со-

борній). У цьому ж документі розповідається про жахливі умови утримання, знущання над в'язнями в концтаборах, що призвели до загибелі десятків тисяч людей.

«Окупувавши в червні 1941 р. м. Рівне, німці стали концентрувати тут великі групи радянських військовополонених. Сюди потрапляли військовополонені з усіх таборів, розташованих у Київській, Полтавській та інших областях України. Етапування військовополонених у м. Рівне являло собою жахливу картину знущань, тортур і знищення людей, які мали нещастя потрапити в полон до німців...

Усього за час німецької окупації в м. Рівне було сконцентровано більш як 50 тисяч радянських військовополонених. Нестерпний голод, постійні тортури і знущання, мученицька смерть – ось що панувало в таборах... Таких таборів у м. Рівне було три. Вони являли собою невеликі ділянки землі, обнесені високою огорожею з колючим дротом. На території табору був барак, який вміщував лише незначну частину військовополонених. Основна маса людей змушена була цілодобово залишатися просто неба, незважаючи на голод і негоду...

Особливо жахливі умови німці створили для поранених і хворих військовополонених. Так, наприклад, 19.8.1941 р. німці доставили в м. Рівне 2.500 поранених і хворих радянських військовополонених. Усі вони були загнані на подвір'я міської в'язниці, де тоді розміщувався табір № 1, який німці називали «лазаретом» для військовополонених. Незабаром усіх перенесли в тюремні камери й заповнили ними в'язницю повністю. Камери були переповнені, тіснява була неймовірна...

Годували тут людей двічі на день баландою, яку називали супом. Останній готували із гнилих овочів, фруктів і нечищеної гречки чи проса. Найогидніші відходи м'яса, протухлі і з черв'яками, йшли в їжу для поранених і хворих військовополонених. Для лікування ... німці не відпускали ніяких медикаментів і перев'язочних матеріалів, хірургічних інструментів та інших засобів лікування... У «лазареті» широке розповсюдження отримала епідемія висипного тифу та дизентерії. «Лазаретом» завідував

німець – комендант майор Герман, котрий постійно і з неприхованим цинізмом та іронією заявляв: «Я за ваше життя не відповідаю ні перед ким, чим більше здохне вас, тим краще для нас, німців». Комендант Герман і поліцаї дуже часто піддавали поранених військовополонених звірячим побиттям, били дерев'яними, а частіше гумовими палицями. Смертність тут сягала колосальних розмірів. З 2.500 чоловік по закінченні 4-х місяців залишилося не більше як 300 чоловік, і ті знесилені – решта помирала від голоду, тифу, дизентерії, зараження крові й тортур... Ті 300 чоловік, які залишилися, буди розстріляні німецько-фашистськими загарбниками...

Майже щодня з таборів виїжджали машини, навантажені роздягненими військовополоненими, яких закопували на кладовищі Грабник. Багатьох закопували живими. Під час перевезення військовополонених на кладовище для поховання деякі з них ще відкривали очі» [1, 14-18].

Далі в цьому документі повідомляється про те, що в січні 1943 р. німецькі окупанти зосередили в «таборі № 1» усіх жінок-військовополонених, більшість з яких становили медпрацівники. «У приміщенні, розрахованому на 150 чоловік, вимушені були знаходитися 867 жінок. Приміщення це зовсім не опалювалося. Вогкість, бруд і холод викликали часті й серйозні захворювання серед в'язнів, яким німцями ніякої медичної допомоги не надавалося. Харчування було огидне...» У березні 1943 р. більшість з них було відправлено до Німеччини, а 27 жінок-військовополонених окупанти розстріляли в районі вул. Білої [1, 19].

У «Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944)», укладеному на основі документів з обласних архівів нашої держави, Державного архіву Російської Федерації та німецьких Федеральних архівів у м.м. Фрайбург і Берлін, також міститься інформація про те, що в м. Рівне було три концтабори для радянських військовополонених, вказане місце розташування двох із них та чисельність ув'язнених у різний час:

«... в Рівному знаходилося три концтабори для ВП; перший розміщувався в двох

корпусах (перший корпус – на території тюрми, другий – навпроти на огороженій ділянці біля парку ім. Шевченка), це був табір для хворих; другий табір знаходився біля військового містечка; в таборі № 1 утримувалося близько 4-5 тис. ВП, у таборі № 2 – близько 2300 чол., у таборі № 3 в листопаді 1942 р. утримувалося 15 тис. ВП, поступово їх кількість зростає до 30 тис., є список ВП табору № 2, направлених на роботу, станом на 17.11.41; ВП використовували на різних важких роботах.

... шталаг № 360, утримувалося у лютому 1942 р. – 7,9 тис. чол., у квітні 1942 – 3,9 тис., у червні 1942 р. – 16 тис., у грудні 1942 р. – 8,5 тис., у лютому 1943 р. – 11,3 тис., у червні 1943 р. – 1,6 тис., у вересні 1943 р. – 1 тис., у жовтні 1943 р. (Житин) – 3,3 тис.» [10, 234].

Отже, табір № 1 мав два корпуси, один з яких містився на подвір'ї тюрми, а другий – поблизу парку ім. Шевченка. Утримання в цих місцях військовополонених підтверджується і спогадами відомого письменника й публіциста У. Самчука, котрий у той час був редактором часопису «Волинь», а після публікації передової статті «Так було – так буде» у березні 1942 р. був арештований і ув'язнений у Рівненській тюрмі:

«Між нами й полоненими була та різниця, що вони користалися більшою свободою руху, їх камери не замикалися і вони могли весь час перебувати на подвір'ю, але ми, які не користувалися ніякою свободою, діставали порівнюючи добрі харчі, тожто вони не діставали майже нічого і ледве трималися на ногах від виснаження голодом. Їм день-денно давали бурду, зварену з погано митих і нечищених бараболь, до якої іноді додавали трохи кінських кісток. І робилося це тільки раз денно в невеликій кількості. З цього приводу половина їх вимерло з голоду, а ті, що зісталися живими, нагадували кістяків, загорнутих у всяке брудне лахміття» [15, 164].

Згодом, улітку 1942 р., вже після звільнення із в'язниці, У. Самчук не раз проходив повз так званий другий корпус цього концтабору: «Вверх головною вулицею в напрямку сходу, проходили попід ясеними Грабника, попри мою тюрму, минали табір полонених з правого боку за високими ко-

лючими дротами, з-за яких часто хтось ви-крикував: Самчук! Це мої старі друзі з ув'язнення, яких тепер перенесено сюди за драти, бо тюрму зайняли цивільні в'язні, число яких з кожним днем збільшувалося» [15, 184].

Щодо місцезнаходження в Рівному інших концтаборів для військовополонених, то з'ясувати це можуть допомогти спогади старожилих міста, колишніх військовополонених, яким пощастило вижити, та історична література.

Рівненський старожил В. М. Кулій у своїх спогадах 2007 р. стверджує, що вони розташовувалися: один – в районі перехрестя сучасних вул. Соборної і Княгині Ольги, навпроти кладовища Грабник і Покровського собору; другий – на вул. С. Бандери, від перехрестя вул. Чорновола і С. Бандери, при тодішньому виїзді на Здолбунів; 3-й – у західній частині міста, в районі перехрестя вул. Соборної і Коцюбинського, там, де нині Музей бойової слави й далі вздовж Соборної з правого боку [5]. Колишній військовополонений Д. І. Іванцов у листі в РОКМ у 1984 р. описує своє перебування в одному з рівненських концтаборів, який був на території «містечка танкістів», розташованого з правого боку дороги, яка ділить місто на дві частини:

«Нас, військовополонених, близько двох тисяч привезли з Вінниці. Голодних, обідраних, немитих, ледве живих – спеціально провели через центр міста...

Коли ми прийшли в містечко танкістів, нас, новачків, розмістили під відкритим небом, оскільки всі «житлові» приміщення – сараї, склади, гаражі, різні кімнатки – вже були зайняті такими ж військовополоненими. Ми розташувалися на голій землі і, рятуючись від холоду і дощів, що настали, почали зариватись у землю...

Годували в таборі лише баландою, звареною з гнилої картоплі й необідреного проса. Інколи в таке варево додавали кістяну муку для курей. Шлунок такої їжі не витримував, засмічувався, і людина гинула...

Смертність серед полонених була жахлива, адже нагодувати двадцятип'ятитисячний склад табірників із двох кухонь, якщо їх можна назвати кухнями – дванадцять залізних бочок на камінні – було неможливо.

Здебільшого люди залишалися голодними і поступово доходили до могили. Це цілком влаштовувало коменданта. Мовляв, ми, німці, не винні» [6]. Крім того, автор листа свідчить, що близько двох тисяч в'язнів – вихідців із республік Середньої Азії – було розстріляно за звинуваченням у канібалізмі. Д. І. Іванцов потрапив у табір восени, вірогідно в жовтні, 1941 р. А незабаром там розпочалася епідемія тифу. Від цієї хвороби, холоду і поганої їжі до кінця року в таборі залишилося ледве 4 тисячі відносно здорових, придатних для відправки в Німеччину військовополонених, серед них був і він [6].

Згадка про існування концтабору на вулиці в напрямку Здолбунова міститься у книзі Т.Новака, керівника однієї з рівненських підпільних організацій:

«Гауляйтер, напевно, залишився незадоволений виглядом «столиці» – напівзруйнованої, захаращеної уламками цегли, руїнами. згарищами. Вулиці та площі спішно почали розчищати. На цій роботі гітлерівці використовували радянських військовополонених з табору, що містився по шосе на Здолбунів.

Щоранку есесівці гнали полонених до центру міста. Почалися перші осінні дощі – холодні, пронизливі, з вітром. У благоденстві гімнастерках, що звисали лахміттям, босоніж, виснажені від голоду люди брели до розвалених будівель.

Завали з битої цегли й пошматованого бетону розбирали голими руками, зриваючи нігті, оббиваючи до крові пальці. Похитуючись під непосильною ношею, змучені, тягали на плечах шматки граніту, рейки, обгорілі дубові обпали, понівечену вибухами арматуру...» [13, 108].

Найбільше в'язнів міг вмістити концтабір на території військового містечка в західній частині міста – «шталаг № 360», його план зберігається в ДАРО [3]. Таким чином, можна вважати, що саме він мав порядковий № 3. Тоді під № 2 значився концтабір, розташований при тодішньому виїзді на Здолбунів (тепер р-н перехрестя вул. В.Чорновола та С. Бандери).

Встановити точну кількість знищених у Рівному військовополонених неможливо, оскільки в районі вул. Білої, де після звіль-

нення міста, у березні 1944 р. судмедекспертами Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів було виявлено рештки близько 82 тис. людей, знищували як військовополонених, так і багатьох цивільних громадян, що підтверджується даними експертизи і свідченнями очевидців.

Зокрема, Єнисей Євдокимович Данилюк, який на той час мешкав за адресою: м. Рівне, вул. Біла, 2, розповів слідчому про концтабір для військовополонених у Рівному, який містився в західній частині міста, наступне:

«Під час окупації німцями м. Рівне в районі казарменного плацу німцями було організовано масовий розстріл як військовополонених, а також мирних мешканців – євреїв... Розстріл відбувався вдень... на місце розстрілу приводили партіями. Попередньо роздягали догола не тільки дорослих, але й дітей. Після того усіх вишиковували і по черзі, по 3-4 чоловіка, підводили до викопаної ями, ставили на коліна біля краю ями і стріляли в потилицю... Одного разу, числа і місяця не пам'ятаю, навпроти мого будинку в 1941 р. було розстріляно 2 військовополонених за те, що від виснаження не могли слідувати далі.

На казарменному плацу був німцями організований табір військовополонених, де на території було три липових дерева, які були військовополоненими об'їдені так, що не залишилося навіть ознак дерева» [7].

В експозиції РОКМ представлені цеглини з будівлі на території цього концтабору (у даний час тут розміщується військова частина), на яких збереглися надписи, зроблені військовополоненими. В одному з них сказано, що тут було знищено близько 30 тис. в'язнів – «наших братів» [8].

Частину площі колишнього концтабору в західній частині Рівного тепер займає 113-й військовий завод. У надписі на пам'ятнику, встановленому на його території, вказано, що тут поховані рештки 32-х тис. військовополонених, виявлені під час земельних робіт. Але чи входить це число в зазначені в акті Надзвичайної державної комісії 1944 р. 82 тис. людей, чи їх слід рахувати окремо, нині сказати важко, оскільки вказані в Акті орієнтири на місцевості не збереглися, а всі

члени Надзвичайної комісії померли ще в 60-70-х рр. ХХ ст.

Факт поховання військовополонених на кладовищі Грабник підтверджується багатьма свідченнями, але вказати більш-менш точне число загиблих також немає змоги, оскільки ні в 1944 р., ні в подальший час ексгумація решток людей там не проводилася, тому вказане на встановленому на цьому місці пам'ятнику число – 19 тис. – не підтверджене документально [10].

У копії «Акта Рівненської обласної комісії з обліку збитків і злодіянь, вчинених німецько-фашистськими загарбниками», що зберігається у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею, зазначено:

«У м. Рівне за час німецької окупації було сконцентровано більш як 80 тисяч радянських військовополонених... Загальна кількість померлих радянських військовополонених у м. Рівне склала 50 тисяч» [4, 24].

Стосовно місцезнаходження концтаборів для радянських військовополонених в інших населених пунктах Рівненської обл. у цьому документі сказано наступне:

«З липня 1941 р. в м. Рівне, Дубно, Острог, Корець, Костопіль та ін. німці стали концентрувати великі групи радянських військовополонених. Сюди направлялись військовополонені з усіх таборів, розташованих у Київській, Полтавській та ін. областях України... [4, 23].

У м. Дубно становище військовополонених було не кращим, ніж у інших таборах, створених німцями, з 3300 військовополонених рядового і офіцерського складу залишилося в живих лиш 70 чоловік» [4, 25].

У фондах РОКМ також є копія довідки, підготовленої співробітниками Рівненського обласного партархіву в 1960-х або 1970-х роках – «Список місць масових знищень військовополонених та мирних жителів німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни», у якій зазначено, що концтабори для військовополонених містилися: у м. Рівне – три, але знову ж таки вказане місцезнаходження лише того, що був на території тюрми; у м. Дубно – два, один – у Хмелярні в с. Сурмичі, де утримувалося 3300 чол., другий – у самому місті на 2500 чол.; у м. Острог, Корець, Ко-

стопіль, у с. Шубків Рівненського р-ну (за іншими джерелами це був концтабір для цивільних, які звинувачувалися в порушенні окупаційного режиму), «арбайтстабір» (робітничий табір) у смт Степань Сарненського р-ну [2, 155-157].

У книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область» згадується також про утримання в с. Тучин Гощанського р-ну в бараках за колючим дротом близько 5 тис. військовополонених, де вони працювали на ткацькій фабриці, шкірзаводі та лісорозробках [11, 192], про розстріли військовополонених разом з цивільним населенням у смт Мізоч Здолбунівського р-ну [11, 325], про концтабір для військовополонених у приміщенні восьмирічної школи в смт Клевани Рівненського р-ну [11, 493], про концтабір у смт Рокитне (не вказано, чи для військовополонених, чи для цивільних, але в т.1 видання «Книга Пам'яті України: Рівненська область» є дані про 3230 військовополонених, знищених у Рокитнівському р-ні) [11, 525; 12, 19].

У «Книзі Пам'яті» на с. 21 також зазначено, що на території нашої області є 11 місць масового знищення військовополонених, де поховано понад 137 тис. чол., однак кількість і місцезнаходження концтаборів не вказується. Це число не відповідає даним по районах, що наводяться в цьому ж виданні в таблиці на сс. 19-21 і в сумі складають 57741 чол. [12].

У передмові до документального збірника «Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945» вказується ще одне число знищених на території області військовополонених – 67996 [14, 3].

Підсумовуючи наведену вище інформацію з документів, історичної літератури та спогадів, можна зробити висновок, що в період німецької окупації в м. Рівне було три концтабори для військовополонених, один із яких мав два корпуси, а на території Рівненської області їх було щонайменше 11: три в Рівному, два в Дубні, по одному в Острозі, Костополі, Корці, Клевани, Тучині, Рокитному. У них знищено і померло від голоду та різних хвороб приблизно 57 тис. чоловік, більшість із яких – понад 50 тис.

– загинули й були поховані в Рівному.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРО. – Ф. Р-658. – Оп. 1. – Од. зб. 24.
2. ДАРО. – Ф. Р-328. – Оп. 1. – Од. зб. 827.
3. ДАРО. – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Од. зб. 101.
4. РОКМ. – Доп. № 8733.
5. РОКМ. – Доп. № 22292/1.
6. РОКМ. – Доп. № 8508.
7. РОКМ. – К.н. 7496/9 / III Д, X 3475/9.
8. РОКМ. – К.н. Доп. № 13590/1.
9. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). – Київ, 2000.
10. РОКМ. – Доп. № 8932.
11. Історія міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. Ровенська область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1973. – 655 с.
12. Книга Пам'яті України: Рівненська область: У 3 т. – Т. 1. – Львів: Каменяр, 1994. – 694 с.
13. Новак Т. Поєдинок. – Л.: Каменяр, 1964. – 264 с.
14. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
15. Самчук У. На коні вороному. Спомини і враження. Вид. друге. – Вінніпег, 1990. – 360 с.

Ольга ГАРБАРУК

Авдеєв Валерій Дмитрович

Професор, доктор біологічних наук, дослідник рослинності кам'янистого степу і степної флори, відомий своїми науковими працями, Валерій Дмитрович Авдеєв народився 8 лютого 1908 р. в сім'ї земського лікаря в с. Ізгар Чистопільського повіту Казанської губернії. Батько Дмитро Дмитрович

Авдеєв Валерій Дмитрович

Авдеєв – «велика, красива і сильна людина»... «проработал в невыносимых условиях 40 лет среди чистопольских крестьян-татар» [4]. У його затишному будинку бувало багато московських письменників – Л. М. Леонов, К. А. Трен'єв, К. А. Федін, О. Т. Твардовський, М. В. Ісаковський, М. М. Асеев та ін.

Захоплення біологією в шкільні роки визначило подальший життєвий шлях сина. Закінчивши школу, він у 1927 р. вступає на фізико-математичний факультет Казанського університету ім. В. І. Ульянова-Леніна, але наступного року переводиться на біологічний факультет, де спеціалізується на геоботаніці під керівництвом професора А. Я. Гордягіна. В. Д. Авдеєв знайомиться з місцевою флорою, приділяє увагу гербаризації, вивчає геоботанічну літературу.

У 1929 р. студент другого курсу Валерій Авдеєв звертається до професора з прохан-

ням дати йому тему для невеликої наукової роботи. Отримавши дозвіл, він навесні вивчає в полі бур'яни Закам'я, Татарії і досліджує їх. Невелика за обсягом стаття, написана на основі зібраних даних, була схвалена професором.

Протягом третього курсу головним захопленням студента Авдеєва стає філософія діалектичного матеріалізму. Весь свій вільний час він штудіює праці класиків марксизму. Результатом спроб діалектично осмислити природні явища була стаття, присвячена діалектичним закономірностям у геоботаніці.

Ще будучи студентом, він улітку 1930 р. самостійно проводить маршрутне дослідження бур'янів Чистопільського району. Після закінчення університету в 1932 р. молодий спеціаліст влаштовується в Чистопільський краєзнавчий музей на посаду наукового співробітника.

На початку 30-х років В. Д. Авдеєв за допомогою колгоспників, яких він підготував на спеціальних курсах, далі досліджує бур'яни на полях Чистопільського району.

У 1933-34 навчальному році Валерій Дмитрович Авдеєв викладає курс ботаніки і біології в сільськогосподарському технікумі. У 1934 р. його переводять на посаду началь-

ника геоботанічного загону відділу землевпорядкування і меліорації Татнаркомзема за основною спеціальністю – геоботаніка. Він займається створенням масштабної карти бур'янів і кормових угідь Чистопільського та суміжних з ним районів. У цей час науковець розробляє нову систему позначень для геоботанічних карт. У 1935 р. В. Авдеев стає не тільки ініціатором проведення в кожному колгоспі, в кожній бригаді, на кожній клітині полів картелювання бур'янів, а й навчає колгоспників розробленим ним спеціальній методиці. Крім того, він складає і видає того ж року окремою брошурою спрощений довідник-визначник бур'янів Чистопільського та суміжних з ним районів, доступний колгоспникам.

З 1937 р. він стає позаштатним лектором РК ВКП(б) з питань археології, біології та історії краю. Завдяки вмілому та цікавому викладу матеріалу, його високому теоретичному рівню всі лекції В. Авдеева мають великий успіх.

Не припиняючи занять своєю основною спеціальністю – геоботанікою, В. Д. Авдеев улітку 1937 р. побував на степових схилах біля Ново-Шемшинська ТАССР, рослинний світ яких був описаний ще 50 років тому академіком С. І. Коржинським. Особисті дослідження і критичне переосмислення описів С. І. Коржинського дають йому матеріал для написання кандидатської дисертації. У 1938 р., працюючи на посаді директора Чистопільського краєзнавчого музею, він перебудовує музейну експозицію, наводить лад у бібліотеці музею, завдяки чому значно зростає не тільки кількість відвідувачів цього культурно-просвітницького закладу, а й встановлюється тісний зв'язок зі школами району. Поза увагою дослідника не залишається й історія людини в Закам'ї, її вплив на природу в історичній перспективі. Наукова стаття В. Д. Авдеева «Про походження рослинності схилів у Ново-Шемшинському районі Татарської Республіки», написана на основі зібраного ним під час численних експедицій фактичного матеріалу та опублікована в «Известиях Государственного географического общества» (1939 р.) стала основою його кандидатської дисертації.

У 1940 р. у Чистополі відкривається Учительський Інститут і В. Д. Авдеева призначають на посаду в. о. завкафедри природознавства і географії. У цьому ВНЗ він викладає біологічні дисципліни. 1941 р. на засіданні Ради Ленінградського педінституту ім. О. Герцена відбувся захист кандидатської дисертації В. Д. Авдеева «Про походження рослинності схилів у Ново-Шемшинському районі Татарської Республіки». Доктор біологічних наук, професор В. І. Баранов, говорячи про науково-дослідницьку роботу В. Д. Авдеева, зазначав: «...хорошим показателем здорового исследовательского потенциала В. Д. Авдеева является критическое отношение к литературе и весьма широкое знакомство с ней в различных разрезах. Он прекрасно оперирует данными археологии и пыльцевого анализа... Увлечение огородничеством, не составляя основной цели его работ, ...держит его в сфере общения с живыми ботаническими объектами, на которые, к сожалению, не всегда обращают должное внимание».

У кінці 1941 р., у зв'язку з військовою обстановкою, інститут припиняє свою діяльність. Через ваду зору В. Д. Авдеева було знято з військового обліку і знову призначено на посаду директора музею. Після консервації музею він працює інструктором зі збору лікарської сировини, поєднуючи, таким чином, роботу оборонного значення з можливістю вивчення рослинного світу Закам'я. Незабаром цю посаду було скорочено і науковець приймає пропозицію директора ЦНІА Татгеологотресту стати завідувачем фотолабораторії. В. Д. Авдеев звертає увагу на тісний зв'язок рослинності з родовищами нафти і починає працювати над своєю докторською дисертацією.

У 1945 р. ЦНІА переїжджає в інше місто, він повертається до сільгосптехнікуму і в 1947-1948 рр. знову працює там учителем ботаніки.

Займаючись практичною ботанікою в 1942-53 рр., учений виводить, користуючись мічурінським методом віддаленого схрещування, сорт крупнозернистої кукурудзи, який визрівав в умовах клімату Закам'я Татарії і давав, згідно з трирічними даними, приблизно 50 ц з одного гектара. Також

ним було виведено новий сорт врожайної квасолі та томатів [3].

1945 р. в «Известиях Всесоюзного географического общества» (1945, № 1,2) дослідник публікує історико-геоботанічний нарис «Історія лісу і степу в Західному Закам'ї». Через три роки він завершує великий рукопис – підсумок своїх багаторічних спостережень та роздумів, свою докторську дисертацію «До питання про походження і характер сучасної степової рослинності Західного Закам'я», яку захищає 20 квітня 1952 р. в МДУ. 13 березня 1954 р. досліднику присвоєно науковий ступінь доктора біологічних наук. У 1955 р. після захисту дисертації він працює завкафедрою Ульяновського педагогічного інституту. Але, не зважаючи на те, що В. Д. Авдеев – доктор біологічних наук, він не має не тільки наукового звання професора, але й доцента.

У 1956-1958 рр. В. Д. Авдеев стає автором 52 наукових робіт, з яких опубліковано лише 26, а саме «Рослинність степу і випас» (Известия Всесоюзного Географического Общества, 1952, № 3), «До методики пилкового аналізу» (Ботанический Журнал, 1953, № 3), «Про зв'язок каменястостепової рослинності з вуглеводнем» (Геологический сборник НИТО нефтяников, № III/IV, Гостоптехиздат, 1955), «Ліс і степ» (Ученые записки Ульяновского педагогического института, вып. 9, 1956), «Вплив бітумінозності ґрунтів на рослинність в прикаспійській частині Чорних Земель» (Ученые записки Ульяновского педагогического института, вып. 9, 1956), «Етапи формування рослинності степу в Закам'є» (Ботанический Журнал, 1958), рецензія на підручник Прозоровського «Ботанічна географія з основами ботаніки» (Ботанический Журнал, 1958), «Стадії розвитку рослинності степу» (Орджонікідзе, 1958) та ін.

П'ять років вчений працює в різних вузах СРСР на посадах завідувача кафедри ботаніки. Головною причиною зміни місць роботи В. Д. Авдеев вважає «свое помешательство на «индикаторах нефти», из-за которых я донкихотствую и ссорюсь с начальством, трачу средства и лишаясь положенной профессору зарплаты. И от всего этого я становлюсь только упрямее. Наверное,

Валерій Дмитрович Авдеев проводить екскурсію для працівників ТАРС

все это необыкновенно глупо, но я одержим...» [2].

З вересня 1960 р. він є завідувачем і професором кафедри ботаніки Башкірського сільськогосподарського інституту. У 1963 р. його запрошують на посаду професора Київського університету, завідувача кафедри біології Ровенського загальнонаукового факультету. З 1 вересня 1968 р. професора В. Д. Авдеева звільняють за власним бажанням від завідування кафедрою. У 1971 р. факультет ліквідують, а його звільняють через скорочення кадрів. У цей час з ініціативи вченого за короткий період створено кілька лабораторій і навчальних кабінетів. Особливою заслугою професора В. Д. Авдеева стало створення цінних навчальних посібників з ботаніки та інших навчальних дисциплін у вигляді таблиць і схем. Ці праці відмічено наказом Міністерства Вищої та середньої спеціальної освіти УРСР. Було рекомендовано використовувати розроблені посібники іншими вузами республіки. Професор В. Д. Авдеев проводив велику науково-дослідну роботу: очолював біологічні експедиції в різні куточки Ровенської області, щорічно з іншими членами кафедри виїжджав на Урал, досліджуючи рослинні індикатори нафти.

Його педагогічна та наукова діяльність успішно поєднувалась з активною суспільною роботою в м. Ровно та області. Він був головою обласного товариства охорони природи, членом президії товариства охорони пам'яток і членом пленуму обласного відділення товариства «Знання».

Професор В. Д. Авдеев був людиною над-

звичайно широкої ерудиції та різнобічних обдарувань. Він – знавець музики, літератури та мистецтва. Зібранню творів у бібліотеці вченого міг позаздрити кожен книголюб, тому що він дуже ретельно займався комплектацією своєї домашньої бібліотеки. У ній – книжки з найрізноманітніших галузей знань, а у величезній фонотекі – грамзаписи найкращих творів вітчизняної та зарубіжної музики. До того ж Валерій Дмитрович був прекрасним фотографом, добре володів пензлем. Численні подорожі по Радянському Союзу та за кордоном давали художнику цікаві теми, оригінальні сюжети для творів. Аматор володів величезною колекцією чудових фотографій та художніх полотен. В. Д. Авдеев під час війни і пізніше зустрічався з багатьма видатними діячами літератури та мистецтва. Як згадка про ці зустрічі, у нього зберігалось чимало етюдів, портретів Л. Леонова, К. Треньова, Б. Пастернака, К. Федіна, Г. Степанової, П. Павленка й ін. [1, 4] Останні роки життя Валерій Дмитрович Авдеев провів у Рівному. Помер 5 лютого 1981 р. і похований на кладовищі «Молодіжному» (29 сектор, 2 ряд, могила 8).

Особистий фонд В. Д. Авдеева, який скла-

дає 95 архівних справ за 1917-1980 рр., зберігається в Рівненському обласному державному архіві (NP-2679). Це монографія його докторської дисертації, відгуки на дисертацію, низка рукописів наукових статей, зошити та робочі нотатки з обстеження рослинності Закам'я, листування з родичами, колегами і друзями, альбоми та фотографії.

У фондах Рівненського краєзнавчого музею зберігається понад 2,5 тис. експонатів, а саме: колекція гірських порід та мінералів (яшми, пали, граніти) – 1058 одиниць; колекція грамплатівок із записами класичної музики – 270 одиниць; колекція книг, репродукції з мистецтва та історії театру, 10 власних картин Авдеева В. Д.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова Г., Костянко О. Від щирого серця / Г. Антонова, О. Костянко // Червоний прапор. – 1968. – № 39 / 24 лютого/.
2. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – NP-2679.
3. Михайловский К. Так ли надо внедрять новое? Равнодушное отношение к кукурузе сорта «Закамская» / К. Михайловский // Советская Татария. – 1953. – 7 октября.
4. Томашевский В. Воспоминание о Чистополе / В. Томашевский // Знамя коммунизма. – 1958. – 14 мая.

Наталія ГРИШКО

Співпраця Уласа Самчука та Інституту дослідів Волині

Улас Самчук, видатний український письменник та наш земляк, змушений був провести значну частину свого життя за кордоном, тобто перебував в еміграції. І все ж, будучи на чужині, він завжди залишався сином Волині. Завжди радо долучався до будь-яких ініціатив своїх земляків.

Українські емігранти, вихідці з Волині, у канадському місті Вінніпег 21 липня 1951 р. заснували своє наукове товариство, яке отримало назву «Інститут дослідів Волині» (далі – ІДВ). Інститут дослідів Волині мав

поєднувати наукові студії з видавничою працею, а також перебрав Волинський Видавничий Фонд, що був заснований за ініціативою Товариства «Волинь» у Вінніпезі. На перших установчих зборах було обрано керівництво ІДВ у такому складі: раду інституту очолив С. Радчук, секретарем призначено І. Онофрійчука, а членами ради були С. Кондратюк, А. Молитвеник, О. Ковальчук.

Також діяла Дирекція інституту у складі: доктор Ю. Мулик-Луцик – голова, інженер

М. Бойко – секретар, редактор М. Подворняк виконував функції скарбника [2, 6].

Керівництво ІДВ вирішило залучити до роботи цієї інституції корифеїв української літератури, поетку Оксану Лятуринську та письменника Уласа Самчука як почесних членів. На цю пропозицію Улас Олексійович радо відгукнувся.

Як бачимо, більшість художніх та мемуарних книг Уласа Самчука «канадського періоду» були видані саме у Вінніпезі завдяки зусиллям товариства «Волинь» та Інституту дослідів Волині. Це книги споминів «На білому коні» (1972), «На коні вороному» (1975), «Планета Ді-Пі» (1979) та остання книга трилогії «Ост» під назвою «Втеча від себе» (1982). Інститутом дослідів Волині було також перевидано відомий роман письменника «Марія» (1986), який був заборонений в Україні ще у 40-их рр. ХХ століття [1].

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею зберігається дуже цікаве листування між Уласом Самчуком та представниками ІДВ стосовно друку його книг. Письменник листувався із секретарем інституту паном Онуфрійчуком. Нам вдалося виявити десять листів, написаних у період 1977-1982 рр. Їхній зміст показує, що між письменником та очільниками ІДВ тривала тісна і плідна співпраця. Наведемо цитату з листа Уласа Самчука від 21 квітня 1980 р.:

«Працюю тепер над закінченням третьої книги моєї трилогії «Ост», сподіваюся закінчити її десь за пару місяців, як ніщо не перешкодить. Маю тепер багато всіляких справ поза моєю роботою, багато листування і т.д. І пропоную, щоб ту мою нову книгу, яка буде зватися «Втеча від себе», видало Т-во «Волинь» і Інститут дослідів... книга розміром дещо більшим, ніж «Планета Ді-Пі»... мої умови мінімальні, тобто я не вимагаю гонорару, а лишень хочу, щоб книга вийшла добре і культурна...» [4].

11-го жовтня 1969 р. у залі Українського Народного Дому м. Торонто відбулася широка зустріч волинян з багатьох осередків Канади й Америки. На з'їзд прибуло кілька сотень людей. Першу доповідь виголосив Улас Самчук. У ній він зробив огляд історичного минулого Волинської землі. Також

письменник повідомив широкий загал волинян, що він працює над закінченням останнього тому своєї знаменитої праці «Ост», паралельно пише книгу про Капелу бандуристів, а також має ряд творчих задумів пов'язаних з подіями останніх десятиліть в Україні. Тоді ж було перевидано його надзвичайно популярну трилогію «Волинь» [2, 155-156].

Через вісім років Уласа Олексійовича було запрошено взяти активну участь у святкуванні 25-річчя життя й праці Інституту дослідів Волині та Товариства «Волинь». Ювілейні заходи проходили 21-22 травня 1977 р. у місті Вінніпег. У суботу, 21-го травня, в готелі «Лінкольн» волиняни зібралися на ювілейний бенкет, а в неділю, 22 травня, у залі читальні «Просвіти» відбувся авторський вечір Уласа Самчука.

На ювілейному засіданні під керівництвом голови Інституту дослідів Волині адвоката, доктора Сергія Радчука прозвучали дві основні доповіді: першу доповідь виголосив доктор Юрій Мулик-Луцик, де він охарактеризував двадцятип'ятирічну працю Товариства «Волинь» й Інституту дослідів Волині, а наш земляк Улас Самчук виголосив другу промову про Волинь та волинян в історичній долі України. Він оповідав про свій край ще за часів князя Ігоря, князів Острозьких. Згадав становище Волині під час «...історичних воєнних побоєвищ української нації...», а зокрема під час російської, польської та німецької окупації: «... вона (Волинь) стала тоді чи не найактивнішою і господарсько найрозвинутішою територією всієї України. Тут також організовується і довший час провадиться широкий рух спротиву окупантам всіх мастей, байдуже звідки вони не походили. Поняття Варшава, Москва, Берлін злилися в одно поняття – окупант, загарбник, а тому ворог до скону». Але важко йому було визнавати, що таку велику територію у час новітньої історії окупанти звели лишень до «...невеликої області зі столицею в Луцьку...».

На завершення своєї промови Улас Самчук сказав: «Кожний з нас тут присутній, мандруючи «світами», раз у раз зустрічає своїх, як ми кажемо, земляків. Волинян беруть за зразок земляцької солідарності,

їх наслідують інші «земляцтва», як закарпатці, буковинці, кубанці, лемки, підгаєтчани, але волиняки, здається, виявили чи не найбільше в цьому напрямку ініціативи й ентузіазму, чого найкращим доказом і є цей Інститут Дослідів Волині, якого сьогодні тут, з його 25-літтям, дружньо вітаємо...»

Авторський вечір письменника відбувся у неділю, 22-го травня, ввечері, в читальні «Просвіта». Господарем вечора був протоієрей С. Ярмусь – лектор Колегії св. Андрія у Вінніпезі. Вечір був багатолюдний. Розпорядник заходу, відкривши його, привітав громаду та проголосив вечір продовженням святкувань ювілею 25-річчя волинських організацій і закликав присутніх вшанувати видатного письменника. Після цього Галина Коваль і Валентина Мулик-Луцик зачитали усій аудиторії уривки з творів Уласа Самчука: Галина Коваль читала уривок з твору «Марія», Валентина Мулик-Луцик – з твору «Волинь».

Головною кульмінацією вечора був виступ письменника Уласа Самчука, якого загалу представив письменник Олекса Гай-Головко. Він докладніше оповів історію творчої праці письменника і подав хронологію його творів [3, 13-25].

Через три роки Улас Самчук святкував свій ювілей. Він отримав вітання від своїх земляків з Інституту дослідів Волині. Про що і писав у своєму листі до пана Голови ІДВ Сергія Радчука:

«...Неймовірно Вам вдячний за привітання з приводу моїх тих небажаних 75 років, як і за той чудовий значок волинян, що його Ви мені передали. А головне, я Вам вдячний, що Ви всі спромоглися видати аж три моїх книг спогадів, що їх наша читацька публіка, як також критика сприйняли дуже прихильно, а інколи, навіть надзвичайно прихильно... Завжди підкреслюючи, що до цього спричинився наш діяльний Інститут дослідів Волині, як також само Товариство «Волинь», з такими його невтомними діячами, як Др. Ю. Мулик-Луцик, Др. С. Радчук, ред. М. Подворняк, інж. І. Онуфрійчук, Прот. С. Кіцюк, Др. І. Тарнавецька, прот. Др. С. Герус, Прот. С. Ярмусь. Чого наша історія культури їм ніколи не забуде, як той

вклад до її скарбниці творчих надбань» [5].

У пізніших листах, датованих 82-им роком ми отримуємо інформацію про те, як видавалася остання частина трилогії «Ост» – «Втеча від себе». Письменник згадує про свою хворобу очей, яка на той час йому дуже дошкуляла, що мусив робити операцію, бо майже нічого не бачив. Це затримало коректування тексту книги. Автор хотів, щоб її розмір був аналогічний розміру попередньої частини трилогії «Темнота», а також передав обкладинку книги, яку розробив художник М. Левицький. Про це він писав так: «... (колір) ясно-сірий, тиснення золотом, хотілося б щоб її вигляд давав відповідну репутацію цієї культури» [6].

Але вже у листі від 18 листопада 1982 р. до пана Онофрійчука він повідомляє, що отримав повідомлення від Подворняка про підготовку до друку його «Втечі» і дуже хотів би отримати для перегляду коректуру книги. «Щодо обкладинки з її тисненням напису, то це не конче мусить бути золото чи срібло, а вистачить звичайної барви, бажано червоної на сірому тлі. Це буде досить. Обкладинка має бути полотняна» [7]. Також Улас Олексійович надіслав фото Дерманського монастиря і учительської семінарії для іншого видання про волинські міста і села.

Наприкінці 1982 р. Інститут дослідів Волині видає завершальну частину трилогії «Ост» «Втеча від себе» і надсилає книгу автору. Нажаль, через тяжкий стан здоров'я письменника його подальша співпраця з Інститутом дослідів Волині припинилася. Він більше нічого не писав і не надсилав для видання.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Каталог книжок Інституту дослідів Волині і товариства «Волинь», Вінніпег, Канада, 2000 – 10 с.
2. Літопис Волині, ч. 10-11, Вінніпег, Канада, 1972 – 184 с.
3. Літопис Волині, ч. 12, Вінніпег. Канада, 1977-1978 – 234 с.
4. РКМ 15516/3. – Лист Уласа Самчука, Торонто, Канада - 21.04.80.
5. РКМ 15516/7. – Лист Уласа Самчука, Торонто, Канада - 21.04.80.
6. РКМ 15516/ 5. – Лист Уласа Самчука, Торонто. Канада – 19.07.82.
7. РКМ 15516/8. – Лист Уласа Самчука. Торонто, Канада – 18.11.82.

Рівне періоду німецької окупації: 1941-1944 рр. (За матеріалами архівів)

Більш ніж 31 місяць тривала окупація Рівного німецькими загарбниками в роки Другої світової війни, населення міста змушене було жити за законами і нормативами, установленими новою владою. Вивчаючи документальні матеріали архівів, нами зібрана інформація, яка у певному системному викладі може більш точно відтворити політичну, соціально-економічну і культурно-освітню картину життя рівнян окупаційної доби.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про передачу окупованих радянських земель у відання «рейхсміністерства в справах зайнятих східних областей». Міністром було призначено підручного Гітлера А. Розенберга. У документі зазначалося, що окупована територія поділяється на рейхскомісаріати, а вони, в свою чергу, на генеральні округи. Усі начальники цих адміністративних одиниць призначалися німецьким урядом [1].

20 серпня 1941 р. Гітлер підписав наказ про утворення із захоплених земель УРСР рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Е. Кохом: «Рейхскомісаром України призначаю гауляйтера і обер президента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово знаходиться в Рівному» [2].

Документи про адміністративний поділ рейхскомісаріату «Україна», адміністративний поділ генеральних округ, політична карта України і генеральних округ тощо зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ) в Києві [3]. Один із документів засвідчує: «Загальна площа рейхскомісаріату становила 77035 кв. км, населення – 5.106.377 чол. Генерал-комісаріат розділявся на 26 гебітскомісаріатів. До гебітскомісаріату з центром у м. Рівне входили: Рівне, Гоща, Клевань, Корець, Межиріччя, Олександрія, Тучин. Гебітскомісаром у Рівному був призначений доктор Беєр [4]. У 1943 р. газета «Волинь», яка виходила в

той час у Рівному, писала: «Згідно з новим переглядом за станом на 1 січня 1943 року охоплює територія підпорядкована Рейхскомісарові для України 339.275, 83 кв. км. Тим самим відповідає вона у своїй величині Італії разом з Італійськими островами на Егейському морі та Албанією. У рейхскомісаріаті живе 16.910.008 мешканців. Він поділений на шість генеральних округ... Округи поділені на 433 райони» [5].

4 грудня 1941 р. газета «Волинь» на своїх шпальтах подає виклад біографії Е. Коха, де зазначалося, що він народився у 1896 р. в Ельберфельді, був учасником Першої світової війни, як націонал-соціаліст він належав до старої гвардії. «У 1928 р. Фірер призначив його Гавляйтером Східно-прусської провінції, якої в 1933 р. він став обер президентом» [6]. Визначивши Рівне столицею, вищий окупаційний орган влади на цих землях розмістився у приміщенні колишньої гімназії на вулиці, яку німці називали Шлосштрассе (нині вулиця Драгоманова, 19). Саме тут, на другому поверсі, був облаштований робочий кабінет рейхскомісара.

У ЦДАВОВУ зберігається службове листування з міністерством народної освіти Німеччини щодо облаштування кінозалу в будинку рейхскомісара Е.Коха, де розглядається питання плану кінозалу, встановлення звукової апаратури, кошторису (квітень-травень 1943 р.) [31]. Про перебування Е. Коха у Рівному свідчать також накази рейхскомісара про обладнання поїздів Кенігсберг-Рівне, організацію залізничних будівельних робіт, про будівництво літака для рейхскомісара України [32]. У стінах рейхскомісаріату були підписані десятки наказів і розпоряджень Коха, окремі з яких публікувались у місцевих газетах, розміщувались на дошках оголошень і, звичайно, були обов'язковими до виконання усіма адміністративними і військовими установами, які розміщувались в нашому краї. 25 грудня 1941 р. в газеті «Волинь» публікується

звернення Е. Коха до населення України, в якому зокрема зазначалося: «...Вашу подяку Німеччині й ваш причинок у боротьбі проти Англії складіть своєю працею. Перш за все найбільше значення має праця на землі. Хто обробляє рілля і працює, тим самим бореться за новий час добробуту й миру, який настане для вас після перемоги. Працею і чином ви виявите подяку за звільнення німецьким воякам ... Для неробів і пльоткарів нема тепер місця... Кожний з вас матиме змогу жити в своїй вірі й поглядах і бути щасливим. Лише пильністю й працею, найвищою продукцією і чином, найкращою управою ріллі, зразковою годівлею поголів'я вашої худоби закажете свою волю до будови нового щасливого часу... Хто протистоятиметься волі німецького проводу, хто ставитиме опір відбудові країни, того постигне невилонима суворість закону. Каратимемо кожного ледаря й порушника спокою» [7].

Отже, нова влада заявила про свої наміри щонайбільше взяти з цієї землі та її населення сировини і праці, а натомість пообіцяла далеке щасливе майбутнє і сувору розправу з кожним за непокору сьогодні. Далі були накази і розпорядження щодо організації роботи поліції, СС і СД на Україні [8]; розпорядження щодо впровадження обов'язку праці в зайнятих місцевостях [9]; щодо відправки робочої сили з окупованих областей в Німеччину [10]; щодо конфіскації зернових культур у сільськогосподарських підприємств і населення [11]; щодо введення нової аграрної політики на Україні тощо [12].

1 листопада 1941 р. рейхскомісар видає розпорядження про впровадження обов'язку праці в зайнятих місцевостях, яке було видрукуване двома мовами – німецькою і українською. Зокрема, там зазначено: «Зобов'язаний до праці є кожний здібний до неї... Хто не виповнить свого обов'язку праці, буде покараний згідно з розпорядженням Рейхскомісара для зайнятих східних місцевостей [13].

У 1943 р. Кох підписує розпорядження генерал-комісарам про широке використання жіночої робочої сили, у якому зазначається, що «питання про введення в дію но-

вої робочої сили в рейхскомісаріаті «Україна» все більше ускладнюється... Жіночий сектор являє собою на сьогодні в РУ важливий резерв робочої сили... Оскільки цей захід ще не мав місця, необхідно призвати все жіноче населення віком від 16 до 55 років з метою відправки на роботу... Молоді робітниці можуть бути використані на важких роботах... Наявність малих дітей та других непрацездатних членів родини не являється важливою причиною для звільнення від роботи» [14]. Українська земля для німців – це перш за все житниця, а тому найбільше розпоряджень стосується сільськогосподарських робіт. Рейхскомісар підписує розпорядження про заготівлю м'яса для Німеччини [15], про мобілізацію міського населення на весняний посів [16].

У січні 1943 р. українські часописи опублікували відозву рейхскомісара України Еріха Коха, в якій зокрема наголошувалося: «Призначене фірмером цивільне управління має велике завдання! Забезпечити всім необхідним фронт, як врівнож допомогти батьківщині потрібними харчовими продуктами, сирівцями та робочою силою, на що німецький народ має право і що необхідне для остаточної перемоги» [17].

Регіональне управління було зосереджене в руках гебітскомісарів. Часопис «Волинь» 7 грудня 1941 р. помістив інтерв'ю з гебітскомісаром Вернером Беєром у якому знайомить читачів з короткою біографією урядовця: «Обласний комісаріат (Гебітскомісаріат) – перша інстанція цивільної німецької влади в нашій області. У будинку № 6 по вулиці С. Петлюри вирішуються всі справи зв'язані з політичним, господарським і культурним життям Рівненщини. На чолі обласного комісаріату стоїть комісар др. Вернер Беєр, призначений на це становище Фіром Великонімецьчини Адольфом Гітлером» [18].

У Рівному, як і на всій окупованій Україні, був введений новий порядок обліку проживання і переміщення населення. Громадяни мали отримати відповідні особові посвідчення і робітничі картки, а у разі їх відсутності зазнавали покарання, про що застерігали оголошення: «Заряджую для цілої Рівненської округи, щоб всі мешканці три-

мали стало при собі свої персональні виказки та робітничі картки, хто тільки їх має. Особи, яких під час контролю зустрінуться без вищезгаданих документів, можуть бути поліційно покарані та передані до примусової праці» [19]. Мати «посвідчення особи» належало громадянам, яким виповнилось 15 років, а у разі, якщо затримувались з оформленням згаданого документа в зазначений термін і «зустрінуться ще без виказок або без посвідки про їх замовлення, мають числитися зі строгою карою та виселенням з Рівненського повіту» [20].

Про перебіг життя на окупованих землях краю можна прослідкувати, гортаючи сторінки часопису «Волинь», особливу увагу звертаючи на поміщені тут оголошення, рекламу та різноманітні гасла. До прикладу: «Кожної неділі від 10.15 до 10.30 будуть надаватися на радієвих хвилях трансмісії для родичів зі Сходу, що працюють у Німеччині. Будуть читати листи до родичів та замовлюватися поздоровлення робітників їхнім родичам. Будуть промовляти також члени делегацій, що відвідували табори робітників зі Сходу в Німеччині... Про передачі повинні подбати німців, що мають радієві апарати, які виставлятимуть їх так, щоб було можливо слухати ці трансмісії [21]. І ось: «Усі фотоапарати типу «Ляйне» (наслідування німецького фотоапарата «Ляйке») є сконфісковані і мають бути віддані належним начальникам районів та Посадникам міст... Затаєння чи не віддання згаданих апаратів буде окаране» [33]. На сторінках газет можна прослідкувати які культурно-мистецькі акції відбувалися у Рівному в ті часи. «Волинь» досить часто вміщує матеріали про діяльність рівненського театру. Оголошення від 14 лютого 1943 р.: «Щоб населенню м. Рівного уможливити відвідування Міського Театру, поліційні години в п'ятницю переносяться на 23 год» [22]. Для досягнення своєї основної мети – заволодіння новими землями – фашистами в перші роки окупації велась активна пропаганда публічної підтримки національної української культури і мови. Усіляко підтримувалась діяльність «Просвіти». «28 червня 1942 р. в Рівному в домівці рівненської Окружної Просвіти відбулося відкриття виставки ук-

раїнського мистецтва, на яке прибуло багато гостей... Привітав голова просвіти професор Кибалюк... На виставці були представлені вишивки, килимарство, кераміка, обрібка дерева... Показати українське мистецтво німцям, що перебувають у Рівному, спопуляризувати його серед українського громадянства – це основні завдання виставки [23]. «28 червня 1942 р. у Зольдатен кіно відбулося свято Пісні, присвячене 100-літтю М. Лисенка. У ньому взяли участь просвітянські хори з Глинок, Обарова, Шубкова, Городка і Рівного» [23]. У березні 1942 р. в залі кіно «Скала» відбулась «Урочиста Академія, присвячена пам'яті Т. Г. Шевченка» [24].

Однак лояльність, виявлена до українців в перший період окупації, з часом слабшає, а натомість режим стає все жорсткішим. 28 липня 1942 р. Кох підписує розпорядження про примусову працю населення в окупованих районах України» [25]. «Українська мо-лодь народжена в 1923-1925 рр. зобов'язується до дворічної обов'язкової праці. Усякого, хто виключатиме себе, або спробує відмовитись від обов'язку праці, треба розглядати, як найманого жидами і більшовиками. Такою поведінкою виявляє він своє ставлення проти життєвих прав європейської спільноти, через те він втрачає право жити у цій спільноті і його треба вилучити з неї [26]. Газета «Вісті для українських селян» 20 серпня 1942 р. повідомила про 500 тисячного українця, якого вивезли до Німеччини на працю: «...7 серпня 1942 р. відправився до Райху з Рівного робочий транспорт, в якому находився 500.000 українець, що від'їжджає з Райхскомісаріату. Гебітс-комісар спеціально вшанував його подарунком... Юркові Онищукові, 18-річному сільському робітникові, що їде на працю до Німеччини, подаровано кишеньковий годинник. Онищук є сином українського селянина зі Стидина біля Костополя і поїхав на працю разом зі своїми товаришами до німецьких селян в околиці Нінберг. ... Усього в цьому потязі виїхало 672 чоловіка з Рівного, Сарн, Костополя, Здолбунова...» [30]. У квітні 1942 р. гебітс-комісаром Беєром було оголошено про те, на які адміністративні посади треба призначати німців і на які

можна допускати осіб з місцевого населення [27]. За найменшу провину перед окупаційною владою чи порушення розпоряджень окупантів кожного чекала жорстока кара. Цьому підтвердженню є документи вироків фашистського суду жителям окупованих областей України за карні злочини [28]. В березні 1942 р. Еріх Кох видав директиву німецьким торговим фірмам про обмеження використання української інтелігенції на службових посадах в торговельних фірмах [29].

Бургомістром Рівного був Полікарп Бульба, з особою якого знайомить 26 жовтня 1941 р. часопис «Волинь» [25]. «Полікарп Бульба мав в Рівному на розі вулиць Галера і 3-го Мая аптечний склад, в якому працювала його дуже симпатична дружина Марія. Вони мали сина-одинака Андрія. За німецької окупації П. Бульба був посадником Рівного і мировим суддею» [26]. Документи міської управи Рівного окупаційного періоду зберігаються у Рівненському державному архіві (Фонд № Р-14). Тут зібрані книги наказів бургомистра, розпорядження, оголошення, протоколи засідань, штатні розписи, директиви, посвідчення, списки службовців різних установ, особові справи окремих осіб тощо.

У цій роботі нами була здійснена спроба розкрити трьохрічну історію життя Рівного, посилаючись на документальні джерела періоду 1941-1944 рр. Таке дослідження варто продовжувати, дотримуючись відповідної хронологічної і тематичної схеми, групуючи документи за окремими темами (наприклад: рейхскомісаріат, гебітскомісаріат, міська управа, установи і організації в Рівному, освіта, театр, видавництва, книгарні, належність до українців [євреїв, поляків, фольксдойчів], грошова реформа, вивіз населення на роботу до Німеччини тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні – К., 1963. – С.8.
2. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні – К., 1963. – С.30.
3. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.231.
4. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.4. – Спр.4.
5. Райхскомісаріат України більший від Італії // Волинь, 25 лютого 1943 р. с.1.
6. Еріх Кох – державний Комісар для України // Волинь, 4 грудня 1941 р.
7. Звернення до населення України Еріха Коха // Волинь, 25 грудня 1941 р.
8. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.3.
9. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.3-4.
10. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.36.
11. ЦДІА України у м. Києві. Відділ друкованих фондів. Інв № 10254.
12. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.120.
13. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.3-4.
14. ЦДАВОВУ. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.262.
15. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.123.
16. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп. 2. – Спр. 121.
17. // Костопільські вісті, 17 січня 1943 р.
18. Найважливіше – перемогти большевизм // Волинь, 7 грудня 1941 р.
19. // Волинь, 19 квітня 1942 р.
20. Впровадження тимчасових персональних виказок // Волинь, 28 травня 1942 р.
21. // Волинь, 18 липня 1943 р.
22. // Волинь, 14 лютого 1943 р.
23. Свято українського мистецтва в Рівному // Волинь, 5 липня 1942 р.
24. ЦДАВОВУ. – Афіша. – 499 с.
25. Як є у Рівному? Інтерв'ю з бургомістром міста Рівного п. П.Бульбою // Волинь, 26 жовтня 1941 р.
26. Гуцуляк М. Про близьке здалека. Канада, Ванкувер, 1976.
27. Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному. № 5. – 1 червня 1942 р.
28. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.226, 227.
29. ЦДАВОВУ. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.262.
30. ЦДАВОВУ. – // Вісті для українських селян. – 20 серпня 1942 р.
31. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.66.
32. ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.164.
33. Урядове оголошення Гебітскомісара в Дубні. Конфісканта фотоапаратів // Волинь. – 24 червня 1943 р.

Німці на Волині

«Прості (німецькі) селяни і ремісники свого часу прийшли сюди, щоб обробляти землю, підвищувати її плодючість, прижитися на ній, полюбити її... З побудовою нової європейської структури розповіді про минуле, спогади повинні бути відвертими, повчальними, такими, що змушують пам'ятати минуле».

Ніколаус Арндт

Вперше німецькі поселення на українських землях згадуються за часів Галицько-Волинського князівства. Як правило, це були ремісники, яких запрошували для обслуговування знаті. Наприкінці XVIII ст. князь Чарторийський одним з перших на Волині направив німецьких колоністів до свого маєтку в Корець. Вони були переважно майстрами фабрики порцеляни. Тут для них у 1783 р. він побудував кірху, яка згоріла на початку 20-х років XIX ст. Через бідність німці не могли побудувати нову, тому деякий час до Корця наїжджав пастор із Житомира.

У Рівному в другій половині XVIII ст. на вул. Німецькій (сучасні вулиці С. Петлюри та І. Мазепа), що проходила вздовж річки, мешкали німецькі фабриканти-сукнарі [1].

До перших німців-колоністів належали також німці-меноніти – представники однієї з протестантських сект. Прибули вони до Росії наприкінці XVIII ст. на запрошення російського уряду. Меноніти залишили свою батьківщину з релігійних мотивів. Вони виступали проти насилля навіть тоді, коли воно мало здійснюватись заради загального блага. Тому, щоб не служити у війську в Німеччині, вони втікали до Росії, бо Катерина II обіцяла не брати до війська іноземних колоністів [2]. Меноніти поселилися на вільних землях, заснувавши в 1801 р. колонії Карлсвальд в Острозькому повіті, в Рівненському – Софіївка, поблизу Висоцька.

Поселялися німці, як правило, біля боліт та в низинах річок, оскільки місцеві жителі не вміли обробляти ці землі, до того ж, вони були і значно дешевшими. Поміщики були зацікавлені в тому, щоб німецькі колоністи поселились на малоприспособлених землях для землеробства.

Угоди на оренду землі між колоністами і поміщиками часто не поновлювалися остан-

німи, і земля визнавалася власністю не колоністів, а поміщиків.

Не поталанило німцям-ткачам, котрі осіли в Дубні. Примітивна ткацька техніка та низка інших причин змусили їх зайнятися іншим ремеслом.

30-50 роки XIX ст. були початком аграрної еміграції німців на Волинь. Зазвичай перші колоністи були німцями-переселенцями з Польщі, вихідцями з Східної Пруссії та Сілезії [3]. Німців, що переселялися безпосередньо з Німеччини, було лише 5%. Їх приваблювала на Волині схожість ґрунтів та методів господарювання, порівняна близькість до етнічних німецьких земель. У 1831-1838 рр. на Волині осіло майже 200 німецьких колоністів. У вересні 1833 р. і в 1834 р. були укладені контракти між колоністами та князем Михайлом Радзівілом про заснування колонії Марцеліндорф, а також князем Фрідріхом Любомирським про переселення колоністів на землі Рівненського повіту.

До середини XIX ст. на Волині проживало окремо або невеликими колоніями 3 тисячі німців. Перші німецькі колонії були нечисленними і нараховували 20-30, а подекуди й 4-5 господарств, великі – до 100 господарств. У той час з'явилися: Берестовець Старий, Антонієв, Зеленка, Соломинка (Фрідріхсдорф), Хотинка та інші колонії німців.

Після реформи 1861 р., яка відмінила кріпосне право в Росії, розпочинається масове переселення німецьких емігрантів на українські землі. Активізація міграційного процесу була викликана комплексом економічних та політичних факторів. Повстання 1863 р. в Польщі підштовхнуло до переселення емігрантів з привіслянського краю. Місцеві селяни, хоч і були звільнені від кріпацької залежності, не мали коштів на спла-

ту викупних платежів. Сільське господарство вже не приносило землевласникам колишнього прибутку.

Царський уряд спочатку надавав переселенцям всебічну підтримку. Життя і діяльність іноземних переселенців регламентували закони, інструкції та положення. В одному з доку-

ментів того часу зазначалось: «Иностраные поселенцы – русские подданные, как приписанные к волостям, так и вошедшие в состав сельских обществ, пользуются правами, предоставленными крестьянам, и отбывают все лежащие на них государственные, земские и мирские повинности, как денежные, так и натуральные» [4].

Як свідчать «Волинские Епархиальные ведомости», у 1875–82 рр. у Росію переселилося 164300 німецьких і 189390 австрійських підданих. В останні роки це явище набуло інтенсивного характеру [5]. У 1883 р. на Волині було 15747 німецьких дворів, 68830 німців прийняли російське підданство, а 18301 – ні. Причому, в перших було 162870 десятин землі, а в других – власної землі 290912 десятин, та окрім неї – орендованих 29266 десятин [6].

У пореформений період на Рівненщині з'явилися такі колонії, як Генрієта, Ховінберг, Марієндорф, Вальд-Коловерт та інші. Більшість колоністів займалася вирощуванням зернових культур, скотарством, виробництвом сукна.

В останні десятиріччя XIX ст. змінюється політика офіційних кіл Росії до іноземних поселенців. З 1870 р. вони були зобов'язані тепер служити у війську.

Отримавши запевнення від канадського уряду, німці-меноніти невдовзі залишили обжиті місця й емігрували до Канади. На початок XX ст. з колоній менонітів на Волині залишилися лише Софіївка та Жозефін.

У 1884 та 1887 рр. царський уряд видав законодавчі акти, спрямовані на зміцнення російського землеволодіння у західних губерніях Росії. За наказом від 14 березня 1892 р. було заборонено іноземним вихідцям селитися надалі у Волинській губернії

Німецький будинок
поч. XX ст., с. Користь.
Фото З. Заболотної, 2004 р.

поза міським поселенням, а також на майбутній час «приобретать недвижимое имущество на правах собственности или аренды, за исключением выходцев исповедующих православную веру».

Волинський губернатор С. Суходольський 24 січня 1893 р. розіслав мировим

посередникам інструкцію: «Принять меры к прекращению дальнейшего наплыва в Волинскую губернию иностранных поселенцев» [7].

На початок XX ст. на Волині було 300 німецьких поселень, 46883 колоністи [8]. За даними Міністерства внутрішніх справ Росії німецьким колоністам належало 700 тисяч десятин землі. У Державному архіві Рівненської області зберігається єдина метрична книга цього періоду (1888–1903 рр.) Тучинської кірхи [9].

У 1912 р. німців мешкало: в Дубному – 230, у Дубенському повіті – 7858, в Острозі – 3, в Острозькому повіті – 3651, у Рівному – 943, у Рівненському повіті – 32499, у Здолбунові – 251 чоловік [10].

Великі випробування випали на долю волинських німців у перші два десятиріччя XX ст., які були пов'язані зі Столипінською реформою та подіями Першої світової війни. Так, у 1906–1907 рр. у Тучинській лютеранській філії було закрито сім колоній, в яких проживало майже 300 родин, у Рівненській філії після переходу до Селянського банку земель колоністів були залишені ще 6 колоній. У 1915–1916 рр. російський уряд виселив з Волині вглиб країни майже всіх німців. На місці залишилося населення колоній «голендрів» («голендри» походили з мазурських теренів у Східній Пруссії та асимілювалися) [11].

З початку 1916 р. кількість виселених з Волині німців становила 115889 чоловік [12]. Маєтки німецьких колоністів, виселених за розпорядженням військових властей, були передані Міністерству землеробства. Повернення з вислання відбулося після Ризької угоди 1921 р., за якою майже вся Рівненщина ввійшла до складу Польщі. Поль-

ський уряд більш-менш лояльно ставився до німецького населення, хоча певні установи ретельно стежили за ним.

Великими поселеннями німців у 20-30 рр. на Рівненщині були колонії Коловерти і Користь у Межирицькій гміні, Амелін у Тучинській, Мочулки в Клеванській, Леонтіївка в Дядьковицькій. До речі, назви німецьких колоній, як доводить німецький дослідник того часу Kuhn Walter, по-

ходили від назв сусідніх українських сіл, від імені жінок та дітей, з додатком «новий», або мали німецькі закінчення.

На 1 січня 1928 р. на Волині мешкало 36000 німців, що становило 2,5% від загальної кількості населення [13]. У 1931 р. німців нараховувалось 41164 [14]. У 20-30 роках поселення німців зменшились, так само як і чехів та євреїв.

Про це свідчать документи з фонду Рівненського повітового староства ДАРО, зокрема, «Матеріал інформаційний про стан німецьких справ за 1928 рік», де йшлося: «Німецькі колоністи ніяких політичних спілок і об'єднань не утворюють. Колоністи, що живуть на території Тучинської гміни, в основному є сільськогосподарями, займаються ремеслом і торгівлею... У Тучині організований хор та аматорська театральна студія, на чолі якої стоїть місцевий пастор. Колоністи німецькі ніякої фінансової допомоги від організацій з Німеччини не мають. Вкладів у жодному банку не мають. Гроші використовують на подальший розвиток своїх господарств. У передвиборчій кампанії до Сейму і Сенату німці-колоністи політикою зацікавлені не були, але намагались об'єднатися з польською громадськістю в культурно-освітніх справах. Під час виборів німці старались брати в них участь, щоб у новому Сеймі мати можливість відстоювати свої права. З цією метою вони об'єднались в блок з другими народностями».

У цій же справі містяться списки німецького населення Кониц (167 чоловік), Чорні

Надгробок на старому німецькому цвинтарі в с. Тучин.
Фото З. Заболотної, 2004 р.

Лози (42 чоловіки), Станіславівка (71 чоловік), Серньовка (199 чоловік), Мочулки (195 чоловік), Яновка, Нова Павловка (219 чоловік) та в ін.

У Рівненському повіті була одна приватна початкова школа, яку відвідував 41 учень-німець та 4 українці (на початку XX ст. було 40 шкіл). Більшість німецьких дітей відвідувала польські та українські школи. Усього ж у Рівненському повіті нараховувалось

7250 німців, що становило 2,58% від загальної кількості населення. Вони мали 7 млинів моторових, 1 млин водяний і 1 м'ясарню.

У 1932 р. найбільше скупчення німецьких колоністів є у гмінах Межирицькій, Клеванській, Тучинській, Олександрійській. Найкраще становище господарств у німецьких колоністів Тучинської гміни. Там вони мають від 18 до 30 га доброї землі й перебувають у доброму стані. Мають багато нерогатої худоби, коней. Кризова ситуація на них не впливає. У гміні Клеванській, зокрема, в колонії Мочулки, проживає 86 німецьких родин, однак вони не вважаються багатими, тому що посідають переважно на піщаних ґрунтах, менш родючих. Їхній матеріальний стан достатній, бо, крім господарства, вони працюють у лісництві й в такий спосіб забезпечують себе. В інших місцевостях проживала незначна кількість німців, але їхні господарства були в доброму стані, і ці люди не висловлювали незадоволення загальною кризою.

Отже, переселившись на волинські землі, на Рівненщину, німці ефективно займались вирощуванням і переробкою сільськогосподарської продукції та ремісництвом: теслярством, столярством, обробкою металів, швацтвом. Так, у колонії Карлсвальд, де у 1910-1912 рр. мешкало 42 німецькі родини, були: кузня, маслоробня, молочарня, шведькі та кравецькі майстерні. А також – магазин, школа, кірха.

Головним віросповіданням німців було

лютеранство. Але серед німців були й адвентисти, баптисти, католики й православні. У 13 кірхах і 191 молитовному будинку проповідники використовували не тільки німецьку мову, а й українську та польську, бо в церковних урочистостях брало участь і корінне населення. В євангелістських храмах, де більшість становили німці, служба відправлялась німецькою мовою. У містах раз на місяць відправа була польською мовою, для тих, хто її знав. Ще в 1888 р. була утворена Тучинська парафія, в 1902 р. – Рівненська. У 1907 р. в Рівному було відкрито кірху, яка, на жаль, не збереглася до наших часів.

У німецьких колоніях вирувало громадське життя, розвивався кооперативний рух, який сприяв розв'язанню різних соціальних проблем. У деяких колоніях існували кредитні установи. Великий вплив на всі сфери життя німецьких поселенців мали церква й школа, яка на початку 1920-х рр. співпрацювала з польською школою.

Серед німців розповсюджувалася газета «Волинське слово» німецькою мовою, що видавалася в Луцьку в 1927-1937 рр., а також газети і журнали, що надходили з Лодзі, Відня, Вінніпегу.

Наприкінці 1930-х рр. у польських виданнях з'явилися перші праці німецьких дослідників з історії німецьких поселень на Волині. Видавався календар пам'ятних дат.

У зв'язку з політичною нестабільністю в краї, яка була пов'язана з початком другої світової війни, за угодою між урядами Німеччини та СРСР, волинські німці в 1940 р. були репатрійовані з Рівненщини на територію «державних інтересів Німеччини». На початок акції виселення німці були в 385 господарствах: у Рівному – 48, Корці – 25, Гощі – 72, Клевани – 510, Тучині – 3042, Бугрині – 50, Олександрії – 1658, Дядьковичах – 126, Межиричах – 1464 [15].

За даними на 1 січня 1941 р. в Рівненській області залишилось 5699 німців, тобто 0,5% від усього населення області, яке становило 1139807 чоловік [16]. 70 років проминуло відтоді, як німці залишили рівненську землю, і два століття – як перші колоністи оселились на ній. Але пам'ять про ті часи, коли вони й корінне місцеве населення були

добрими сусідами та співвітчизниками, живе й сьогодні.

У сучасній Рівненській області за даними останнього перепису населення України 2001 р. німці посідають 20 місце та складають 0,2 тис. осіб (0,02% населення від загальної кількості – 1171, 4), 7,1% з них володіють мовою своєї національності, 52,4% вважають рідною – українську, 40,5% – російську. У Рівному мешкає 0,1 тис. німців (0,04% від загальної чисельності населення міста – 248800 осіб).

На Рівненщині діють німецькі товариства: земляцтво німців «Відергебурт» (1995 р.) в м. Кузнецовськ та громадська організація «Товариство німців «Відергебурт» (1997 р.). Станом на 1 січня 2008 р. в товаристві нараховується 30 членів.

Метою діяльності товариства є культурно-національне відродження, вивчення німецької мови, захист законних інтересів, честі і національної гідності німців в Україні, наслідування традицій волинських німців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Stecki. T Zboru i stepu. Obraz i panimatki. – Krakow, 1888.
2. І. М. Кулинич. Німецькі колонії на Україні (60-і рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9.
3. М. Бармак. Німецькі колонії на Волині в першій пол. XIX ст. // Волинь і Волинське зарубіжжя. Тези доповідей та повідомлень міжнародної конференції. – Луцьк, 1994.
4. ДАРО, ф.278, оп.1 арк.1-2, спр.17, арк.1-2
5. Волинские епархиальные ведомости. – 1886. – № 11-12. – С.393.
6. Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 9. – С.664-665.
7. ДАРО, ф.278, оп.1, арк.35.
8. Энциклопедический словарь. – Спб., 1890. – Т.XXVI. – С.874-875.
9. ДАРО, ф.Р-740, оп.5, спр. 17.
10. Памятная книжка Волинской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С.83.
11. Суліненко О. Т Волинські німці в період Столипінської аграрної реформи // Житомиру – 1120. Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2004. – Т.31. – С.251-292.
12. І. М. Кулинич. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал, 1990, № 9.
13. ДАРО, ф.30, оп.1, спр.121, С.1-36.
14. Rocnik Wolynski. – Т. VII. – Riwne, 1939. – С.348.
15. ДАРО, ф.454, оп.3, спр.5, арк.5.
16. Книга пам'яті України. Рівненська область. – Львів: Каменяр, 1994. – Т.1. – С.10.

Бджільництво у Рокитнівському районі на Рівненщині: сучасний стан

(За експедиційними матеріалами)

Ювілеї відомих людей – це привід привернути увагу не тільки до того, яку роль відіграла та чи інша особа в історії, а й показати, яке значення має діяльність певної людини для сьогодення. Ми добре знаємо, яку роль відіграв Ф. Штейнгель у розгортанні краєзнавчого руху і розбудові музейництва на історичній Волині. Адже він вважав Волинь «надзвичайно цікавою областю» і наполягав на її всебічному вивченні [136, 32]. Саме музеєм Ф. Штейнгеля були започатковані перші етнографічні експедиції по Рівненщині і всебічне дослідження традиційно-побутової культури краю. Експедиції були основним джерелом збирання етнографічних матеріалів – не тільки речових пам'яток, а й записи обрядів, звичаїв та ін. Незважаючи на те, що з часу експедицій, організованих музеєм Ф. Штейнгеля, проминуло понад сто років, така форма досліджень залишається актуальною й сьогодні.

У цій розвідці пропонуються результати експедиційного обстеження Рокитнівського району Рівненської області, де до сьогодні збереглися давні традиції, сформовані впродовж багатьох віків. У жодному іншому районі Рівненщини не збереглося стільки традицій, пов'язаних із веденням лісового бджільництва, як на Рокитнівщині.

Бджільництво – давнє заняття поліщуків. Незважаючи на занепад багатьох традиційних занять у ХХ ст., бджільництво тут живе і розвивається. Зібрані в ході експедиції 2006 р. матеріали свідчать, що в обстежених селах це заняття достатньо розвинуто. Чим далі на північ, до кордону з Республікою Беларусь, тим більше людей ним займається. Мешканці окремих сіл відзначають збільшення в останні роки кількості людей, які займаються бджільництвом: «Скажем, годов десять, кагда началось... От годов десять уже є» [20]; «Особенно от етиє годов три-четыре молодьжи, молодых багато по-

явилос. У нас тут є одін, то в його, мо', до сотні вже вуліков. І пчол багато в його. І он молодий, занімаєтса» [2].

Хто сьогодні займається бджільництвом? У більшості – це бджоларі з діда-прадіда, у яких і батько, і діди, і дядьки тощо були «пчоловодами». Одні з них просто продовжують родинне заняття, перейнявши його від батька чи від діда, інші відроджують. В одному випадку починають відроджувати старі дідівські вулі, які тривалий час стояли без вжитку, тому що батько та його брати не займалися промислом. В іншому – починають займатися бджільництвом у певний момент життя, вже досягнувши зрілого віку, при цьому не маючи в господарстві практично ніяких бджільницьких пристосувань, за винятком хіба що пішні («пешні»). У цьому плані показовим є життя пасічника М. Павлушенка із с. Мушня, до якого думка займатися промислом прийшла вночі [12]. Пасічник Т. Гаращук із с. Кисоричі має всього 17 років, а вже два роки розводить бджіл. Одного вулика купив у пасічника в Рокитному, а всі інші виготовив сам. І тепер ще виготовляє колодні вульї. Думка зайнятися бджільництвом прийшла до нього майже п'ять років назад, і він таємно, нікому із членів сім'ї по це не говорячи, почав їздити до пасічника в Рокитне вчитися догляду за бджолами. Бджоларем в їхній родині був прадід, після нього ніхто бджолами не займався [16].

Щодо того як називають людей, які займаються бджільництвом, то найпоширенішою є «пчоловод», «пчолар». Дехто каже «бортник», «пасечник». Однак у більшості сіл чітко розмежовують ці поняття. «Бортник» – це той, хто має в лісі справжні борті; «пасечник» – той, хто розводить бджіл у рамкових вуликах, а той, хто утримує бджіл у колодних «вульях» – «пчоловод», «пчолар». В обстежених селах бджільництво

побутує у двох формах: лісове і домашнє. Однак, як свідчать інформатори, принаймні до середини минулого століття воно було винятково лісовим.

Сьогодні бджолярі використовують три типи вуликів (жител для бджіл): борті, колоди (вуллі, уллі) і рамкові вулики. Бортні дерева (сосни і дуби) зустрічаються майже в кожному селі на півночі Рокитнівського району. Є борті, яким понад сто років. Більшість бортних дерев – за межами населених пунктів, в лісі. Борті в селах нами зафіксовані в дубі на «дубових могилках» у с. Сновидовичі, в дубі, теж на могилках, у с. Вежиця, і в сосні, якій приблизно триста років, на садибі С. Гребеневича у с. Переходи. «Пчоловод» М. Чмуневич із с. Вежиця має в лісі шість бортей, за якими доглядає. З них – дві дідові, а чотири зробив сам [33]. Серед них – і борт у дубі в урочищі Вовче (острівець серед болота), яку видовбав для того, щоб врятувати дуба від лісорубів, які в останні роки масово знищують ліс: «на Вовчому я поставив вулика на дубі, того, щоб спасти дуба. Щоб його не зрізали... якби там не було вулля, то його просто-напросто зрізали б» [33].

Переважаючими на сьогодні є колодні вулики, які є основними в усіх обстежених селах. Навіть молодь, яка відроджує дідівське ремесло, розводить бджіл переважно в колодах. Є села, де рамкових вуликів немає взагалі (с. Біловіж), або їх є декілька (один-два) (с. Познань). Переважна більшість колодних вульїв до сьогодні розміщена в лісі, і лише в окремих випадках – на садибі або біля неї, також переважно на деревах. Ще й сьогодні є «пчоларі», які мають понад 30 і навіть понад 50 колодних вуликів в лісі на відстані до 30 км від села [2; 17; 23]. В окремих селах практично немає вульїв на садибі, всі в лісі.

І сьогодні колодні вулики переважають у всіх обстежених селах. Навіть молодь, яка відроджує дідівське ремесло, розводить бджіл переважно в колодах. Є села, де рамкових вуликів немає взагалі (с. Біловіж), або їх є декілька, один-два (с. Познань). Обґрунтовуючи необхідність використання саме колодних вуликів, бджолярі відзначають, що біля хати мало взятку, тому вули-

ки потрібно везти до лісу, а там краще використовувати саме колодні [2; 17]. Переваги рамкових вуликів усі бачать лише в тому, що з них мед, за потреби, можна вибрати в будь-яку пору. «Пчоларі» переконані, що бджоли краще ведуться в колодних вуликах. Тому поряд із чисто дощатими вуликами зустрічаються невеликі колоди, внутрішня частина яких пристосована під рамки (с. Глинне, с. Кам'яне, с. Старе Село та ін.). Вулики-ловушки зустрічаються дуже рідко. Їх практикують тільки ті «пчоларі», які мають рамкові вулики.

Як свідчать зібрані матеріали, колодні вульї виготовляють із сосни, дуба і липи. Найкращі липові. В них бджоли швидко сідають, бо вони пахнуть липою. Дубові вуллі міцні, але як сильна зима, то бджоли вимерзають. Не допомагає навіть утеплення. Найчастіше ж для вулля беруть сосну. Підбирають дерева «смольні», але гнилуваті, з трухлявою серединою – «заберткова» сосна. У таких бджоли добре сідають [24].

Для видовбування колод пасічники і сьогодні використовують традиційні пішні («пешні»), хоча інколи прорізають отвір за допомогою бензопили [19]. Пешню виготовляли переважно із дуба, хоча можна брати і березу з потовщенням на кінці («головкою»), щоб була замашною. Колись, видовбуючи в колоді отвір, дотримувались таких параметрів: три п'яді на голову (верхню частину колоди), дві п'яді на довж і дві п'яді на подку (нижню частину колоди) [2]. Сьогодні таких параметрів не дотримуються.

Колодні вулики бувають двох типів. Якщо деревина досить міцна, то вони видовбуються через довж. Верхня частина, в такому випадку, називається «похраттю», а вуллі з «похраттю» мають назву «похраткових» («похратніє вуллі»). Другий тип вулля – видовбаний наскрізь. Це в тому випадку, коли деревина була «заберткова» – гнилувата. Тоді вирізують два кружки, які припасовують зверху і знизу [17].

У більшості обстежених сіл є пасіки з рамковими вуликами. Найбільші такі пасіки (які мають по 5 і більше рамкових вуликів) зафіксовані нами у селах Кисоричі – М. Мартинюк і В. Бричка, Сновидовичі – М. Масовець та І. Чубік, Кам'яне – С. Труханенко,

Карпилівка – М. і О. Царуки, Борове – Ф. Кляпка [1; 4; 7-8; 18; 21-22; 24], тобто в південній частині району. Для догляду за рамковими вуликами пасічники використовують пристосування, куплені в спеціальних магазинах.

До сьогодні існує звичай дарувати колоди з бджолами родичам (дітям, племінникам) на весіллі. Відбувається це в момент розподілу короваю [1; 7; 17; 33].

М. Чмуневич із с. Вежиця дарував вулли «хрещенику, плем'яніку, дочці, ну, дочка, як ішла замуж. І другого подаровав опять, ну, плем'яніку». Як наголошує пчоляр, він уже не має ніякого права на ці вулики. Це не фіксується жодними юридичними актами, але стійко зберігаються «закони» звичаєвого права: «Єслі я подарив борть чи вуліка, значит то счітаєтса законом... Я не маю права, нихто, воно одсужуєтса вже... Єслі на весіллі подарив я борть ілі вуліка, то значить... счітаєтса воно законно ето. І так воно є... Ето воно єсть їх лічне. Я туду права не маю ниякого» [33].

Зберігся і звичай заповідання («назначання») вуликів дітям чи внукам. Ще за життя власник вуликів повідомляє своїм спадкоємцям, кому який вулей дістанеться: тобі вулей в такому-то кінці лісу, тобі в такому-то урочищі і т.д. С. Колодич із с. Познань має п'ятеро синів, четверо з них живуть у селі, а п'ятий «далеко». Свої колодки він розділив порівну між усіма синами: «Я так поназначав, ше пока живий... У мене було, наприклад, до тридцяти колодок... Я їм, вже що они отдельные хлопцы, я їм всім по сім поделів... П'ятий, то он далеко. Але я йому всьо равно, так само назначив. Як я вмеру, то вже вони знають чиєї і которії. Даже записав. От твоя одето, а твоя одето. По лісі, десь далеко. По шисть, по сім кілометров є» [7]. І до сьогодні такий заповіт на вуллі залишається «законом». Тобто порушити батьківський (дідівський) заповіт ніхто не може. Однак ситуація часто складається таким чином, що лише один з дітей чи внуків має бажання займатися промислом, а інші не проявляють ні найменшого інтересу, тоді всі вулли дістаються одному [1; 7-8; 17; 22; 26]. Окремі пчолярі ще замолоду ділять вулли між всіма дітьми [33].

Про спільне глядіння пчіл, тобто, коли вулли не ділились між братами чи іншими родичами, а вони спільно за ними доглядали, а потім ділили мед, знає лише А. Дробуш із Познані, який разом з братом тривалий час доглядав за батьківськими вуликами [2].

У ході експедиції записані цікаві міркування про власність на бортні дерева, зафіксовану звичаєвим правом. Як наголошував М. Чмуневич із с. Вежиця, «якщо людина зробила борть у сосне, то вважалось це його сосна... Покажіть мені, будь ласка, кого-небудь із села, хто дозволить собі зрізати дуб у Крініци. Всі знають, шо ето Журавльов дуб, наприклад. І ніхто не дозволить собі його зрезати... там немає вже того діда, але... є син і там той самий вулик стоїть на тому самому дубі і ніхто із села не піде і не зріже... Ніхто» [33].

Дотепер зберігається звичай частування медом при його вибиранні. Коли пчоляр вибирає мед, а в лісі хтось проходить, то він обов'язково частує його медом і хлібом, щоб бджоли сідали. Інформатори наголошують, що це «закон дідів»: «Ето дедувська і деди говорили, хто не прийде, обязательно должен угостить» [4]. У с. Вежиця це частування називають «вотчиною» [33]. Однак і в звичаях частування є певні особливості. Як стверджує І. Трофимчук із с. Біловіж, «тому пчоляру воно везе, що дав на дорозі. А другий дав – пропали пчоли. Як кому везе. А другий пуд сосною дає. А другий не дасть. А колись давали» [17]. Одні пасічники вважають, що не можна давати меду в лісі, а інші – що не можна давати меду, поки пчоляр на дереві, тому що інакше його сильно кусатимуть бджоли [19].

У ході експедиції зафіксовані відомості про трагічні випадки, які відбулись з пчолярами, а також випадки переїдання меду з вощиною, що також могло бути смертельним. Щоб уникнути лиха, таку людину ставили проти палаючої печі, або клали на гарячу піч, і віск, що виступав на животі, зішкрібували ножом, або ж годували постраждалого великою кількістю хліба.

В останні роки значної шкоди лісовому бджільництву завдає масове вирубування лісів. Дереву спилують, а вулики просто скидають, часто навіть розбиваючи, а то й

палять [24]. Частина вуллів опинилася за кордоном, на території Беларусі, хоча окремі «пчолярі» все ще за ними доглядають [2].

Крім того, щороку певну частину лісових колод спустошують бджолодери. «За Польщі», якщо спіймали бджолодера, то обвішували його шматками вощини і цілий день водили селом [2]. Досьогодні пам'ятають про суворі покарання людей, які видирали бджіл (покласти довж в труну чи в могилу). Є згадки про людей, які могли зробити так, що людина, яка видерла бджіл, сама приносила і мед, і забрану з вулика довж. Сьогодні є випадки, коли злодії, видерши мед, забирають і довж [10]. Особливо значних розмірів бджолодерство набрало під час війни, коли вульї масово випалювали, а партизани розстрілювали їх [2].

Нами відзначена значна роль продуктів бджільництва в повсякденному і святково-обрядовому житті мешканців досліджуваного регіону. Зокрема, важливу роль відігравала «стречна», «страсна» і весільна свічка. Мед додавали до куті. Мед і свічки були обов'язковими атрибутами всіх поминальних днів.

Сьогодні мед споживають самі і продають. Віск у незначній кількості залишають для домашніх потреб, а решту продають на ринках, у церкви на свічки, односельцям. Пчоляр М. Чмуневич із с. Вежиця весь віск віддає на церкву безоплатно. Так само робить І. Трофимчук із с. Блажове. Грошей не вимагає. «Якщо щось дадуть, то дадуть». На питання, чи можна давати віск на похорон, усі пасічники відповідають ствердно. Однак часто дають не віск, а вже готові свічки. І. Трофимчук із с. Біловіж на похорон воску не дає ніколи, тільки готові свічки. Більшість старих людей намагається запастися воском для свічок ще за життя. Тому, як кажуть пчолярі, хіба я знаю, на що та людина бере віск.

Загалом, якщо говорити про стан бджільництва на території району сьогодні, то варто відзначити, що більшість інформаторів стверджують: промисел відроджується і взятки стали кращими.

Занепад бджільництва почався в повоєнні роки. У другій половині минуло століття

дуже багато бджіл пропадало. Використовували багато добрив, які розпилювали по полях навіть з літаків, кропили з тих же літаків ліс, і бджоли гинули. Розвитку бджільництва сприяє і зменшення розорюваності земель. Тепер багато земель облогує, на них ростуть трави. Крім того, із занепадом колгоспів у віддалених селах люди, позбавлені роботи, розвивають індивідуальне господарство, заводячи в тому числі і бджіл. Особливо показовим в цьому плані є с. Познань, де в останні роки населення не тільки не зменшилось, а значно і швидко зросло. Тут розвивається і бджільництво. І займаються цим переважно молоді люди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зап. авт. від Балдиша І.Д., 1935 р.н., с. Вежиця, 21.08.2006 р.
2. Зап. авт. від Брички В.П., 1971 р.н., с. Кисоричі, 10.08.2006 р.
3. Зап. авт. від Василевича М.Г., 1951 р.н., с. Дроздинь, 20.08.2006 р.
4. Зап. авт. від Дробуша А.М., 1937 р.н., с. Познань, 16.08.2006 р.
5. Зап. авт. від Карповця Г.П., 1935 р.н., с. Березове, 19.08.2006 р.
6. Зап. авт. від Кляпки Ф.І., 1920 р.н., с. Борове, 25.08.2006 р.
7. Зап. авт. від Колодича С.А., 1928 р.н., с. Познань, 16.08.2006 р.
8. Зап. авт. від Кузьмича А.М., 1924 р.н., с. Дроздинь, 20.08.2006 р.
9. Зап. авт. від Кузьмича Г.І., 1936 р.н., с. Глинне, 15.08.2006 р.
10. Зап. авт. від Ліщука А.А., 1935 р.н., с. Томашгород, 14.08.2006 р.
11. Зап. авт. від Мартинюк Г.С., 1929 р.н., с. Кисоричі, 10.08.2006 р.
12. Зап. авт. від Масовець М.І., 1938 р.н., с. Сновиловичі, 11.08.2006 р.
13. Зап. авт. від Місюкевича С.І., 1929 р.н., с. Блажове, 13.08.2006 р.
14. Зап. авт. від Наумовича М.П., 1942 р.н., с. Березове, 19.08.2006 р.
15. Зап. авт. від Нечая І.Ю., 1956 р.н. (народився у с. Лісове, проживає у с. Масевичі), м. Рокитне, 22.08.2006 р.
16. Зап. авт. від Павлушенка М.С., 1935 р.н., с. Мушня, 12.08.2006 р.
17. Зап. авт. від Пишняк А.Д., 1948 р.н., с. Старе Село, 22.08.2006 р.
18. Зап. авт. від Пишняка І.І., 1942 р.н., с. Старе Село, 22.08.2006 р.
19. Зап. авт. від Пишняка М.В., 1936 р.н., с. Старе Село, 22.08.2006 р.
20. Зап. авт. від Ражика А.М., 1972 р.н., с. Сновиловичі, 11.08.2008 р.

21. Зап. авт. від Рогульчик Г.П., 1924 р.н., с. Блажове, 13.08.2006 р.
22. Зап. авт. від Савича В.Д., 1930 р.н., с. Обсіч, 18.-9.2006 р.
23. Зап. авт. від Сич М.Я., 1929 р.н., с. Кисоричі, 10.08.2006 р.
24. Зап. авт. від Тита О.А., 1929 р.н., с. Сновидовичі, 11.08.2008 р.
25. Зап. авт. від Трохимчука І.О., 1941 р.н., с. Біловіж, 12.08.2006 р.
26. Зап. авт. від Труханенка С.В., 1937 р.н., с. Кам'яне, 18.08.2006 р.
27. Зап. авт. від Труханенка Я.В., 1932 р.н., с. Кам'яне, 18.08.2006 р.
28. Зап. авт. від Ходакевича С.Н., 1923 р.н., с. Глинне, 15.08.2006 р.
29. Зап. авт. від Хомича К.Ф., 1939 р.н., с. Березове, 19.08.2006 р.
30. Зап. авт. від Царука М.С., 1929 р.н., с. Карпівка, 24.08.2006 р.
31. Зап. авт. від Царука О.М., 1954 р.н., с. Карпівка, 24.08.2006 р.
32. Зап. авт. від Чмуневич Ф.І., 1928 р.н., с. Вежиця, 21.08.2006 р.
33. Зап. авт. від Чмуневича М.М., 1958 р.н., с. Вежиця, 21.08.2006 р.
34. Зап. авт. від Чуба М.М., 1929 р.н., с. Єльно, 14.08.2006 р.
35. Зап. авт. від Чубіка І.А., 1937 р.н., с. Сновидовичі, 11.08.2006 р.
36. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. – К.: Наук. думка, 1989.

Ольга ДУБЧАК

Часова стабільність прізвищ

Прізвище – це правова категорія, елемент сімейного права. Відповідно до цього головне призначення кожного прізвища – об'єднувати групу кровно споріднених осіб, аби в такий словесний спосіб, власне, за допомогою цього соціального знака відрізнити і протиставляти один родинний осередок іншим аналогічним утворенням громади.

Усебічне дослідження прізвищ будь-якого народу виявляє в них ознаки щонайменше трьох різних вимірів:

- ознаки глобальні, які притаманні прізвищам кожного суспільства;
- національні ознаки, властиві лише прізвищам одного народу;
- ознаки регіональні, характерні не для всієї нації, а тільки для окремого регіону чи окремої етнічної групи.

Сучасному прізвищу притаманні деякі глобальні ознаки:

- юридична обов'язковість (знак офіційної ідентифікації кожного громадянина);
- родинна спадковість (багатопоколінний родинний знак, який у кожному суспільстві передається у спадок від голови родини до його дітей, онуків відповідно до закону сімейного права певної держави);
- часова стабільність (прізвище закріплюється за родиною один раз назавжди;

саме ця ознака юридично забезпечує кожному прізвищу можливість бути виразником зв'язку між поколіннями).

Передавання прізвища у спадок від батька до його дітей та онуків з кожним поколінням збільшує кількість співпрізвищників, тобто одним прізвищем називають і записують не одну якусь родину, а сотні різних родин.

Село Забороль і суміжні населені пункти протягом тривалого часу були під владою Литви, Польщі, Росії, що вело до часткової зміни мешканців. У певні часи відбувалось розквартирування військових частин, що призвело до зміни чоловічої статі в селі та виникнення нових прізвищ.

Досліджуючи церковні книги села Забороль Рівненського району, можна зробити висновок, що прізвища, які носили декілька родин, протягом ХІХ – початку ХХ ст. поширились, і носії цих прізвищ навіть не припускають, що вони – нащадки спільного предка.

У «Сповідній відомості» за 1915 р. записані такі прізвища, що в «Сповідній відомості» та «Обиску брачному» за 1873-1883 рр. Найпоширенішими із суфіксами -юк, -ук, -ак, -ець (Дідух, Петрук, Сущук, Шевчук, Яковець, Ярмолюк, Зищук, Солощук, Мо-

сійчук, Мельничук, Дубчак). Ці прізвища існують і досьогодні в згаданому селі.

У давніших записах (1868 р.) з'явилися прізвища польського походження – Горецькі, Левицькі. Дещо пізніше з'являється прізвище російського походження – Ларіонов, а зникли прізвища Соболев, Довгаль, які були дуже поширеними у селі в кінці XIX ст. і до 1915 р.

У зв'язку з подіями Першої світової війни відбулися певні зміни чоловічого населення в селі. Із сусідніх сіл прийшли нові мешканці (Давидюки, Павловські) про що записано в церковних книгах. Ці події впливали не лише на демографічний склад жителів села, а й на вживану мову. Починаючи з 60-х років XIX ст. до 1922 р. записи велися російською, українською, польською мовами, а згодом знову російською.

Часом прізвища змінювалися залежно від становища в селі. Цікавими є такі факти: у книгах 1873-1883 рр. записано прізвище Балдук, а вже в записах за 1915-ий – Балда. У 1899 р. записано прізвище Копійчин, а в 1915 р. – Копійка.

Кожне так зване стандартне українське прізвище, яке спочатку було прізвищем, мало своє походження: чиїм сином був засновник роду, яким був він на зовнішність або за внутрішніми ознаками, ким був за

родом діяльності або за професією, до якого соціального статусу належав, яку пригоду пережив.

Таким чином, серед названих прізвищ можна пояснити походження таких, як Дідух, Демчук, Дубчак, Кравчук, Шевчук, Мосійчук, Купець, Балда, Нагорний, Яковець.

Найбільш численним на цей час у селі є прізвища Горецький, Яковець, Мосійчук, Шевчук, Кравчук, Мельничук. Повністю зникли прізвища Соболев, Швець, Копійка, Радзивіл, Довгаль.

У зв'язку з тим, що в селі з'являлись і проживали люди різних національностей, то, відповідно, і залишились прізвища Абрамович (з 1872 р. запис), Шварц, Шульц.

Отже, можна зробити висновок, що істотних змін у прізвищах і появі нових у згаданому населеному пункті не відбулося впродовж останніх 150 років. Прикметною ознакою є те, що більшість вуличних прізвищ є прямим походженням прізвища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Обыскъ брачный» 1873-1883 рр.
2. Редько Ю. Сучасні українські прізвища. – К., 1996.
3. «Сповідна відомість» 1915 р.
4. Чучка П. До питання про давність прізвищ у слов'янських народів // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1978. – № 17.

Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ,
Ольга САУШ

Кремінна сировина на Рівненщині

Кремін, який зустрічається у відслоненнях південної частини Рівненщини, є звичайним мінералом, досить поширеним в краї. Але на нього необхідно звернути увагу, зробити висновок щодо його формування і ролі в житті людського суспільства.

Перш за все, кремінні жовна всебічно використовувались людиною починаючи з часів палеоліту і до сьогодення. Древні люди більш інтенсивно його використовували і обробляли досить примітивно, а виготов-

лені знаряддя використовували під час полювання, зрубання деревини, подрібнення кісток, а гострі та міцні відщепи були знаряддям для розробки убитих тварин, здирання шкіри, розрізання м'яса. Минали тисячоліття, і людина звернула увагу ще на одну особливість кременю – на іскри, які розлітались в різні боки при ударах кремінних конкрецій одна об одну. З часом людина дійшла до керованого вогню і могла ним користуватись у потрібний момент. Стало

легко підсмажувати м'ясо, більш ефективно проводити полювання, обігрівати укриття. Вдумливі та уважні люди почали більш уміло обробляти кремінні жовна, виготовляти нуклеуси, відщеплювати пластини, з яких робили різноманітні знаряддя. Поступово з'явилися ножі, скребачки, долота, свердла, наконечники стріл і списів, дротики, сокири, розтирачі та інші знаряддя з гострим вістрям (рис. 1).

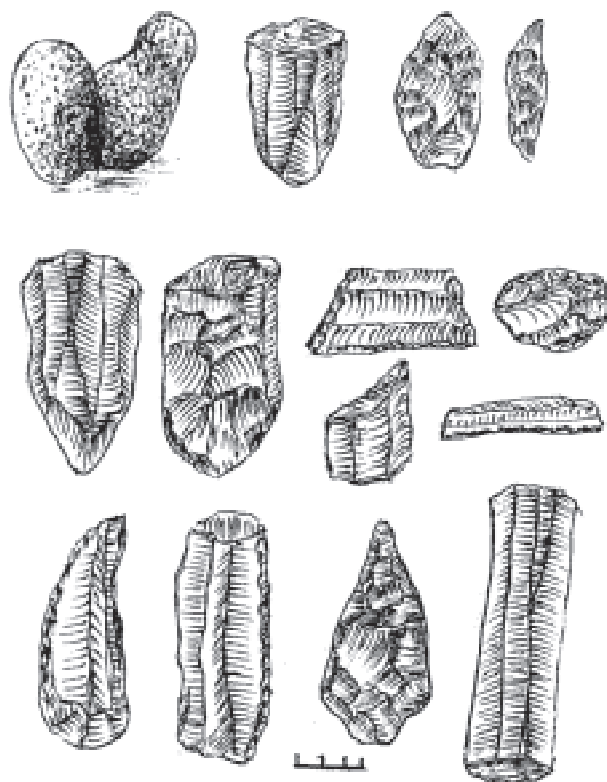

Рис. 1

Проминули тисячоліття палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, в які ця основна сировина сприяла удосконаленню знарядь праці, більш зваженому і ефективному розвитку суспільства. І, таким чином, можна вважати, що кремій – основний мінерал, який привів людину до розумового і ділового прогресу, тобто до розвитку суспільства. Слід зауважити, що з настанням енеоліту – епохи міді, а далі – бронзи, раннього заліза в господарській діяльності, полюванні, військових діях часто використовувались кремінні знаряддя праці, зброя. Тобто час розвитку суспільства з кременем продовжувався. Щодо металу, то людство його використовує біля 4-5 тисяч років і теж досягло значних змін у своєму розвитку [1-4].

Коротко зупинившись на історії викори-

стання кременю, розглянемо кремінну сировину Волині, її формування, видобування та обробку. Адже Погориння особливо багате на кремінну сировину. Перш за все, слід глянути у минулі часи – повернутись назад років так на 25 мільйонів, коли нашу місцевість заливали води Сарматського моря.

На питання зародження і розвитку кременю звернули увагу Д. Мерреєм і В. І. Вернадський, які говорили, що формування кремінних конкрецій із згустків намулу каоліну було розглянуте ще в кінці XIX століття під час роботи великобританської океанічної експедиції Челенджера. Вони зауважували, що кремнієносні діатомові водорості були розповсюджені в океані на великих територіях. Одночасно розчиненого в морській воді кремнезему було мало. Тож Д. Мерреєм висловив робочу гіпотезу, що діатомові водорості збирали необхідний їм кремнезем у вигляді твердих часток разом з каоліном. Таким чином, діатоми отримують необхідну кількість кремнезему, а відмираючи, їхні рештки стають центрами формування кременю на суші, інші розчиняються в підземних водах колишнього морського дна. З роками невеличкі крупинки кременю зростають пластами, які можна прослідкувати при його розколюванні або під час відбивання пластин. Процес формування кременю у відкладах крейди та мергелів остаточно довів у 1935 р. В. І. Вернадський.

На території Волинської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької областей є потужні поклади крейди, мергелів на основі гранітних порід Волино-Подільської плити, яка потріскана і зруйнована скидами. У місцях розломів є чималі скупчення каоліну, що сприяє розвитку кремнезародження. Для дослідження родовища підземних вод на території згаданих областей було влаштовано понад 8000 свердловин, в яких виявлено поклади крейди, мергелю, каоліну, а також жовна кременю. Вони залягають на порівняно великих глибинах (10-20 м) і тому були доступні древнім майстрам тільки в місцях великих зсувів, ярів, при оголенні крутих схилів окремих піднять.

Розглядаючи це питання, слід звернути

увагу на рельєф місцевості. Територія Поліської рівнини має спокійні шари крейди коньякського і туринського яругів, які перекриті болотистими утвореннями, алювіальними відкладами у заплавах та пониженнях місцевостях, голоценовими еоловими утвореннями. Рівнинність території, незначні ерозійні процеси призвели до перекриття поверхні крейди та мергелів досить потужними відкладами піщаних та глинистих порід. У часи палеоліту, мезоліту, неоліту примітивно озброєні знаряддями праці люди з великими труднощами проникали до відкладів крейди з кременем. На сусідніх територіях Прип'ятської заплави та суміжних територіях древні майстри застосовували шахтний спосіб видобування кременю. Не виключено, що в межах нижніх течій Горині, Случі, Стиру, Стоходу та інших басейнів будуть знайдені шахтні заглиблення з видобування кременю.

Південну частину Рівненщини в переважній більшості займає Волинська височина та частково Мале Полісся. Можна вважати, що геологічну основу поверхні Волинської височини становить розмита поверхня верхньокрейдових відкладів, які перекриті лесовими товщами. Але хвилястість поверхні височини призводить до активних ерозійних процесів як за допомогою води, так і повітряних мас. Таким чином, тут сформувався яружно-балковий рельєф, який вивів на денну поверхню відклади крейди, в основному туронської яруги з включеннями жовен кременю.

Своєрідну та важливу групу археологічних пам'яток різних культур на території Волині, особливо на Рівненщині, відіграють крем'яні майстерні (рис. 2).

З них вийшли тисячі закінчених знарядь

праці та заготовок, що сприяло економічним зв'язкам між окремими групами людей. Відходів виробництва тут особливо багато. Кремінь використовувався упродовж багатьох тисячоліть і став матеріальною основою в розвитку людського суспільства у ті часи. Перші металеві знаряддя праці повторювали кремінні знаряддя, їх форму та спосіб використання у виробництві.

Волинський кремінь широко використовувався людством, а вироби з нього розходились на схід та захід на 500 кілометрів. Всього зараз знайдено біля 30 таких майстерень, зокрема в Дубнівському районі – 6, у Здолбунівському – 7, у Млинівському – 6, у Рівненському – 4 майстерні. У межах Полісся майстерень дуже мало, або вони ще мало розвідані.

Родовища кременю вивчали науковці України, Польщі, Росії та ін. країн. У цю справу вагомий внесок зробили П. А. Тутковський, Федір Штейнгель разом зі своїм другом М. Ф. Біляшівським, географи П. М. Цись, К. І. Геренчук та інші дослідники. Вони внесли свій вклад у вивчення природи, розвиток гірничої справи на Волині та розвиток людського суспільства у цих краях в цілому [5-6].

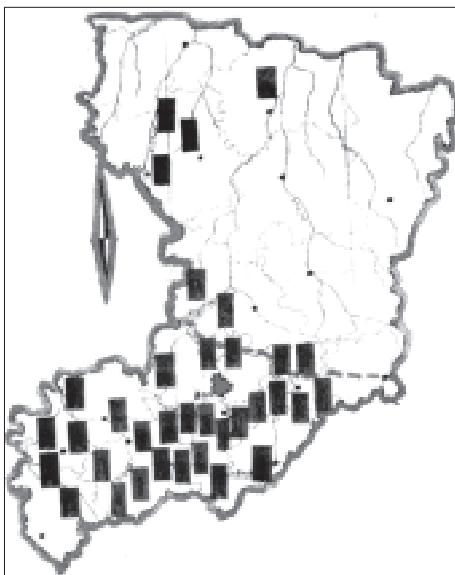

Рис. 2

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березанська С.С. Цвек О.В. Ремесло епохи енеоліту-бронзи на Україні. – К., 1994. – С.8.
2. Радкевич Т.А., О меловых отложениях Подольской губернии // Записки Киевского общества естествоиспытателей, т.2, вып.2, 1891, с. 85.
3. Скакун Н.Н. Бодаки – один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волини // Бодаки-Киев, 2005. – С.64.
4. Свешніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К., 1982.
5. Тутковский П.А. Месторождения строительных камней в Луцком уезде Волынской губернии. Житомир, 1912. – С.335.
6. Тутковский П.А. Провалы почвы в побережьях рек Стохода, Стыра и Горыни. – Житомир, 1911. – С.79.

Віднайдений архів брідського краєзнавця Гната Кучера

Період 1950-х – поч. 1990-х рр. залишив суттєвий слід у розвитку краєзнавства на Брідщині. Однозначно, ця наука не була такою плідною, якою мала змогу бути в попередні австрійську та польську епохи чи навіть у сьогоденні. На заваді стояв існуючий комуністичний тоталітарний режим, який відсував краєзнавство на одвірки тодішнього культурного життя. Відповідно методика проведення студій з вивчення локальної історії мала аматорський характер, а більш ґрунтовно вивчалися лише дозволені теми.

Тим не менше, завдяки масовому поширенню освіти, відкриттю великої кількості шкіл в селах власне в радянський період на Брідщині з'являються люди, які на місцях починають досліджувати історію рідного краю. Декому з них навіть вдається регулярно публікувати свої доробки в місцевій, обласній чи республіканській пресі – Гнат Кучер (1919-2001), Роман Ковальський (1931), Дмитро Чобіт (1952). У 1990-х рр. в краєзнавстві Брідщини з'являються ще кілька яскравих імен: Лука Кондратюк (1925-1996), Лев Савчин (1928-2006), Богдан Берестковий (1935-2000), Ярослав Онищук (1967), Михайло Шишка (1960) та ін.

Але ведемо мову в цій статті не про те. Як бачимо, дехто з перерахованих дослідників вже відійшов у вічність, і відповідно постає питання про дослідження життя та творчості цих людей. На превеликий жаль, ця справа є далеко не з легких. Розкидані по різних виданнях дослідницькі доробки, обмаль біографічних даних, втрачені архіви (Лев Савчин), кинуті напризволяще музеї (створений Б. Берестковим у с. Лучківці) і тому подібне стоять цьому на заваді.

І яка ж незбагненно велика радість охоплює теперішніх краєзнавців – продовжувачів справи своїх попередників, коли все ж таки щось вдається зробити для увічнення світлої пам'яті цих людей.

На початку 2010 р. вдалось відшукати при-

ватний архів краєзнавця Г. Кучера (Фото 1). Його рукописи й фотографії, документи біографічного характеру та інші матеріали (біля 100 одиниць) з доброї ласки родички дослідника, вчителя інформатики Ірини Василівни Гончар – уродженки села Нем'яч, та вчителя історії Івана Тимофійовича Іванюхи (обое працюють у загальноосвітній школі № 3 м. Броди), за посередництва автора цієї статті, були передані в Бродівський історико-краєзнавчий музей для подальшого збереження та опрацювання.

У майбутньому архів Г. Кучера буде докладно вивчений та описаний. Натомість зараз хотілось би сказати кілька слів про його значення.

Першим важливим моментом є те, що серед збережених матеріалів виявилась достатня кількість документів для створення цілісної біографічної довідки про знаного на Брідщині краєзнавця, яку представляємо до уваги читачів.

Гнат Якимович Кучер народився 1 січня 1919 р. в с. Нем'яч Брідського повіту ЗУНР в сім'ї селянина. Батьки, Яким Павлович і Ганна Григорівна, мали 4 гектари землі, одного коня та одну корову. Початкову школу закінчив у Нем'ячі. Потім вступив у семирічну школу в містечку Підкамені, яку закінчив у 1933 р. Того ж року вступив до державної польської гімназії ім. Ю. Коженівського в Бродах. По закінченні першого класу був змушений перервати навчання з причини хвороби батька. У 1936 р. здав екстерном іспити зрілості в Тернопільській гімназії. Цього ж році вступив до Львівського педагогічного ліцею, але через те, що батьки не могли допомогти матеріально, залишив навчання і жив з батьками до 1939 р.

1. Гнат Якимович Кучер. Фото кінця 1960 – початку 1970-х рр.

У 1939-1940 навчальному році вступив на історичний факультет Рівненського учительського інституту, який закінчив у 1940 р.

Від 22 жовтня 1940 р. працював вчителем НСШ в с. Стиборівка неподалік Підкаменя. Там пережив німецьку окупацію. Після звільнення краю 25 травня 1944 р. мобілізований в ряди Червоної Армії. На підставі учительських документів, як нестройовий, був направлений в розпорядження НКО УРСР.

30 червня 1944 р. згідно з розпорядженням № 1141 відкомандирований у Львівську область, а Львівський обласний ВНО знову направив його у Підкамінський район. У липні-серпні 1944 р. працював директором школи в Підкамені, пізніше був переведений на посаду завідувача школи в Стиборівку.

У 1946-1947 рр. Гнат Якимович працює шкільним інспектором при Підкамінському РВНО Львівської області. З 1946 по 1948 рік навчається у Львівському державному педагогічному інституті (на історичному факультеті), де складає державні іспити. До закінчення 1949-50 навчального року працює вчителем історії Суховільської семирічної школи Підкамінського району. В 1953-1958 роках – директором Конюшківської семирічної школи Бродівського району (Фото 2), а з 1958 р. – вчителем історії, малювання та німецької мови цієї ж школи (Фото 3). У 1980 р. виходить на пенсію.

Гнат Якимович Кучер тісно пов'язаний з Бродівським історико-краєзнавчим музеєм.

2. Гнат Кучер серед слухачів курсів директорів шкіл при Львівському Інституті удосконалення (у верхньому ряді перший справа).
Фото 23 листопада 1952 р.

3. Гнат Кучер під час зустрічі випускників 1976 р. школи с. Конюшків. Фото 1996 р.

У 1971 р. він був призначений його директором. Але, на жаль, тоді ж музей припинив своє існування. Після урочистого відкриття у вересні 1984 р. відродженого Д. В. Чоботом Бродівського історико-краєзнавчого музею Г. Кучер працював певний час там екскурсоводом (Фото 4).

Гнат Якимович був одружений з Іриною Теодорівною Лящук, уродженкою села Гаї-Дітковецькі на Бродщині. Ірина Теодорівна – людина високої культури, талановита вчителька початкових класів (Фото 5). У родині Кучерів народилось двоє дітей. Син Богдан Гнатович, 1948 р.н., закінчив фізичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка. Зараз перебуває на пенсії. Донька Марія Гнатівна, 1950 р.н., закінчила Львівський медичний інститут за спеціальністю фармаколог. Пенсіонерка. Родина Кучерів переїхала на постійне місце проживання у м. Броди в 1978 р. Помер Гнат Якимович Кучер 3 червня 2001 р. По-

4. Гнат Кучер під час екскурсії в залах Бродівського історико-краєзнавчого музею.
Фото сер. 1980-х рр.

хований у Бродах на Старобродському цвинтарі.

Важливе значення архіву полягає також в тому, що в ньому зібрано практично усю дослідницьку спадщину краєзнавця. Звичайно, постає нагальне питання вияснити, що і коли з цих рукописів було опубліковано, а що ще потрібно надрукувати.

Адже лівова частка історичних та краєзнавчих доробків Г. Кучера з'явилась лише в 1990-х рр. — коли цим стало можливо повноцінно займатись. Через похилий вік більшість зі своїх напрацювань дослідник так і не встиг видати. Також існує потреба дати критичну оцінку цим матеріалам.

Але це вже робота молодших поколінь істориків. Ми ж хочемо лише в загальному перелічити наявні в архіві історичні та краєзнавчі доробки Г. Кучера.

Матеріали, які вийшли з-під пера Гната Якимовича, різносторонні. Їх можна виокремити за наступними темами.

Народна освіта: «З минулого народної освіти», «Братські школи», «Перший український Буквар», «І. Я. Франко — борець за народну освіту».

Історія: «Чужинці про Україну доби Богдана Хмельницького», «Козацтво в думках і піснях», «Грошові знаки УНР», «Універсали Центральної Ради», «Перший президент України Грушевський Михайло», «Київ» і «Україна» на карті США», «Тернистим шляхом» (стаття про переслідування греко-католицької церкви).

Друга світова війна: «Віропомний народ», «Слово — зброя», «Народ бореться», «Визволення».

Культура і наука: «Видатна пам'ятка літератури Київської Русі «Слово о полку Ігоревім», «Українська культура в давнину і її вплив на Московську культуру».

Матеріали про життєвий та творчий шлях видатних українців: «Письменник, поет,

5. Гнат Якимович та Ірина Теодорівна Кучери на подвір'ї Народного дому в Бродах.

драматург І.Франко» (до 140 роковин від дня народження І.Франка), «Адам Міцкевич і Україна», «Сини українського роду».

Стосовно останньої праці, то в ній розповідається про таких видатних вчених як Юрій Котермак (Дрогобич), Михайло Грушевський, Михайло Остроградський, Іван Пулюй, Олександр Шаргей (Юрій Кондратюк), Сергій Корольов.

Також іде тут мова про менш відомі широкому загалу українців імена Лева Лопатинського та Олександра Смакули.

Лев Лопатинський — відомий український лінгвіст і етнограф, дослідник мов народів Кавказу. Народився у м. Долина у 1842 р. На-

вчався у Празькому університеті, а згодом — у Львівському, який закінчив в 1864 р. Працював у гімназіях Києва, Уфи, П'ятигорська. Був професором Тбіліського та Бакинського університетів. Помер 1922 р.

Олександр Смакула, український фізик, відомий передусім як винахідник антирефлексійного покриття лінз. Народився в 1900 р. в с. Добриводи біля Збаража. Воював у лавах Української галицької армії (УГА). У 1922 р. О. Смакула успішно закінчив навчання в Тернопільській гімназії і того ж року склав іспити до Геттінгенського університету — відомого європейського наукового центру. Згодом, у 1951 р., О. Смакула виїхав до США, де став всесвітньвідомим вченим, професором Массачусетського технологічного інституту — найпопулярнішого в усьому світі технічного вузу. Найбільші наукові відкриття О. Смакули — у галузі монокристалів. Хоч він вважається вченим енциклопедичних знань, О. Смакула подарував людству оптику нового зразка. Йому вдалося значно поліпшити якість лінз. Немає в світі жодної авторитетної праці з кристалооптики, де не було б посилання на О. Смакулу. Помер учений 1983 р.

Продовжують когорту видатних українців в праці «Сини українського роду» імена Петра Конашевича-Сагайдачного, Єлисея Плетенецького, Йова Борецького, Касіяна Саковича, Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Кирила Ставровецького, Памви Беринди, Захарія Копистенського, Петра Могили й ін.

До тієї ж категорії праць Г.Кучера слід віднести окремі розвідки про Петра Могила, Лесю Українку, Леся Мартовича, Павла Тичину.

Краєзнавство: «Висоцька культура», «Наш край у «Слові», «Стародавній Пліснеськ», «Наш край в роки визвольної війни (1648-1654 рр.)», «Наш край в ХІХ ст.», «Львівщина в ХХ ст.», «Революційна боротьба на Бродівщині».

Народознавство: «Яків Головацький – вчений, народознавець», «Народні знання», «З глибини народної криниці», «Про походження назв окремих населених пунктів Бродівщини», «Основні галузі занять населення Бродівщини в давнину», «Народні приповідки про одяг», «Фігури – пам'ятки історії», «Хрести тверезості».

Матеріали про життєвий та творчий шлях видатних бродівчан. У статтях «Вони вихідці з Бродівщини» та «Сини Бродівщини» розповідається про внесок в розвиток науки, літератури, мистецтва та музики Якова Головацького, Івана Труша, Тимофія Бордуляка, Йосипа Застирця, Романа Купчинського, Йозефа Рота, Юзефа Коженьовського, Леопольда Бучковського.

Проаналізувавши вищенаведену інформацію, можемо зробити висновок наскільки значущими є матеріали приватного архіву Г.Кучера. З його передачею в Бродівський історико-краєзнавчий музей для широкого кола зацікавлених людей став доступним широкий обсяг інформації про одного зі знаних дослідників нашого краю. Маємо надію, що в майбутньому вдасться повернути із забуття імена інших бродівських краєзнавців.

P.S. Ця стаття написана на основі попередньо опрацьованих матеріалів і доповнена фотографіями з приватного архіву Г. Кучера, який зберігається в Бродівському історико-краєзнавчому музеї.

Олексій ЗАТОГОРСЬКИЙ,
Віктор БАЮК

Рятівні дослідження у місті Луцьку на Яровиці в 2008 році

Археологічні розкопки проведені Волинською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України в червні 2007 р. у місті Луцьк по вулиці Івана Франка, 44, на території колишнього консервного заводу (у 1930-х роках – території пивзаводу Вацлава Земана), на території кварталу нової житлової забудови (Рис.1).

Досліджувана ділянка розташована в історичному районі Яровиця, який займав правий берег однойменної правої притоки р. Стир. Населенню Яровиці та її поселень-супутників, розташованих у межиріччі р. Яро-

виці (Сапалаївки) та р. Стир, на думку С. Терського, належали курганні могильники Вульки та Вишкова. Археологічні матеріали з випадкових розкопок у 1930-ті рр. дали типовий для ХІ-ХІІ ст. речовий матеріал. Головним і очевидно єдиним храмом Яровиці, на думку Б. Сайчука, була церква Св. Вознесіння (1621-1657), що стояла на пагорбі посеред давнього кладовища, знесеного радянською владою у 1990 р. Давньоруське поселення, що прилягає до заплави правого берега р. Сапалаївка (доплив р. Стир) було вперше досліджено 1971 р. Г. Охріменком. Ним у котловані при спо-

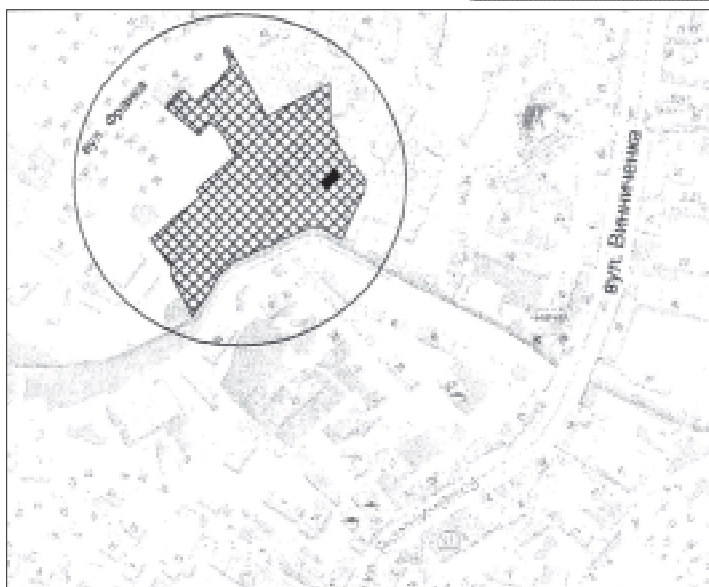

Рис. 1. Ситуаційний план розташування розкопу та кварталу забудови на Яровиці

рудженні Будинку маляти виявлено рештки давньоруської землянки з піччю, розвалами кількох горщиків, глиняного тигля з масивною ручкою та отвором біля нього, шматочки олова, остеологічний матеріал. На думку С. Терського, тут на рубежі X-XI ст. була майстерня ювеліра. Матеріали того ж часу знайдені в котловані і за межами житла.

Перші археологічні розвідки на території ділянки були проведені польським археологом, директором Луцького музею Яном Фітцке. У невеликій газетній публікації (Wolyn, 1936, № 46), маловідомій в історіографії, дослідник повідомив, що завдяки зацікавленості в історії власника пивзаводу Вацлава Земана на його ділянці була проведена розвідка і виявлені матеріали неолітичного періоду та доби бронзи.

За інформацією сайту «Про пиво Російської імперії» (www.rurivo.ru) під час визволення Луцька у лютому 1944 р. на території, де були заплановані розкопки, відбувалися тривалі бої, і загиблі були поховані в межах броварні.

У топографічному плані ділянка знаходиться на правому корінному березі річки Сапалаївка, що домінує над заплавною низинною територією. Для дослідження було обрано єдину вільну від забудови виробничими приміщеннями колишнього консервного заводу ділянку площею 96 м², на якій було закладено розкоп розмірами 8х12 м. Буквена його нумерація йде зліва направо

від А до Г, цифрова від 1 до 6. Під час дослідження рівень дна розкопу було доведено до материка і глибина становила 0,9 м від рівня сучасної поверхні.

У стратиграфічному плані розкоп виглядав наступним чином:

- 1) 0,0-0,25 м – шар асфальтного покриття та щебенева подушка;
- 2) 0,25-0,35 м – суглинок з вкрапленнями будівельного і побутового сміття та знахідками пізньосередньовічного часу;
- 3) 0,35-0,55 м – шар асфальтного покриття;
- 4) 0,55-0,7 м – прошарок виробничого шлаку;

3) 0,7-0,85 м – світлий суглинок, в якому зустрічаються фрагменти кераміки часу Київської Русі та поодинокі знахідки ліпної кераміки;

4) 0,85 м – передматериковий шар ґрунту, що нижче переходив у світлий материковий суглинок.

Культурний шар простежується з глибини 0,25 м у вигляді ґрунту із вкрапленнями дрібних шматочків глиняної обмазки, фрагментів гончарної та окремих уламків ліпної кераміки та остеологічного матеріалу, а також їх окремих скупчень, що зауважено зокрема у квадратах Б,В-2,4 та Б-6 на глибині 0,9-0,95 м від сучасного рівня поверхні. Встановлено, що у південно-східній та західній частинах розкопу культурний шар до рівня материка було знищено шлаковими ямами котельні колишнього консервного заводу, а на решті площі розкопу його було суттєво пошкоджено. У північно-західній частині розкопу, в квадратах А-4,5,6 простежено на рівні материка перекоп-траншею розмірами 0,2х8 м, засипану світлою материковою глиною.

У процесі дослідження в північній частині розкопу при зачистці на глибині 0,9 м було виявлено пляму, насичену давньоруською керамікою, яка при подальшому дослідженні виявилась спорудою зі стовповою конструкцією.

Споруда № 1 виявлена під шаром шлаку в квадратах Б,В,Г-4,5 на глибині 0,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Вона має підпрямокутну в плані форму з розмірами

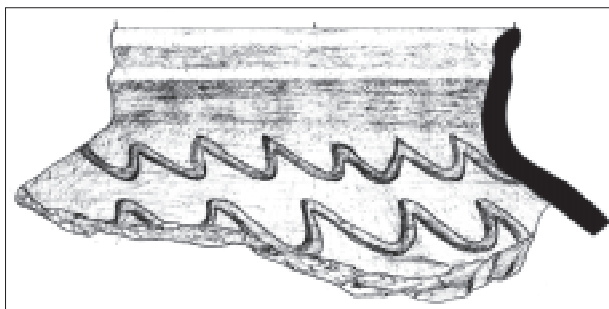

Рис. 2. Фрагмент білоглиняної волинської амфори із заповнення споруди № 1

1,8х1,1 м і висотою прямовисних земляних стінок 0,2-0,25 м від рівня долівки, орієнтована кутами по сторонах світу. Стінки та частково долівка споруди у південній та південно-східній частинах знищені шлаковою ямою. Долівка рівна, підмазана глиною і добре утрямбована. У зруйнованій південно-східній частині споруди були простежені фрагменти печини та округла в плані стовпова яма діаметром 0,22 м і глибиною 0,16 м, заповнення якої було насичене попелом та вугіллям.

Заповнення споруди складав гумусований суглинок, в якому були виявлені фрагменти гончарної кераміки. За формою вінець і технологічними ознаками оформлення вони віднесені нами до двох типів.

До першого типу належать фрагменти горщиків загальноруського типу, в яких вінця завершуються валиками. Шийка деяких представлених посудин дуже низька і відігнута назовні майже під гострим кутом. Кераміка переважно білоглиняна, виготовлена з білої вимуленої глини, однак зустрічається сіроглиняна та темна. У глиняному тісті цієї кераміки присутня домішка піску. На зламі представлені фрагменти однорідні, часом триколірні. Здебільшого фрагменти орнаментовані різними горизонтальними паралельними лініями, які насилились на плічка горщиків, однак зустрічається поєднана хвиляста і паралельна орнаментация та неорнаментовані фрагменти. Однотипна до описаної кераміка виявлена під час дослідження Луцька та приміських поселень.

До другого типу належить верхня частина білоглиняної волинської амфори (Рис.2), з вертикальним гофрованим іззовні вінчиком діаметром 11,5 см. Причому на внутріш-

ньому боці помітні чіткі сліди доліплювання вінчика до вже готового тіла амфори. Верхня частина тулуба амфори орнаментована різним хвилястим орнаментом. Фрагмент на зламі вінчика триколірний, а стінок – однорідно білий, що вказує на неоднорідність випалу окремих частин амфори. У глиняному тісті є домішки дрібних вапнякових конкрецій. Кераміка такого типу була виявлена С. Терським під час дослідження урочища Пристань та валу дитинця давньоруського Лучеська, С. Панишком у Любомлі.

Судячи з технологічних особливостей переважачої частини виявлених у споруді вінчиків та складу глиняного тіста, вона належить до давньоруського періоду і датується за аналогією кераміки XIII ст.

Господарська яма № 1 була виявлена як темна пляма насиченого ліпною керамікою заповнення при зачистці на глибині 0,9 м від рівня денної поверхні, приблизно за 1,15 м на північний схід від споруди № 1 у квадратах Г-3,4. Яма підпрямокутна в плані, з розмірами 1,3х1 м і глибиною від рівня виявлення 0,6 м. Стінки ями прямовисні, дно рівне, утрямбоване. Заповнення ями – темно-сірий суглинок з уламками ліпної кераміки. Ці фрагменти належать характерним для комарівської культури товстостінним кухонним горщикам тюльпаноподібної форми цеглистого, рідше темно-цеглистого кольорів. Орнаментация у представлених фрагментів відсутня, окремі з них мають підлощену поверхню. На зламі вони мають однорідний цегристо-темний колір, лиш поверхневий шар більш яскравий. У глиняному тісті всіх представлених фрагментів наявні домішки перепаленого та потовченого кременю.

Вінчики однотипні, досить високі та слабо відігнуті назовні. Судячи з особливостей форми та складу глиняного тіста господарська яма належить до комарівської культури тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності і датується за аналогією кераміки з Майдана Липненського XVI-XI ст. до н.е.

У заповненні ями виявлено також бронзову прикрасу – так зване скроневе кільце, виготовлене з тонкого дроту, заокруг-

лене, з розклепаними кінцівками. Окрім того, в культурному шарі поселення в межах розкопу поза об'єктами було виявлено певну кількість інших знахідок.

Гончарний посуд періоду Київської Русі представлений однотипними до описаних вище фрагментами посуду, а також іншими знахідками.

Горщики середньовічного періоду представлені фрагментами так званої «задимленої кераміки». Це якісні тонкостінні посудини сірого кольору, іноді з внутрішнього боку вкриті поливою та орнаментовані паралельними врізними лініями. На зламі така кераміка однорідна. Профілі верхньої частини посудин однотипні. Вінця досить високі, слабо відігнуті назовні або вертикальні. Окрім фрагментів горщиків виявлено фрагмент ручки від сковорідки. Однотипна до описуваної кераміка була досліджена під час розкопок господарської споруди у м. Луцьк по проспекту Волі, 4а в 2007 р.

Також у культурному шарі в невеликій кількості зустрічаються фрагменти ліпної кераміки комарівської культури, однотипні до описаних вище. Відмінна від описаної ліпна кераміка представлена фрагментом

стілки горщика цеглистого кольору. На зламі фрагмент однорідний, у глиняному тісті наявна домішка крупного кварцового піску.

Металеві вироби з культурного шару представлені добре збереженими підковою до взуття та металевим ключем. Вироби зі скла представлені добре збереженим скельцем овальної форми (від окулярів чи пенсне?), дном та частиною стінки карафки. Також виявлено фрагмент помірно спрацьованого точильного бруска прямокутної форми із каменю (розмірами 5х2х1,5 см) та крем'яний нуклеус з ознаками багаторазового відколу пластин.

Розкопки 2008 р. дали новий науковий матеріал як для дослідження давнього приміського району Яровиця, так і для розуміння поселенської структури Лучеська Великого у період, синхронний досліджуваним об'єктам. Дослідження археологічного шару періоду Київської Русі з 1930-х до останніх археологічних розкопок дають можливість констатувати, що в урочищі Яровиця над берегом річки Сапалаївки в означений період існувало довгочасове поселення.

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ,
Сергій ПАНИШКО

Археологічні дослідження в Луцьку на вулиці Гнідавській

Досліджувана ділянка розміщена в межах Луцька, на високому лівому березі першої надзапавної тераси р. Стир. Висота досліджуваної ділянки над заплавою річки Стир становить 15,0 м. На протилежному березі річки, на відстані 1,5 км на північний схід розміщується замок Любарта – дитинець давнього Лучеська.

У зв'язку з перепохованням радянських військовополонених, розстріляних у 1941 р., на ділянці була закладена траншея. Вона мала розміри 4,0 х 8,0 м і була орієнтована

по лінії південний захід – північний схід. У ході дослідження до неї було зроблено дві прирізки – у північно-східному напрямку продовжено лінію квадратів А-Б на один квадрат, а також у західному куті розкопу невеликою прирізкою досліджено черинь, що виходив за межі первинної траншеї. Загальна величина досліджуваної площі становила 42 м². Оскільки сучасна денна поверхня ділянки розкопу дещо понижувалась у північно-східному напрямку, єдиним репером для фіксації глибин залягання об'єктів

та знахідок був обраний рівень сучасної денної поверхні у південному куті траншеї.

Глибина розкопу була доведена до рівня 1,4 м від репера. При цьому було виявлено ряд цікавих об'єктів та велику кількість різночасових знахідок.

Верхні шари (до рівня 0,8 м від репера) на дослідженій ділянці несли чіткі сліди перепланування поверхні у другій пол. XX ст. На це вказували знахідки цього часу, в тому числі і радянські монети.

При цьому, вже на глибині 0,2 м у кв. Б-4 був зафіксований прямокутний, складений із цегли на цементному розчині і оштукатурений цементною штукатуркою квадратний стовп, сторони якого мали довжину 0,55 м. На те, що згаданий об'єкт не являв собою забутовку ями вказує наявність штукатурки на всій його поверхні. У ході подальшого виймання ґрунту було встановлено, що висота цього стовпа сягала 0,45 м, тобто він був поставлений на поверхню, що лежала на 0,65 м нижче від репера.

На цій же глибині (-0,6 м), у кв. Б-1 була зафіксована добре збережена вимостка із великих фрагментів битої цегли новітнього часу у вигляді доріжки з акуратно сформованими краями. Ширина цієї доріжки становила 0,45 м, довжина її збереженої частини – 1,25 м. Загальний напрям доріжки – з південного заходу (де вона продовжувалася у стінці траншеї) на північний схід. Вимостка була зроблена у 1/4 цеглини. Доріжка викладена фрагментами цегли різних відтінків цегляного кольору без будь-яких клейм. Положення цегляного стовпа та до-

ріжки, що вела до нього в одному стратиграфічному горизонті, вказує на їх одночасне існування та, можливо, функціональний взаємозв'язок. Не виключено, що тут маємо справу із постаментом та підходом до нього – залишками якогось пам'ятника середини XX ст.

У ході подальшого виймання ґрунту з траншеї, на глибині 1,0 м від репера було зафіксовано два об'єкти: у квадратах А-3,4 – пляму від заповнення ями та у квадраті Б-1 черінь, що продовжувався у північно-західній стінці траншеї. З метою повної розчистки та дослідження череня до траншеї була зроблена прирізка.

Черінь мав форму, близьку до овальної, витягнутий у напрямку зі сходу на захід. Розміри череня 1,4х1,0 м. При розбірці череня виявилось, що він має два шари підмазки, розділеної вимосткою із фрагментів різночасової кераміки. Тут серед фрагментів давньоруської кераміки траплялись і знахідки ранньозалізного часу (Рис.1;1,2).

На рівні фіксації череня (приблизно 1,0 м від репера) у кв. А-3,4 була зафіксована нечітка пляма від заповнення ями, яка продовжувалася у південно-східній стінці траншеї.

Оскільки в межах траншеї знаходилася тільки частина зафіксованої ями, а прирізка на цій ділянці була неможливою внаслідок близькості до стінки траншеї недавнього перепоховання, вирішено було заповнення ями не вибирати, а досліджувати її шляхом послідовної виїмки заповнення разом з навколишнім культурним шаром.

Така методика дозволила досягти дна ями, яка була опущена в материк на 0,3 м. Яма мала в перерізі дзвоноподібну форму глибиною близько 0,7 м від рівня фіксації. Досліджена частина ями (у межах траншеї) мала у плані овальну форму: діаметр її дна становив 2,3 м, горловина – близько 1,6 м. Датуючих знахідок у ямі не виявлено.

Культурний шар пам'ятки дуже перемішаний.

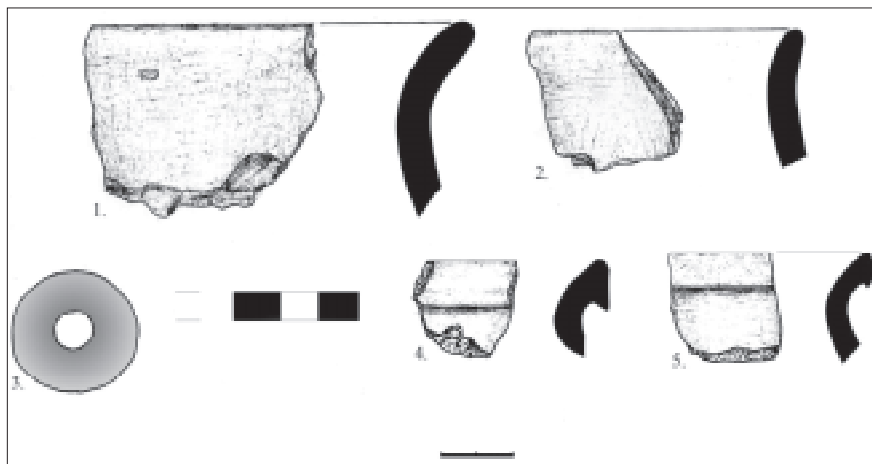

Рис. 1. Розкоп на вул. Гнідавській: 1-2 – черінь; 3-5 – культурний шар.

У ході досліджень у межах одного штика траплялась різночасова кераміка. Однак в цілому можна виділити дві великі групи масових знахідок, що відносяться до ранньозалізного часу та періоду Київської Русі.

Керамічний матеріал ранньозалізного часу представлений фрагментами стінок, донець та вінчиків, а у окремих випадках і великими уламками, що дозволяють реконструювати великі частини профілів верхніх частин посуду. Найбільш характерними формами посуду є наступні.

1. Горщик витягнутих пропорцій, тулуб якого наближається до біконічної форми із слабо вираженою шийкою та вертикальним вінчиком (Рис. 2;1). Зверху вінчик оформлений косими насічками. Тісто таких фрагментів грубе, містить крупні включення товченого каменю та пустоти, що утворились внаслідок вигорання органічних домішок. На зламі такі фрагменти мають однорідний світло-коричневий колір, як і їх поверхня.

2. Приземистий горщик з найбільшим розширенням тулуба під шийкою, слабо вираженою шийкою, невеликим, ледь відігнутим назовні вінчиком (Рис. 2;2). Тісто таких горщиків має середню якість, у ньому містяться домішки дрібного піску. На зламі такі фрагменти мають однорідний темний колір, тільки їх поверхня відрізняється світло-коричневим кольором.

3. Горщик біконічної форми з найбільшим розширенням тулуба у його верхній частині (Рис.2;3). Вінчик та шийка слабо виражені. Тісто таких фрагментів має середню якість без видимих крупних домішок, на зламі однорідно чорне. Поверхня також чорна, в окремих місцях темно-сіра, лощена.

4. Горщик з округлим тулубом, добре вираженою шийкою та відігнутим назовні вінчиком, який із зовнішнього боку має округлий валик. У верхній частині тулуба під

Рис. 2. Розкоп по вул. Гнідавській:
1- 4 – культурний шар

шийкою такі горщики мали наліпи (Рис.2;4). Тісто середньої якості. Поверхня світло-коричнева або темно-сіра.

Окрім описаних вище реконструйованих профілів знайдено велику кількість дрібних фрагментів вінчиків.

Цікавою індивідуальною знахідкою є керамічне прясло діаметром 3,5 см та товщиною 0,8 см (Рис.1;3). Діаметр внутрішнього отвору прясла становить 1,0 см. Тісто, з якого виготовлене прясло, високої якості, без видимих крупних домішок, добре випалене. Поверхня прясла має світло-коричневий колір та злегка залощена.

Давньоруська кераміка представлена фрагментами стінок, донець та вінчиків від горщиків X-XI ст. Характерною ознакою вінчиків таких горщиків є наявність на них манжета (Рис. 1; 4,5). Тісто, з якого виготовлені ці горщики, та їх випал високої якості.

Результати досліджень ділянки по вулиці Гнідавській дозволяють стверджувати факт інтенсивного заселення цієї території у ранньозалізному віці та в період становлення Луцька як феодального міста.

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ,
Сергій ПАНИШКО

Дослідження давньоруського Любомля

Археологічні дослідження проводилися на двох суміжних ділянках у центральній частині міста, на відстані 200 м на захід від городища «Фосія», що є залишками дитинця давньоруського Любомля, вперше згаданого у літописі під 1287 роком. До цього часу залишаються точно не з'ясованими розміри його окольного міста. Тому одним з головних завдань роботи експедиції було встановлення наявності або відсутності культурного шару давньоруського часу на досліджуваній ділянці.

Траншея №1 мала розміри 2,0х8,0 м при глибині 2,25 м. При цьому починаючи від рівня 2,0 м (рівня ґрунтових вод на момент досліджень) воду доводилося періодично відкачувати помпою.

До глибини 0,3 м верхній шар становив піщану підсіпку, щебінь і асфальт. Нижче від цього рівня по всій площі траншеї розпочався шар будівельного сміття новітнього часу (в основному битої цегли), який містив окремі знахідки пізньосередньовічних матеріалів.

В охарактеризованих вище шарах, прошарках та об'єктах знайдено велику кількість кераміки, що була основною категорією масових знахідок. Відзначимо, що до відмітки 1,4 м від рівня сучасної денної поверхні переважну більшість масових знахідок становили матеріали нового та новітнього часу.

Разом із цим тут зустрічалась і пізньосередньовічна кераміка. Це верхні частини горщиків з вінчиком, що із внутрішнього боку мав заглиблення для щільного припасаування покритишки. У ряді випадків такий вінчик із зовнішнього боку додатково оформлений валиком із заціпами. Траплялись також фрагменти розширених доверху горщиків (ваз) із різко відігнутих назовні вінчиком. Зрідка зустрічались ніжки від глиняних сковорідок.

Характер знахідок дещо змінювався у шарі 1,4-1,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Тут відзначено помітне зростання

частки вінчиків із заглибленням для покритишки з внутрішнього боку та з гострим краєм. З цього шару походять дві цікаві індивідуальні знахідки – масивний роговий гостроконечник та мініатюрна сокирка-амулет.

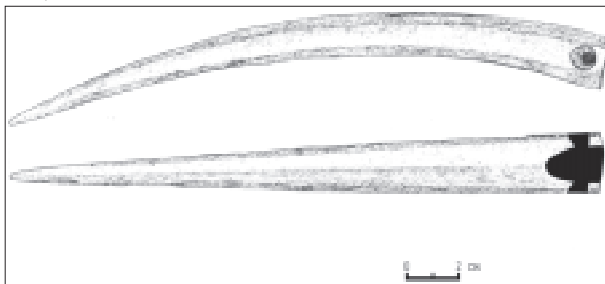

Рис. 1. Роговий гостроконечник

Роговий гостроконечник (рис.1). Довжина гостроконечника по ребру згину – 24 см. Тупа сторона гостроконечника діаметром 2,3-2,4 см оформлена у вигляді шести чи семигранника. При цьому шість граней шириною 1 см простежуються чітко, а сьома грань шириною 0,5 см – слабо. Грані простежуються на дві третини довжини гостроконечника, далі до гострого кінця він набуває округлої форми. Уся поверхня виробу відшліфована.

Тіло гостроконечника монолітне, однак у його тупому кінці зроблене конусовидне заглиблення діаметром 1,4 см і глибиною 2 см. На відстані 0,5 см від тупого краю гостроконечника на місці згаданого конусоподібного заглиблення зроблено два наскрізні отвори для підвішування амулету, що також мають конусовидну форму. Їх зовнішній діаметр 1 см, внутрішній – 0,5 см.

Сокирка-амулет виготовлена із свинцю (олова). Довжина амулету – 1,8 см, висота леза – 1 см, ширина леза – 0,9 см. Руків'я злегка потовщується у напрямку від власне сокири, чотиригранне, біля злому має товщину 0,3 см. Власне сокира має чітко виражений обух та розширене у напрямку до руків'я лезо. На рівні 1,8 м від сучасної денної поверхні було виявлено дві дерев'яні конструкції (частину зрубу, дерев'яну вимостку) та окрему дошку.

Повністю розкрито нижнє вінець західної стінки зрубу, що мало довжину 3,2 м при товщині колоди 0,1 м (рис.2).

Від південної стінки зрубу збереглося також тільки одне вінець, яке на дослідженій ділянці мало довжину 1,84 м при товщині колоди 0,1 м. Від північної стінки зрубу повністю збереглося нижнє вінець зрубу довжиною 1,42 м та частково верхнє – довжиною 1,0 м.

На рівні нижніх вінець зрубу у його внутрішній частині простежено 6 дощок від підлоги. Жодна із дощок не відкрита на всю довжину, але встановлено, що їх ширина коливалась у межах 12-16 см при товщині 3-5 см.

У заповненні зрубу знайдено велику кількість фрагментів кераміки та окремі металеві предмети. Серед останніх можна згадати залізні гвіздки та фрагмент свинцевого предмета невстановленого призначення (можливо прикраси?).

Більшість фрагментів вінчиків зі зрубу мають з внутрішнього боку заглиблення для покритишки але значна їх частина походить від горщиків із слабо вираженою шийкою, відігнутою назовні та заокругленою на кінці. Тут же знайдено один класичний давньоруський валикоподібний вінчик. У заповненні зрубу знайдено також один фрагмент вертикального прямого вінчика з гофруванням на зовнішньому боці.

Основна частина кераміки зі зрубу за якістю може бути поділена на дві групи. Перша – виготовлена з тіста невисокої якості і погано обпалена, темно-сірого або чорного кольору. Друга – подібної якості, але сірого кольору. Тісто та випал вертикального гофрованого вінчика мало невисоку якість та цеглистий колір. Найвищу якість тіста мав фрагмент білоглиняного вінчика із слабо вираженим валиком, причому під шийкою на ньому був нанесений розпис коричневою фарбою – горизонтальна смуга шириною 4 мм.

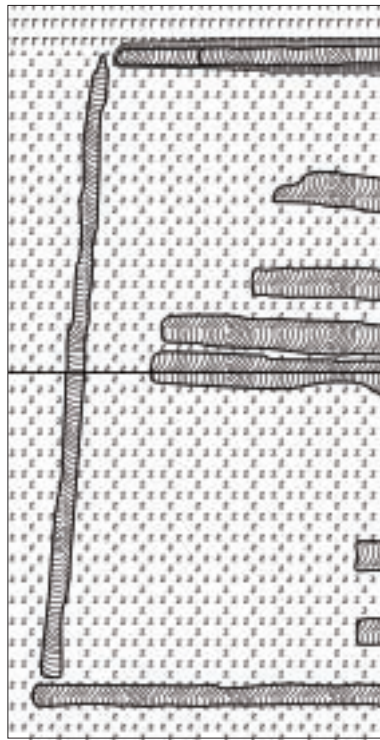

Рис. 2. План західної частини зрубу № 1

На одному стратиграфічному рівні зі зрубом, у північній частині розкопу, зафіксовано дерев'яну вимостку розміром 1,0x0,4 м, яка продовжувалася у східній стінці траншеї. Вимостка складалася із двох поздовжніх дощок, орієнтованих по лінії північ – південь і однієї поперечної. Дерев'яні дошки лежали на прошарку глини товщиною 3-5 см.

Тут же лежала окрема велика дошка, орієнтована строго по лінії північ-південь, яка продовжувалася у північній стінці траншеї. Довжина дослідженої частини дошки 2,15 м, ширина 20 см, товщина 5-8 см.

Нижче рівня 1,8 м від сучасної денної поверхні у північній частині розкопу темний гумусований пісок поступово переходив у світлий материковий, який розпочався на глибині 2 м.

На цьому ж рівні (-2,0 м) на момент дослідження знаходився рівень ґрунтових вод. Тому для продовження дослідження у південній частині розкопу, де материка іще не було досягнуто, з цієї ділянки (починаючи від північної стінки зрубу № 1 і до південної стінки траншеї) проводилося періодичне відкачування води.

Унаслідок застосування такої методики на ділянці кв. 3-4 було досягнуто материкового піску, який знаходився на рівні 2,25 м від сучасної денної поверхні. Встановлено, що на цій ділянці на материка, який плавно понижувався у південному напрямку, знаходилася вимостка з мінерального матеріалу (затверділого вапняного розчину), яка із півдня обмежувалася добре збереженою дерев'яною дошкою шириною 30 см та товщиною 8 см, що була поставлена на ребро. На момент дослідження вимостка була поколотою внаслідок просідання ґрунту. Цікавим видається фрагмент затверділого розчину з відбитком лапи тварини розміром 2,5x2,3 см з чотирма пальцями.

Паралельно цій дошці, за 40 см на південь

від неї (точно під південною стінкою зрубу, але ніяк не пов'язана з ним) проходила окрема колода товщиною 8 см.

У кв. 4 на вимостці із мінерального матеріалу зафіксовано дві дошки, що продовжувались у східній стінці траншеї. Ширина дощок 25-30 см, товщина – 2-3 см.

Шар між рівнем зрубу та рівнем мінеральної вимостки з дошками на ній характеризувався незначною кількістю знахідок. Серед них показовим був фрагмент горщика з добре вираженою шийкою та відігнутим назовні вінчиком із заокругленим краєм. На ньому простежуються ознаки валика. Під шийкою цього горщика простежуються горизонтальні лінії та фрагмент денця. За характером тіста та випалом це типовий давньоруський посуд.

На поверхні вимостки знайдено бронзовий гудзик. Діаметр гудзика – 2,2 см, товщина – 2 мм. У перерізі він злегка випуклий. З лицевої сторони в центрі гудзика опуклість діаметром 9 мм, навколо якої розміщено 13 менших опуклостей. З внутрішньої сторони простежуються сліди відливання виробу у складній ливарній формі.

Траншея №2, була закладена на відстані 30 м на північ від траншеї №1. Розміри траншеї 14,0х1,0 м, глибина 2,20 м.

У траншеї №2, що в цілому характеризувалася відносною бідністю знахідок порівняно з траншеєю №1, спостерігалася наступна стратиграфічна ситуація. Верхній шар, до рівня 20 см від сучасної денної поверхні становив тришарове покриття (пісок, гравій та асфальт). Нижче цього шару знаходилися різноманітні підсипки.

На ділянці кв. 5-8 шар будівельного сміття перекривав кілька скупчень, які включали велику кількість глини. У кв. 5-6 простежена лінза шириною 2,2 м і потужністю 0,5 м, що складалася із глини та фрагментів печини. У цьому розвалі у кв. 6 на глибині 1,4 м від рівня сучасної денної поверхні виявлено розвал кераміки, з якого вдалось склеїти верхню частину великої покривки.

У кв. 7 і частково 8 зафіксовано скупчення глини, перемішаної з гумусом, що лежало на подібному утворенні, але з більшою концентрацією гумусу.

На ділянці кв. 10-13 простежено потужне

скупчення будівельних залишків, що лежало на шарі гумусу і мало загальний нахил на північ. У межах цього скупчення, у його верхній частині виділявся суцільний шар фрагментів обпаленої обмазки товщиною до 0,2 м, що лежав на шарі шматків обгорілого дерева такої ж потужності.

На ділянці кв. 1-2 на глибині 2 м при зачистці материка на дні траншеї була зафіксована яма, що продовжувалася у східній стінці траншеї. Розміри розкритої частини ями 1,1х0,6 м, глибина – 0,4 м.

Основною категорією масових знахідок з траншеї №2 були фрагменти кераміки, кахлів, а також битої цегли нового та новітнього часу. Унаслідок великої потужності перемішаного шару будівельного сміття на ділянці траншеї, який фактично доходив до темного гумусу (похованого горизонту), у різних шарах зустрічалась різночасова кераміка. Це фрагменти горщиків зі слабо вираженою шийкою та злегка відігнутим назовні прямим вінчиком, розширених догори горщиків (ваз) з прямим різко відігнутим назовні вінчиком. Значно рідше траплялись фрагменти вінчиків, які були потовщені та заокруглені на кінці. У траншеї №2 траплялись також фрагменти покривок, хоча знахідки вінчиків із заглибленням з внутрішнього боку, на відміну від траншеї №1, тут нечисленні.

Досить поширеною категорією знахідок у траншеї №2 були фрагменти кахлів.

Отримані в ході досліджень окольного міста давньоруського Любомля матеріали в цілому можуть бути датовані пізньосередньовічним періодом. Найраніші належать до XIII ст. Наявність матеріалів завершального етапу давньоруського періоду вказує на входження ділянки траншеї №1 та №2 до складу окольного міста давньоруського Любомля.

Знахідки язичницьких амулетів, великого рогового гостроконечника та мініатюрної сокирки, вказують на живучість дохристиянських вірувань населення Любомля у XIV-XV ст. Зважаючи на близькість цього регіону до Жемайтії, яка охрестилась тільки у XV ст., у цьому можна вбачати певний литовський вплив, можливо навіть – присутність представників цього народу в етнічному складі волинського міста.

Сторінки історії Рівненської чоловічої гімназії (училища). Почесні попечителі

Інститут попечительства в навчальних закладах царської Росії почав складатися ще з XVIII ст. Все розпочалося з призначення окремих заможних осіб для допомоги новим навчальним закладам та подальшого розвитку старих. Керувались, насамперед, не рівнем освіти майбутнього попечителя, а єдиним – чи має ця особа можливості допомагати закладу матеріально.

8 грудня 1828 р. «Комітет упорядкування учбових закладів», створений ще у 1826 р., склав новий статут для гімназій, згідно з яким було введено посади директора, який очолював гімназію, інспектора, що спостерігав за порядком у класах і вів господарство, та почесного попечителя, що наглядав разом із директором за гімназією.

Згідно зі статтями статуту, почесний попечитель обирався на три роки тими земствами, містами, суспільствами, станами чи приватними особами, що утримували гімназію або надавали їй щорічну допомогу, розмір якої визначався Міністерством Народної Освіти. Обрана особа затверджувалась на цій посаді наказом по цивільному відомству. Так само затверджували попечителів, обраних керівництвом закладів, що утримувались за рахунок держави. Попечитель, якщо служба його вважалась корисною, міг перебувати на цій посаді й більше трьох років. Одночасно він був попечителем жіночої гімназії, якщо такого типу навчальний заклад існував у місті.

Почесний попечитель мав право бути присутнім, з ухвальним голосом, на засіданнях педагогічної ради та господарського комітету. Він слідкував за управлінням та матеріальним станом навчального закладу, але особисто не надавав ніяких розпоряджень. До його обов'язків входило тільки інформувати гімназійне керівництво або попечителя учбового округу про виявлені недоліки.

Почесний попечитель мав право контролювати використання коштів, що надходи-

ли в навчальний заклад від земств, міст чи приватних осіб, брав участь у складанні кошторисів і в будь-який час міг перевірити рахунки та результати виконаних робіт.

Він вважався постійним членом педагогічної ради, з правом голосу при вирішенні всіх справ, але зобов'язувався бути присутнім на тих засіданнях, де обговорювалися питання перевірки правильного використання гімназією пожертвованих з різних джерел сум.

Почесні попечителі гімназій вважались державними службовцями, і їх посада відносилась до V-го класу. Вони мали право носити такий самий мундир, як і директор чоловічої гімназії [1].

Фундатором та першим попечителем Рівненської чоловічої гімназії вважається власник м. Рівне, Любомирський Фридерік Йосипович. 23 листопада 1835 р. він уклав із Київським університетом Св. Володимира договір про те, що «зробить капітальне пожертвування на користь Луцької (Клеванської) гімназії, якщо вона буде назавжди переведена до м. Рівного» [2].

Ф. Любомирський зобов'язувався надати Рівненській чоловічій гімназії:

- земельну ділянку з садом для будівництва двоповерхового кам'яного будинку та двох флігелів;
- кам'яну оранжерею, яка за його коштів була перебудована на вчительські квартири;
- місце, що називалось Петриківською садибою, з будинком із прусського муру з флігелем та службовими приміщеннями;
- будинок з прусського муру для розміщення канцелярії;
- будинок по вул. Директорській на 12 кімнат з 500 саж. землі для розміщення гімназійних службових квартир;
- приміщення під квартири директора, вчителів Закону Божого обох віросповідань, одного старшого вчителя та вчителя малювання.

Фактично, крім коштів на будівництво

приміщення гімназії та земельної ділянки, на якій вона була розміщена, Ф. Любомирським у власність навчального закладу було передано три кам'яні будинки і земля, зайнята під інші господарські будови та городи, у розмірі 2 дес. 1457 саж. [3].

Він також надавав гімназії кошти на закупівлю навчальних меблів та навчальної і художньої літератури.

19 серпня 1841 р. почесним попечителем Рівненської гімназії було обрано **Порчинського Віталія Дмитровича**. Народився 1793 р. на Волині в польській дворянській родині римо-католицького віросповідання. У Рівненському та Острозькому повітах його родина мала 375 кріпосних селян. Навчався в Межиріцькій гімназії [4]. У 1814-1820 рр. — делегат від Острозького повіту.

23 липня 1826 р. В. Порчинського обрано Предводителем дворянства Рівненського повіту. Цю посаду він обіймав до 1851 р. Окрім того, 13 листопада 1829 р. Міністерством Народної Освіти був затверджений на посаді почесного доглядача по Острозькому повіту. У 1831 р. обраний Волинським Губернським предводителем дворянства.

30 травня 1841 р. дворянство Волинської губернії обрало його почесним попечителем Рівненської чоловічої гімназії. За свою службу нагороджений орденами Св. Ганни II ст. (1831 р.), Св. Станіслава II ст. (1835 р.) та Св. Ганни з короною (1848 р.) [5].

27 квітня 1837 р. почесним попечителем, тоді ще Клеванської гімназії, було обрано поміщика Острозького повіту, Предводителя дворянства Острозького повіту, Губернського Секретаря **Краєвського Миколу Вікентійовича** [6]. На цій посаді він перебував до переведення гімназії у м. Рівне.

8 вересня 1846 р. його обрають почесним попечителем уже Рівненської чоловічої гімназії. Через рік за плідну роботу він отримує орден Св. Ганни III ст. [7].

Валевський Юліан Каспрович, народився у польській дворянській родині Волинської губернії. Був римо-католицького віросповідання, у Рівненському повіті мав 152 кріпосних селян. Навчався у Межиріцькій гімназії, але повного курсу наук не закінчив. У 1844 р. його було обрано на посаду Попечителя сільських Запасних магазинів Рів-

ненського повіту. Цю посаду він обіймав 11 років. 10 жовтня 1853 р. волинським дворянством Ю. Валевського було обрано на посаду почесного попечителя Рівненської гімназії [8].

Наступним почесним попечителем Рівненської гімназії був син Фридеріка Любомирського — **Казимир Любомирський**. У Державному архіві Рівненської області (ДАРО) зберігається Формулярний список князя за 1872/73 навчальний рік (на той час йому було 50 років). Народився у 1812 р. в польській дворянській (князівській) родині Волинської губернії. Належав до римо-католицького віросповідання. У Рівненському повіті володів Рівненською та Александрійською волостями, в яких мав орної, сінокісної та під лісом 20100 дес. землі.

3 серпня 1833 р., по закінченні курсу наук в Кременецькому ліцеї, призначений на посаду канцеляриста до Канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. У 1836-1859 рр. перебував у відставці. Був одружений з Зінаїдою Голинською, мав сина Станіслава та дочку Марію. У 1856 р. нагороджений темно-бронзовою медаллю на Володимирській стрічці в пам'ять про Кримську війну 1853-1856 рр.

26 травня 1859 р. дворянством Волинської губернії К. Любомирського було обрано, а 12 вересня затверджено почесним попечителем Рівненської гімназії [9].

Як свідчать документи, перебуваючи на цій посаді, він неодноразово надавав гімназії фінансову допомогу для ремонтних робіт навчальних приміщень та будівництва нових, утримання вже існуючих вчительських квартир. У 1860 р., таким чином, було збудовано біля гімназії флігель під вчительські квартири. За його коштів деяким гімназійним учителям виплачувались «квартирні» для найму квартир у місті [10]. У 1862 р. в гімназії було обладнано кабінет суспільних наук, для якого К. Любомирський передав велику колекцію мушлів та мінералів.

Серед документів за 1890-1902 рр. в Рівненському архіві є клопотання директора Рівненського реального училища І. Г. Радкевича, датоване 29 січня 1893 р., про затвердження на посаді почесного попечителя, власника м. Гоща **А. Д. Злотницького**.

Поряд вміщено лист до Попечителя Київського учбового округу, в якому йде мова про бажання Злотницького збільшити кошти Товариства допомоги учням Рівненського реального училища [11].

У травні 1872 р. було затверджено статут чоловічих реальних училищ, за яким при кожному крім почесних попечителів створювались попечительські ради, на чолі яких були особи, обрані радою з свого середовища на три роки. У складі ради був директор, почесний попечитель та п'ять чи більше членів (одну особу призначав попечитель учбового округу, дві – обрані педагогічною радою та особи, обрані утримувачами закладу). Кількість членів ради затверджувалась Міністром Народної Освіти та Попечителем учбового округу.

Попечительська рада:

- рекомендувала попечителю учбового округу кандидатів на посади директора та інспектора з осіб що мали право на отримання такої посади;
- надавала характеристики кандидатам на посади законовчителів, предметних вчителів, класних наставників, вихователів, лікаря, рекомендованих директором на затвердження Попечителем учбового округу;
- завідувала господарською частиною навчального закладу, його пансіону чи гуртожитку;
- займалась введенням плати за навчання, за утримання в пансіоні чи гуртожитку та визначенням її розміру;
- звільняла від сплати за навчання, за узгодженням з педагогічною радою, учнів із незаможних родин і призначала стипендії чи одноразову допомогу за успіхи в навчанні;
- мала право на відкриття паралельних класів, пансіонів чи гуртожитків та право звертатись до Попечителя учбового округу стосовно введення необов'язкових навчальних предметів і улаштування церкви;
- висловлювала педагогічній раді своє розуміння виховного процесу;
- розглядала всі випадки незгоди між директором, педагогічною та попечительською радами;
- розглядала річні звіти навчального за-

кладу та сама звітувала перед утримувачами;

- зверталась до Міністра Народної Освіти через Попечителя учбового округу стосовно питань упорядкування господарської, учбової і виховної частин закладу, зміни та доповнення статуту;
- затверджувала правила зберігання та видачі бібліотечних книжок;
- надавала Попечителю учбового округу висновки, за узгодженням з педагогічною радою, про звільнення учнів з училища без права вступу в інші навчальні заклади.

Попечительська рада збиралась не рідше як раз на місяць і вирішувала всі питання шляхом голосування.

Серед наказів та циркулярів Попечителя Київського учбового округу за 1872-73 навчальний рік є список попечительської ради Рівненського реального училища. Він складається з 10 прізвищ. Це: Савицький Олександр Васильович, Телешов Сергій Опанасович, Шип... (далі літери написані нерозбірливо) Євгенія Сергіївна, графиня Блудова Антоніна Дмитрівна, граф Браницький Володислав, князь Радзівілл Карл Михайлович, князь Сангушко Роман Володиславович, княгиня Абамелек Ганна Петрівна, Богуш Урбан Рафаїлович та граф де-Броель-Плятер Віктор Гнатович. У цій же справі можна прочитати листи графа В. Плятера з Дубровиці та князя К. Радзівілла, датовані 2-3 серпня 1872 р., в яких вони дають згоду стати членами попечительства Рівненського реального училища [12].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 48. – СПб., 1898. – С.545.
2. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 г. – К., 1912. – С.19.
3. ДАРО, ф.394. – оп.2. – спр.106. – л.4-4 зв.
4. ДАРО, ф.394. – оп.2. – спр.94. – л.1-2.
5. ДАРО, ф.394. – оп.1. – спр.106. – л.1-4.
6. ДАРО, ф.394. – оп.2. – спр.25. – л.8 зв.
7. ДАРО, ф.394. – оп.2. – спр.96. – л.59.
8. ДАРО, ф.394. – оп.2. – спр.93. – л.1-2.
9. ДАРО, ф.215. – оп.2. – спр.1047. – л.2 зв.-3.
10. ДАРО, ф.394. – оп.1. – спр.71. – л.76-107, 123-124.
11. ДАРО, ф.215. – оп.2. – спр.1045. – л.21-23.
12. ДАРО, ф.215. – оп.2. – спр.24. – л.46-47, 59.

Тексти вцілілих надгробків єврейського кладовища в Радивиліві

(За результатами повторного дослідження у вересні 2009

У районному центрі Рівненської області м. Радивилів, неподалік автовокзалу, є сквер, в середині якого розташований меморіал полеглим у часи Другої світової війни радянським воїнам. Реально ж цей сквер посаджений на території єврейського кладовища, про яке поки що нагадують кілька збережених мацев (вертикальних надгробних плит), а також кілька десятків уламків з розбитих пам'ятників.

Символічний пам'ятник на території єврейського кладовища в Радивиліві.
Фото В. Ульянова 21.07.2006 р.

Уперше на території пам'ятки я побував у квітні 2005 р., коли директор Радивилівського історичного музею п. Олеся Шикало проводила екскурсію містом. Більш як через рік – 21 липня 2006 р., коли почав займатись дослідженням епіграфіки єврейських надгробків, я знову потрапив на єврейське кладовище в Радивиліві і вже більш детально оглянув тексти мацев. У цей же день працівником Бродівського історико-краєзнавчого музею п. Володимиром Ульяновим була проведена перша фото-

Мацева №1 з поховання марат Періль, 1878 р. Фото В. Ульянова 21.07.2006 р.

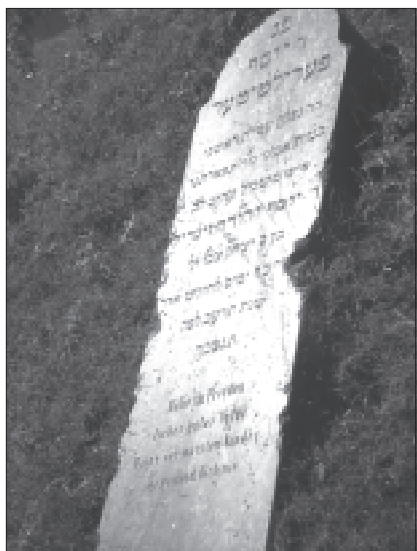
Знищений символічний пам'ятник на території єврейського кладовища в Радивиліві. Фото А. Корчака 7.09.2009 р.

фіксація пам'ятників. Та до безпосереднього дослідження текстів мені вдалося приступити лише 18 листопада 2006 р.

Варто врахувати, що за період з 18 листопада 2006 р., тобто моменту, коли на кладовищі я побував втретє, і до 7 вересня 2009 р., коли я знову потрапив туди, вигляд пам'ятки досить сильно змінився. Тоді з правого боку від алеї, що веде до меморіалу, в глибині скверу стояв пам'ятник. Являв він собою насипаний курган ви-

сотою до 2 м, на горі якого стояли вертикально представлені одна до одної 6-8 горизонтальних частин надгробків у формі верхньої кришки саркофага. На курган рівномірно одна до одної були покладені 6 мацев. Власне тексти цих пам'ятників і стали об'єктом мого дослідження.

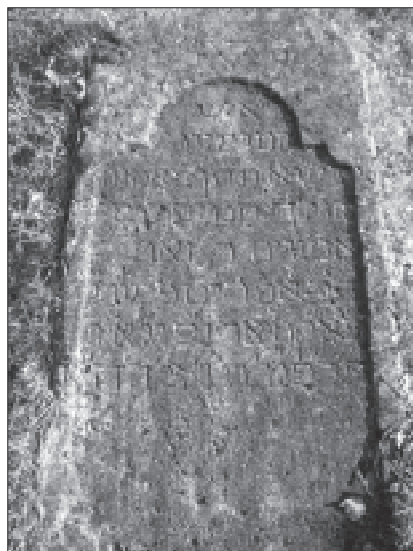
18 листопада 2006 р. мною було майже повністю прочитано та переписано тексти трьох надгробків, а в наступних трьох епітафіях лише окремі фрагменти написів, імена та дати смерті. Тоді ж п. В. Ульяно-

Мацева №2 з поховання рева Йосефа Перільмітера, 1912 р. Фото В. Ульянова 21.07.2006 р.

Мацева №3 з поховання марат Чарні Мільдер, 1935 р. Фото В. Ульянова 21.07.2006 р.

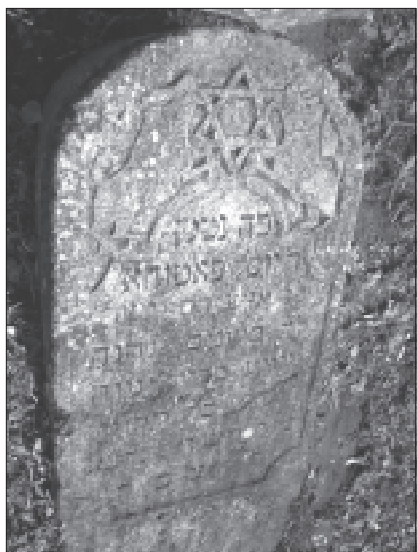
Мацева №4 з поховання рева Зеєва Фактора, 1929 р. Фото В. Ульянова 18.11.2006 р.

вим було зроблено повторну фотофіксацію об'єктів. Незабаром переписаний текст було перекладено. Результати роботи вилились у статтю під назвою: «Поезія печалі. Що написано на вцілілих надгробках єврейського кладовища в Радивиліві?», яка була опублікована двічі [1; 2].

Частково виконана робота, недостатній на той час рівень прочитання мною тексту на камені, ряд помилок, допущених при перекладі з івриту, спонукали мене через три роки повернутись знову до цієї теми. З іншої сторони, це було кладовище, з якого, по суті, й розпочалися мої дослідження надгробних єврейських епітафій. Тому розпо-

чату в 2006 р. роботу я принципово змушений був вивести на належний науковий рівень.

Повертаючись до раніше досліджуваної теми, у вересні 2009 р. на зроблених В. Ульяновим фотографіях мацев мені вдалось прочитати всі незрозумілі раніше для мене частини текстів. Проблеми виникли лише з декількома словами, через що довелося знову відвідати кладовище. Коли 7 вересня 2009 р. я потрапив туди вчетверте, то побачив доволі жахливу картину. Раніше вертикально приставлені одна до одної на вершині кургану 6-8 горизонтальних частин надгробків були повалені і розкидані. Кур-

Мацева №5 з поховання рева Йосеся Патохи, 1930 р. Фото В. Ульянова 18.11.2006 р.

Мацева №6 з поховання рева Хаїма, 1938 р. Фото В. Ульянова 21.07.2006 р.

Обеліск №7 з поховання марат Шошани (Рози) Геллер. Фото А. Корчака 7.09.2009 р.

Уламки єврейських надгробків з обеліском. Фото А. Корчака 7.09.2009 р.

ган поріс травною, а біля нього з'явилося близько 30-ти уламків єврейських надмогильних пам'ятників, серед яких стояв майже не понищений обеліск. Хто і з якою метою зруйнував пам'ятник – мені так і не вдалося дізнатись. Очевидно лише те, що робилося це за допомогою важкої техніки і не могло бути ніким не помічено. Невідомим залишається, хто і звідки привіз уламки пам'ятників та обеліск. І чи не пов'язані часом

ці дві події одна з одною. Потрібно лише сподіватись, що в майбутньому понищений пам'ятник буде все-таки відновлено, розкидані уламки надгробків вдасться упорядкувати, а кладовище отримає належний державний захист.

Тим не менше, разом із привезеними каменями з'явився новий епіграфічний матеріал, а саме: майже повністю збережений текст на обеліску і три фрагменти написів

Горизонтальна частина надгробка № 8.
Фото А. Корчака 7.09.2009 р.

Горизонтальна частина надгробка № 9.
Фото А. Корчака 7.09.2009 р.

Горизонтальна частина надгробка № 10. Фото А. Корчака 7.09.2009 р.

на горизонтальних частинах надгробків. Сукупно з незрозумілими на фотографіях словами цей епіграфічний матеріал також був прочитаний і перекладений. Мною також була проведена третя детальна фотографізація досліджуваних об'єктів, в тому числі і нових пам'яток. Таким чином, з епіграфічної спадщини єврейського кладовища в Радивиліві на сьогодні є збереженими, прочитаними та перекладеними з івриту на українську мову шість повних текстів на мацевах, один повний текст на обеліску і три фрагменти написів на горизонтальних частинах надгробків.

У цій статті всі ці досліджувані тексти та фрагменти написів представлені в оригінальній мові та власних перекладах згідно з вимогами щодо запису інскрипцій [3, 12-13]. Нумерація пам'ятників чи їх фрагментів подана тут згідно з нумерацією доданих до неї фотографій. Щодо перекладів, то хоча в цій статті мої трактування івритських епітафій так само можуть містити неточності, тим не менше, в порівнянні з попередніми варіантами, поданими у вищезгаданій статті «Поезія печалі. ...», вони набагато точніші й містять суттєві виправлення. Сам зміст текстів доволі стандартний. Однак тут усе-таки наявні певні вкраплення єврейської поховальної поезії. Найбільше це видно на відносно давніших пам'ятниках №№ 1, 2.

На завершення хочу сказати наступне. Зрозуміло, що вивчені тексти надгробків єврейського кладовища у Радивиліві в плані іудейської поховальної епітафії не являють собою чогось оригінального. Тим не менше,

вони є суттєвим штрихом у вивченні історії єврейської общини цього міста. Для мене ж це просто об'єкти, з яких почались мої дослідження єврейської надгробної епіграфіки. Увесь матеріал, зібраний в ході проведеної роботи: цифрові варіанти фотографій, переписані тексти, опубліковані статті, зберігаються в приватних архівах автора цих рядків та п. В. Ульянова.

Мацева № 1.

פ"נ | באי שרה בוכים | סורו נא אל הציון הזה | ומר תבכו באשר פ"נ | אשה צנועה ויראת ד' |
עוד בחצי ימיה | עזבה את בניה | והלכה לעולמה | האשה מ" פעריל בת | משה יצחק צבי נ' כה
|| סלול תרלט תנצב"ה ||

тут похована

прийшовши? співають плачуть

навідайтесь будь ласка до знаку цього

і гірко оплачте ту котра тут покоїться

жінка скромна яка боялась Бога

ще в половині днів своїх

покинула синів своїх

і відійшла у вічність свою

ця жінка марат (пані) Періль донька

вчителя нашого рева Їцхака Цеві померла

25 кіслева 639 (субота, 20 грудня 1878 р.) не-

хай буде душа її зав'язана у вузлі життя

Мацева № 2.

פ"נ | ר"י יוסף | פערילמיטער | הה נפלה עטרת ראשנו | במות אבינו נזר תפארתנו | איש משכיל
בנדיב לב | ר"י יוסף יהודה זינדיל | בן ר יצחק צבי ז"ל | [נפ]טר כ"ד ימים לחודש אדר | שנת
תרעב לפק | תנצב"ה ||

Ruhe im Frieden

lieber guter Vater

Deine ver waisten Kinder

vergessen dih nie

тут похований

рев (пан) Йосеф

Перільмітер

пан шанований

впала корона голови нашої

через смерть батька нашого вінець краси

нашої муж освічений і добросердечний

рев Йосеф Єгуда Зіндель син рева Їцхака

Цеві пам'ять його благословенна

помер 24 дня місяця адар року 672 в мало-

му рахунку (середа, 13 березня 1912 р.)

нехай буде душа його зав'язана у вузлі

життя

Спи спокійно

Дорогий добрий батьку

Твої осиротілі діти

Тебе не забудуть

Трагічна доля Ярослава Мічуди та Василя Кондрася – працівників музею-заповідника «Козацькі могили»

Сучасне переосмислення подій ХХ століття викликає потребу не тільки переглянути оцінки більш віддалених епох, але й уважно оцінити недавню історію. В одній з останніх праць Соломія Павличко наголошувала, що «... переосмислення й реконструкція культурної спадщини і зміна форм культурного життя відбуваються повільно або зовсім не відбуваються» [5, 657-658]. Досі лишається поза увагою науковців і широкого загалу доля людей, яким не знайдено місця в історіографічному каноні, а від цього збідненою й неповною виглядає картина розвитку суспільства.

Це й не дивно, адже розорану ниву українства кінця ХХ ст. полохали зміни у свідомості інакомислячих. Спершу «невідповідність» оцінок існуючого суспільного буття викликала розгубленість компартійного керівництва, бо порушувала узвичаєний порядок, а затим влада почала активно проводити звинувачення інтелігенції у ворожих діях та перейшла до їх нищення найрізноманітнішими методами.

Тут напрошується думка про майже закономірне в ХХ ст. явище зворотного ефекту. Там, де лукавий дарував талантові право на життя і пайку слави, там виходив ганебний фарс. Там, де лукавий відбирав у сильної творчої особистості право жити, творилася трагедія великої сили, і вона втягувала в орбіту героя чимало творчих особистостей. Трагедія викликає у людини запасні сили. Після смерті Василя Симоненка в 1963 р. його друзі підняли таку високу хвилю, яка не лише його рукописи винесла за кордон, але й рознесла стіну страху навколо його імені і понесла в маси його найкращі твори.

Ім'я поета і краєзнавця, журналіста й екскурсовода, старшого наукового співробітника музею-заповідника «Козацькі могили» Ярослава Мічуди, нашого талановитого земляка, називають серед тих імен, що представляють українську літературу періоду глухого брежнєвського застою 1970-х

років. Народжений і вихований у звичайній родині в Рівному, Ярослав здобув визнання у літературно-культурному товаристві Радивилівського, Дубенського районів, у Луцьку. Він не був типовим діячем літературного підпілля, так званого андеграунду, але був небезпечний для комуністичної влади та імперських спецслужб незалежністю мислення, українськістю. В особі Мічуди поєдналися риси благородного бунтарства із тверезою оцінкою безнадійної суспільної ситуації застою, коли культура андеграунду практично не мала шансів вийти з підпілля.

Можна сміливо вважати його життя героїчним саме тому, що його муки і, на перший погляд, безсилий протест спочатку творчістю, а згодом мовчанням, оголили глибоку людяність і беззахисність перед лицем зла й породжують у нас упевненість в його моральній перемозі.

Ярослава Мічуду не можна віднести до типових творчих дисидентів-інакодумців але доля його творчої особистості – неможливість повновартісної освіти, повне вірвання на межі бідності й осуду, недрукування, замовчування, підозріння й обмови, обмеження контактів зі світом та ізоляція, врешті, хвороба та рання смерть – усе це переконливо підтверджує, що поета й історика належить вписувати до сумної традиції репресованої культури ХХ століття. Таким чином, творчу діяльність Мічуди треба сприймати у контексті протистояння та опору. Своєрідно продовжуючи епоху «розстріляного відродження» в її найкращих духовних виявах, нове покоління, представником якого є, між іншим, Мічуда, також стає жертвою комуністичного режиму в його боротьбі з національною культурою.

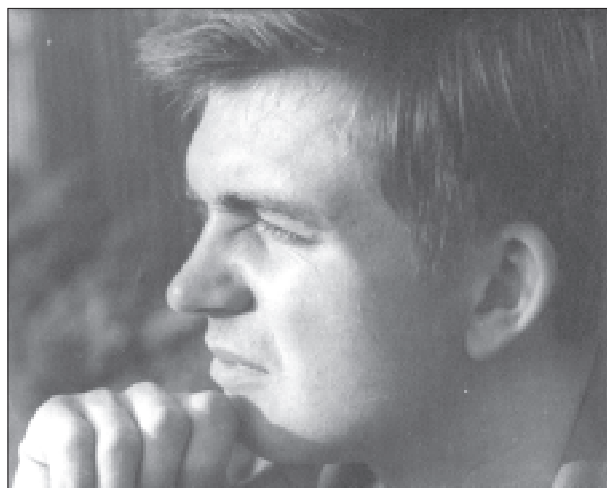
Сам Ярослав Мічуда видається нам дуже характерним діячем «задушеного відродження» 1970-80-х років. Тоді панівний режим уже не міг фізично репресувати весь національно-культурний рух, однак зробив

усе для того, аби його спаплюжити й нейтралізувати. До найстійкіших же представників опозиційної точки зору застосовувалися витончені форми репресій. Саме таких переслідувань зазнали Ярослав Мічуда та його друзі, серед яких Грицько Чубай, Андрій Почаєвець, Василь Кондрась. Це була передусім інформаційна блокада, ізоляція в психіатричній лікарні або в'язниці, заборона публікувати свої твори.

Страшно усвідомлювати, що минулі століття принесли для української нації найскладніші випробування більш як трьохсотлітньою інквізицією, а останнє: розстріли українського Ренесансу 20-х років, терор сфабрикованих процесів «азіатського вожда» Сталіна, нищення голодом 1932-33-го, Другу світову війну, «великий перелом» післявоєнних років із таборами і спецпоселеннями в тундрі та тайзі, «заморозки» 60-х років, Чорнобиль. Мінялася час від часу личина зла, але постійною залишалася суть: нищення нації, її традиційної культури, мови, духовних надбань. Такі процеси привели до того, що уже в самостійній Україні близько вісімнадцяти років неможливо відтворити повну й правдиву картину історичного та культурного минулого, хоча й вироблено нову концепцію розвитку української національної культури, триває об'єктивне дослідження життя й творчості письменників, діячів культури, митців, імена яких було несправедливо «забуто» з ідеологічних причин.

На зламі тисячоліть, випереджаючи політичні зміни, в образотворчому мистецтві, літературі, у середовищі інтелігенції визрівала нова якість, яка генерувалася західно-європейськими та світовими суспільно-політичними процесами (події в Угорщині, Чехословаччині, «студентські бунти» тощо) й стала визначальною для культурно-історичного процесу в 60-80 роках ХХ століття.

Цей період пов'язаний із багатьма славними іменами, чия діяльність потребує неупередженого осмислення та ґрунтовного дослідження, що стало можливим лише після розпаду тоталітарної ідеологічної доктрини. Серед цих імен ми не маємо права обминути наших земляків, волею долі близьких друзів та однодумців, яскравих особистос-

1968 р. Ярослав Мічуда – старший науковий співробітник заповідника «Козацькі могили»

тей, дочасно знищених тоталітарною системою: Василя Кондрася, Ярослава Мічуду, Грицька Чубая, Андрія Почаєвця та інших патріотів, вихованих на славних сторінках історії рідного краю та найбільше – феноменом Берестечка.

Ще кілька років тому зацікавився творчістю Ярослава Мічуди, маловідомого сьогодні поета, культурного діяча після розповіді свого товариша, поета Василя Лящука котрого доля обійшла і нині став незрячим, але не зломився, зберіг себе. Саме ці спогади спонукали мене до пошуків матеріалів про його діяльність та появу феномену цієї непересічної особи, до вивчення його духовних витоків, родини, друзів, тобто оточення, яке дало йому можливість стати «самим собою».

Тому загостримо увагу читачів на тому, що має причетність до Ярослава Мічуди. Одна частина нариса стосується діяльності літературної студії «Берізка», згодом літстудія ім. М. Максимця при Рівненському педагогічному інституті під керівництвом викладача-професіонала, чудової людини Миколи Кузьменка і подальшої літературно-публіцистичної діяльності та охоплює літературні вподобання Ярослава Мічуди. Інша – діяльності як наукового співробітника музею-заповідника «Козацькі могили», долі друзів та співробітників, найбільше Василя Кондрася та професора-археолога Ігора Кириловича Свешнікова.

Так склалося, що творча діяльність Ярослава Мічуди не стала відомою читачеві навіть після його смерті та зміни суспільно-

політичної ситуації в Україні. До цього часу не з'явилося жодної обширної публікації про Ярослава Мічуду, окрім двох статей викладача РДГУ Дмитра Кравця в регіональній пресі на Рівненщині та статті Володимира Рожка в Луцькій обласній газеті. У книзі «Козацький пантеон», що побачила світ у Луцькому видавництві «Гранослов» 2001 р., про Ярослава Мічуду є лише коротка згадка загального плану без характеристики його літературно-публіцистичної та дослідницької діяльності. Поезія його не стала відомою читачам періодичних видань Рівненщини, донині немає опублікованої добірки ранньої творчості.

Ярослав Андрійович Мічуда народився 1947 році в родині Мічуд: мама – Оксана Микитівна, батько – Андрій Олексійович, що мешкали в Рівному на вул. Басівкутській 111. Саме тут, у Рівному, він закінчив школу й 1965 року розпочав навчання за спеціальністю «українська мова та література» на філологічному факультеті Рівненського педагогічного інституту, який закінчив 28 червня 1969 року. Ярослав також закінчив музичну школу по класу кларнета. Це згодилося, коли став студентом – грав у вузівському духовому оркестрі. Мав і інші захоплення окрім музики: любив літературу, спорт, був активний у громадському житті вузу. Виступив із доповіддю «До питання про літопис життя і творчість Я. Галана» спільно зі студентом 3 курсу філологічного факультету РДПІ, а нині директором Інституту мистецтв проф. Степаном Шевчуком. Ця робота давала можливість працювати в архівах Львова і знайомитись із забороненими на той час архівними матеріалами, періодичними виданнями Західної України та архівами Польщі. По-перше, це спонукало до вивчення польської мови; по-друге, давало можливість пізнати заборонене й правильно оцінити історичні події 1920-30-х років. Уперше зазнайомились із правдивою оцінкою Сталіна та сталінізму, багатьма прихованими наслідками Жовтневої революції: нищення українського народу в часи революції та громадянської війни, голод 33-го року та ін. Окрім того Львів дав багато цікавих знайомств, заповнив старовиною, музеями. Це була ще одна висока

сходина до формування власного світогляду.

Ярослав Мічуда, який почав писати поетичні твори, як і багато ровесників ще у школі, став членом літературно-творчого гуртка педінституту «Берізка» (згодом літературна студія ім. М. Максися), керівником якої був М.О.Кузьменко. Ця літературна студія виростила та виховала багатьох науковців, нинішніх членів Спілки письменників, відомих журналістів. Серед них такі як Степан Шевчук, Степан Пальчевський, Микола Бабич, Євген Шморгун, Петро Цецик, Василь Басараба, Микола Пшеничний, Микола Береза, Володимир Ящук та інші. Перший опублікований вірш Я. Мічуди в молодіжній газеті «Зміна» «Яблука падають» з'явився в 1966 р. Тоді була опублікована сторінка учасників літстудії педінституту. У вірші автор возвеличує материнські почуття, які в поезії суголосні осінньому настрою:

*Яблука падають, гунають.
Матері серце болить:
Біль, що у грудях, мукою
Збити її норовить.
Вибігла в сад – задихалась,
Вітер у вітах рвався.
Біль за дітей, що роз'їхались,
В яблуках знов озвався.*

На зустріч до літстудійців та студентів педінституту приїздили зі Львова прозаїк Дмитро Герасимчук та актор Львівського театру ім. М.Заньковецької наш земляк із села Ремель Святослав Максимчук. Про цю подію був надрукований допис Я. Мічуди в газеті «Зміна» від 17 лютого 1968 р.

Серед найближчих друзів цього періоду можна назвати Василя Лящука (нині позбавлений зору), Степана Пальчевського, Миколу Бабича, Степана Шевчука, В'ячеслава Сухачова. Товаришував також із Петром Цециком. Григорій Чубай запізнав Мічуду (так, як і Петра Цецика) із часу проведення обласного зльоту творчої молоді в Рівному, і це початкове знайомство, яке пізніше продовжилось через публікації на літературній сторінці «Заспів» газети «Зміна», згодом переросло у велику дружбу.

До періоду перебування та праці на «Козацьких могилах» належать оповідання

«Відлунок» (попередня назва «Поцілунок»), яке подавалося до друку в газету «Сільські вісті», драма «На вулицю дядько вийшов», оповідання «День» та інші.

Кожний народ має свої національно-духовні святині, які особливо зворушують і бентежать його душу. Таким місцем для українського народу є «Козацькі могили», місце, де в 1651 р. на вівтар свободи України поклала понад 30 тисяч душ найкращих своїх синів. Тут земля найгустіше перемішалася з кров'ю і кістками. Ось чому вона стала святою для українського народу. Влітку 1651 р. на полях сіл Пляшева і Острів (теперішній Радивилівський район Рівненської області) відбулася одна з найбільших битв другого періоду визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького проти шляхетського поневолення. На місці битви, на острові Журавлиха було побудовано храм-пам'ятник (Георгіївська церква 1910-1914 рр.). Проект розробив В.М. Максимов, учень професора О.В. Шусєва. Керував будівництвом інженер-будівельник В. Леонтович (з 1940 р. професор архітектури у Києві). Ця монументальна споруда вражає і зачаровує. Адже церква-пам'ятник не має собі аналогів, побудована в стилі українського бароко, поширеному на Україні в XVII-XVIII ст. За оригінальним проектом В.М. Максимова дві складові частини церкви – церква та бабинець – перебувають під відкритим небом. На фасаді церкви одноярусний іконостас із царськими вратами; весь простір над ним в арці заповнює намальована Іваном Іжакевичем на металевих листах картина «Голгофа». Оригінальність церкви полягає в тому, що вона триярусна.

Поряд розміщена Михайлівська церква, пам'ятка української дерев'яної архітектури XVII ст. У червні 1912 р. її перевезено на острів Журавлиху і тут складено в первісному вигляді. За переказами, у Михайлівській церкві перед битвою молився Богдан Хмельницький, а митрополит Йоасаф благословив його на війну за православну віру. У центрі церкви спуск у підземний хід, довжиною 50 м, що з'єднує Михайлівську і Георгіївську церкви, завершенням якого є саркофаг з останками кісток і черепів за-

1969 р. Академік Ігор Костянтинович Свешніков, Василь Кондрась та Грицько Чубай під час розкопок на полі Берестецької битви

гиблих. На території острова Журавлиха, поряд із церквами розташований будинок, де розміщена експозиція музею.

Експоновані тут козацькі речі є прямим свідченням подій 1651 р.

За часів Радянської влади в цьому музеї кілька років функціонувала лікарня, після чого місцевий колгосп там розташував кролеферму. Відродився музейний комплекс із 1967 р. Із 1970 р. з ініціативи й під керівництвом видатного львівського фахівця-археолога Ігора Свешнікова на території заповідника проводилися археологічні розкопки, які дозволили виявити залишки переправи і з великою долею ймовірності окреслити місце подвигу 300 козаків. Ігор Кирилович до останніх днів свого життя займався активно археологічно-дослідницькою і плідною науковою роботою, усього себе до краплини віддав своїй улюбленій справі. Невтомний вчений залишив для своїх послідовників багато оригінальних не тільки відкриттів, а й ґрунтовних та унікальних праць та публікацій.

Біля острова Журавлиха встановлений пам'ятний знак героям битви (автор А. Куц). Територія заповідника включає інші місця битви: переправа, острів Гайок (місце героїчної оборони 300 козаків). Козакова яма, урочище «Монастирщина» (козацький цвинтар), Попів Горб.

350 років тому під Берестечком відгрімилі гармати, віддзвеніли шаблі. Поля, колись

щедро політї людською кров'ю, перетворилися у мирні лани. Не забули нащадки, що тут на полях під Берестечком вирішувалася доля українського народу.

Люди приходять сюди, щоб прилучитися до витоків своєї історії, вдихнути цілющого її подиху. Якщо ви відвідали «Козацькі могили», якщо спраглими вустами припали до цілющого джерела національного відродження, ви не залишитесь байдужими, будете оберігати цей величавий меморіал немирущого духу Свободи України.

Після перипетій на роботі в редакції Радивилівської районної газети Ярослав Мічуда 11 березня 1970 р. був зарахований на посаду наукового працівника музею «Козацькі могили» – філії Рівненського краєзнавчого музею (наказ №32 від 11 березня 1970 року), а 5 травня 1971 р. перейшов працювати старшим науковим співробітником відділу «Козацькі могили» (згідно з наказом №39 від 3 травня 1971 р.). Для цього він виїхав на постійне проживання у с. Пляшева Червоноармійського району.

Однак спілкування із друзями не припинялось, цьому сприяв не тільки факт спільної праці на «Козацьких могилах» і проживання в одному районі, а й спільні інтереси та захоплення історією України. Працюючи в музеї, він мав також години української мови та літератури в школі села Пляшева, був позаштатним методистом обласного Будинку народної творчості. Саме це сприяло бажанню працювати з обдарованою шкільною молоддю, тому допомагав друкуватися школярам у районній газеті. Понині в селі пам'ятають проведені ним вечорниці. У цей час написані драма-фeyлетон на одну дію «Новорічна історія», оповідання «На стежці до села».

Спільні погляди сприяли ще більшому зближенню із молодшим науковим співробітником новоствореного музею-заповідника «Козацькі могили» (всі співробітники, як правило, були водночас екскурсоводами) Василем Кондрасем. Ярослав знав про захоплення Василя Кондраса археологією та історією краю, як той ще з 6-го класу збирав монети, інші історичні та археологічні знахідки, глибоко вивчав як історію, так і археологію. Мріяв вступити на історичний

1969 р. Зліва Василь Кондрась (товариш Ярослава Мічуди й Грицька Чубая) і академік Ігор Костянтинович Свешніков на розкопках у заповіднику «Козацькі могили»

факультет Львівського університету, але за ним теж тягнувся шлейф «неблагонадійності», і студентом не став. Уся їхня родина щиросердно сповідувала національні ідеї. Саме тому, що він, самостійно вивчивши археологію (по сьогодні в матері зберігаються цінні, рідкісні книги з археології ще з XVII-XIX ст.) та історію краю, був неперевершеним фахівцем улюбленої справи, то його, як «професіонала без освіти» все ж таки взяли на роботу молодшим науковим працівником та екскурсоводом заповідника «Козацькі могили». Приїздили до нього й маститі науковці з Києва, Львова, у т.ч. й академік І. К. Свешніков, за порадами та побачити оригінальні археологічні експонати його приватної колекції. Учений-археолог Ігор Свешніков народився 19 жовтня 1915 р. в Києві. Із 1921 р. сім'я проживала в маєтку села Хотин Радивилівського району.

Організовані, справжні розкопки розпочалися під його керівництвом в 1970 р. (він зацікавився битвою під Берестечком ще змалку, слухаючи перекази та легенди старих людей, та лише влітку 1968 р., коли в складі археологічної експедиції керував розкопками в селі Мурави Млинівського району і йому принесли цінні знахідки з-під Пляшевої, добився офіційного дозволу на експедицію та розкопки поля Берестецької битви. Тож і Василь Кондрась брав участь у щорічних археологічних розкопках на полі Берестецької битви. Як правило, такі розкопки проводили у червні-липні. Найціннішою знахідкою Василя Кондраса під час са-

мостійних розкопок древнього поселення поміж селами Хотин та Козин став давньоруський меч, який був оздоблений коштовним камінням, зі збереженим на ньому написом, що не прочитаний ученими й понині. Він передав цю цінну знахідку на збереження в музей заповідника, взявши від керівництва музею розписку (вчені вважають, що в світі існує лише чотири такі). Найважливішим завданням тогочасні працівники музею вважали збереження знайдених під час розкопок та місцевим населенням упродовж багатьох років на полі бою та відступу козацьких військ оригінальних речей, які були достовірно козацькими і які могли стати своєрідними «еталонами» козацьких предметів. Тепер такі знахідки є і в інших музеях, а на початку сімдесятих років таких експонатів було зовсім мало (булава Хмельницького в музеї міста Переяслав-Хмельницький, шапка Богдана Хмельницького в Київському історичному музеї, пара чобіт, знайдених під Берестечком, у Львівському історичному музеї). Тому знахідки Василя Кондрася, а згодом офіційні розкопки, проведені під керівництвом доктора історичних наук Ігоря Свєшнікова, дали можливість виборювати відновлення функціонування музею, відстоювати його унікальність для історії українського народу.

«Василь уголос говорив про те, про що ми боялись і подумати. Розповідав, що часто після проведених екскурсій викликали в КДБ», – згадує колишній товариш Василя Володимир Якович Боженко, нині вчитель музичної школи с. Козин. Мати Василя розповідала, як приїжджали до хати працівники КДБ й часто виводили його з хати, садили в машину й кудись возили. Такі приїзди «гостей» могли бути в будь-який час ночі чи дня. Постійні переслідування призвели до того, що він став психічно хворим, з'явилася боязнь відкрито розмовляти з іншими людьми, навіть справжніми друзями. Часто міг перевіряти, чи немає магнітофона, чи не записують часом. Згодом працівники КДБ відправили його на примусове лікування в Острозьку психлікарню, де він згодом помер зовсім молодим (1984 р.).

Так, як і Василь Кондрась, Ярослав Мічуда робить неодноразові спроби вступити на

навчання до Львівського університету імені Івана Франка за спеціальністю «історія». Остання спроба була влітку 1973 р., але отримав чергову відмову. Окрім основної наукової та екскурсійної роботи в музеї він три роки підряд брав участь у роботі археологічної експедиції з дослідження Берестецької битви. Як науковий працівник цієї експедиції пройшов стажування за спеціальністю «археологія» при АН України. У характеристиці, що надавалась до університету записано, що він «бере активну участь у збиранні і вивченні матеріалів експозицій музею», більше того «зібрав особисто цілий ряд цінних матеріалів періоду енеоліту, Берестецької битви, періодів громадянської та Вітчизняної 1941-45 рр. воєн», «неодноразово висвітлював теми сучасності та минулого нашого краю в республіканській та обласній пресі й по радіо».

Саме в час роботи старшим науковим співробітником укладає список літератури в якому відображено публікації наукових, журнальних та газетних статей про розкопки 1970-1982 рр. місця Берестецької битви 1651 р., який нараховує 27 позицій.

Нам вдалося встановити, що Ярослав Мічуда оповідав матері, як троє невідомих силоміць змусили його вжити якісь таблетки після однієї з екскурсій, що спричинило часткову втрату пам'яті. А коли це не спрацювало, то збили його машиною, коли він повертався пізньої пори велосипедом із роботи. Мати Ярослава розповідала, що після цієї «пригоди» йому довелося довго лежати в лікарні. Звичайно, силові структури «не встановили» винуватця трагедії. Микола Бабич у своєму листі до Степана Пальчевського написав: «Так, Степане, Славко наш якраз був такої величі, яку конаюча система влади не могла перепустити через поріг Незалежності. Стус, Івасюк – були національні таланти, але й Славко загинув за те ж саме, лиш по-інакшому».

У листі до свого товариша Івана, повідомивши йому спочатку про те, що він уже не працює на «Козацьких могилах», Ярослав Мічуда робить своєрідний підсумок своєї праці в заповіднику: «Протягом чотирьох років роботи на Козаччині мною було опубліковано чотири статті і кілька заміток в

пресі на теми битви і розкопок («Культура і життя», «Вечірній Київ» – Київ; «Прапор перемоги» – Червоноармійськ; «Зміна» – Рівне; «Зоря» – Млинів). Нарис «Переправа Богуна», який обласна молодіжна газета друкувала в чотирьох номерах, сподобався авторитетним знавцям цієї теми. Слава супроводжувала мене. Моє прізвище пам'ятали й просили тільки мене проводити екскурсії все нові групи відвідувачів, про мене згадував у «Літературній Україні» і «Сільських вістях» письменник з Києва Олекса Ющенко. Під час роботи на «Козацьких могилах» я познайомився з видатними діячами науки, держави, літератури, мистецтва. Але, втішаючись цією славою, бачу, що не зміг досягти повних успіхів у справі, якій присвятив життя. Відсутність доступу до архівів, влада застою не дали б мені стати справжнім науковцем...».

В одному з листів до свого товариша В'ячеслава Сухачова, який починається зверненням «Здрастуй, побратиме», він пише, що своє кредо в листі висловити важко, бо воно чекає доформування... «У редакції обласної газети «Молодий лєнінець» мені доручили вести тему атеїзму. У цьому я бачу новий крок до самоутвердження...». Ярослав наголошує, що одруженій людині не вистачає часу на «одинокість». «Чи щасливий я? Це питання завжди приходило, починаючи з років повноліття, на 21 вересня. І буде приходити. ...Справжнє щастя – в тому, щоб виконати місію призначення свого на Землі, як людини. Своєрідність форми повинна бути роздута духовним змістом по вінця. Щоб серце і розум працювали на високій напрузі. На це повинно бути внутрішнє суб'єктивне мірило, бо графічної схеми ще немає... Формою успіху є моральний (духовний) стан. Хочу сказати, що я щасливий – по духовному настрою. А зміст мій ще бажає систематизуватися та вдосконалення... Слава, напиши, чи приїздив до тебе Микола. Немає листів ні від кого з наших гуртківців. Сьогодні напишу Миколі, Степану, Тані, Ліні, Василеві».

4 вересня 1985 р. його не стало...

Повернення національної спадщини дає нам універсальні уроки життя, формує наш світогляд, допомагаючи повернути істинну іпостась гордого народу. Окупанти різного походження намагалися стерти його з лиця землі, залишивши на віки лише заляканих, зацькованих, не здатних на вільну думку рабів. Їм це не вдалося, бо нащадки, як і герой творів Івана Багряного, проголошують своїм життєвим кредо:

Ми є. Були. І будемо ми!

Й Вітчизна наша з нами.

Він і далі шукав шляхи протесту, його продовжує хвилювати тема «Козацьких могил». У одному із листів звертає увагу Ігор Свешнікова на думку, що збережена в заповіднику дерев'яна Михайлівська церква була похідною під час воєн і перевозилась. Він аргументує свою думку. Ще в одному з листів радить прочитати в Біблії «1-а Паралипоменон, гл.10, стор.440, після вірша 8» для уточнення, як ведуть себе різні народи на полях брані. Але найголовніше в його листах – це запевнення про бажання боротися, жити. Це видно із листів до Ігора Кириловича Свешнікова в яких він торкається проблем наявності труднощів і запевняє співрозмовника, що це «багатство – мати обставини для духовної боротьби», а в дужках помічає «(вже й забувся сердитись на сидоренків, пінчуків-редакторів, лотоцьких і т.д.)». Шукаючи приклад, зазначає, що Ігор Свешніков дорогий йому зразком, як вольова, козацька особа, духовно плечиста натура. Він пише, що з юнацьких років так і не пам'ятає факту, де б «Ви поворухнулись немужньо чи несміливо». Тому попри все Мічуда дякує долі, що йому повезло на видних людей, «тому й висновки знайшлися для особистих віршів:

Щастя – зі справжніми людьми

до мети іти

У вічній герці дня і ночі,

світла і пільми».

Вірування мешканців Рівненщини в покійників

Починаючи з витоків української етнографії, одним із чільних об'єктів її досліджень були і залишаються досі міфологічні вірування і уявлення. У них знаходимо багато реліктових явищ, які висвітлюють, здавалось, втрачені вже відомості про світогляд, матеріальну культуру наших предків.

На думку Ф. Вовка, «заступаючи знання, вірування тримаються дуже вперто, змінюючись, однак, протягом часу та легко вбираючи в себе нові елементи, що бувають занесені ззовні» [1, 170]. Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувались із нагальними господарськими інтересами і ґрунтувались на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а у деяких випадках – і на вірі в їх надприродну силу.

Не є таємницею, що вірування і повір'я – основа світоглядних уявлень людей і найважливіша складова їхнього духовного життя – до останнього часу є мало висвітленими в науковій літературі. Хоча цьому розділу духовної культури присвячене фундаментальне видання «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія», у якому зібрані дослідження дореволюційних вчених В. Гнатюка [3], П. Іванова [5] та ін., – вони стосуються лише окремих регіонів України. Маємо також цілу низку публікацій сучасних дослідників, які торкаються окремих аспектів цієї досить глибокої і локалізованої теми. Це, зокрема, статті О. Пономарьова [10], В. Галайчука [2], В. Давидюка [4].

Що стосується вивчення цієї теми в окремих регіонах, то тут маємо значні прогалини, особливо щодо вірувань мешканців Рівненщини. Завдання ускладнюється тим, що народні вірування настільки варіативні, що суттєві відмінності інколи спостерігаються навіть у межах одного села, у зв'язку з чим постає завдання проводити нові і нові польові дослідження, розширюючи ареальні межі. В основі нашого дослідження – польові матеріали, зібрані науковцями в північних районах області та автором нарису

– у с. Здовбиця Здолбунівського району та смт Зарічне.

У зв'язку з накопиченням матеріалів з досліджуваної тематики виникла необхідність наукової систематизації зібраного. Ми взяли за основу класифікацію, складену Ф. Вовком, який розділив вірування українців на декілька груп. Ідучи за цим розподілом, зупинимось детальніше на найбільш поширеній, на наш погляд, групі вірувань людей, які включають в себе вірування в покійників (серед них – у русалок).

Із давніх-давен люди лякалися усього незрозумілого, таємничого, потойбічного. Невідоме – куди після смерті переходить душа, що трапляється з померлими – викликало не тільки цікавість, але й наштовхувало на різні міркування і, звичайно, породжувало певні припущення, здогадки. Згодом, все це знайшло відображення в народних віруваннях у мерців. Ф. Вовк вважав: «В основі цих вірувань лежить, явна річ, страх, що його викликають мерці, та думка про можливість повороту їх до товариства живих людей. Наслідком цього у всіх оповіданнях про виходців з могил пануючим мотивом стала коли не безпосередня школа від них, то в усілякім разі неприємність та небажаність їхньої появи» [1, 179].

І справді, мабуть, мало хто хотів би зустрітися з покійником, особливо тим, про кого збереглась недобра пам'ять, адже його земне життя закінчилося, і він має перебувати в іншому світі. Пересікати цю межу між світом мертвих і живих вважалось неприродним: «Наш односельчанин Василь чотири рока, як помер, а ходє на Пасху, як живий... Люди боялись дуже, а потім привикли, да не стікі мерця бояться, як самого Василя – паскудний був та скупє, шо нікуди вже». Ця розповідь засвідчує, що інколи люди боялись лихого померлого чоловіка більше, ніж того факту, що він мрець. Але в більшості випадків боялись саме мерців, як небажаних гостей з потойбічного світу, які часто з'являлися в свята: «Ходила, ходила по святах Люська, дівка. Приступ схватив

на хфермі, й кончилася, блукала собі, нікого не чіпала, шкоди не робила, де вже пропала, – не знаю, годи з два не ходе вже. І те ж, що люди бачили, то чудувались, лякались, тікали, а вона ручки тягне, просить: «Віддайте мені, ну віддайте, я ж заробила!» Сусіди кажуть, що вона корову хтіла купити батькові з матір'ю, збирала гроши, а не вспіла – так її схопило. Дівка молода була. То страшне, жах, як вона ходила, всі лякались так, що в свято під вечір, – а на двори ни души нема – всі позамикани в хатах сидять» [8].

За свідченнями респондентів, покійники «ходили» тоді, коли «мали гризу», тобто про щось дуже переживали, турбувалися. Досить поширеними на всій території України є розповіді про провідини покійною матір'ю своїх малолітніх дітей. Подібні були записані також на Рівненщині. За однією з них, мама-покійниця приходила колахати свою доньку, за іншою – продовжувала після смерті турбуватися за трьох дітей-сиріт: двох старших хлопців і меншу дівчинку, які залишились самі. Кожного місяця вона приходила до них: доглядала, мила, одягала [14].

Не мали спокою, за народними уявленнями, також ті покійники, за якими дуже тужили, побивалися живі («приплакани мерці»): «То той приходив, хто гриз мав. А то приплакували. Як крепко плачеш, як хтось вмере, то приплачеш, приплачеш його... Бо тоді казали, що не мона плакати, бо шось зробищя туй людині. Не мона плакати багато, бо приплачеш...» У зв'язку з цим були поширені вірування в те, що не можна дуже сильно плакати матерям за своїми дітьми, бо їм у такому разі на тому світі, який за трьома «брамами», доведеться носити їхні сльози з собою у відрах.

Ходили також «напитани» («начитани») покійники, тобто ті, які знали з «нечислою силою».

Щоб заспокоїти «ходячих» покійників, за народними віруваннями, треба їхню могилу чи місця, де вони являлись, обсипати маком-«відюком»: «Такий само мак, тільки він там, де у самому версі маковочки, буде з дирочками. Пока він (покійник – Ю.К.) почитає той мак свячений, то йому нема коли йти. Якесь врем'я таке є, коли йому

йти». Траплялося також, що покійнику, який ходив, забивали в насип чотири осикові палиці по чотирьох кутах [18].

«Ходячі» покійники відрізнялись від тих, що являлись у снах. Це траплялось тоді, коли вони хотіли про щось попросити, коли була якась невиконана справа, певний борг перед померлими. Дуже важливо, за народними віруваннями, виконувати волю покійного, виконувати все, про що він просить у сні. Такий прихід з «того світу» не вважався чимось надзвичайним, через сновидіння мертві здійснювали зв'язок з живими, які дуже уважно ставились до побажань небіжчиків, і намагалися їх виконати.

Покійники, які являлись у снах, інколи про щось просили, могли давати поради, переживати, вболівати за живих, турбуватись. Вони знали про все, що діється в покинутій садибі:

«В мого дядька жона вмерла, жили в мирі, й тут треба таке – вмерла. То дядько розказував, що снилось йому, мов Марина приходить до хліву й питається: «Чом ти корову не випасаєш? Дай їй хоть на траві побуть, а то в хліві цілий день, випасай подовш». То він так і робив, то таке смачне молоко давала, що ні в єдного таке не велось» [15].

«Померла бабуся моя, така хороша господиня була, й приходила в снах до мене, й казала, як господарство краще вести. А я питаюсь, чом не до матері, а до мене? А вона отвіча, що мати її не послуха, а мене – послуха, я так же й робила» [14].

Дуже цікавими є випадки, коли душа померлого переходить у інше тіло, наприклад звіра, і найцікавіше те, що люди впізнають у такій подобі своїх покійних друзів, родичів, простежують їхні риси характеру або навіть тілесну схожість, тобто подібність кольору волосся до кольору шерсті тощо. На нашу думку, доречно в згаданому випадку навести влучний вислів В. Гнатюка, який стосується переходу душі в інший стан: «По народному віруванню, зі смертю чоловіка не кінчиться його існування, лиш змінюється стан існування. Чоловік, як дух, жиє далі таким самим життям як на сім світі, але крім людських прикмет прибирає ще прикмети духа, переходить, отже, у ряд вищих істот. Як такий, може він прибирати,

як усі духи, різні вигляди: може показуватись живим людям у своїй постаті з часів життя, або у постаті трупа, як був прибраний на катафалку; може перекинутися в живу істоту, наприклад, у kota або у мертвий предмет, наприклад, простирadlo, з якого перекидається у хлопа, високого, як дерево, а потім – у свічку» [3, 398].

Вірування в переселення душ сягають своїм корінням ще дохристиянських часів. Нам теж доводилось чути про подібні випадки. Респонденти припускали можливість такого перевтілення:

«Колись, як вмерла батькова мати, через два дні прийшла до нас чорна собака, геть коло дверей сіла і сидить. А батькова мати така і була, смугленька, очі чорні, волоси чорні. То батько казав, що прийшла вона попрощатися» [17].

«Були похорони нашої сусідки. Стоїть посеред двору труна, батюшка над нею править службу. Як тут звідки ні возьмись котяра, а маленький ше, і давай под труну лізе і нявкає, нявкає. Як я дивлюсь на нього, а він дві каплі, як на Любу похож! Певно це вона до дітей і внуків хотіла вернутися» [14].

Ці дві розповіді подібні, хоча записані від різних людей. В обох померлі жінки стають тваринами і приходять до своїх рідних, перша – у подоби собаки, друга – кішки. Надзвичайно цікавим, на нашу думку, є народне пояснення цього явища, яке, безперечно, свідчить про глибину архаїчних вірувань: «Може й того, хто більш любивсь тобі – кіт чи собака, – тим і станеш» [14]. «То душа вибирає, куда полетить і податься. Деся однаковий в характери і норові, то станеш лисицею, а ні – півнем» [17]. Подібні перекази настановлюють на думку, що найвигідніше померлим, які любили родину, ставати тваринами домашніми чи свійськими – є можливість бути ближче до рідних.

Вірування в те, що людина не помирає після своєї смерті, залишаються дуже поширеними і сьогодні. Їх можна назвати найстійкішим елементом світоглядних уявлень українців. На думку російського дослідника В. Зеленіна, «магічні обряди і культ мертвих взагалі витіснили у східних слов'ян давній культ сил природи» [6, 410]. Це, безперечно, пов'язано з тим, що питання жит-

тя і смерті ніколи не перестануть хвилювати людство.

Наступна група переказів про покійників, зібраних нами, стосується русалок. Ці перекази безпосередньо пов'язані не тільки з вірою в те, що люди не помирають після своєї смерті, а й таємно навідується до родичів, у певні періоди перебувають на землі.

Чотири рази на рік, як вважають дослідники, у найвідповідальніший час хліборобського циклу наші далекі предки-язичники зверталися за допомогою до духів своїх померлих родичів. Уперше – коли починало кущитися жито, у квітні, удруге – коли воно починало квітнути – на Русальницю, третій раз – коли весь урожай був звезений до стодоли, і четвертий – у пору найлютіших морозів, на Коляду. Періодом літнього поминання духів предків був Русальний тиждень, який наставав після Трійці. У різних селах навіть одного регіону він міг називатися по-різному: Русальниця, Навська Трійця, Гряна неділя тощо.

Русалка – в східнослов'янських повір'ях – істота, що перебуває на землі впродовж цього тижня, який пов'язаний із дозріванням майбутнього врожаю: «Тиждень Русальниця – ето од понеділка до понеділка. В один понеділок встають, а в другий понеділок – лягають... А тиждень вони гуляють» [12]. «Цей тиждень од Трійці до неділі – Русальниця. Вже хто помре на цьому тижні, то буде русалкою... Буде ходити по житові, лякати всіх» [21]. З одного боку цей час символізував собою поступове наближення літа, атрибутіване обрядово-зеленим кльчанням, а з іншого – знаменував собою один із важливих хліборобських моментів – пору цвітіння жита.

Під словом «русалка» жителі поліських сіл розуміли не тільки персонажів певного типу, але і конкретних людей. На Рівненському Поліссі вірили, що всі, хто помер на Русальному тижні, незалежно від віку, статі, ставали русалками: «Яке не померло, старе, молоде, на Русальному тижні вмерло, чи жунка, чи чоловік, і дитина хоч, чи що воно – русалка: от у мене брат умер... на третій день на Труїцу вмер – вже ж вун Русалка. І вони ходілі, вони ходілі» [12]. На півдні Рівненщини подекуди вважали, що

русалками ставали у такому випадку лише неодружені: «Казали, що як вмере на Русальний тиждень нежонатий – то-то русалка» [18].

Дуже поширеною на території нашого краю є група народних переказів, в яких розповідається про музиканта, котрого під час свого свята наймали русалки, які любили повеселитись, потанцювати. Саме такими їх бачили мешканці багатьох сіл Рокитнівського району [9, 73-74]. Бачили русалок у вигляді дівчат, що співають, і в інших районах області: «Отак на високуй гори сидять і співають, і кругом себе песочок гребуть» [20]. «Я йшла з чоловіком до мами. Перед жнивими. Я й кажу до його: «Дивино, дивино», – кажу (а по збожжю було тако – вітер і так, як то овечкі, як то, що у нас казали «Макар овечкі пасе», як хвилі б'ють по тому. А він придивись, придививсь. Каже: «Цить». Каже: «Справді, якісь дівчата ходять». Гі-і! Як вони стали співать, так співають гарно, що ну. Ми поїшли, поїшли, а хто його знає, що таке» [19]. З таким явищем пов'язані народні перекази про змагання між живими і мертвими у співах та танцях, коли завдячуючи своїм подругам, дівчина-русалка на рік може повернутися у світ живих, до батьків. Проте вона не в змозі жити як раніше: не говорить, не ходить, сидить у запічку, їсть лише гарячу пару від страв [9, 77-78].

Західнополіський тип русалки має значно відчутніший порівняно з іншими регіонами, зв'язок з культом предків. Вірування в русалок пов'язані з поминальними мотивами, які прослідковуються в усьому комплексі Зелених свят. Прослідковуємо їх у звичаї озеленення подвір'їв і хат, який побутував по всій Україні. Існувало повір'я, що саме в клечанні ховаються душі померлих, які навідувались до своєї рідні [7, 386]. Вибір місць озеленення свідчить про те, що вони являлись не тільки сховком для гостей з потойбічного світу, але й повинні були виконувати певну оберегову функцію – запобігти можливому небажаному впливу неземних сил. З цієї причини найчастіше прикрашали клечанням ті місця, що вважались легкодоступними: вікна, двері, хлів, стежки, подвір'я. Зелень часто затикалась також за

образи, які, очевидно, збільшували їх захисну роль. Щодо складу клечання, то найбільше використовувались кленові та липові гілки, рідше березові, дубові, в'язові.

Традиційно на Трійцю в хаті на долівці розкидали «лепеху», яка мала лежати три дні, а потім її збирали, щоб кинути на капусту. Вірили, що тоді на неї не нападе гусінь. Іншу зелень, як правило, це клен і липа, яку чіпляли в певних місцях хати, спалювали, але у деякого вона висіла ціле літо.

Про зв'язок клечання з потойбічним світом свідчить також звичай спалювання посохлої зелені, окрім свяченої, яке в деяких селах Рівненщини відбувалося на Русальному тижні, в «сухий четвер». Вважалося, що через дим душі гостей з того світу повертаються на небо, в зв'язку з чим викидати її просто так не годиться, бо «колись було таке, що люди викидали клечення, і теї ночі снилися їм покійники, що мучилися і просили, щоб їх допустили, бо вже пора» [16].

У деяких селах Володимирецького району по закінченню терміну перебування русалок на землі (через тиждень після Трійці, в понеділок) їх інколи виходили проводити (це називалось «розигри»). У цей час дивились на захід сонця. Кому пощастить, той міг побачити в цей момент русалок, які відправлялись назад на небо [11].

Отже, всі вищенаведені розповіді про русалок свідчать про те, що у свідомості багатьох мешканців Західного Полісся вони не асоціювались з істотами злими, ворожими (такими могли стати лише в окремих випадках, зокрема в разі зневажливого чи байдужого до них ставлення). Часто їм співчували, адже русалкою міг стати кожен, незалежно від статі і віку. Цікаво й те, що русалки не ототожнювались у цій місцевості з потопельниками, а місце їх перебування не обов'язково пов'язувалось з водним середовищем: «Такіє само, як і ми, тільки в білому шматті, білому шматті ходілі. Бачілі їх і на полі, бачілі їх і в лісі, ходілі...» [12]. Найчастіше їх бачили в полі, у вигляді дівчат у довгому вбранні з розпущеним волоссям: «Хтось бачив колись, розказували діди, що бачили, що дівчата з довгими косами ходили по житі, розпуцані коси» [16; 21].

На думку деяких респондентів, тепер важ-

ко побачити русалок, бо люди стали іншими: «Колісь казали, що бачили. А тепер, мабуть ніхто не бачить, бо, може, недостойни люде, знаєте» [20].

Русалки, вважали інформатори, особливої шкоди не робили (інколи навіть допомагали живим родичам), але могли і наполохати, і залоскотати тих, хто їх не боявся, з'являвся у полі чи біля води [12; 13].

Поведінка людей на Русальному тижні регламентувалася низкою заборон. Зокрема, не можна було купатися, йти самому в поле, стелити полотно: «Було таке. Кажуть, що на Русальному тижні не мона стелить полотна. Тоді в нас були рички, стелили, тепер то нема де. А я постелила, бо ж тра постелить, вбилить його. Але кажуть, що русалка пощипає. І дійствітельно, правда була... Пощипани були ниткі. Там їдна жинка, я кажу: «Я молода, дурна, не знаю». Пощипане, ниткі щипани. Чи вона – зубами... Як я повісіла полотно, як я бачу – то воно як решето теє полотно, щипане» [18].

Не можна було, за інформацією з деяких сіл, йти в город (особливо до цибулі), садити чи полоти капусту: «Бувало, у город не можна було лізти. Бувало, кажуть, в цибулю не можна було лізти, бо буде гнить, о» [19].

«Капусту не мона садить, в капусту не мона лізти зовсім., бо погниє обізательно. Вже цяя молодиця казала (сусідка – Ю.К.): «Я не в'їрила. Я обсипала, подгортала єї». То, каже, погнила капуста, бо мене питала: «Коли то не мона в капусту лізти?» Кажу, що то после Трійці, того тижня. Все мона було робить, оно в капусту не лізь» [18].

На Трійцю дівчата подекуди йшли розвивати березові вінки і плели нові, використовуючи такі квіти: волошки, дзвоники, кукіль, мак, ромашку, марену, тою [16]. Цікаво, що за деякими свідченнями, марена і тоя, які влітають у вінок, відвертали жах. Вінки кидали також на городи, щоб був гарний врожай, одягали на голови худобі, щоб велася [16]. Очевидно, в усіх випадках вінок виконував певну захисну функцію, використовувався як засіб проти «нечистої сили». В українській обрядовості прослідковуємо його зв'язок з русалками: він служив або атрибутом русалок, або головним убором

дівчат, які часто влітали в нього полин, як засіб проти русалок.

Зелень використовувалася не лише для плетіння вінків, її стелили на березі річки, викладаючи своєрідну «межу», яка захищала людей від русалок: «На Купала вірили: якщо з зелені виложити вздовж берега лінію і не мочить руки в тій річці, то русалки не зможуть вийти за межу, бо її виклала хрещена душа» [13].

Бачимо, що використовувались різні засоби, щоб захистити живих від небажаних гостей з «того» світу, але основним захисним елементом виступає зелень, рослини, наділені народною уявою магічною силою та здатністю допомагати людям. Захистити себе могли і самі люди, якщо вони з належною повагою ставились до померлих, не гнівили їх.

Опрацьовуючи весь зібраний нами матеріал, ми дійшли певних висновків. Найбільшим збереженням на сьогодні в обстежених селах є групи вірувань, пов'язані з покійниками, адже тема життя і смерті завжди хвилювала людство. За народними віруваннями, покійники можуть пересікати межу «той-цей світ», а зі смертю людини лише змінюється її стан, крім людських прикмет, вона прибирає ще ознаки духа, переходить в ряд вищих істот.

Зібрані нами матеріали – це лише початок наукових пошуків, які необхідно продовжувати, збільшуючи територіальну зону. Ми, безперечно, отримаємо нові дані, які допоможуть розкрити маловідомі сторінки нашої культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К: Мистецтво, 1995. – 335 с.
2. Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: вірування у домашніх духів (на польових матеріалах) // Етнічна культура України. – Львів, 2006. – С.198-216.
3. Гнатюк В.М. Останки передхристиянського світогляду нашого народу // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К: Либідь, 1991. – С.383-406.
4. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
5. Иванов П.В. Народные рассказы о доле // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К: Либідь, 1991. – С.342-374.
6. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – 511 с.

7. Славянская Мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Еллис Лак, 1995. – 413 с.
8. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 637 с.
9. Пархоменко Т.П. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: матеріали польових досліджень. – Рівне: видавець О.Зень, 2008. – 200 с.
10. Пономарьов А.П. Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.342-374.
11. Записано Українець А. М. від Ковальчук Віри Іванівни, 1957 р.н., у с. Великі Телковичі Володимирецького району. Архів відділу етнографії РОКМ.
12. Записано Українець А. М. від Колодич Докії Яківни, 1926 р.н., у с. Познань Рокитнівського району. Архів відділу етнографії РОКМ.
13. Записано від Ляшук Валентини Петрівни, 1937 р.н., у с. Зарічне Заріченського району.
14. Записано від Литвинник Тетяни Тарасівни, 1931 р.н., у с. Здовбиця Здолбунівського району.
15. Записано від Маковії Марії Степанівни, 1940 р.н., у с. Здовбиця Здолбунівського району.
16. Записано Верещук К. І. від Нестерук А.Т., 1920 р.н., у с. Малинівка Гощанського району. Архів відділу етнографії РОКМ.
17. Записано від Ющик Галини Тимофіївни, 1927 р.н., у с. Здовбиця Здолбунівського району.
18. Записано Українець А. М. від Штаб Марти Степанівни у с. Дорогобуж Гощанського району. Архів відділу етнографії РОКМ.
19. Записано Українець А. М. від Бердник Павліни Мефодіївни, 1911 р.н., у с.Тайкури Рівненського району. Архів відділу етнографії РОКМ.
20. Записано Українець А. М. від Андрієвської Євдокії Василівни, у с. Карасин Сарненського району. Архів відділу етнографії РОКМ.
21. Записано Українець А. М. від Русін Марії Трохимівни, 1930 р.н., у с.Зелене Володимирецького району. Архів відділу етнографії РОКМ.

Ілона КУЗІНА,
Людмила ЧЕРПАК

Особливості виготовлення серпанкових тканин у Дубровицькому р-ні на поч. ХХ ст.

У скарбниці української художньої культури чільне місце належить народному мистецтву поліського регіону, яке у порівнянні з іншими культурно-етнічними зонами України залишається чи не найменш вивченим. Під терміном «Полісся» розуміємо низовину, розташовану на території України та Республіки Беларусь, що на сході сягає Дніпра, на півдні – схилів Волинсько-Подільського і Словечансько-Овруцького плато, на заході – Західного Бугу, на півночі окреслюється лінією, котра йде на північ від Бреста, Кобрини, у напрямі Ганцевичів і Слуцька [3, 3].

У народному мистецтві Дубровицького Полісся не лише відчувається подих глибокої старовини, а й зберігається вивірена віками гармонія між красивим і корисним. Це мистецтво в цілому творчо неушкоджене і неспотворене ні міською модою, ні втручанням замовників.

Характеризуючи поширення і масовість ткацтва у Волинській губернії, один з дослідників ще у 1850 р. писав: «Льон і коноплі висівають у потрібній кількості: щорічний посів цих рослин становить близько 25-ї частини від усього посіву в губернії» [4, 43].

Існує сорок сортів льону. Але найбільш поширені три види. Льон-кучерявець, «лущик», який іде на виготовлення олії із зерняток; льон-межеумок, «простяк», його використовують у технічних цілях, як клоччя. Особливо популярний льон-довгунець, «великольон», який досягає одного метра. З нього виходить найкраще текстильне волокно.

Згідно з народною агротехнікою, льон висівали переважно у квітні після минулорічного збирання урожаю картоплі. «Льон сіяли на тих землях, які були гарно виробляні, а частій всього на бульбіщі» [14]. «Для льону вибиралі добре поле, рівне поле.

Щоб льон не підгорів, не вимок. Якщо добре поле, то і довгунець урожайний» [17].

М'які піщані ґрунти сприяли швидкому ростові цієї вибагливої технічної культури. Льон заростав бур'янами і тому потребував прополки. Починали прополку до Трійці, перед русальним тижнем, який відзначали зразу після Трійці. Вважалося, що саме в цю пору виходять русалки, несучи в поля живильну вологу. І тому прополотий льон або початий після русального тижня буде рости краще, ніж непрополотий. «Заходіть Тройца – треба йті заполоть льон. Ще так скажу. До Тройци треба почать полоть льон. Бо русалка принесе живучу воду і льон буде урожайнішим. Літом роботи багато. Льону багато насієм. Лан великий. Свекруха моя каже: «Очам страшно, а руки зроблять» або «Не кайса рано встать, а кайса довго спать» [17]. На середину літа, тільки почали буріти головки, тобто дозрівало насіння, стебла льону виривали і ставили в снопики, кожен з яких складався з 15 жменьок. «Льон дозрів тоді, якщо головки малі золотавий цвіт» [15].

Вистояні протягом 3-4 днів снопики зносили до купи, головки в них били пращами, а соломку стелили на стерниці. «Кожна хата мала свою стерницю, де слалі льон. Позначалі учасок наперед. Нарвуть жменю льону ще зеленого і поставлять чи накидають на стерницю по краях, чи кутках. Зарань займуть площу, щоб ніхто інший не зайняв. Хороші хазяї виберуть зарань добру площу. Місця було мало. Бо кожний мав льон і підбирав місце для слаття» [18]. За два-три тижні льонотреста витягувалася; тому сприяла ранкова роса, а від того і технологію називали «росяною мочкою». Сушили тресту переважно на теплій печі, а потім обробляли її «терніцями» і сортували. «Якщо дощ падає на постеляний льон дві-три неділі, ну не кожний же день, то льон краще вилежаний. Якщо сивий, то готовий. Треба піднімати. А якщо частій було сонце, ми називали «під погодою», то тоді він рижий. Гето означає, що не вилежаний. Може пропасть» [18]. «Щоб не був рижим, то льон мочілі. Забивали колки у воду, щоб не розпливався льон і ложилі в пучках між колками. На пучки ложилі щось важке, щоб не сплівав. День

Розгладжування серпанкового фартуха скляною відшліфованою кулькою

полежить з важким, набереца води і знімалі важке, бо льон не спліве. Тиждень чи два лежить у воді. Потом пробують, якщо костриця (верхня частина стебла) одходить од прадіда (середина стебла), то льон треба витягати, ложить на землю в пучках, щоб вода стекла. Якщо вода стече, то пачки розпускають і ставлять під стріху на сонце, ховають од дощу. Як просохне, то в'яжуть у пучки, ставлять на гарячу піч, накривають рядном, щоб був дух, щоб краще сохло. Потом, як висохне, то білі прачем, щоб був м'яким вкладають у терницю» [19].

«Терниця – гето дві дошки, які стоять поруч наглухо, а третя з ручкою проходить між ними. Гето третьою причавляєш льон, треш льон» [9].

Після першої обробки волокно становило лише початкову сировину, його потрібно було обтріпати тріпачкою і розмикати на мички. Обдирали кужель, тобто пліснювати волокнини, які або не дозріли чи вилежалися, залізним гребенем з цвяхів. З таких «обдірин» чи «начесів» виготовляли «рувняне» – грубіше полотно, а якіснішу кужель рівенько розстеляли й пов'язували в куделі. У такий спосіб вони мали ще півроку «вистигати», чи, як іще казали в народі «долежатись шовку» в сухому місці, переважно в скрині – «кухрі».

«Тріпачка – плоска доска. Одна сторона закругляна клінком, боки гострі, щоб оббивалі кострицю, на другому кінці – ручка» [10]. «Потертий терницею льон зберігали баби у хлівах, щоб трепать трепачками. Трепалі для того, щоб випадала костриця. В кожній було багато трепачок. Після трепачок вичесували гребенем, потім чесали щоткою, яку робили із свинячої шерсті. Якщо

чесалі ручку льону два чи більше раз, то виходить дуже чистий кужель. Його пов'язували в куделі, вкладали в Куро, щоб ще погода вистигав, вилежався, щоб був як шовк» [9].

Аж тоді починали микати і прясти куделі. Перед тим як прясти, її ретельно вичісували і вигладжували щіткою, виготовленою із свинячої шерсті. З начосів, тобто вичесаного дрібного волокна, пряли вал, який ішов на «поткання» для перин, ряден та поликів, а довше – знову пов'язували в куделі і сушили. Цей процес повторювався тричі. «Льон трут терницею, обдірають на гребені, кужель чешут спеціальною щоткою, яку робілі з свинячої шерсті» [8].

З доведеного до певної кондиції льоноволокна пряли, прив'язавши куделю до потесі – спеціального гребенеподібного пристрою, на веретено тонкі, як волосина, але «вельми» міцні нитки.

Цю роботу виконували влітку на вулиці в затінку, щоб пряжа одразу висихала і не кошлатилася. Змотані в клубки нитки знову складали в скриню до наступної весни.

Отакий довгий і трудомісткий процес виготовлення ниток для серпанкового полотна. Але на цьому турботи не закінчувалися. Ранньої весни нитки замочували на півдня піспою – розчином звареного борошна чи картоплі.

«З начесаного волокна («начесу») пряли нитки для ткання грубішого полотна, з добре вичесаного (коли, пущене на воду, воно не залишало ніякого сліду) на серпанок. Вичесану жменьку «волочили», розправляли, робили куделю, яку пряли на веретено, підсушували. Щоб нитки «не кошлатились», з веретена через «юрок» (порожнисту трубочку з отвором) їх змотували в клубок. З двох веретен або з двох клубків снували потім на снівницю (вбиті у стіну всередині чи зовні приміщення кілочки). Зняті зі снівниць нитки обливали піспою (звареним борошном) і сушили» [15].

«Пряху замочували у крохмалі, який робілі з муки чи бульби для того, щоб нитка пропиталася крохмалом. Робілі для того, щоб при тканні нитка не рвалася, а буде ціла. Якщо ниткі сильно накрохмалені, то при роботі з ниткою вона може перебиватися» [9].

Промочену «пряху» збивали пращами і сушили. Лише після цього навивали кросна. Процес навивання кросен, як і снування ниток, завжди вважався надто трудомістким і відповідальним. Досить було припуститися найменшої помилки, як вся робота зводилася нанівець. Тому менш досвідчені майстрині запрошували до цієї справи найудатливіших у селі жінок. «Снуваті вибирають у клуні чи на дворі під стріхою, де вольна стена. В її вбивають з двох сторін зверху в низ по 14 колочок. Дощечкою нитку тягнуть через всю стіну – за другий колочок, а потім тягнуть назад через всю стіну – за другий колочок. І так обносять всі колочки. Снуєца на 18 губ. Губа – відстань ниток од колочка до колочка, розмір якої 4,5 м. Після закінчення снування з колочков обережно знімають пряху і плетуть в косу, щоб не спутать» [9].

Навивання кросен і затикання основи вимагали особливої зосередженості та уваги. З цього приводу в народі побутовало прислів'я: «Не дай, мати, заміж, де затикають, а де посередині тчуть».

Перед навиванням кросен хату добре нагрівали, щоб не одсиріла, а отже і не рвалися нитки; сторонніх просили вийти надвір, аби не заважали в роботі. Бувало, коли не йшла робота, кросна навивали два дні підряд. Не менш важливо було вміти і поставити кросна, які складалися з «ніту», «берда», «качалок», «поножаїв», «човника», «цівки», «воротил», «набилок», «крутілки».

Ткали, як правило, з ранньої весни до початку польових робіт. Серпанок ткали на кроснах на дві підніжки. У день, коли ставили кросна, в хаті обов'язково топилося, бо вологі нитки рвуться і по них погано ходить нит. Не всі жінки в селі вміють добре навивати і затикати кросна, для цієї справи найчастіше запрошуються визнані майстрині [1, 5]. Сукалом намотували нитки на цівку. Від берда залежала товщина полотна. Через бердо «восьмачка» протягали товсту нитку. Ним ткали товсте полотно, з якого шили мішки. Через бердо «дев'ятка», «десятка» протягували тоншу нитку. Ним ткали тонше полотно, з якого шили сорочки, штани, наволочки, рушники.

Через бердо «одинадцятка» протягували найтоншу нитку. Бердом «одинадцятка» ткали найтонше полотно – серпанкове. З нього шили святковий одяг, який називали «серпанковий». «Густе полотно, колі ткалі, набівалі два рази набилками, а тонке (молоде) – серпанкове, набівалі набилками одін раз і то злегка» [16].

Тонко напрядена нитка потребує й особливо дбайливого поводження з нею під час ткання: треба, щоб легко ходив човник, ледь-ледь притискала дошка нитку до нитки. Тоді і досягається мета – полотно «аж світитися», це «серпанок», крізь який можна розглядати найближчі предмети [1, 5].

Майстерно ткати серпанкове полотно могла далеко не кожна жінка, тільки в селах Орваниця, Берестя, Селець, Лютинськ, Крупове Дубровицького району займалися цим ремеслом. Для того, щоб оцінити важливість якоїсь роботи, казали: «Це тобі не мішковину, а серпанок ткати». Виготовлення серпанку потребує великої праці і досить тривалого часу.

Серпанкове полотно орнаментували на краях червоною смужкою, так званим пасмом, тож і розміщали на краях геометричні фігурки – прямокутники, квадрати, трикутники, ромби, розетки. По завершенні ткання полотно одразу знімали з кросен і відбілювали, намочуючи у воді, сушачи на сонці [10].

Процес цей повторювався доти, доки тканина не набирала білого, як сніг кольору. Затим вибілене до певної кондиції і висушене полотно згортали вдвоє і цупко накачували в сувої. Кожен сувій полотна мав свою назву – «свієць» чи «колодка». «В ночовки налівають кип'яток і намочвають «свойца». Як похолодає, то несуть їх на воду. Там розкрутьвають, складають полотно у складку і прачем б'ють по йому. Потом знову розкладають полотно у воду, складають у складку і знову б'ють прачем. І так раза три-чотири. Все гете робица на воді. Потом перуть об ноги і полощут у воді. После гетого складають у «клепочку» (складочку), виймають з води і сушат на плоті [11].

Щоб полотно було біле, то роблять так: при сонячній погоді полотно, складане в «клепочку» розстеляють на «майну» – моло-

да трава, що росте на мілковій воді. Якщо треба білійше полотно, то должно лежать у воді 4-5 день. Щоб затикання не зблякло, то закривають його майною. На ноч забирали полотно з води до хати, щоб ніхто не вкрав» [8]. «Весною в'яжем полотно у фартух, скільки можна піднести і несе́м на воду, на майну. Ідем зарань, щоб захопить лучше місце, щоб була майна на воді. Полотно лежить часов п'ять у воді, потом на ноч забираєм, щоб ніхто не вкрав. Стелем разов три чи чотири. Чим довше буде полотно у воді на майні, тим буде біліше» [19].

Після багатогранного процесу, складної технології люди отримували «серпанок» – тонке, прозоре лляне полотно, з якого шили вбрання. Спідниці з серпанку носили дівчата і молоді жінки. Вона шилася в забори. Але дівчата гладили її у складочку однобічну, дрібну. Качали камінчиком мокру, накрохмалену [6].

Тримаючи тканину в руках, качали по ній відшліфованою скляною кулькою, щоб полотно розпрямилася, тобто пропорційно витяглися зіплені нитки. Якість виробу перевіряли у такий спосіб: тканину проглядали на світло, якщо вічка просвічувалися на сонці, то виріб готовий до вжитку.

«Гладілі камінчиком тільки серпанкову одягу. А крохмалю мокру одягу беруть дві жонки з двох сторін одягу. Якщо нема з ким взяти, то другу сторону прив'язують до носилки – палка, де вішають одягу, щоб висохла. На гету одягину ложат камінчик і качають по одягу, чуть піднімають по одін кінець одягу, то другий. Говорілі тоді: накачують одягу. Камінчик випрямляє одягу. Якщо на сонці, то качають до тої пори, поки висохне одягу. Чим довше качають, тим гладша і гарніша одягу, тоді лучше виходить клепочка (складка). Якщо ще вогковата – то вішають на носилки, щоб просушить. Одягу перевіряли на сонце: якщо сонце через одягу просвітвляєца, то одягу готова, качать уже не треба» [9].

Жінки старшого віку носили спідницю іншого фасону. «Старі жонки носілі спідницю з наміток із п'яти полук. На клубках з двох боков було затикання. Під спод серпанкової накладала баба ще іншу спідницю з грубошого полотна. А серпанкову накрохмаль-

вала, складку не гладіла і баба виглядала широка. Так було тоді модно» [10].

Щоб підкреслити фігуру людини, дівчата носили «станіки», які служили білизною для грудей. Його шили з полотняної тканини. «Станік» складався з трьох частин: чохол до талії, два заплічники, які підтримували груди. «Дівчата носіли станіки, щоб гарно піддержували груди. Станік складався з двох заплічників. Спереду їх по талії держав чохлік. Заплічники перекидали через плечі. Там їх тоже держав той же чохлік, но вже за спиною. Заплічники були у формі складок, тоді вони добре держат любої величини груди» [10].

Крім спідниць, відомий інший вид поясного одягу – фартухи, що ткалися з лляних ниток. Шили фартухи з серпанкового полотна – наміток, що орнаментували по низу затикання з червоного кольору, геометричного орнаменту.

В ті далекі часи люди не мали мила, щоб випрати брудний полотняний одяг. Несли його спочатку на воду та замочували на цілий день. Потім приносили до хати і вкладали мокрий одяг у жлукто (бочка на трьох ногах, з діркою знизу), засипаючи його зверху попелом, а потім заливали кип'ятком. При цьому дірка в дні жлукта закрита кілком. Після трьох годин дірку відкривають, і брудна вода виливається. Одяг виймали із жлукта, складали у коробку і несли на воду прати [12; 13].

«Тиждень носіли одягу, збирали грязну за дві неділі. В'язали грязну одягу в рядно і вранці всього клумака мочили у річку, вузлом до нізу, щоб ніхто не покрав, не розв'язав, не порозпливалосо. Мокне клумах цілий день, а під вечір ідуть на річку кожну одяжину перуть об ноги. Викрутяну одягу приносили до хати і вкладали у жлукто. Гето така бочка на трьох ногах, в дні дірка. Черепком із горшка закривали дірку, щоб одяга не закрила і щоб стікалі пазолки. Всю одягу застіллі фартухом, а поверсі засипали попелом. Розсипали ціле ведро попелу. По версі закривають ще одним фартухом, щоб попел не розпливався по всій одяжі тоді, як заливають водою. Заливали у жлукто по верху 5-7 горшков кип'ятку, знов по верху закривають мешком, щоб пропарилосо. Але пе-

ред тим, як заливають водою дірку в жлукті закривають колочком. Через три часа виймали колочка, одкривалась дірка, стекають пазолки (гязна вода). После гетого одягу виймали, складали у коробку і несли на воду прать. Чистіша одяга була та, яка лежала зверху. Якщо одяга слізка і рипіт, то гето означало, що вона чиста. Люді говорили: «Тепер моя сорочка випрана і викачана, як моя баба». Сушили одягу на плотах, під стріхою на жертці» [10].

У ті далекі часи, коли селянське житло не знало шафи, весь полотняний чистий вигладжений одяг та полотно зберігали у скрині-бодні. Це дерев'яна кругла посудина у вигляді бочки з вушками, висотою один метр. Бодня накривалася кришкою, поверх якої вставлялася палка у вушка [7].

Бодню із придбаним одягом давали дівчині, що виходила заміж, як придане. На весілля приспівували:

*«Бодня, моя бодня
Тебе зятенько возьме.
Возьме бодню новесеньку,
Дочечку молодесеньку»* [9].

Відійшли у минуле давні ремесла, трудомістку працю перебрали на себе машини. Та на Дубровицькому Поліссі добре знають, що таке серпанок: то виткана на спеціальному верстаті легка і прозора тканина з льону. Її досі старші за віком жінки для власних потреб та на замовлення для сцени виготовляють тонку, як павутина, серпанкову тканину, тчуть рушники, стежки, рядна, домоткане полотно: Павліна Мосійчук і Марія Ракович із с. Селець, Ганна Шинкар із с. Ясинець, Ольга Федорчук з с. Лютинськ, Уляна Кот, Ніна Дем'янець, Ольга Придюк, Ніна Рабчевська з с. Крупове.

Для його оздоблення майстриня У. Кот використовує візерунки серпанкового переплетення і ручного перебирання. «У полотно входило світло, червоно-чорні нитки нашого поліського орнаменту на ньому ніби співають, якось випрозорюються – аж на серці мило та любо, коли дивишся на таку чудову гаму: білесеньке, як серпневе в полудень сонце, полотно, а по ньому – червоні, аж ніби перестиглі ружі» [2, 113]. Поліські серпанки Уляни Кот нині відомі в багатьох країнах світу. Її рушники та со-

рочки зберігаються в музеях та приватних колекціях Києва, Львова, Москви, Беларусі, Польщі, Чехії, Словаччини, Канади та Америки. За свою високохудожню майстерність Уляна Кот в 1981 р. була удостоєна звання «Заслужений майстер народної творчості УРСР» [5, 56].

До невичерпних джерел традиційного оздоблення одягу постійно звертаються й черпають у ньому наснагу модельєри, конструктори, художники, адже це цілісний мистецький комплекс, у якому всі його частини об'єднані в єдине ціле за законами гармонії і краси [6, 99].

Сучасний стан нашого суспільства характеризується зростанням етнічної свідомості народу, посиленням його інтересу до вітчизняної історії та культури, до усвідомлення необхідності збереження традиційного народного мистецтва як генофонду його духовності, втрата якого загрожує існуванню самого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'янець М. Серпанкове розмаїття Поліського краю. – Київ, 2003. – 5 с.
2. Качкар В. Книга про творців краси. – Київ, 1986. – 113 с.
3. Ланько А. І. Фізична географія Української РСР. – К: Радянська школа, 1969. С.149-150.
4. Лашук Ю. П. Народне мистецтво Українського Полісся. – Львів: Каменяр, 1992. – 343 с.
5. Смаль К. Ой, зозуленько, сива пташко. – Чернівці, 2006. – 5-6 с.
6. Українець А. М. Народний одяг мешканців Рівненщини. – Рівне, 1996. – 99 с.
7. Записано від Кузіної Надії Костянтинівни, 1919 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
8. Записано від Мороз Надії Іванівни, 1931 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
9. Записано від Мосійчук Павлини Пилипівни, 1931 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
10. Записано від Петрушко Марія Петрівни, 1919 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
11. Записано від Рабешко Лідії Миколаївни, 1932 р. н., у с. Лютинськ Дубровицького району.
12. Записано від Ракович Марії Пилипівни, 1929 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
13. Записано від Сидоришиної Віри Олексіївни, 1923 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
14. Записано від Стасько Євгенії Пилипівни, 1934 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
15. Записано від Шинкар Ганни Семенівни, 1934 р. н., у с. Ясинець Дубровицького району.
16. Записано від Федорчук Ольги Миколаївни, 1933 р. н., у с. Лютинськ Дубровицького району.
17. Записано від Тинко Віри Дмитрівни, 1920 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
18. Записано від Кузіної Тетяни Іванівни, 1935 р. н., у с. Селець Дубровицького району.
19. Записано від Корком Євгенії Миколаївни, 1939 р. н., у с. Лютинськ Дубровицького району.

Аліна МАСЯЄВА

Портрети родини Карвіцьких-Дуніних з Мізоча (Спроба атрибуції)

Колекція портретного живопису є складовою частиною художньої групи фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (надалі РОКМ), але предметом розгляду і описання стане лише портретна частина цієї групи, конкретизована видатними історичними постатями Волині – графом Казимиром Дуніним-Карвіцьким та Юзефом Дуніним-Карвіцьким (?). Хронологічні межі досліджуваної портретної збірки обмежені другою чвертю XIX – початком XX ст.

З інвентарних книг РОКМ можна дізнатися про назву портрета, техніку. Не завжди є дані про автора, датування, джерело

надходження, відомості про зображувану особу. Інвентарна книга не є каталогом і містить той мінімум інформації, що необхідний для фіксації наявності музейних предметів – це назва з присвоєним їй інвентарним номером і означенням місця зберігання. Портрети, які будуть розглядатися у цій статті, представлені в інвентарній книзі надходженням 1946 р. зі старих фондів Рівненського музею, який був створений ще до Великої Вітчизняної війни. Багато років відділяють початок формування першої збірки живопису в музеї, створеному 3 лютого 1940 р. в м. Рівне (вул. Червоноармійська, 33)

від інвентаризації 1946 р. Важко визначити кількість музейних предметів, які зберігались в довоєнному музеї. Наприклад, портрети, які потрапили до РОКМ зі старих фондів, можна припустити, є лише частиною сучасної портретної колекції РОКМ, адже саме в цей незадокументований період відбувається закладання фундаменту портретної колекції.

При опрацюванні архівних матеріалів ДАРО (Державний архів Рівненської області), було знайдено цікаві документи, які дають підстави для припущення щодо походження досліджуваних у цій роботі художніх творів. Як відомо, після утворення радянської влади на теренах Волині відбувалась конфіскація польських маєтків у колишніх їх власників, а майно, яке має історичну цінність передавалось до музеїв. Такі ж події відбувались і з маєтком Карвіцьких у Мізочі (звідки, доцільно припустити, походять картини представників цього роду – Юзефа та Казимира).

З листа, датованого 22 листопада 1940 р., директора РОКМ П. І. Слабоспицького до заступника голови облвиконкому Сіробаби дізнаємося, що співробітники РОКМ виявили в Мізоцькому районі наступні музейні речі:

1. Буфет французького стилю – 1.
2. Буфет антик – 1.
3. Роги оленя великі – 1.
4. Роги оленя малі – 7.
5. Голови диких кабанів – 3.
6. Картини різні – 13.
7. Каси дерев'яні, оббиті міддю – 1.
8. Стіл великий дерев'яний – 1.
9. Вішак розкладний за склом – 1.
10. Пальми – 2.

Далі у листі зазначається, що Мізоцький район надав за вищевказані речі рахунок, який музей не в змозі був сплатити. Тому директор музею просив дозвіл отримати ці речі без оплати [2, 47]. Таким чином, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що дійсно у Мізочі проводилась робота з вилучення музейних цінностей, зокрема картин.

Ще один архівний документ свідчить про те, що цінності з колишніх маєтків обліковували, а згодом вилучали – Акт ревізії адміністративно-фінансової діяльності музею за 1940 р., де зазначається, що директор РОКМ – І. Н. Дубовський відрядив наукового співробітника Кучинського та екскурсовода Персика в об'їзд по старовинних палацах Волині для обліку та прийняття заходів щодо збереження історичних цінностей, які там знаходяться. На облік було взято музейні цінності в Мізочі, Новомалині, Копиткові, Дермані. Протоколи передачі є лише по Мізочу та Новомалину [3, 2-3].

Отже, одним із джерел надходження експонатів до музею були приватні колекції. У будинках поміщиків зберігалися досить пізнього письма художні твори: гетьманів, полковників, ктиторів, серед них і родинно-меморіальні портрети. Їх малювали з натури на ознаменування якоїсь події (отримання посади, укладення шлюбу), а також для того, щоб передати на пам'ять родичам і нащадкам. Таких фамільних портретів у панських маєтках були цілі галереї. Число портретів предків свідчило про родовитість господаря.

Вивчення портрета, з одного боку, як історичного художнього образу, з іншого – як музейного артефакту, передбачає його загальний опис, вивчення написів і поміток, наявних на предметі, і усе це разом з подальшими узагальненнями повинно дати прийнятний науковий результат.

У цій роботі ми розглянемо три предмети портретного зібрання РОКМ. До них належать зображення польських діячів, які відіграли значну роль в історії краю – Казимира Дуніна-Карвіцького (др. чв. XIX ст.), Юзефа Ду-

ніна-Карвіцького(?) (поч. XX ст.) (Рис. 1) [6].

Портрет Казимира Дуніна-Карвіцького, датований другою чвертю XIX ст. є видатною пам'яткою портретного малярства, яке в той період на теренах сучасної України вбирало культуру Речі Посполитої, але мало

Невідомий художник.
Портрет Казимира Дуніна-Карвіцького (др. чв. XIX ст.).
Полотно, олія. 68x55

й свою самотність. Автор полотна не відомий.

На портреті зображено чоловіка міцної комплекції, років 35-40. Його повне обличчя з досить виразним рум'янцем притягує неповторною індивідуальністю. Задумливі, глибокі сірі очі надзвичайно передають настрій моделі, який є меланхолійно-сумним. Елементи одягу вказують на шляхетне походження зображуваного: накинуте на плечі хутро, біла сорочка та зав'язаний на шиї чорний бант-краватка. Дещо підкреслена небалість одягу – накинутий на праве плече халат з темно-синього оксамиту, ледь прим'ятий комір сорочки. На представленому полотні відсутнє зображення середовища, ми бачимо однотипне композиційне розв'язання – фронтально, немов у легкому повороті зображене погруддя чоловіка. Дане полотно є типовим зразком представницького погрудного портрета. Кольорове вираження художника спирається на єдність світлих і темних тонів. Процес внутрішніх борін і порухів людини ще не стає предметом уваги митця, він обмежується передачею характерного у зовнішньому вигляді. Відтворення зовнішньої подібності, збереження щонайменших подробиць спричинило переконливо достовірне звучання образу.

На зворотному боці портрета міститься напис польською мовою: «Kazmierz Dunin Karwicki. Syn Krzystofa Jenerala W-sk Pols. i Franciszki Malahowskich: Kand. Kor. Nar.: 1798 - + 28 Maia 1852. Jostawil Synow – Jozefa i Franciska. Corke – Celestyne», а також печатка: «W. Collier & Co. Vormul J. Hull. Mariahilf № 9. 1834-1839» (Рис. 2.).

Портрет перебував на реставрації у Києві, в Національному Науково-дослідному реставраційному центрі України, і повернуто його з реставрації 7 липня 2000 р.

З підпису на зворотному боці картини встановлюємо, що на портреті зображений граф Казимир Ян Дунін-Карвіцький, син Криштофа Карвіць-

кого – генерала військ польських, учасника повстання Тадеуша Костюшка, та Франчески Малаховської. Власністю Карвіцьких був Мізоч, який вони перетворили з жалюгідного села на культурний центр, заклали у ньому прекрасну резиденцію, яку відвідувало багато впливових людей.

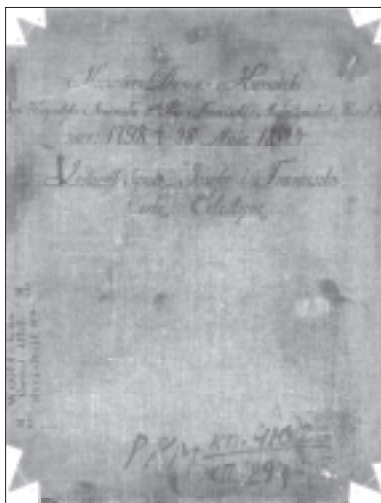
Батько портретованого – Криштов Карвіцький – вирішив навколо палацу розбити прекрасний парк, для створення якого долучив фахівця своєї справи, відомого на той час паркобудівничого англійця Діонісія Міклера, який тоді створював парк по сусідству в дубенських князів Любомирських.

Незважаючи на підпорядкування Волинського краю Росії, польські магнати не погодили себе почувати на волинських землях і становили суспільну еліту краю. Тому, орієнтуючись на Європу (Захід), здійснюване ними палацово-паркове будівництво увібрало кращі композиції західно-європейського мистецтва.

Створення регулярних паркових систем окресленого періоду відбувалось переважно на основі англійського паркобудування. Пояснити це можна діяльністю в регіоні паркобудівничих-іноземців. Запрошений для будівництва мізоцького парку Діонісій Міклер був англійцем (точніше, ірландцем англійського походження), тож нові парки він будував, дотримуючись закономірностей формотворення їх на батьківщині.

З ім'ям Діонісія Маклера пов'язують створення в цей час багатьох великих парків. За книгою О. Л. Михайлишин, дізнаємось, що Діонісій народився 15 серпня 1762 р. у Фервідді (Ірландія). Майстерності створення парків навчався в Дублінській академії, а після продовження навчання в Лондоні в митця формується бачення пейзажного стилю парку, який був запроваджений в Англії між 1710 та 1730 рр.

У 1790 р. на запрошення Ізабелли Чарторийської Діонісій приїздить в Польщу, а згодом – в Україну, де створив понад 50 парків, більшість з яких є пам'ятками національно-куль-

Зворотня сторона портрета Казимира Дуніна-Карвіцького

турної спадщини, у тому числі і в Мізочі [4].

Для самих власників будівництва факт участі іноземців у проектуванні їхніх садиб формував імідж вишуканості, показував їхню заможність та підносив суспільну значимість їхньої родини. Тому гонорові магнати спішили скористатися шансом похвалитися своїми можливостями. Карвіцькі тут не були винятком.

Розміщувався мізоцький парк на 15 га в південній околиці містечка. На початковому етапі визначальними у його розташуванні були саме класицистичні засади. Позначилися вони геометричними формами побудови об'єктів. Наприклад, шляхом ведення декоративних партерів або вирізних газонів. Рисами ранньокласицистичного ансамблю в Мізочі були також поєднання головних паркових алеї з усіма елементами рекреації і відпочинку. Такими стали сад для прогулянок, а з початку XIX ст. і звіринець.

Про красу мізоцького палацу і парку свідчить літографія Генріха Пейєра з «Альбому видів Волині», який він створив, перебуваючи на наших землях. Оригінал літографії зберігається у РОКМ на виставці графіки (зала № 20) (Рис.3) [7].

До I Світової війни двір в Мізочі мав класичне облаштування, врятоване від пожежі, як і значні колекції. До особливо цінних

Палац Карвіцьких у Мізочі (нині – Здолбунівський р-н Рівненської обл.). Літографія Генріха Пейєра

пам'яток належали портрети членів родини, в т. ч. пера Яна Лампія старшого. Перший представляє Криштофа Карвіцького в мундирі і його дружину Франциску з Малаховських у дивовижному вбранні. Велику цінність являв сімейний архів з різними канцелярськими актами. Була велика бібліо-

тека, колекція карт, які зображували польські землі, важливі документи, канцелярія, накази, листи. Після I Світової війни збереглася лише частина збірки. Після впорядкування її Ядвігою Карвіцькою вона була передана до бібліотеки Красинських, де згоріла під час II Світової війни. Мали вони колекції старовинного фарфору та скла, які не збереглися. З меблів до 1939 р. залишилися лише відермеєрівські, якими був обставлений рожевий салон, а також поодинокі меблі в стилі ампір і пізнішого часу.

Генерал Криштоф Дунін-Карвіцький розпочав у Мізочі будівництво римо-католицького костелу, розміщеного на протилежному кінці липової алеї, яка мала бути закрита головним корпусом палацу. Будівлі тієї, спроектованої в стилі класицизму, зв'язаної з резиденцією, закінчити не вдалося. Зробив це лише син Казимир після 1930 р.

Внутрішній вигляд мізоцької святині, що прикрашена шестиколонним портиком, в двох бічних вітарах вміщував картини невідомого пера, що представляють мучеництво св. Вавжинця. У костелі також була копія портрету засновника, виконана з оригіналу Лампія. Справа від входу в саркофазі закрите серце дружини генерала Франчески. Ще в середині знаходилося декілька мармурових написів пізнішого часу для Ядвіги Любомирської: «Для вірних друзів».

У підземеллях містилися могили родини Дуніних-Карвіцьких [1, 247].

На цей час портрет Казимира Дуніна-Карвіцького зберігається в експозиції РОКМ на виставці «Портретний живопис кін. XVIII – поч. XX ст.».

Цікавим є портрет з фондів РОКМ початку XX ст., який, на думку завідувача художнього відділу РОКМ В. Д. Луця (припущення впливає з порівняння

портрету Карвіцького, надрукованого в польському краєзнавчому журналі «Ziemia Wolynska» за 1939 р. № 11), представляє нам ще одного представника роду Карвіцьких – сина Казимира Карвіцького – Юзефа Дуніна-Карвіцького, одного з кращих дослідників історії Волинської землі (Рис. 4) [8].

Представлений нашій увазі портрет є класичним зразком реалістичного живопису початку XX ст. Автор полотна – не відомий. Композиційна схема портрету традиційна для поч. XX ст. – портретований стоїть у центрі зображення, постать дещо зміщена праворуч і звернена до глядача на три чверті вліво. Зображений чоловік має на вигляд 50-60 років, сивий, з сивими вусами, одягнений у темний костюм і білу сорочку. На шиї видніється краватка з вишитою літерою чи брошкою – знаком. Реалістичному портрету не притаманне відсторонене ставлення до моделі, до її внутрішнього життя [5, 21]. Художник, навпаки, оцінює характер людини – ми бачимо поважного, розсудливого чоловіка, з індивідуально вираженим характером.

У верхньому лівому кутку на портреті міститься напис «Eng. Takiel, 1900». На зворотній стороні ніяких підписів, штампів чи печаток немає.

Юзеф Дунін-Карвіцький походив з старошляхетської волинської родини. Місячник «Земля Волинська» (Луцьк, 1939 р. – С.55-56) називає його «Хронікарем Волині». У 1891 р. в Кракові була видрукувана книга Дуніна-Карвіцького «Мандрівка від джерел

Невідомий художник.
Портрет Юзефа Дуніна-Карвіцького (?). (поч. XX ст.). Полотно, олія.
81х65

до гирла Горині». Дослідження волинських земель науковець продовжує в другій своїй праці, виданій у Львові в 1897 р. під назвою «Спогади волиняка».

Юзеф Дунін-Карвіцький залишив вагомий внесок у розвиток української культури та історичного краєзнавства.

Розглянуті у представлений роботі портрети потребують подальшого глибокого вивчення, наукових досліджень та ґрунтового опрацювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Aftanasy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – T.V. Dawne wojewodstwo Wołyńskie. – Warszawa, 1994. – 698 s.
2. Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-562, оп. 2, спр. 6. – Арк. 47.
3. Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-562, оп. 1, спр. 9. – Арк. 2-3.
4. Михайлишин О.Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть / НДІ теорії та історії архітектури і містобудування. – К., 2000. – 234 с.
5. Рубан В.В. Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття. – К.: Наук. думка, 1986. – 205 с.
6. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ) V ж 1294.
7. РОКМ V г 1448.
8. РОКМ V ж 1307.

Віктор МЕЛЬНИК

Історія вивчення та охорони базальтів Волинського Полісся

У 1862 р. на другому з'їзді природознавців в Києві з доповіддю «Декілька зауважень про базальти Волинської губернії» виступив Адам Тишецький, який уперше повідомив про базальтові каменоломні в басейні р. Горинь в околицях сіл Берестовець та в урочищі Янова Долина в околицях с. Злаз-

не на території сучасного Костопільського району Рівненської області. Головуючий на засіданні М. Д. Борисяк зауважив, що це перше повідомлення про базальти в згаданій місцевості буде поштовхом для подальшого вивчення вулканізму у Східній Європі. У тому ж році доповідь А. К. Тишецького

була опублікована в київських «Университетских известиях» [23]. Автор першого повідомлення про базальти Волині навів місцеву назву цієї породи «синій камінь». І справді, в багатьох копальнях базальти відзначаються синюватим відтінком, хоч широко поширені також базальти чорного кольору.

Через 5 років після повідомлення А. Тишецького в тому ж журналі була опублікована стаття В. Блюмеля «Про долерит Полтавської та трап Волинської губернії», в якій наведені дані про хімічний склад та мінералогічну структуру гірської породи з Берестовця, яку він назвав трапом (під трапами розуміють базальти, які залягають у вигляді покривів, потоків, що займають площу в сотні і тисячі квадратних кілометрів) [3].

У 1973 р. російський геолог О. П. Карпінський опублікував у збірнику праць Санкт-Петербурзького гірничого інституту статтю «Анамезит в Європейській Росії», яка пізніше увійшла до одного з томів тритомного видання вибраних праць ученого [14]. У ній автор правильно визначив мінералогічний склад волинського базальту, описав його структуру та умови утворення, відкрив в ньому самородну мідь та залізо, виявив залишки організмів у крейдових відкладах, що залягають над базальтами.

У 1909 р. берестовецькі каменоломні відвідав видатний природознавець А. І. Вернадський, який про свої враження написав у листі до дружини «Дивні розрізи! Унікальна природа. Це поховані під древніми морськими (крейдовими) шарами базальтові породи – ніби на Ельбі» [6].

На початку минулого століття базальти вивчав видатний український учений-геолог П. А. Тутковський. У 1912 р. він виявив нові виходи базальтів в околицях с. Полиці Володимирецького району Рівненської області [24]. «Як ліс величезних правильних кристалів, як мовчазне військо зачарованих кам'яних велетнів, підноситься перед вами ця величезна колонада... Треба самому бачити її, щоб оцінити своєрідну красу і поетичну розкіш цього майже нікому не відомого куточка України, одного із найцікавіших місць нашого краю, вартого уваги аматорів

у природі і туристів» – так високохудожньо і образно описав базальтові стовпи, які відшаровуються в кар'єрах Берестовця та Янкової Долини академік Тутковський. Таким чином, П. А. Тутковський уперше оцінив базальтові стовпи Берестовця та Янкової Долини з дидактичної та ландшафтно-естетичної точки зору як об'єктів туризму.

В. Д. Ласкарев зв'язав виливи волинських базальтів з утворенням Рівненської складової западини меридіонального напрямку [16].

У 20-30-их рр. ХХ ст. волинські базальти були в центрі уваги багатьох польських геологів. У польських геологічних часописах того часу регулярно висвітлювались різні аспекти вивчення базальтів. Видатний польський геолог Чеслав Кужніяр встановив, що базальтові виливи на Поліссі пов'язані з дислокаціями, що обумовили появу тектонічного розлому, пізніше успадкованого долиною р. Горинь. Й. А. Морозевич описав сліди контактного метаморфізму базальтів з крейдовими породами, що залягають над ними [27; 28; 31].

М. Каменський узагальнив відомості про волинські базальти та туфи. Усі відомі на той час місцезнаходження базальтів у долині р. Горинь, згідно з М. Каменським становлять лінію вулканів, розміщених в тектонічному розломі [27].

Ю. Токарський вивчав мінералогічний склад берестовецьких базальтів та туфів і встановив, що на 60% вони складаються з санідину. Хімічний склад базальтів вивчав М. Ковальський. У статті Е. Яневського та Й. Самсоновича висвітлені взаємозв'язки між базальтами та туфами Янкової Долини [27-32].

Серію публікацій присвятив волинським базальтам відомий польський геолог та діяч охорони природи С. Малковський [18-21]. Він виявив невідомі раніше виходи на поверхню базальтів в околицях хутора Мутвиця біля с. Великий Мидськ Костопільського району Рівненської області та місця їх глибинного залягання, виділив два типи залягання базальтів. У басейні р. Горинь – біля сіл Берестовець та Злазне вони залягають у вигляді лаколітів, а в околицях сіл Мутвиця та Полиця – це покрівні залягання. С. Малковський надав детальну характеристику ру-

допроявів та описав мінерали, виявлені в базальтах – куприт, малахіт, азурит, кварц, барит та інші [29; 31].

Започатковане С. Малковським вивчення міденосності базальтів продовжували інші польські геологи. Р. Краєвський характеризує мідну мінералізацію в базальтах Янової Долини та описує самородну мідь, халькозит та пірит. Він виділяє дві фази вилування базальтової лави в Яновій Долині. У статтях Й. Войцеховського та С. Малковського і в одноосібній статті Й. Войцеховського описано міденосність в базальтах басейну р. Горинь та мінерали до складу яких входить мідь [31; 33].

С. Малковський, як і А. Тутковський, звернув увагу на високе ландшафтно-естетичне та дидактичне значення базальтів Волинського Полісся, як унікальних об'єктів для проведення екскурсій та походів, і вказував на необхідність їх охорони. Він був настільки вражений красою базальтових стовпів, що запропонував створити тут «другий Єллоустоун» [30]. Узагальнені результати своїх досліджень С. Малковський опублікував уже в повоєнні роки [21].

Із приєднанням Західної України до Радянського Союзу волинські базальти знову стають об'єктом вивчення українських та російських геологів. Серію статей про базальти Янової Долини публікує А. М. Вікторов [7]. Багато авторів намагались визначити вік волинських базальтів, однак, як згодом з'ясувалось, всі ці визначення виявились помилковими. Лише П. А. Шульга вперше правильно віднесла ефузивні породи до рифею [25].

Петрографічний опис поліських базальтів виконали Л. Г. Бернадська, В. А. Приходько, мінералогічний – В. П. Шашкіна, Є. К. Лазаренко, Б. Я. Воловник, [15; 20; 22]. Результати геологічних та геофізичних досліджень волинських базальтів і матеріали буринь викладені в монографіях «Прип'ятиний вал», «Стратиграфія УРСР. Рифей-венд», «Венд України», «Геотектоника Волино-Подолії», «Геологическая история территории Украины. Докембрий» [5; 9; 13; 21; 22].

Найновіші дослідження, які проводились на початку ХХІ ст., присвячені вивченню ре-

льефоутворюючого значення базальтів Волинського Полісся, структурі та полевулканічним реконструкціям вендської базальтової формації, аналізу глибинної структури базальтових стовпів у всіх місцях їх виходу на поверхню, геолого-мінералогічній оцінці агатів у базальтах на прикладі Рафалівського родовища, палеонтології мезозойських вапняків, які залягають над базальтами [1; 4; 18; 19-21; 26].

Унікальна картографічна інформація про базальти Волинського Полісся міститься в атласі «Геологія та корисні копалини України» та в «Національному атласі України» [12; 17].

У 1983 р. рішенням Рівненського облвиконкому в Іваново-Долинському спецкар'єрі на площі 0,8 га була створена геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Базальтові стовпи». Вона описана в книзі «Геологические памятники Украины» [11]. У цьому ж виданні описана та рекомендована до охорони пам'ятка природи «Берестовецький вихід базальтів».

У І томі нового видання «Геологічні пам'ятки України» описано три геологічні пам'ятки. Для охорони базальтів Рівненської області, окрім двох вже згаданих, рекомендована під охорону Берестовецька комплексна пам'ятка [10].

Сучасний стан охорони унікального геологічного феномену не можна вважати задовільним. Навпаки, він потребує докорінного поліпшення. Для охорони базальтових стовпів доцільно було б створити перший в Україні геологічний парк.

Таким чином, базальтові стовпи та гірські породи, які їх покривають, становлять значний інтерес з точки зору різних геологічних дисциплін – історичної геології, тектоніки, петрографії, мінералогії, палеонтології. У місцях виходу на поверхню базальтів унікальні геологічні явища поєднані з мальовничим ландшафтом, що викликало не лише професійний інтерес, а й захоплення величчю природи. С. Малковський був настільки вражений красою та багатством природи Костопільського повіту на Рівненщині, що писав про необхідність створення тут національного парку, подібного до Єллоустоунського в Північній Америці, і вірив у

реальність здійснення цієї ідеї.

Величезні безмежні можливості мають базальтові стовпи для екологічної освіти та естетичного виховання. Існують усі необхідні передумови для створення тут першого геологічного парку. Базальтові стовпи за своїм науковим та ландшафтно-естетичним потенціалом нічим не поступаються вже існуючим геологічним паркам Європи, різниця лише в підходах до цієї проблеми в нашої та європейської влади.

Багато природоохоронних ініціатив у нашій країні натикається на глуху стіну непорозуміння з боку влади, оскільки вважається, що створення нових природно-заповідних територій негативно вплине на господарську діяльність людей. Однак, на відміну від заповідників та національних природних парків створення геологічних парків ніяким чином не впливає на господарську діяльність людей [2]. Адже основу кожного геологічного парку становлять кар'єри, в яких уже не ведеться видобуток корисних копалин і які вже не мають ніякої економічної вартості. Першим завданням при створенні геопарків має бути бережне ставлення до старих кар'єрів. Потрібно не допускати їх знищення, рекультивати і ні в якому разі не використовувати їх для захоронення радіоактивних відходів (на жаль, в деяких наукових публікаціях є пропозиції зробити в базальтових кар'єрах такі захоронення) [8].

Необхідно виділити в натурі територію геопарку, провести її зонування, прокласти навчальні стежини, поповнити колекції вже існуючих музеїв та створити нові експозиції та музеї.

Геологічні парки дозволяють людям у цілому світі заробляти гроші не лише на нафті, газі, золоті, алмазах, а й на геологічних ексклюзивах. Як показує досвід багатьох країн, завдяки геологічним паркам значно підвищується економічний рівень регіонів. Україна як країна з унікальним геологічним різноманіттям та зі значними природоохоронними традиціями достойна мати у складі свого природно-заповідного фонду геологічний парк.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бартоломеу А.Д., П. Мінералого-геологічна оцінка якості агатів у базальтах на прикладі Рафалівського родовища). Автореферат дис. ... кандидата геолого-мінералогічних наук. – Кривий Ріг, 2004 – 16 с.
2. Бернадська А.Г. Вулканіти Ровенської області. – К.: вид-во АН УРСР, 1958. – 42 с.
3. Блюмель В. О долерите Полтавской и траппе Волынской губернии // Университетские известия (Киев), 1867, №5. – С. 11-19.
4. Будько О.С., Бортник С.Ю. Рівненські (Костопільські) базальти, їх рельєфоутворююче значення // «Молоді науковці – географічний науці». Наукова конференція (матеріали). – К., 2001.
5. Венд Украины. Киев: Наукова думка, 1983. – 154 с.
6. Вернадський В.И. Письма к Н.Е. Вернадской. – М.: Наука, 2007. – 280 с.
7. Викторов А.М. Базальтовые столпы «Янковой Долины» // Природа, 1951, №6.
8. Воловник Б.Я. Петрология и минералогия трапповой формации Вольно-Подольи. Автореферат дисс.... канд. геол. – минерал. наук. – Львов, 1971. – 16 с.
9. Геологическая история территории Украины. Докембрий. – К.: Наукова думка, 1993. – 186 с.
10. Геологические памятники Украины. Справочник-путеводитель //Коротенко Н.Е. и др. – К., 1987. – 156 с.
11. Геологічні пам'ятки України / В.П. Безвинний та ін. – К.: ДіА, 2006. – Т.1. – 320 с.
12. Геологія і корисні копалини. Атлас. Ред. А. С. Галецький. – К., 2001. – 168 с.
13. Геотектоника Вольно-Подольи. – К.: Наукова думка, 1990. – 243 с.
14. Карпинский А.П. Анамезит в Европейской России // Научно-исторический сборник Горного Института, СПб, 1873. – С.7-12.
15. Лазаренко Є.К. Мінералогія вивержених комплексів Західної Волині. Львів: вид-во Львівського університету, 1960. – 498 с.
16. Ласкарев В.Д. Геологические исследования в юго-западной России // Труды геологического комитета, 1914. – В. 77. – С.31-39.
17. Національний атлас України. Головний редактор А.Г. Руденко. – К.: Картографія, 2007. – 440 с.
18. Приходько В.А. Перебудова структурного плану та етапи траппового вулканізму Волино-Поділля в пізньому протерозої. Автореферат дис.... кандидата геологічних наук. – К., 2005. – 16 с.
19. Радзивилл В.Я., Радзивилл А.Я. О структурном положении очагов вендского вулканизма Вольно-Подольи // Геологический журнал, 2004, №4. – С.36-43.
20. Радзівіл В.Я., Радзівіл А.Я., Потапчук І.С. Результати палеовулканічних реконструкцій вендської базальтової формації Волині // Геологічний журнал, 2003, №2. – С.129-133.
21. Семененко М.П., Савченко Н.А., Клушик В.І. Прип'ятський вал (глибинна структура, магматизм, металоносність). – К.: Наукова думка, 1976. – 176 с.
22. Стратиграфія УРСР. Т. П. Рифей-венд. – К.: Наукова думка, 1971. – 272 с.
23. Тыщевский А.К. Несколько замечаний о базальтах Волынской губернии // Университетские

- известия (Киев), 1862, №8. – С.145-149.
24. Тутковский П.А. Заметки о базальте и третичных песчаниках Луцкого уезда // Труды общества исследователей Волыни, 1915. – Т.7. – С.47-62.
 25. Шульга П.А. Про вік найдавнішої аркозової товщі південно-західної окраїни Російської платформи // Доповіді Академії наук УРСР, 1952, №4.
 26. Bialowolska A., Bakun-Czubarow N., Fedorychyn J. Neoproterozoic flood basalts of the upper beds of the Volhynian Series (East European Craton) // Geological Garterly, 2002, t. 46, №1. – P. 37-57/
 27. Kamiński M. Bazalty wolynskie // Kosmos, 1929, r. LTV, z. III-IV. – S. 675-701.
 28. Malkowski S. Rozmieszczenie i warunki występowania bazaltów w dorzeczu Horynia // Sprawozdania Polskiego Instytutu Geologicznego, 1926, – T.3, Z. 3-4. – S. 493-501.
 29. Malkowski S. Z geologii Wolynia // Rocznik wolynski, 1931, t 2. – S. 384-401.
 30. Malkowski S. O niektórych bogactwach powiatu Kostopolskiego // Zycie Kostopolskie, 1939, №3. – S. 35-39.
 31. Malkowski S. O projawach wulkanizmu między masywem wolynsko-Ukrainkim i walem Kujawsko-Pomorskim // Acta Geologica Polonica, 1951. – S.491-595.
 32. Tokarski J. O sanidynie w Berestowcu na Wolyniu // Kosmos, 1928, S. 904-909.
 33. Wojciechowski I. Badania skal miedzionosnych w dorzeczu Horynia // Badania petrograficzne na Wolyniu (Państwowa służba geologiczna. Instytut geologiczny. Biuletyn 14), 1939 – S.1-9.

Ярослав ЦЕЦИК,

Інна МЕЛЬНИК

Участь західноукраїнських політичних партій в акціях протесту проти голодомору в УСРР у 1933 році

Суспільно-політичні процеси, які відбувалися у 1920-30-х рр. на території Радянської України мали широкий відгомін на західноукраїнських землях, котрі були в складі Другої Речі Посполитої, не стали виключенням і події 1932-1933 рр.

Як відповідь на голодомор в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) восени 1933 р. за ініціативи українських політичних угруповань у Західній Україні, відбулися масштабні протестаційні акції.

Така запізнена реакція західноукраїнців була зумовлена тим, що наприкінці 1932 р., коли голодомор уже набрав розмаху, вони мало уваги приділяли цим подіям. Це було пов'язано з недостатньою поінформованістю населення з масштабами катастрофи [12, 85]. Лише навесні 1933 р. у Західній Україні почала з'являтися інформація про ситуацію в УСРР [13, 125].

Влітку 1933 р. українські політичні сили розпочали організаційні акції, метою яких було надання допомоги українцям, що потерпали від голоду, і привернення уваги

світової громадськості до подій в УСРР. Тогочасна західноукраїнська преса розгорнула активну кампанію з висвітлення трагічних подій на Радянській Україні. «Україна перетворилась в одне жахливе цвинтарище ... вже мільйони українців гинуть голодною смертю», – писали у газеті «Новий час» [14, 2]. У свою чергу «Громадський голос» наголошував, що «...большевицька Москва хоче фізично знищити український народ. Відрізавши Україну кільчастим муром від решти світу, Москва вдає, що нема на Україні голоду, і не допускає до того, щоби культурний світ прийшов з допомогою українському народу» [6, 2].

У західноукраїнській пресі було поміщено ряд листів, які були нелегально переправлені у Західну Україну з УСРР. У них очевидці голодомору розповідали своїм родичам за межами СРСР про страшну трагедію українського населення у «більшовицькому раю». В одному з таких листів, який був опублікований улітку 1933 р. у газеті «Новий час», зазначалося: «Ми живе-

мо поплоху, у нас дуже людиці вмирають по 20 душ в один день, люди людей їдять, є багато хат пустих» і далі: «Люди в нас падають як мухи, їдять листя та полову, я сама вже 2 зими його їм, вмирають на вулицях і там же ховають без попа кладучи в одну яму по 5 душ» [7, 2]. В іншому листі, який потрапив з проханням про допомогу, ймовірно до родичів у Західну Україну й також був опублікований газетою «Новий час», писалося: «Мама стали такі худі, аж чорні бо нема нічого їсти – ні жирів, ні хліба... Новинок багато, але погані, голод панує по всіх селі... Дорогий! Пишем тобі і просим, якщо можеш, то допоможи нам, бо ми в усьому нуждаємося, а головне хлібом...» [15, 3]. Турбуючись про безпеку авторів цих листів, редакція не наводила їхніх імен, лише називалась область або район, з якого вони надіслані. Також не називалися прізвища осіб, які їх передали до редакції.

Політика, яку проводила більшовицька влада у 1932-33 рр. в Україні, значною мірою вплинула й на діяльність членів компартійного підпілля у Західній Україні. Деякі з них припинили своє членство у Комуністичній партії Західної України (КПЗУ), що певною мірою послабило позиції лівих сил на Волині. Окремі з колишніх членів КПЗУ зробили це відкрито й одночасно зверталися з цього приводу до всього західноукраїнського суспільства. Для більшої аргументації цього твердження вважаємо за доцільне навести уривки з листа колишнього члена КПЗУ Д. Ковальчука, який був опублікований у газеті «Новий час» восени 1933 р.: «Я, Дмитро Ковальчук, селянин з Озерче Сарненського повіту на Волині засуджений за приналежність до КПЗУ на 3 р. тюрми заявляю, що з нинішнім днем зриваю з комуністичним рухом, п'ятую його як зрадницький і ворожий українській Нації... та звиваю селян Волині, які досі вірять перевертням більшовицьким, щоби гнали їх буком з-під волинських стріх» [8, 2].

25 липня 1933 р. з ініціативи галицьких послів у Львові було утворено Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ), який очолив Д. Левицький [17, 55-56]. Соціалісти-радикали не увійшли до цього комітету з тієї причини, що в його роботі

брало участь духовенство [12, 87]. Члени Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) спільно з представниками Української соціал-демократичної партії (УСДП) утворили власний комітет допомоги голодуючим, а свої дії з цього приводу вони мотивували тим, що не бажають ні за яких обставин координувати свою роботу з представниками кліру.

З приводу відсутності консенсусу в українському політичному таборі щодо організації та проведення акцій протесту проти політики голодомору в УСРР восени 1933 р. «Новий час» писав: «Наше засадниче становище в цій справі було таке, що таку поважну акцію, як протести проти поголовного винищування українського народу в Совітах не вільно використовувати в партійних цілях». І далі автор статті акцентував увагу на тому, що і націонал-демократи, і соціалісти-радикали «станули на цьому становищі щоби використати цю акцію для вузько партійних цілей, збити на ній моральний капітал» [11, 1-2].

Восени 1933 р. представники УГКРУ виїхали до Ліги Націй з метою переконати цю найвпливовішу міжнародну організацію виступити на підтримку українців СРСР, але у зв'язку з позицією великих держав ніякого рішення прийнято не було, а справу передали до Червоного Хреста [13, 103]. Тоді ж пролунало і звернення до радянського консульства у Львові з проханням прийняти від населення допомогу. Консульство відмовилося це зробити, в результаті біля нього відбулися маніфестації протесту [16, 35].

Волинські організації УНДО та УСРП відреагували на трагедію українців в УСРР практичними діями: 8 вересня 1933 р. у Луцьку розпочав свою діяльність УГКРУ, який очолили В. Островський та С. Вишневецький (керівники Луцького повітового комітету УНДО – авт.) [10, 3]. Такий же комітет було створено у Рівному, який прийняв рішення «надати допомогу голодуючим українцям в СРСР» [5, 103]. У Любомльському, Ковельському, Сарненському й Володимирському повітах комітети УГКРУ були утворені не партійними діячами, а особами, які не були членами політичних партій.

Лише за період з 1 по 20 серпня 1933 р. на Волині було проведено 5 протестних акцій проти голодомору в УСРР [9, 135]. Протестні заходи на Волині продовжувалися й у наступні місяці. Так, 10 вересня 1933 р. у селі Татаринці Кременецького повіту завдяки ініціативі місцевих жителів у православному храмі було проведено Богослужіння за всіх українців, які загинули «в московсько-большевицькій неволі, від знущань і голоду на Придніпровській Україні» [1, 3].

УГКРУ прийняв рішення про проголошення 29 жовтня 1933 р. днем жалоби у зв'язку з голодомором в УСРР, а організаціям націонал-демократів пропонувалося при підготовці текстів виступів використовувати брошуру В. Мудрого «Лихоліття України» [18, 6]. У відозвах, випущених Рівненським повітовим комітетом УНДО, повідомлялося, що у Рівненському православному соборі у неділю 29 жовтня, після служби Божої, відбудеться панахида «за упокій душ дванадцяти мільйонів нещасливих жертв голодної смерті наших братів, що загинули мученицькою смертю внаслідок нелюдських знущань та терору московських червоних катів» [2, 15]. За розпорядженням Рівненського повітового старости від 27 жовтня 1933 р. їх тираж було конфісковано, про що було повідомлено керівництво Рівненського повітового комітету УНДО [3, 18].

Перешкоди, що створювалися владою, не зірвали запланованих націонал-демократами заходів. За ініціативою членів УНДО акції протесту відбулися не лише в Рівному, а й у навколишніх селах. У рапорті Рівненської повітової коменди державної поліції, де висвітлювався перебіг подій 29 жовтня 1933 р. у повіті, зазначалося, що в Рівненському православному соборі священиками Чайковським, Сайковичем і Зінкевичем у присутності близько 300 осіб була відслужена панахида за упокій душ православних, що померли від голоду в УСРР. Такі панахиди було проведено у селах Басів Кут, Корнин, Новий Двір, Колоденка. Жодних політичних акцій не було. Ці панахиди було проведено з ініціативи членів партії УНДО [4, 6].

Соціалісти-радикали свої акції протесту організували та провели 5 листопада 1933 р. У їх ході було підписано протести-резо-

люції проти політики голодомору в УСРР у Луцькому та Рівненському повітах, на яких «реферували місцеві товариші», та інших повітах Волині, зокрема Кременецькому та Дубнівському.

Таким чином, основними формами протестаційних акцій на Волині проти політики голодомору на території УСРР були молебні, партійні збори, віча громадян. Протидія місцевої адміністративної влади в організації протестних акцій стосувалася не лише Волині. Подібне спостерігалось й у воєводствах Галичини. Це було зумовлене кількома обставинами. По-перше, у той період польський уряд налагодив добросусідські стосунки з СРСР, й проведення масових публічних антирадянських акцій у Західній Україні, участь у яких мали намір узяти мільйони українців, могло зашкодити взаємовідносинам Варшави й Москви. По-друге, польська влада не бажала допускати активізацію українського суспільства, яке у своїй більшості було опозиційно налаштоване по відношенню щодо Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волинське село протестує проти варварств червоних московських катів // Новий час. – 1933. – 2 жовт.
2. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Спр.2255. – Арк.15.
3. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Спр.2255. – Арк.18.
4. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Спр.2257. – Арк.6.
5. ДАРО. – Ф.113. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.103.
6. З поміччю братам // Громадський голос. – 1933. – 22 лип.
7. Колись Україна усіх кормила // Новий час. – 1933. – 16. серп.
8. Краєвому комітету у Львові. Заява // Новий час. – 1933. – 18 верес.
9. Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // ВІЖ. – 2005. – № 2.
10. На протестаційному фронті // Новий час. – 1933. – 18 верес.
11. Не нація, але партії // Новий час. – 1933. – 26 жовт.
12. Папуга Я. Греко-католицьке духовенство в акції протесту українців Польщі проти голодомору 1932-1933 рр. // Пам'ять століть. – 2002. – № 4.
13. Папуга Я. Допомога українців Польщі потерпілим від голодомору 1932-1933 рр. // Пам'ять століть. – 2003. – № 5.
14. Трагедія народу // Новий час. – 1933. – 15 лип.
15. «Тяжко жити на Вкраїні». Лист з Совіцької України // Новий час. – 1933. – 21 лип.

16. ЦДІА України у Львові. – Ф.344. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.6.
17. Чоповський М.Ю. Голгофа Західної України (Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і неза-

- лежність 1920-1953 рр.). – Львів, 1996.
18. Чоповський М.Ю. Криваві події на Західній Україні: Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях в 1920-1953 рр. – Львів, 1998.

Роман МИХАЛЬЧУК

«Червоні визволителі»

«Советська влада ніколи не була вислідом природного панування чи правління, а штучним, насильним захопленням влади, від початку до кінця засобами хитрості, настирливості, воєнної зброї і рафінованої поліційної системи»

(Улас Самчук. «На білому коні, на коні вороному»)

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Щоб захистити місцеве українське населення, що перебувало в складі Польської держави, радянські війська розпочали свій «визвольний похід». У своїй промові по радіо 17 вересня 1939-го Голова Ради Міністрів СРСР Р. Молотов пояснював вторгнення радянських військ за річку Збруч «внутрішньою неспроможністю і явною недієздатністю Польської держави» [18, 7].

Зважаючи на ситуацію, природно, що серед українців з'являється опозиція до польської влади, яка притіняла їх у сферах суспільного життя. Цим і можемо пояснити зростання кількості прихильників радянської влади як протизвагу польській в Мізочі. Зі спогадів Андрона Мельника, багато людей чекали приходу «визволителів»: читали заборонену політичну літературу: газети «Правда», «Известия». На свята (особливо на 1 Травня) однодумці збиралися, ходили до Спасівського, Нараївського лісів, виконували революційні пісні і, звісно ж, Інтернаціонал [19]. Тож багато хто прихід Червоної армії вітав зі синьо-жовтими та червоними прапорами.

Прорадянськи налаштована «Історія міст і сіл...» називає цей день «світлою сторінкою життя» для населення Мізоча: «З радістю зустрічало населення своїх визволителів. Дорослі і діти обнімалися і цілували

бійців і командирів, і кожний прагнув хоч чимось віддячити Червоній Армії. Скрізь було чути: «Спасибі, дорогі наші брати. Ми довго мріяли про вас. Спасибі вам, ви врятували наше життя!» [10, 324-325]. Коли виявилось, що радянські військові частини не можуть далі просуватися, бо немає доброго містка через річку поблизу Мізоча, молоді селяни негайно відремонтували зруйнований міст» [10, 324-325]. Правда, автори упустили інформацію, що відремонтували міст мізочани тоді по найму [3, арк. 98].

При підготовці матеріалу «Історії міст і сіл...» до випуску, у висновку про готовність книги старший науковий співробітник відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР О. Лола звернув увагу авторів на те, щоб «на конкретних фактах показати прагнення мізочан до возз'єднання з Радянською Україною» [3, арк. 143]. Якщо таких фактів досі не наводили, то, можливо, не було чого?

Вступивши в містечко, «доблесна» Червона армія рушила далі. Хоча доблесною її важко назвати. За словами очевидців, солдати були «обдерті, мов собаки», значно поступалися солдатам польського гарнізону, що стояв до 1939 р. в Мізочі. Ті були гарно одягнуті, взуті в хромові чоботи. Але червоноармійці не комплексували – голодні та бідні, вони строго дотримувалися наказу: не брати нічого з рук українців [4].

Просування Червоної армії на захід території Волині супроводжувалося численними боями та кровопролиттями. Під Острогом, Мізочем, Тинним, Шацьком, Грубешевим були задіяні танки, артилерія, авіація. За свідченням учасників боїв (радянські дані), польська армія зазнала втрати від 300 до 800 офіцерів і жовнірів [16, 6].

Згідно зі спогадами Андрона Мельника, 17 вересня 1939 р. була неділя. «...9 година ранку, наближаються радянські танки. Багато людей зупинялося, з танків повиходили червоноармійці й командири Червоної армії. Вони повели зустрічні промови, в яких запам'яталися такі слова: «Товариші, ми принесли вам визволення, усьому населенню західних областей України, робітникам і селянам, буде вже у нас Радянська влада, земля, яка належала поміщикам, буде тепер селянською, а заводи тепер будуть належати робітникам».

Пізніше червоноармійці дарували всім газети, листівки, книги і брошури українською мовою, які писали про події в Радянському Союзі» [19].

Про прихід «братів-визволителів» у Мізоч згадує житель с. Спасова Євген Овсіюк у книзі «Незатерті сліди». У ті часи він жив недалеко від лісу і залізниці, яка тягнулася до Мізоцької цукроварні. Коли німці напали на Польщу, поляки на цій залізниці замаскували військовий ешелон із охороною. Як настала неділя, хлопчак вирішив піти в Мізоч на кіно, що тоді було рідкістю. Дорогою вони зустріли своїх однолітків, які порадили не йти до Мізоча, бо там «якісь чужі танки». Поляки сказали, що то радянські війська йдуть їм на допомогу, та ще й додали: «Завтра будемо в Берліні». Однак «визволителі» полонили польських жовнірів. Радянські солдати порозбивали польські вагони і, кричучи «Люди, беріть – це ваша праця, ваші мозолі!», взялися викидати з них речі. Почалося мародерство, і до вечора вагони розграбували [13, 3-4]. Такими «народними» методами встановлювалася радянська влада в Мізочі.

Нова влада принесла нову ідеологію. На вулицях – мітинги, в Будинку культури – радянські кінофільми. Демонструвалися революційні фільми по декілька сеансів щодня:

«Ленін у жовтні», «Ленін у 1918 р.», «Щорс», «Чапаєв» [19].

Хто ж не погоджувався з радянською ідеологією – на заслання. А хто згоден, але «неблагонадійний», все одно ворог народу. Саме таким зробили останнього власника містечка – польського шляхтича Дуніна-Карвицького, за родом якого Мізоч закріпився як резиденція*. Коли наступали червоні, він відмовився тікати, бо вважав, що нічого поганого новій владі не зробив, хоча спеціально для нього, як депутата сейму, прислали літак. Наївного графа арештували. До нього водили групами солдат, щоб ті подивилися на «порабощителя рабочего класса» [20]. Згодом завезли до Острога. Тут Дунін-Карвицький тривалий час возив під конвоем на собі бочку з водою і відрами розносив по квартирах тодішніх керівників. Потім Карвицький був розстріляний [12].

Радянський тоталітарний режим відкрито демонстрував жителям, що буде з тими, хто чинитиме йому опір. Із Мізоча залізницею в товарних вагонах вивозили нелояльних владі людей з містечка і сусідніх сіл [6, 7]. Це відбувалося регулярно з кінця 1939-го до кінця червня 1941-го, доки не втрутилися німці. Після війни репресивна машина запрацювала з новим завданням.

Часто справи на підозрюваних заводили без поважних на те причин, за доносом тих чи інших осіб. Наприклад, житель с. Залібівка Мізоцького району, якого заарештували 16 червня 1941 р., згадує, що слідство по його справі розпочалося лише після етапування до м. Астрахань на початку 1942 р. Слідчі Астраханського окружного відділу НКВС лейтенант Шмельов і молодший лейтенант Ляпунов, не маючи у своєму розпорядженні жодних компрометуючих даних на Н. Лукашука, побудували звинувачення на доносі його співкамерників Готліба Мальяра з Рівного й Шмуля Ройтшнейдера з Мізоча, що Н. Лукашук нібито був членом ОУН і брав участь у вбивстві міліціонера С. Семенюка на хуторі поблизу Мізоча.

* Резиденція – багатофункціональне об'ємно-просторове утворення, структурний елемент внутрішнього середовища населеного пункту (міста, села), з домінуючою репрезентативною або адміністративно-господарською функцією, постійне місце мешкання власника.

Н. Лукашук категорично заперечив свою участь в ОУН і вбивстві, зробивши записи на полях протоколів допитів: «етому ни веріть всиму бо овуном я нибыл» та «отріцаю такий протокол бо етому всиму ни правда то хто то наговріл на міня» (подано зі збереженням орфографії оригіналу). Насправді ж, як він стверджував, причиною його арешту стало побиття голови сільради Омелянчука, коли той вимагав від нього сплатити прибутковий податок. Тим не менше, 29 липня 1942-го особлива нарада при НКВС ув'язнила Н. Лукашука «за участь в контрреволюційній націоналістичній організації» на вісім років [9, 32-33].

Зміни в суспільстві відчули навіть школярі. З навчального процесу вилучили польську мову і Закон Божий, натомість ввели німецьку. Привезли підручників російською мовою і навчали дітей радянських пісень на зразок «Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек» [4].

Свою ж діяльність на новій території влада розпочала з реорганізації місцевого самоуправління. Після того, як Червона армія зайняла територію колишнього Волинського воєводства, було утворено Луцьку область, яку в грудні того ж року розділено на дві: Волинську й Рівненську (куди увійшов Мізоч). Рівненська в свою чергу поділена на 34 райони, що пояснюється більшими можливостями для гнучкого управління. Саме тоді (в січні 1940-го) містечко стало районним центром, селищем міського типу. На той час у Мізоцькому районі проживали 36,4 тис. осіб [14, 229-230].

Уже на третій день встановлення радянської влади, 20 вересня 1939 р. на цукрозавод у Мізоч приїхав начальник військового гарнізону Яків Тимофійович Мусіяченко і представив новопризначеного директора Шеймана. А потім запропонував обрати голову волосного комітету. Робітники обрали Якіма Корнійовича Мельника (виходець із бідної селянської сім'ї, робітник). Невдовзі була організована й робітничо-селянська міліція [3, арк. 114].

А на початку 1940 року відбулися вибори до місцевих рад. Як зазначав Андрон Якимович Мельник, який не мав права голосувати, бо був малолітній, але чомусь був присутній на виборчій дільниці, проходили вони «на високому політичному рівні» [19].

Солдати, варто зазначити, непогано ставилися до місцевого населення. Проте зовсім по-іншому поводитися місцеві ідеологи радянського будівництва. Адже більшовицька влада в регіонах формувалася з чужих, «убогих» у професійному плані кадрів, направлених переважно зі східних областей. Скажімо, в Рівненській області лише один перший секретар райкому мав вищу освіту, а у Волинській – взагалі нікого з вищою освітою не було [18, 10]. Основний критерій відбору на ключові посади – ідеологічний: «аби комуніст».

Менталітет присланих кадрів контрастував з місцевим. Довго різали вуха українцям лайливі російські слова, які були нормою спілкування старшого «братнього народу».

Наївність людей почала швидко розвіюватися. Ще більше насторожилися, коли влада запропонувала обирати 22 жовтня 1939 р. до Національних зборів тільки тих місцевих жителів, хто був лояльний до неї [18, 7-8]. Делегатами від Мізоча обирались громадяни Михайло Антонович Грибовський, директор Мізоцького пивзаводу та Марія Сергіївна Гаєвська, селянка [19].

Тож на підставі декларацій, які ухвалили Народні збори Західної України у Львові 27-28 жовтня 1939-го, у містечку конфіскували поміщицьку землю і розподілили її між

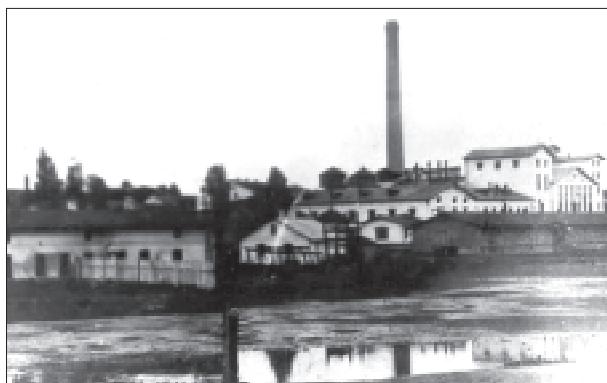

Мізоцька окружна виборча комісія до Народних зборів Західної України

селянами. Та ненадовго: поки не забрали в колгоспи. Створювали такі колективні господарства повсюди, а в багатьох випадках – примусово. Гасло «Земля – селянам» по-іншому трактували ідеологи соціалізму. Нездаремно згодом аббревіатуру ВКП(б) іронічно розшифрували як «второе крепостное право большевиков» [17].

Як правило, утворювали колгоспи на базі націоналізованих поміщицьких господарств [9, 22]. Не виняток і мізоцький, створений 1940 р. У газеті «Червоний прапор» під заголовком «Плоди колгоспної праці» за 21 грудня 1940-го про нього розповідав його голова Сава Михайлович Слобода. Починається розповідь традиційно для радянської системи: хаянням поміщицького господарства колишнього власника Карвицького, на якого: «за безцінь працювали селяни, переносючи на своїх плечах панську кабалу, неймовірні страждання» [21, 15]. А далі – все, як у решті таких випадків (із заключним хепі-ендом) – «вирішили колишні батраки і бідняки піти по новому шляху, по шляху своїх єдинокровних братів». Тож у лютому 1940 року було створено сільсько-господарську артіль імені Робітничо-селянської Червоної армії. Назвали її так, бо «до визволителів виявляли любов та повагу трудящі, комсомольці та молодь» [5, 19].

А щодо Карвицького, то «експлуатація» ним населення мала такий вигляд: на жнивах у пана із 13 нажатих кіп селяни отримували одну собі. Розміри копи ніхто не контролював. По жнивах усі учасники одержували по чотири центнери зерна, хурі соломи й полови. Своєму форналеві (їздовому) Ю. Карвицький у квартал платив 170 злотих. Для порівняння, корова тоді коштувала 100 злотих, до того ж форналь мав 70 соток панської землі, яку обробляли панськими кінями, в квартал він отримував ще 3 складометри дров з панського лісу, а також причащався, сповідався, користувався послугами лікаря і навіть цирюльника за панський кошт. За бажанням міг віддати власних дітей у панський дитсадок, отримував заохочення на обжинки, Різдво та Великдень [8]. За Карвицьких, наприкінці XIX ст., працювала низка підприємств. Серед них гуральня (виготовляли горілку), броварня

Карвіце-Озерянський цукровий завод

(виготовляли пиво), цукроварня, двадцять дві крамниці, чотири готелі [22, 88].

Далеко не все можна позитивно змалювати у польський період історії Мізоча, але думаємо, що знайшлося б багато охочих як в радянські, так і в теперішні часи, щоб їх так «експлуатували», як робив це граф Карвицький.

Водночас звіт голови колгоспу переконливо доводить всі переваги спільного господарювання над одноосібним: «Взяти, наприклад, колишнього батрака Марка Кужеля. Хліба йому колись ніколи не вистачало. Вічно бідували, терпіли нужду і голод діти Марка. А зараз, в колгоспі, по-іншому живе ця родина. На 680 трудоднів, що їх заробили в колгоспі Марко Кужель, його дружина Палажка, дочка Анастасія та син Володимир, колгосп нарахував їм 233 пуди хліба, 3400 крб. грішми, картоплю та інші продукти» [15, 75-76].

Однак така агітація лише частково давала свої результати. Тому що добровільно вступали в колгосп здебільшого бідняки й батраки, які не мали чого усупільнювати. Зможні хазяї розуміли ситуацію, тому й не поспішали писати заяву для вступу до колгоспу. Згодом же це робили під шаленим тиском із боку влади.

Було би несправедливо розглядати лише одну сторону медалі господарювання радянської влади. Потрібно визнати її досягнення, які вона мала. На націоналізованих підприємствах Мізоча – цукровому, лісопильному та пивному заводах – створені робочі місця, безробітні отримали роботу [10, 25]. Відбудували господарства. Відомо, що крім організації МТС, держава опікувалась розвитком виробництва: у листопаді

1940 р. для надання допомоги безкорівним колгоспникам господарствам Мізоцького району було асигновано 54000 крб. кредиту [15, 70].

Ще один позитив радянської влади – відкриття середньої школи 1 жовтня 1939-го. Що найголовніше – з рідною українською мовою викладання. Згідно з «Історією міст і сіл...» – у Мізочі тоді в 19 класах навчалося 747 учнів, працювало 15 учителів. Заняття в цей період проводили в три зміни. Відкрили бібліотеку, клуб, де тричі на тиждень демонстрували кінофільми [10, 325].

Машинопис «Історичного нарису про селище Мізоч», що зберігається в Мізоцькій селищній раді (автор – М. Флуерар) наводить ще більшу цифру кількості дітей у школі в порівнянні з попереднім джерелом: «В 1939-1940 навч. р. у Мізоцькій школі навчалося 916 учнів, тобто в десять разів більше, ніж за часів панської Польщі» [21, 15].

Проте автор суперечить сам собі, адже на попередній сторінці зазначає, що в 1926 р. в школі навчалося 150 учнів, що аж ніяк не становить 1/10 від числа 916. Також при школі діяли курси ліквідації неписьменності й малописьменності. На курсах навчалися грамоти селяни, робітники та ремісники.

Усі без винятку відкриті радянські школи перейшли на державне утримання (навчання оголошувалося безплатним). Однак позитивні перетворення супроводжувалися болісними процесами. Траплялися колізії між старою та новою, радянською, традиціями викладання, поведінки, стосунками між педагогами і школярами. Усталені роками порядки й дисципліну підривала навіть така дрібниця, як спосіб звертання до вчителів. Замість старого «пан учитель» у школах запроваджено ім'я та по батькові, що було штучним.

Зміна ідейних цінностей і контроль державно-партійних органів за навчанням змушували пристосовуватися вчителів та учнів і говорити на заняттях те, з чим насправді вони не погод-

Мізоцька школа 1939 року

жувалися. Особливо згубним було намагання НКВС збирати за допомогою учнів компрометуючі матеріали на вчителів, які вважалися однією з неблагонадійних і «засмічених» вихідцями з буржуазії професійних груп [7].

Щодо зайнятості населення в цей час, то більшість його в Мізочі далі працювала в сільському господарстві. Робітників було лише 105 чоловік, ремісників – 18, службовців – 35, торговців – 114, служителів культу (так називали тоді священнослужителів і членів їх сімей) – 12 [21].

Перед захопленням містечка німцями на 1940 р. проживало понад п'ять з половиною тисяч осіб (2920 чол. у місті Мізоч і ще 2729 в селі Мізоч) [1, арк. 52].

Розподіл за національною ознакою свідчить, що українці переважали в структурі населення. На 1 квітня 1939 р. (перед приходом «перших совєтів») у Мізоцькій волості частка українців становила 79,1%. 3-поміж нацменшин найбільше було євреїв – 9,6%. Далі йшли поляки – 6%, чехи – 3,8% та росіяни – 0,5% [2, арк. 1]. Після радянзації краю збільшилася частка росіян і зменшилась українців.

За два неповні роки радянська влада припустилася чимало помилок. В системі сталінізму людина стала маленьким гвинтиком у державній машині. Примусова націоналізація, висилка, штучне створення ворогів народу, куркулів відвернуло значну частину населення від більшовиків.

Історики ще й досі дискутують:

Єдиний пам'ятник Ленінові, що зберігся в смт Мізоч, у районі колишнього табору відпочинку «Гагарінець»

що ж принесла західним областям радянська влада? Коли йдеться про возз'єднання українських земель в Українській РСР, то більшість поєднує два протилежні за змістом твердження: по-перше, з правової точки зору возз'єднання було наслідком злочинної змови двох диктаторів (Гітлера та Сталіна); по-друге, історичне значення досягнутої соборності українських земель в одній державі – величезне, і цього применшувати не можна [11].

Коли в червні 1941-го червоних окупантів замінили коричневі, люд видихнув із полегшенням. Багато хто повірив, що це визволення високоосвіченого європейського народу від азіатських окупантів. Але виявилось зовсім інакше: від одного поневолення люди отримали інше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРО, ф.Р-569, оп.1, спр.1, арк.52.
2. ДАРО, ф.Р-635, оп.1, спр.65, арк.1.
3. ДАРО, ф.Р-687, оп.1, спр.143, арк.277.
4. Відеоінтерв'ю «Праведниці народів світу» Марії Сидорівни Мосійчук 1927 р. н., записане Геннадієм Тененбаумом (американський центр вивчення Голокосту) 19 листопада 1997 р. // Архів автора.
5. Гайбонюк В. Так гартувались сильні духом. – Львів: Вища школа, 1975.
6. Дерманські дзвони. Збірник спогадів та матеріалів. – Рівне: Азалія, 1998.
7. Єфімчук Ф. Дерманська неповна середня школа (1939-1941 рр.) // Нове життя. – 2009. – 2 жовтня.
8. Жив'юк А. Дунін-Карвицькі // Нове життя. – 1992. – 29 серпня.
9. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями // Реабілітовані історією. У 27-ми томах. Рівненська область. – Кн. 1. – Рівне: Рівненська друкарня, 2006.
10. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т. Ровенська обл. – К.: АНУ УРСР, 1973.
11. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: від 1939-1943 рр. // Історія та правознавство. – 2009, серпень. – Ч. 22-24 (194-196).
12. Лист Марії Трохимівни Гуц до Романа Юрійовича Михальчука від 22.06.2008р. // Архів автора.
13. Овсіюк Є. Незатерті сліди. Спогади. Серія книг «Реабілітовані історією». – Рівне: Азалія, 1997.
14. Панасенко О. Ровенщина. Сторінки минулого. – 2001.
15. Радянська Ровенщина. 1939–1959. Документи і матеріали. – Львів: Кн.-журн., вид., 1962.
16. Рівненщина репресована, депортована, мордована 1939-1941. Матеріали громадських історико-правових слухань у Рівному 9 червня 1996. Серія книг «Реабілітовані історією». – Рівне: Азалія, 1997.
17. Самчук У. На білому коні, на коні вороному: Споми́ни і вра́ження: У двох частинах. – Острог-Луцьк: вид-во НаУОА, Твердиня, 2007.
18. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005.
19. Спогади Андрона Якимовича Мельника (травень-червень 1988 р.).
20. Спогади Леоніда Олександровича Єрейського (лютий 2008 р.).
21. Флуєрар М. Історичний нарис про селище Мізоч. Машинопис. – 1964.
22. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.). – Т. 2. Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег: Волинь, 1986.

Ольга МОРОЗОВА

Фотоальбом рівненських навчальних закладів

В Україну фотографію принесли в 1840-их рр. іноземні фотографи, учасники щорічних міжнародних київських ярмарків – «Контрактів», які часто залишалися в Україні. Першими фотографами-поселенцями були французи «Жак» і Шарль-Поль Гербст. Останній відкрив у Києві дагеротипну студію.

Ставлення серед населення до неї було неоднозначне. Часто на початковому етапі становлення фотографії її вважали небогоугодною справою. Прикладам таких поглядів може бути батько письменника В. Короленка, Галактіон Опанасович, який знищив своє зображення на родинному знімку.

Проте згодом, коли фотографія завойо-

вує своє місце, вона стає цінним документом з історії. На сьогодні знімки кін. XIX – поч. XX ст. містять цінну іконографічну інформацію про життя та побут.

На початку XX ст. у Рівному діяло чотири фотоательє: Гальперіна, Гаско, «Декаденс» та Міллера. Вони робили як портретні картки, так і групові фотографії учнів та випускників навчальних закладів Рівного. Саме на них ми і зосередимо нашу увагу.

Напевно, однією з перших випускних фотографій відомих нам, є знімок класу В. Г. Короленка, який був зроблений з нагоди закінчення Рівненського реального училища в 1871 р. (Фото 1). На жаль, на фото не зазначено прізвища учнів та вчителів. Але за формою одягу можна припустити, що в центрі з бородою ситить директор училища. На той час ним був Яків Степанович Суцєвський [1, 210]. Одним із доводів нашого припущення є нагорода, яку він має на шії, ймовірно Св. Анни, якою нагороджували за віддану службу.

Зі шкільних фотографій цікавим є знімок, надрукований у «Спогадах з учнівських років у Рівному 1900-1906 рр.» Владислава Римвід-Міцкевича (Фото 2). Цінна ця фотографія тим, що автор спогадів сам навчався в цей період в училищі, і зазначив усіх учнів та вчителя. Це учні п'ятого класу 1903-1904 рр. На ньому стоять: Резник, Болеслав Яцковський, Михайло Куровський, Садовець, Полумисний, Наполеон Кербедз, Шумовський, Чаников, Квашенко, Тадеуш Таборовський, Владислав Міцкевич, Станислав Богушевський, Станислав Кушелевський, Томаш Сулковський, Новодворський. Сидять: Кахан, Сомол, Степанов, Якуб Алдінгер (учитель німецької

1. Випускна фотографія Рівненського реального училища, 1871 р.

мови), Письменний, Олександр Ласковський, Бергер. Доли: Скрібов, Козаков, Боренштейн [6, 262]. Побіжно зазначимо, що автор виділив учнів польської національності, і можна побачити, що з 24 учнів класу – 9 поляків.

Наступним знімком з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею є фото зроблене в фотоательє Гальперіна 21 березня 1905 р. [3]. Це учні Рівненського двокласного міського училища. Цікаве це фото тим, що на звороті наклеєна листівка, в якій розміщено наступний текст: «Товарищи! 18 октября сего года все воспитанники и воспитанницы средне-учебных заведений прекратили занятия, так как им не вможугу стало больше терпеть притеснения. Нельзя дальше жить в такой атмосфере, где тебя преследуют, стараются забить в тебе луч-

2. П'ятий клас реального училища в Рівному, 1903-1904 рр.

шие чувства и стремления, сделать из тебя бесчувственное существо, лишённое самостоятельности. Смотрите, какая пропасть между нами и жизнью, между нами и обществом. Нас стараются оторвать от жизни волнующейся вокруг нас и требующей нас к борьбе со всеми несправедливостями. Неужели эта жизнь не найдет в нас отклика. Неужели эта Школа-тюрьма уже настолько забила в нас все лучшие стремле-

даже не думает об удовлетворении наших требований. Товарищи! Повсюду забастовка доказала свою силу. Обратимся же и мы к этой силе и – забастуем. Довольно же терпеть! Не дадим себя в обиду! Теперь всему этому пришел конец! Далее терпеть невозможно. А потому призываем всех Вас забастовать, пока не будут удовлетворены все наши требования. Комитет Учащихся Ровенского Двухклассного Городского училища».

3. Учні двокласного міського училища м. Рівне, 1905 р.

ния, что мы не откликнемся на зов жизни!.. **ДОВОЛЬНО** терпеть, товарищи!.. Мы должны вспомнить, что мы тоже люди и потребовать уважения к своим правам. Мы должны постараться превратить нашу Школу-тюрьму в истинную Школу, в которой получили бы действительное воспитание, в которой не подавляли бы наших благородных стремлений; вся учащаяся молодёжь России сознала, наконец, что так дальше жить невозможно. Они потребовали улучшения своего положения, потребовали преобразования школы. Присоединимся же и мы, товарищи, к ним, так-как сила зависит только в соединении. Мы подали петицию, но г. Смотритель не обращает никакого внимания и

Листівка була випущена 15 листопада 1905 р. Страйк дійсно відбувся 21 грудня. Тож учні навчальних закладів Рівного активно відгукувалися на всі політичні події в Російській імперії. Крім цього, на фото ймовірно, зображений і директор Рівненського реального училища, який одночасно був директором міського училища – Андрій Микитович Дяченко. Однак інформації про нього дуже мало [2, 211] (Фото 3).

У приватній збірці колекціонерів Рівного також є групові фото випускників навчальних закладів. При чому більшість з них зроблені у вигляді віньєтки, тобто мають прізвища усіх учнів і вчителів. Тому може-

4. Рівненська жіноча гімназія. VII випуск, 1910 р.

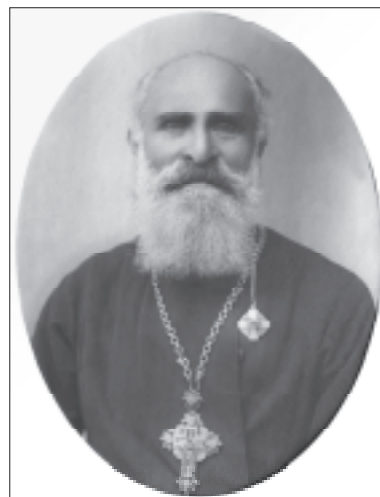
мо побачити більшість учителів, які працювали в гімназіях та училищах. Однією з перших по часу є фотографія 7-го випуску Рівненської жіночої гімназії від 1910 р. Зроблена вона була у фотоательє Гальперіна (Фото 4). З неї можна дізнатися, що директором жіночої гімназії, як і чоловічого реального училища, був Анатолій Антонович Анципо-Чикунський. Він керував навчальними закладами з 1909 по 1911 р. [2, 211]. Однак відомий він також і тим, що написав «Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832-1889 г.», яка дає вичерпний матеріал з життя цього навчального закладу (Фото 5).

Головним законовчителем усіх навчальних закладів Рівного був протоієрей І. Ярмолевич. Його портрет можна побачити на всіх випускних фотографіях (Фото 6).

Для порівняння можна взяти випускне фото цієї ж гімназії, зроблене у 1917 р. (Фото 7). На ній дуже добре простежити зміну політичного становища в Російській імперії. На фото – напис «Первый выпуск свободной России». Директором гімназії вже був Костянтин Степанович Беленький (Фото 8), який став ним у 1911 р. і пробув до самої смерті у 1920 р. [2, 211]. Поряд із ним знову ж таки протоієрей Ярмолевич та Сергій Іванович Соколов (Фото 9), який у цей період викладав у гімназії словесність, а в 1920-21 рр. був директором Рівненського реального училища [2, 211]. Наступний директор Рівненського реального училища, при якому

5. А. А. Анципо-Чикунський – директор Рівненського реального училища та жіночої гімназії, 1910 р.

6. І. Ярмолевич – протоієрей, законовчитель

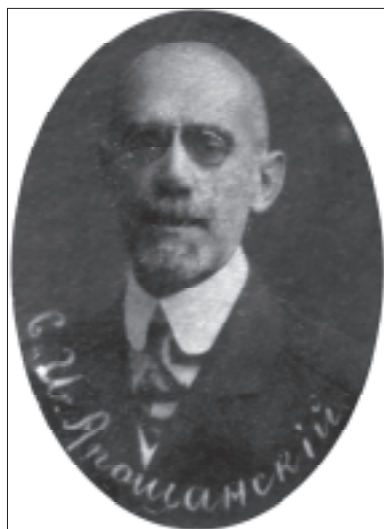
7. Рівненська жіноча гімназія, 1917 р.

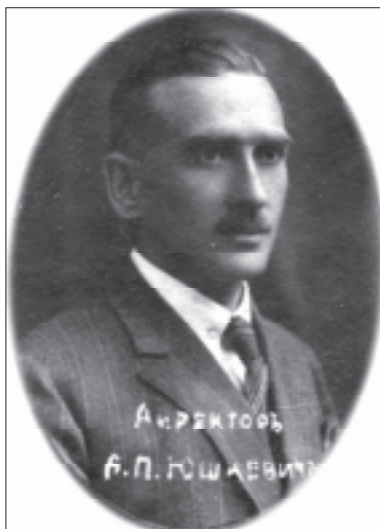
8. К. С. Беленький – директор Рівненського реального училища, 1921 р.

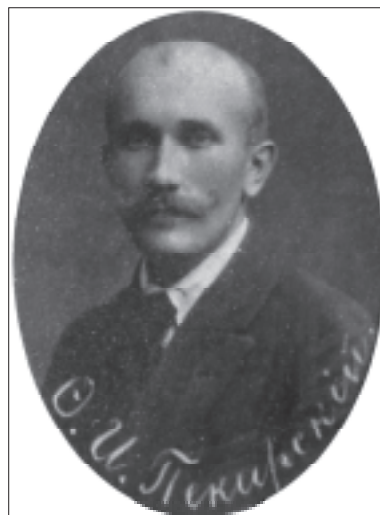
9. С. І. Соколов – директор Рівненського реального училища, 1921 р.

10. С. І. Апошанський – директор Рівненського реального училища, 1921 р.

12. А. П. Юшкевич – директор гімназії Рівненського російського благодійного товариства

13. Ф. І. Пекарський – викладач словесності, директор Рівненської української гімназії

воно припинило свою діяльність, сфотографований на випускному знімку 1921 р. Це Сергій Іванович Апошанський (Фото 10). Таким чином на цьому фото є три останні директори училища: К. Беленький, С. Соколов та С. Апошанський.

Після закриття Рівненського реального училища в місті діяла гімназія Рівненського російського благодійного товариства [4]. Ця фотографія була передана до РОКМ родиною Б. Андрєєва, відомого рівненського архітектора, який закінчив цей навчальний заклад. Як видно з фото, навчання стало

спільним, тобто разом з хлопчиками в класах сиділи і дівчатка. Знімок першого випуску містить дуже багато відомих людей Рівного, які були причетні як до гімназії, так і до товариства. (Фото 11). Директором гімназії був А. Юшкевич (Фото 12), головою благодійного товариства – І. Прохорова, дружина рівненського лікаря М. Прохорова, який був головою опікунського ради товариства. Багато вчителів, які викладали в реальному училищі, після його закриття шукали роботу в інших навчальних закладах міста. Вони працюють також і в цій гімназії, серед них: протоієрей І. Ярмолевич, Є. Канторовський, Ф. Пекарський (Фото 13) (згодом – директор Рівненської гімназії з українською мовою викладання), В. Круглікова, Н. Рибачек та інші.

У фондах музею є інше випускне фото цього навчального закладу, датоване 1929-1930 н.р. і зроблене в фотографіє Гаско [5]. Передала її одна з випускниць цієї гімназії Зоя Миколаївна Марчук (Фото 14). Головою благодійного товариства стає М. Зданович, учителем малювання в гімназії працює відомий рівненський художник Г. Косміаді.

11. Перший випуск гімназії Рівненського російського благодійного товариства

14. Рівненська російська гімназія Російського благодійного товариства. Випуск 1929-1930 рр.

Таким чином, аналізуючи групові та випускні фотографії навчальних закладів Рівного, можна відшукати портрети відомих освітніх діячів і випускників гімназій та училищ. На випускних знімках, як правило, вміщена фотографія будинку навчального

закладу, що дає можливість ідентифікувати будівлі, навіть ті, які були знищені. Вони також дають можливість відчутти атмосферу освітнього життя у нашому місті та дають чимало матеріалу для дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анципо-Чикунський А.А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832-1889 г. – К., 1899.
2. Кожушко Н. З історії Рівненської чоловічої гімназії (училища). Директори гімназії (училища) // Наукові записки РОКМ. Вип. IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С.208-212.
3. Рівненський обласний краєзнавчий музей (РОКМ). – КП 8662/III ф.4816.
4. РОКМ. – доп 17041/50.
5. РОКМ. – КН19624/III ф.6158.
6. Rymwid-Mickiewicz W. Wspomnienia z lat szkolnych w Rownem 1900-1906 // Rocznik Wolynski. – Rowne. – T.VII. – S. 262-279.

Степан МОХНЮК

Формування та розвиток монетно-грошових стосунків на Західній Україні – Волині (1921-1939)

Наприкінці 1918 р. багатонаціональна Австро-Угорська імперія розпалася, і на її уламках виникли незалежні національні держави.

Однак у результаті польсько-української війни (листопад-липень 1918-1919 рр.) частину території України окупувала Польща.

На землях з переважаючим українським населенням було створено чотири воєводства: Львівське, Волинське, Тернопільське, Станіславське (частину українських етнічних земель було включено до Люблінського та Поліського воєводств).

Відтоді аж до 1939 р. на цих землях функціонувала польська грошова система.

Після проголошення незалежної Польської держави 11 листопада 1918 р. на її території перебували в обігу різноманітні грошові знаки: російські рублі, австрійські крони, німецькі марки, марки Польської Крайової Позичкової каси, українські гривні та карбованці, а також величезна кількість місцевих грошових замінників, які випускались органами місцевого самоврядування та приватними особами.

Важкі політичні та економічні обставини

змусили уряд Польщі дозволити використання іноземної валюти на внутрішньому ринку.

Разом із тим, у країні велася дискусія про те, як повинна називатися нова національна грошова одиниця. Пропонувалися найрізноманітніші варіанти. Уряд постійно працював над уніфікацією грошової системи, одночасно велась підготовка до проведення грошової реформи – впровадження нової грошової одиниці – польського золотого. Після здійснення грошової реформи 1924 р. на ринку з'явилася велика кількість монет різних номіналів.

Оскільки Варшавський монетний двір не міг забезпечити достатню кількість монет, замовлення на їх виготовлення було розміщено в Австрії, Бельгії, Великобританії, США, Франції та Швейцарії. Монети різних номіналів запроваджувались до обігу постійно. Крім бронзових розмінних монет на грошовому ринку перебували нікелеві розмінні номінали різної вартості. Важливим моментом грошової реформи стало запровадження срібної монети номіналом 1, 2, та 5 злотих. У результаті грошової реформи 1924 р. Польща отримала стабільну валюту – злотий, який, незважаючи на складні економічні вимоги, зумів втримати свої позиції.

Уряду вдалося стабілізувати цінову ситуацію, забезпечити збалансованість бюджету, утримати під контролем стан валютного ринку. Про реальний прожитковий рівень людей різних професій, які працювали в цей час на Волині, та вартість продукції сільськогосподарського виробництва свідчать тогочасні ціни.

Так, учитель, залежно від освіти та стажу роботи, щомісячно отримував від 100 до 300 злотих. Денний заробіток женців – 1-1,5 злотого, сільськогосподарського робітника в час весняно-польових робіт, який працював із власними кіньми, – 6,9 злотого на день. Некваліфікований робітник отримував 25 злотих на тиждень.

Один морг (0,56 га) поля, залежно від якості землі, оцінювався в 150-120 злотих. Корова коштувала 150-120 злотих, 1 кг масла – 2,92 злотого, 1 кг цукру – 1,49 злотого, яйця – 78 грошів. Один кг м'яса – 1,04 зло-

того, 1 кг мила – 1,17 злотого. Вартість трамвайного квитка – 20 грошей. У 30-х рр. XX ст. коливання цін було незначним.

Разом із тим, на відміну дешевої продукції сільського господарства, ціни на промислові та монопольні товари (спирт, алкогольні напої, тютюн, сірники) були високими. У 1924 р. успішно проведено грошову реформу. Її наслідком стало запровадження національної грошової одиниці – золотого.

Про успіх реформи свідчить те, що незважаючи на економічні проблеми, світову економічну кризу 1929-1933 рр. та політичну нестабільність, злотий до початку Другої світової війни залишився однією з найстабільніших європейських валют.

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї зберігається незначна кількість паперових грошових знаків та грошей-монет за період 1921-1939 рр. Так, паперових грошей в купюрах: 2 злотих – 6 шт., 5 злотих – 15 шт., 10 злотих – 1 шт., 20 злотих – 40 шт., 50 злотих – 2 шт., 100 злотих – 9 шт., 10000 злотих – 3 шт. Грошей монет: один грош – 45 шт., два гроша – 320 шт., 5 грошей – 285 шт., 10 грошей – 221 шт., 20 грошей – 103 шт., 50 грошей – 43 шт., один злот – 12 шт.

Зберігаються в музеї гроші випуску після 1939 р. в злотих на загальну суму 3590 злотих. Окремі купюри грошей експонуються в постійно діючих виставках музею.

Варто зауважити, що на початку окупації на території Волині поляки вдавали з себе «демократів» [1]. Проте в селах польські поліцаї поводитися так брутально, що селяни змушені були їх обеззброювати. На кінець 30-х років поляки стали впроваджувати антиукраїнську програму. Почали масово закривати всі українські установи – як освітні, так і економічні.

Після 1934 р. вони перейшли до переслідувань і терору проти українських громадян, було закрито 104 православні церкви. Польська влада на Західноукраїнських землях таємно і відкрито нищила все, що не було польське.

Добре відомо, що напередодні Другої світової війни взаємини українського населення з польською владою були надзвичайно напруженими [2].

Коли розпочалася війна, більшість українців не виявила бажання захищати державу, що реалізовувала антиукраїнську політику. Це сталося з вини впливових польських політиків, які в 20-30 рр. ХХ ст. намагалися перетворити українське населення у громадян нижчої категорії. Поряд із руйнуванням церков польська адміністрація на місцях закрила ряд кладовищ, таким чином примушувала православне населення в разі похорону звертатися до католицького священика.

Наростало загальне невдоволення насе-

лення Західної України діями польського уряду та його режиму. Наближався вересень 1939 р. – подія звільнення Західноукраїнських земель з-під Польщі радянськими військами. Трудящі плекали надію на краще життя [3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Волині . – 1998. – С. 15
2. Стоколос Н. Г. До історії знищення православних храмів на Волині у 1937-38 рр. // Наукові записки. Випуск I. – Рівне, 1996. – С. 34-40.
3. Шуст Р. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.

Володимир МУШИРОВСЬКИЙ

Ветерани війни – ветерани музею

Від травневих днів 1945-го нас відділяє вже більше 65 років, коли відлунали останні залпи найстрашнішої і найкривавішої в історії людства війни. У пам'яті ветеранів навіки закарбувалась сувора правда про цю війну, їх подвиг, якому немає рівних за силою мужності, патріотизму, тяжкої ратної праці.

По-різному склалась післявоєнна доля ветеранів, вони відбудовували промислові підприємства, сільське господарство, піднімали з руїн міста і села, працювали в різних галузях народного господарства, в тому числі і в сфері культури. Саме в історичних, краєзнавчих музеях вони могли в повній мірі застосувати свій військовий і бойовий досвід при показі в експозиціях історії Другої світової війни.

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї (надалі РОКМ), у його районних відділах і філії в м. Дубно в різні роки працювало більше 20 ветеранів війни. Вони доклали вагомі зусилля у відродження обласного музею, у його розбудову на нових експозиційних площах, брали активну участь у розширенні мережі районних державних і громадських музеїв, створювали пересувні виставки на військову тематику. Ветерани війни створювали музеї і музейні кімнати бойової слави у навчальних закладах, вис-

тупали перед молоддю, виховуючи її на прикладах мужності, героїзму і любові до своєї Батьківщини, до своєї землі.

Велика заслуга ветеранів війни у тому, що саме завдяки їх зусиллям була зібрана в Рівненському музеї чимала колекція холодної і вогнепальної зброї та військової техніки, яка надійшла з військових частин, управління внутрішніх справ, військових складів Бреста, Шепетівки, Старокостянтинова, Хмельницького тощо. Багато зібраних матеріалів, документів, фото, особистих речей воїнів минулої війни експонуються і зберігаються у фондах обласного музею.

Ветеранам Другої світової війни, які здійснили багато добрих справ для розвитку музейної справи у нашому краї, присвячується ця стаття.

Сидоренко Василь Якович народився 23 березня 1914 р. в Челябінській області Російської Федерації. Після закінчення семирічної школи і школи фабрично-заводського навчання металургів працював у міжнародній школі механіків. У 1938 р. закінчує Саратовське бронетанкове училище. У жовтні 1941 р. добровільно пішов на фронт і був призначений відповідальним редактором багатотиражної солдатської газети «За Родину» 121-ї гвардійської стрілецької дивізії. Після війни працював редактором

дивізійних газет різних частин і з'єднань Радянської армії. У 1958 р. вийшов на пенсію у званні підполковника. Як учасник Другої світової війни Сидоренко В.Я. був нагороджений багатьма військовими нагородами: двома орденами Червоної зірки, орденом Червоного прапора, двома орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, двома медалями «За бойові заслуги», медаллю «За визволення Праги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і шістьма ювілейними медалями.

У квітні 1964 р. Сидоренко В.Я. прийшов на роботу у Рівненський обласний краєзнавчий музей, спочатку працював завідувачем фондів, а з лютого 1971 до квітня 1984 р. – директором музею. До квітня 1985 р. працював на посаді старшого наукового співробітника відділу історії радянського суспільства.

За його безпосередньої участі були побудовані Сарненський, Костопільський, Березнівський, Млинівський краєзнавчі музеї, музей-заповідник «Козацькі могили», музей історії релігії і атеїзму, музей Героя Радянського Союзу М. Кузнецова у м. Рівному, музей письменника М. Островського у с. Вілія Острозького району. Побудовано нову експозицію обласного музею, Дубенського краєзнавчого музею і багатьох громадських музеїв бойової і трудової слави.

За заслуги у розвитку музейного будівництва на Рівненщині у 1975 р. В. Я. Сидоренко був нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а в 1981 р. нагороджений орденом Трудового червоного прапора. У 1992 р. вийшла його книга «Гвардійці 121-ої» (редактор Є. Шморгун), в якій на основі особистих спостережень і численних документів він простежує бойовий шлях своєї дивізії, яка брала безпосередню участь у визволенні Рівненщини, Волині та Львівщини від гітлерівських окупантів. Особистий архів В. Я. Сидоренка зберігається у фондах РОКМ [1, 51-86].

Гордієнко Микола Максимович народився 14 березня 1923 р. на Сумщині. Після закінчення школи навчався у Полтавському музичному училищі. У серпні 1941 р. добровільно пішов на службу в Радянську армію. Учасник Другої світової війни з січня 1943

до 11 травня 1945 р. Проходив службу у складі 416-го стрілецького полку 112-ї стрілецької дивізії на посаді командира відділення полкової розвідки. У складі 13-ї армії I-го Українського фронту визволяв Рівненщину і м. Рівне від німецько-фашистських загарбників.

За безпосередню участь у бойових діях був нагороджений двома орденами Червоної зірки, двома орденами Слави III і II ступенів, медаллю «За відвагу», медаллю «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» та вісьмома ювілейними медалями післявоєнного часу. Усі нагороди М. М. Гордієнка знаходяться у РОКМ.

У 1954 р. М. М. Гордієнко склав екстерном екзамен за повний курс у Львівському військовому училищі ім. М. Щорса за спеціальністю «Загальновійськовий командир».

З січня 1967 р. до березня 1984 р. Микола Миколайович працював у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, спочатку науковим співробітником, а з січня 1980 р. завідувачем відділу історії радянського суспільства [2, 126-180].

Селедець Володимир Денисович народився 1914 р. на Рівненщині. У березні 1944 р. був мобілізований до Радянської армії, в якій служив до листопада 1945 р. Брав участь у боях Другої світової війни у Прибалтиці, Польщі, Німеччині, Чехословаччині, був наводчиком 47-го артилерійського полку. Нагороджений Орденом Слави III ступеня, медаллю «За перемогу над Німеччиною у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»

В. Д. Селедець працював у Дубенському краєзнавчому музеї, відділі РОКМ, з 1947 до 1982 р. – старшим науковим співробітником, завідувачем філії та на інших посадах. Загальний стаж його музейної роботи складає 35 років [8, 120-151].

Волкова Ольга Петрівна народилася у 1919 р. на Рівненщині. У роки Другої світової війни брала участь у діяльності підпільної антифашистської організації Терентія Новака, пізніше у партизанському загоні «Переможці», яким командував Дмитро Медведєв.

Як учасниця підпілля і партизанського

Вшанування ветерана музею Сидоренко В. Я. в день його 80-річчя

руху на Рівненщині була нагороджена орденом Червоної зірки, медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» I ступеня, «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» та чотирма ювілейними медалями.

У РОКМ працювала з грудня 1948 р. до жовтня 1978 р. спочатку на посаді завідувачки бібліотеки музею, науковим співробітником відділу історії, а після перерви, з 1975 р. була доглядачкою залів музею-квартири Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова [3, 1-4].

Шкулета Вадим Пантелеймонович народився 1926 р. на Київщині. В ряди Радянської армії пішов добровольцем. У 1943 р. вчився у Фрунзенському піхотному училищі. У 1944-1945 рр. воював у складі I Прибалтійського фронту, був командиром відділення 291-ї червонопрапорної дивізії, у складі I Українського фронту – командиром гарматного підрозділу. Інвалід Великої Вітчизняної війни. Розпочав займатися питаннями музейної справи, працюючи у Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

В 60-ті роки працював директором Ду-

бенського та Рівненського краєзнавчого музеїв. У 1965-1973 рр. завідував відділом природи, пізніше був старшим науковим співробітником РОКМ [4, 1-6].

Карабутов Іван Тимофійович народився у 1923 р. у Воронежській області Російської Федерації. У роки Другої світової війни – рядовий сержант 106-го запасного полку, пізніше 28-го стрілецького полку 75-ї стрілецької дивізії. Воював на Закавказькому фронті. Отримав такі військові нагороди орден Червоної зірки, орден Вітчизняної війни I ступеня, медаль «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945рр.» та 11 ювілейних медалей.

І. П. Карабутов у 1975 р. у званні підполковника пішов у відставку і став працювати у Рівненському обласному краєзнавчому музеї спочатку науковим співробітником відділу історії, пізніше вченим секретарем, інспектором з кадрів музею, а з 1990 р. і до звільнення у 1993 р. доглядачем залів [5, 101-192].

Смогаль Василь Олексійович народився 1923 р. на Чернігівщині. У 1942 р. добро-

вільно пішов у партизанський загін «За Батьківщину» з'єднання Сабурова О.М., пізніше воював у партизанському з'єднанні Федорова І.Ф., був командиром диверсійного відділення.

Був нагороджений медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня, медаллю «За відвагу», медаллю «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і дев'ятьма ювілейними медалями. Працював комендантом музею з вересня 1975 р. до лютого 1976 р. [6, 1-5].

Худяков Микола Романович народився у 1924 р. у Вологодській області Російської Федерації. У 1942 р. призваний до Радянської армії і направлений у військоve училище. У 1943 р. воював на Західному фронті командиром стрілецького взводу. Отримав важке поранення і до кінця війни був на лікуванні. Нагороджений двома медалями «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» та шістьма ювілейними медалями. Працював у Рівненському обласному краєзнавчому музеї завідувачем відділу охорони пам'ятників історії та культури з квітня 1975 р. до вересня 1982 р. [7, 100-189].

Дев'ятовський Василь Олександрович народився 1921 р. в Тюменській області Російської Федерації. З початку Другої світової війни служив курсантом полкової школи радіозв'язку при 4-му полку ПВО, 3-ї дивізії оборони Києва, до вересня 1941 р. обороняв Київ. У роки окупації підтримував зв'язки з партизанським підпіллям. З травня 1943 р. до квітня 1944 р. воював у партизанському загоні ім. Ворошилова заступником командира загону з'єднання Олексенка.

Був нагороджений орденом Червоної зірки, медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За оборону Києва», «За перемогу над Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» та шістьма ювілейними медалями.

Працював таксидермістом музею з березня 1976 р. до червня 1984 р. [9, 10-46].

Турський Костянтин Володимирович народився у 1909 р. на Рівненщині. У роки

Другої світової війни воював на фронтах Білорусії, під Ленінградом у 29-й танковій армії. Отримав такі бойові нагороди: орден Червоної зірки, медалі «За бойові заслуги», «За визволення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» та три ювілейні медалі.

У 1976-1982 рр. працював старшим фотографом, завідувачем фотолабораторії обласного музею. Фронтіві фотографії Турського К.В. зберігаються у фондах РОКМ [10, 77-99].

Діанов Віктор Миколайович народився у 1923 р. в Кемеровській області Російської Федерації. У 1941 р. був призваний до Радянської армії. Брав безпосередню участь у бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни. У 1942 р. в боях під Сталінградом був старшим радіотелеграфістом, начальником радіостанції, командиром радіовзводу. У 1963-1973 рр. очолював Дубенський районський військкомат, був головою Дубенської міської ради.

Нагороджений орденом Червоної зірки, двома медалями «За бойові заслуги», медалями «За оборону Сталінграда», «За визволення Праги» і дев'ятьма ювілейними медалями.

У 1976-1993 рр. працював у Дубенському краєзнавчому музеї, філії РОКМ на посадах наукового співробітника, старшого наукового співробітника, працював доглядачем залів [11, 33-43].

Медяник Михайло Григорович народився 1914 р. на Донеччині. У Другій світовій війні брав участь у діючих військових авіа частинах. Був старшим пілотом, командиром ланки, замкомандира ескадрилії. Воював на Ленінградському, Волховському і І Українському фронтах.

Нагороджений орденом Червоної зірки, орденом Вітчизняної війни II ступеня, орденом Трудового червоного прапора (1958), медалями «За відвагу», «За оборону Ленінграда», «За визволення Праги», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» та чотирма ювілейними медалями. Після війни працював військовим кореспондентом в ре-

Колектив Рівненського обласного краєзнавчого музею в день 9 травня 1995 р.

дакціях районних і обласних газет. У 1954-1961 рр. – головний редактор Рівненської обласної газети «Червоний прапор».

У 1976-1977 рр. працював в обласному музеї завідувачем відділом історії радянського суспільства [12, 1-8].

Думкін Василь Михайлович народився у Кіровській області Російської Федерації. У січні 1943 р. призваний до Радянської армії. У 1943-1944 рр. служив хімінструктором окремої снайперської роти 127-го запасного стрілецького полку. Після війни навчався у Муромському військовому училищі зв'язку. До 1976 р. проходив службу у різних військових частинах, звільнений у запас в званні майора.

Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» і дев'ятьма ювілейними медалями. Працював у РОКМ з жовтня 1976 р. до січня 2004 р. на посадах наукового співробітника відділу фондів та доглядача залів [13, 1-4].

Григорук Володимир Борисович народився 1920 р. на Рівненщині. У 1944 р. був мобілізований до Радянської армії. З травня до червня 1944 р. у складі II Білоруського фронту брав участь у бойових діях. Під Вітебськом був поранений, після лікування демобілізований, інвалід війни.

Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» і ювілейними медалями. Працював у музеї Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова в 1979-1989 рр. газооператором водогрійних котлів [14, 121 – 144].

Ткач Ілля Іванович народився 1923 р. на Житомирщині. Служив у Радянській Армії в 1942-1947 рр. Брав участь у бойових діях у складі II Українського фронту. Нагороджений орденом Червоної зірки, медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і чотирма ювілейними медалями. У 1956-1983 рр. – фотокореспондент Рівненської обласної газети «Червоний прапор». З квітня 1983 до червня 1988 р. працював старшим фотографом обласного музею [15, 58-64].

Мандрик Василь Якович народився 1923 р. на Харківщині. Квітень 1942 р. – курсант Ашхабадського військово-піхотного училища. У серпні 1942 р. – автоматник спецроти 18-ї гвардійської стрілецької дивізії 3-ї ударної армії. У грудні 1942 р. отримав важке поранення і обмороження. Інвалід Великої Вітчизняної війни. Нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і одинадцятьма ювілейними медалями.

У післявоєнні роки (1946-1984) працював на партійній роботі. Був нагороджений орденом Трудового червоного прапора (1977), Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1983). 3 квітня 1984 р. до червня 1987 р. працював директором Рівненського обласного краєзнавчого музею [16, 155-164].

Нефедя Євгенія Захарівна у червні 1943 р. після закінчення курсів медичних сестер була направлена у 838-ий стрілецький полк 237-ї стрілецької дивізії. Рядова, санінструктор, старшина медичної служби I і III Українських фронтів.

Нагороджена орденами Червоної зірки, орденом Слави III ступеня, медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і вісьмома ювілейними медалями. У 1984-1990 рр. працювала доглядачем залів обласного музею [17, 19-25].

Антоненко Едмонд Едуардович народився 1926 р. у м. Одесі. Призваний до Радянської армії у грудні 1943 р. Проходив службу у 358-му запасному стрілецькому полку, а з травня 1944 р. у складі 947-го штурмового авіаційного полку. Брав участь у бойових діях на Прибалтійських фронтах, був майстром авіаозброєння, старшим повітряним стрільцем. У післявоєнні роки 1957-1980 рр. працював на відповідальних партійних посадах, у 1966-1980 рр. був першим секретарем Рівненського міськкому КПУ, пізніше – головою обласного комітету народного контролю. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої революції, орденом Трудового червоного прапора, орденом Вітчизняної війни II ступеня, медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

З липня 1987 р. до липня 1991 р. працював директором Рівненського обласного краєзнавчого музею [18, 8-15].

Максименко Олексій Прокопович народився у 1924 р. у Волгоградській області Російської Федерації. Учасник Сталінградської битви, а в 1945 р. брав участь у боях на I Далекосхідному фронті (Китай, Манчжурія) у складі 3-го гвардійського Сталінградського механічного корпусу. Інвалід Вели-

кої Вітчизняної війни.

Нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня, медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «За перемогу над Японією» і дев'ятьма ювілейними медалями. У 1988-1994 рр. працював у РОКМ на посаді фотографа, завідувача фотолабораторії [19, 110-132].

Філоненко Василь Фокич народився 1922 р. на Черкащині. Учасник Великої Вітчизняної війни. Нагороджений медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За оборону Москви», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і чотирнадцятьма ювілейними медалями. Протягом 1989-1992 рр. працював у РОКМ техніком фотолабораторії, фотографом [20, 39-49].

З нашої пам'яті не зітреться подвиг воїнів, які ціною власного життя захищали Батьківщину і здобули перемогу у Другій світовій війні. Але був ще героїзм і подвиг тих, хто відстоював наше право на життя в тилу. В основному це були люди старшого покоління, жінки, діти. У Рівненському обласному краєзнавчому музеї у різні роки працювали доглядачами залів жінки, трудовий шлях яких розпочався з дитячих років. Вони працювали на фабриках, заводах, виконуючи важку, непосильну роботу задля перемоги і відбудови країни. Це ветерани праці Распутіна Глафіра Петрівна, Бікулова Ганна Іванівна, Попіль Стефанида Францівна, Жадан Ксенія Захарівна, Шаргородська Олена Петрівна, Головкина Людмила Іванівна, Дульнева Олена Альбертівна

Відлуння війни і нині відчувається в експозиційних залах музеїв, адже там зберігаються матеріали, документи, фото, зброя, особисті речі учасників бойових дій. Війна нагадує про себе доторком руки до вицвілого від часу солдатського трикутника, який так і не дійшов до адресата, але збережений для нащадків щедрим серцем музейного працівника.

На жаль, сьогодні в РОКМ немає жодного працюючого ветерана минулої війни. Переважна більшість з них вже пішли з життя, але вони залишили нам свій досвід і

мудрість, розуміння високих людських цінностей і високої моральності. Вони є носіями історії нашої держави і до них повинно дослухатись молоде покоління, брати з них приклад відданості рідній землі та її народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Рівненського обласного краєзнавчого музею [РОКМ]. Опис 1-л, справа 270, с. 51-86.
2. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 262, с.126-180.
3. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 128, с.1-4.
4. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 70, с. 1-16.
5. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 310, с. 101-192.
6. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 147, с. 1-5.
7. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 257, с. 100-189.
8. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 256, с. 120-151.
9. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 263, с. 10-46
10. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 257, с. 77-99.
11. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 310, с. 33-43.
12. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 117, с. 1-8.
13. Архів РОКМ. Особова справа Думкіна В.М., с. 1-4.
14. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 314, с. 121-144.
15. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 284, с. 58-64.
16. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 277, с. 155-164.
17. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 293, с. 19-25.
18. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 284, с.8-15.
19. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 315, с.110-132.
20. Архів РОКМ. Опис 1-л, справа 306, с. 39-49.

Інна НАГОРНА

Сувора барва його життя і слов

Троє хлопців-братів росли собі в селі Голівчиці нинішнього Млинівського району. І бути б їм довіку хліборобами, як їхні батьки, діди й прадіди. Але двадцяте століття, в якому вони жили, внесло в їхні долі свої суворі корективи.

Олексія рано полонили високі духовні матерії і він потягнувся до знань, виявив неабияке зацікавлення культурою, літературою, мистецтвом, пробував сам писати вірші й малювати. Він успішно закінчив Дубенську гімназію, юридичний факультет Варшавського університету, здобув ступінь магістра права.

За Олексієм потяглися й брати Сазон та Степан. Однак ці вчилися здебільшого самотужки, бо для стаціонарного навчання усіх синів у батьків-селян змоги не було, а польська окупаційна влада аж ніяк не сприяла освіті українців. Цих двох учила «Просвіта» – її місцевий осередок постійно проводив заняття саме в їхній хаті. Отож брати Сацюки усі троє зростали свідомими українцями, пізніше стали членами Організації Українських Націоналістів [2].

Почалася Друга світова війна. Замість польських окупантів прийшли більшовики. Олексієві, який у шлюбі з Марусею Чучмай, донькою голови дубенського осередку тоді вже остаточно забороненої «Просвіти»,

Письменник
Олексій Сацюк,
м. Дубно, 1941 р.

мав сина Богдана, довелося заробляти на прожиття вчителюванням.

Як і попередні окупанти, більшовики теж узялися за «інакомислячих». Однак взяли куди ревніше, ніж поляки. Вони заарештували і ув'язнили Сазона. Степан утік. А Олексія забрали вже в перші години після

початку війни з німцями [6].

«Настирливий стукіт у двері розбудив сім'ю. Зайшли енкаведисти, зробили обшук. Побачивши на стінах образи, винесли звинувачення: «И это советский учитель? Ему дозволено было воспитывать советских людей?» [3, 11].

Совети перед відступом не встигали вивезти в'язнів із західноукраїнських тюрем, тож вчиняли криваву розправу з ними прямо в камерах. Така ж доля спіткала й в'язнів Дубенської тюрми. Але Бог вберіг життя Олексієві Сацюку, а пізніше саме йому дав змогу в книзі «Смертоносці» розповісти всьому світові про ті більшовицькі злоді-

яння в червні 1941 р. А брат Сазон пропав безслідно – певно, енкаведисти розстріляли його раніше, бо серед убитих в'язнів Сазонового тіла не знайшли.

Олексія Сацюка, як вочевидь потерпілого від большевизму, німці призначили головою Дубенської окружної управи. Вірячи щиро, що нарешті до України прийшло визволення, той з головою поринув у працю, особливо в царині культури й освіти. У Дубні почало діяти видавництво «Лад», друкувалися шкільні підручники, виходив журнал «Школяр». Навіть був заснований Музичний інститут ім. Леонтовича. На Дубенщині масово відроджувалися просвітянські організації, активно налагоджувалася діяльність релігійних громад, судів. Ім'я Олексія Сацюка бачимо в списку достойників, яких Степан Скрипник залучив до відомої Української ради довір'я на Волині [12, 183].

Однак дуже скоро стало зрозуміло, що новий окупант байдужий до України – він прийшов не визволяти, а підкорювати.

У краї завладарювала сила зброї. Голові окружної управи ставало все важче відстоювати інтереси своїх земляків. І під кінець 1942 р. Олексій Сацюк із сім'єю виїжджає у Львів, а згодом і далі на Захід [11].

Характерний штрих: разом із окружним інспектором шкіл Авеніром Коломийцем – уже тоді відомим письменником – Олексій Сацюк розпочав заходи щодо встановлення в Дубні пам'ятника Тарасові Шевченку. Зважаючи на воєнний час, то була ініціатива досить смілива. Але не з розряду фантастики, а таки цілком реальна. Адже волею долі на початку війни до Дубна прибилася на якийсь час група київських кіномитців на чолі з відомим кінорежисером і скульптором Іваном Петровичем Кавалерідзе. Дубенці гарно прийняли скитальців, а Сацюк з Коломийцем подружилися з Іваном Петровичем [15]. Саме тоді, певно, і зайшла мова про створення для міста пам'ятника Шевченкові. А невдовзі – наприкінці листопада 1941 р., вже в Києві – справу було, як мовиться, полагоджено. Щоправда, розповідаючи про ту поїздку з дубенськими очільниками до столиці, Улас Самчук не повідомляє, які конкретні справи ті вирішували в Києві. Але зрозуміло, що не на екскурсію ж

їздили в такий непевний час! Тим більше що обидва супутники – Сацюк і Коломиєць – запевнили Самчука: «Про все подумано» [13, 79].

Із побіжних згадок Уласа Самчука – «Ми ночували у Івана Петровича, а на другий день зранку він зайнявся гостями з Дубна, повівши їх на кінофабрику» [13, 82]. «Вони (Сацюк і Коломиєць – І.Н.) були обвантажені в'язками вартісних книг з бібліотеки кіностудії, яку саме розбирали німці і вивозили кудись машинами. Їм ще пощастило щось з того видобути, а в тому також касету фільму «Великий вальс» з купою цінних фотознімок» [13, 84] – роблю висновок, що дубенські очільники тоді прагнули роздобути посібники для новостворюваного Музичного інституту та остаточно домовитися з І.П.Кавалерідзе про пам'ятник Кобзареві для Дубна. Гадаю, було й здійснено якусь передоплату, і, певно, харчами, бо тоді харчі були найстабільнішою «валютою» [17].

Непряме потвердження цієї думки є і в щоденникових записах Аркадія Любченка: «10.VII.1942. Бачив сьогодні Кав...е. Він працює над пам'ятником Шевченкові для Дубна» [8, 78].

Відомо, що комуністична пропаганда колись виляла чимало бруду на Олексія Сацюка, щоб «затаврувати німецького поплічника». На жаль, і сьогодні подекуди ще не перевелися голоси, які бездоказово підспівують колишнім «таврувальникам». Хочеться запитати таких: а за віщо тоді німці спалили батьківську оселю Олексія Сацюка в Головчицях? За вірну службу? А за віщо карателі ревно ловили його рідного брата Степана – сотника УПА на псевдо «Шуляк»? Чи не за те, що «Шуляк» не давав німцям збирати по селах «контингенти»? Чи не за те, що його сотня біля Каролінського лісу нав'язала карателям бій і змусила їх тікати? [20]. Але все те радами до уваги не бралось. І ось чому.

Так склалося, що саме згаданий Каролінський ліс став місцем і останнього бою сотника «Шуляка». Це вже було в 1944 р. Той бій був з енкаведистами, які грабували довколишні села. Ось як розповідає очевидця тих подій Софія Василівна Кравчук (Яремчик), уродженка села Каролінка:

«Енкаведистська опергрупа робила облаву на Каролінський ліс. Багато полягло тоді і енкаведистів, і наших молодих хлопців. Добре мені запам'яталися імена таких справжніх героїв – Степана («Шуляка») і Анаїї («Недоля»), які мужньо боролися з зайдами, не пошкодували свого життя. В останню мить вони підірвалися на гранатах, але не здались живими. Їх тіла довго лежали знівечені, аж поки таємно під соломою на хурі були перевезені в с.Мошків і поховані там на старому кладовищі» [5].

До речі, через рік – у 1945 р., на Маковея – від рук чекістів загинула і дружина Степана Сацюка, зв'язкова УПА: її вкинули в колодязь у Мильчі [3, 12].

Совєти при найменшій нагоді «таврували» Олексія та Степана Сацюків. Про знищеного ж енкаведистами їхнього брата Сазона, як і про розстріл дубенської тюрми в червні 1941 р., взагалі мовчали, ніби цих злочинів і не було [21].

Але живе людська пам'ять – її не задушити страхом, не випалити вогнем. Тому і в першому виданому в нашому краї легальному збірникові повстанських пісень «Ми у вічі сміялися смерті» [9, 86], і в 25-у томі «Літопису УПА» бачимо народну пісню «В лісі Каролінським» [7, 446].

*В лісі Каролінським строчить кулемет,
Чекісти облаву справляють.*

*Із лісу на поле несеться луна –
Це друзів-повстанців шукають.*

*Кільцем окружили там наших друзів –
«Шуляк» і «Недоля» вже в крові.
«До бою, друзі, кому смерть не страшна,
Хто хоче для Вкраїни волі».*

*Строчать автомати. Ручний кулемет
В останню хвилину приносять.
В бою не здаються «Недоля» й «Шуляк»
І ласки в чекістів не просять.*

*Остання хвилинка. Прощальний момент.
Гранати на себе рихтують.
І «Слава Вкраїні!» лине до небес –
Друзі свою смерть салютують.*

*І зриви гранат їх порвали тіла,
Сини України вже мертві.
Прощайте, друзі, бо ви чесно лягли,
Не сплямили нації, честі.*

Каролінський ліс розташований біля села Вовковиї нинішнього Демидівського району. А пісню про повстанців «Шуляка» і «Недолю» записав Павло Сова із Демидівки [22].

Олексієві Сацюку життя продиктувало наказ стати письменником і розповісти світові про бачене й пережите. І він взявся за перо. Його перший значний твір – автобіографічна повість «Смертоносці» [17], яку він означив як «Оповідання (на тлі пережитого)» і до написання якої заохочував Улас Самчук – було одразу ж помічено літературною громадськістю. Про книгу та її автора заговорила вся українська еміграція [23]. У рекламі-анотації його книг, вміщеній у «Літописі Волині», читаємо: «Олексій Сацюк. Молодий, дуже талановитий автор-волиняк» [1, 126].

І це не було таке собі традиційне компліментарне слово про земляка. Кращі твори його збірок «Колоски» [16] та «Злат-жолудь» [18] і сьогодні сприймаються як художньо високовартісні, вони переконливо свідчать про небуденний літературний талант автора, про широчінь його світогляду і вміння художнім образом відтворювати найтонші порухи людської душі. Автобіографічна повість «Смертоносці» залишиться промовистим документом епохи на всі часи. Недарма під час першого з'їзду створеного Уласом Самчуком Мистецького Українського Руху (МУР), який проходив 21-23 грудня 1945 р. в Ашаффенбурзі, ім'я Олексія Сацюка бачимо в списках діяльних членів цієї поважної організації [14, 23].

Будучи типовим українцем-трудоголіком, Олексій Сацюк навіть на еміграції в чужомовному середовищі встигав не тільки заробляти на прожиття, а й примножувати культурні надбання рідного народу. В Буенос-Айресі він разом із видавцем Миколою Денисюком гуртував українських літераторів, які опинилися в Аргентині, усіляко сприяв виданню і поширенню їхніх книжок. Перекладав твори іспанськомовних письменників, щоб наблизити до земляків-українців духовний світ країни, яка дала їм притулок. Зокрема, він переклав з іспанської книгу Рікардо Гуйральдеса «Дон Сегундо Сомбра», видавши її українською мовою

в Буенос-Айресі в 1955 р. [10, 119]. Підтримував постійні зв'язки з творчими українськими організаціями в Канаді, США, Австралії, Європі. Сприяв розвитку українських драматичних колективів на еміграції, допомагав їх становленню, писав для них [19]. Тому мав багато друзів-читачів, декотрі з них навіть присвячували Сацюкові власні твори [4, 51-54]. «Олексій Сацюк – автор, що не може поскаржитись на брак уваги читача», – писав Анатоль Галан у передмові до книги «Злать-жолудь» [18].

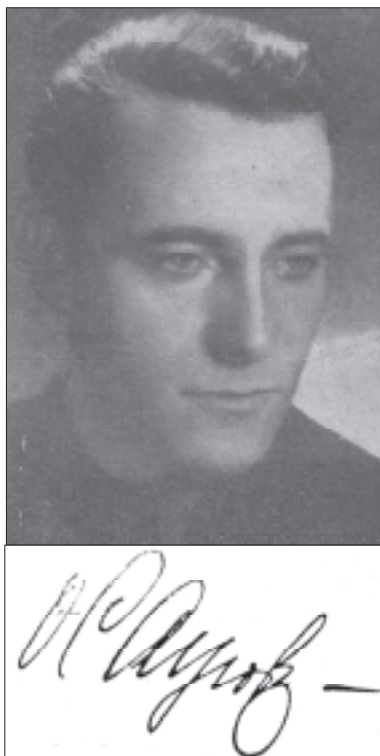
Свою розповідь про сувору барву життя і слова Олексія Сацюка завершу спогадами його хрещениці, доньки брата Степана (сотника «Шуляка») – Лесі Левчук, що їх колись записала Лідія Шевчук і видрукувала в одному із збірників Рівненської редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією», до складу якої до 2000 р. входила і я. Після загибелі батьків Леся росла в Головчицях при бабусі, матері Олексія Сацюка.

«Ми нічого не знали про Олексія Сацюка. Коли я пішла до школи до Хорупаня, бабуня змінила мені навіть прізвище – я стала писатися Сасюк.

І ось одного разу на нашу адресу надійшов лист від Олексія. Здалеку – з Аргентини. Я щойно до школи почала ходити. Цікаві були взагалі листи звідти. Спочатку пише лист хресний, потім – хресна, від себе своєю рукою щось додасть Богдан, а далі Олег, який народився на чужині. Дядько дуже просив мене вчитися. Згодом почали надходити посилки...

Богдан закінчив Гарвардський університет – став ученим-філологом.

У 1960 р., якраз на Спаса, до нас приїздила Олексієва теща – Чучмаїха, як ми її називали. І того ж дня отримали з-за кордону страшного листа – Олексій помер. Він не витримав другої операції, так і не дійшов після неї до тями. Це був важкий удар у

бабусине серце, яке зігрівалося теплом від думки, що нехай син і далеко, але живий. Яке нещастя: бабуся пережила всіх своїх дітей.

Не судилося довго прожити й Богдану. Було багато наукових планів, збирався їхати до Києва, але страшна хвороба зборола. Він помер у 90-і роки, коли Україна вже здобула незалежність. Україна, заради якої так багато зробив його батько і він сам.

Другий син Олексія Сацюка – Олег – став юристом. Має двох синів... Приїздив в Україну, побував у Головчицях, де коріння його роду. Узяв землиці з того місця, де

стояла хата, наша хата, щоб мати цю святую реліквію в себе за океаном. У Дубні постояв біля могили діда Максима Чучмая» [3, 12-13].

Поховано Олексія Сацюка в Канаді [24].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. До читачів // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег. – Ч.1. – 1953.
2. Из криниці печалі: Збірник спогадів та документів. – Вип. 5. – Рівне: Азалія. – 1997.
3. Из криниці печалі: Збірник спогадів та документів. – Вип. 5. – Рівне: Азалія. – 2006.
4. Коб Володимир-Бульдин Кость. Чолом тобі, Волинь-земля! – Побратимові О. Сацюкові присвячується // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег. – Ч.2. – 1955.
5. Кравчук (Яремчук) Софія. Хочу розповісти: Спогади. – Рукопис. – Архів упорядника.
6. Літературна Рівненщина: Довідник. Упорядник Є.Шморгун. – Рівне: Азалія. – 2003.
7. Літопис Української Повстанської Армії. – Т.25. – Торонто-Львів: Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА». – 1997.
8. Любченко Аркадій. Щоденник. Книжка перша. – Торонто: Видавництво «Нові дні». – 1951.
9. Ми у віці сміялися смерті: Повстанські пісні. Упорядник Є.Шморгун. – Рівне: Азалія. – 1992.
10. Нові книжки авторів-волиняків // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег. – Ч.3. – 1956.
11. Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939-1941. – Матеріали громадських історико-правових слухань у Рівному 9 червня 1996 року. – Рівне: Азалія. – 1997.
12. Самчук Улас. На білому коні: Спомини і вра-

- ження. – Видання третє. – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь». – 1980.
13. Самчук Улас. На коні вороному: Спомини і враження. – Видання друге. – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь». – 1990.
 14. Самчук Улас. Планета Ді-Пі: Нотатки й листи. – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь». – 1979.
 15. Сацюк Олексій. Над колискою: Вірш // Орленя. – Ч.9. – Рівне. – 1942.
 16. Сацюк Олексій. Колоски: Оповідання. – Зальцбург. – 1947.
 17. Сацюк Олексій. Смертоносці: Оповідання (на тлі пережитого). – Буенос-Айрес: Українське видавництво «Перемога». – 1947.
 18. Сацюк Олексій. Злат-жолудь. – Буенос-Айрес: Видавництво Миколи Денисюка. – 1951.
 19. Сацюк Олексій. Скрипка на камені: П'єса в трьох діях. – Буенос-Айрес: Видавництво Миколи Денисюка. – 1952.
 20. Сацюк Олексій і Шультінський Юрій. Недоля жидів у Дубні // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег. Ч.4. – 1958.
 21. Сацюк Олекса. Злат-жолудь: Оповідання // Погорина: Літературно-краєзнавчий журнал Рівненщини. – Ч.4-5. – 2008.
 22. Фонди Рівненського обласного державного архіву.
 23. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею.
 24. Цимбалюк Євген. Злат-Жолудь, якого не скорили смертоносці // Погорина: Літературно-краєзнавчий журнал Рівненщини. – Ч.4-5. – 2008.

Олексій НАГОРНЮК

Напади татар на поліські села в XV–XVII століттях у світлі народних переказів

Буремні лихоліття, війни і набіги чужинців не оминали мешканців Полісся, незважаючи на важкодоступність краю. «Драматичним ланцюгом нищівних походів» називає Наталя Яковенко татарські набіги на Україну XV – XVII століть [11, 183]. Свідченням цьому є велика кількість історичних і топонімічних переказів, які досить добре збереглися в пам'яті старожилів поліських сіл. Серед таких переказів зустрічаємо як окремі спогади, так і розгорнуті історії, наповнені низкою сюжетів, які передавалися з покоління в покоління приблизно з XVI ст.

На Західному Поліссі (у північних селах Волинської області) дослідниця Наталія Шкляєва зафіксувала розповіді про напади татар у Ковельському, Турійському, Старовижівському, Маневицькому, Ратнівському, Любомльському, Любешівському районах Волинської обл. [10, 252]. Ці дані дозволяють конкретизувати місця перебування татарських військових загонів. Особливістю західнополіських оповідань про татар, на думку дослідниці, є відсутність фактів оборони західнополіського населення князівськими військами. Селяни переховувалися на

болотах, у лісових пушах. З часом на захоплених територіях утворювалися татарські поселення і укріплення, деякі з них отримували назву від імені особи, яка тут селилась. Незвичною для місцевого населення характеристикою поведінки татар була торгівля людьми; ринки продажу людей татари відкривали і на українських землях, спогади про що збереглися в переказах. Для мешканців Полісся нападники постають узагальненим образом, без визначення їхньої етнічної належності, тому назви «татари» і «турки» вживаються для означення ворога. Героями оповідань часто стають жінки-татарки, які з'являються на Поліссі разом зі своїми чоловіками-воїнами, і місцеві слов'янки. Крім сюжетів про трагічні випадки знищення місцевого населення, у переказах зустрічаємо і спогади про мирну поведінку нападників, що призводила до змішаних шлюбів, а отже до асиміляції. Н. Шкляєва також звертає увагу на значення символіки в створенні образів у переказах: «Спалене татарами поселення повсякчас символізувало біду. Ніхто не наважувався будувати нове поселення посеред згарища. Образами-

символами у західнополіській топонімічній прозі могли стати будь-які предмети щоденного вжитку, залишені ворогами. Таким предметом, наприклад, є щит. Такі речі, залишені загарбниками, лежачи нерухомо, перетворюються на предмети-табу. Наче застигли в часі, вони застерігали, що, зрушивши їх, люди розбурхають часи татарських лихоліть» [10, 255]. Також дослідниця подає класифікацію назв місцевостей, які пов'язані з нападами татар: 1) за належністю до татарської національності; 2) за предметом чи місцем, що стає засобом схову в період татарського нашествя; 3) за особливостями татарського побуту; 4) за іменами героїв переказу.

Свідками тих драматичних подій на Рівненському Поліссі залишаються меморіальні пам'ятки – давні кам'яні хрести, що розташовані на певній відстані від сучасних поселень, на роздоріжжях. Проте народна пам'ять лише в загальних рисах зберегла інформацію про походження цих пам'яток. Велика кількість таких хрестів асоціюється в народному сприйнятті з набігами татарських загонів, що відбувались у XV-XVII століттях.

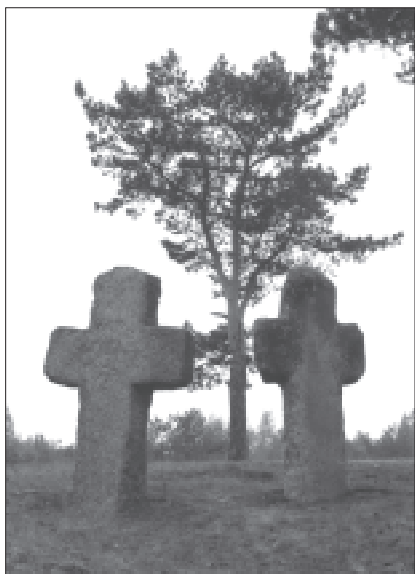
Пройжджаючи через село Глинне, на роздоріжжі сіл Березове – Познань подорожній обов'язково зверне увагу на три хрести, що витесані з граніту і встановлені на високому піщаному пагорбі. Серед старожилів немає одностайної думки щодо цих пам'яток. Дехто стверджує, що це хрести на могилах загиблих тут козаків, дехто – що це «жидовські хрести на конци села», «жидовські могилки каменніе – хрести три стоїть»,

тобто, що це залишки єврейського кладовища. Але хрести, окрім своєї традиційної форми, характерної для християнських надгробків, мають православну символіку у вигляді різьблених знаків хреста з нижньою скісною перекладиною. На одному з них помітний напис, який ми поки що не можемо прочитати, але, напевно, він містить дату встановлення. Також вірогідно, що це поховання, які були здійснені не пізніше як XVII століття. Не маємо підстав пов'язувати ці хрести з козаками (популярна версія серед мешканців Глинного про те, що ці хрести встановлені на могилах запорозьких козаків, які відступали після битви під Берестечком). Можливо, ці поховання пов'язані з якимись військовими подіями, сутичкою, яка відбулася поблизу Глинного. Власне, місце, котре було вибрано для поховання (роздоріжжя, пагорб біля дороги), характерне для поховань самогубців або для людей, які загинули «не своєю» смертю, чужинців, немісцевих. Поки що не маємо докладних даних, але через Глинне могли пролягати шляхи татарських, а також козацьких загонів, що звершували походи на Полісся (але не втікачів з поля битви під Берестечком), або загонів війська Великого князівства Литовського. Лише одне свідчення пов'язує ці пам'ятки з татарськими набігами: «як татарські іго ездило, татари езділі» [18].

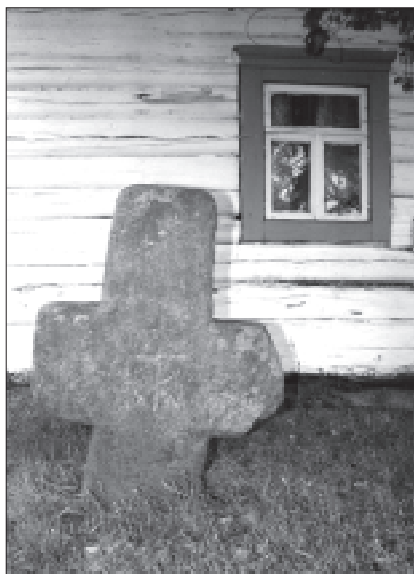
У сусідньому селі Березове, у тій його частині, яка зберегла давню назву «Церковкі», було «селіще» (давнє поселення). «Тут було пропасть-болото кругом, березовий острів, селіще». На пагорбі, начебто, сто-

Кам'яні хрести в с. Глинне Рокитнівського р-ну. Фото О. Нагорнюка, 2009 р.

Кам'яні хрести в с. Глинне Рокитнівського р-ну. Фото О. Нагорнюка, 2009 р.

Кам'яний хрест в с. Березове. Фото О. Нагорнюка, 2009 р.

яли церква і дзвіниця, тепер на цьому місці - заглиблення, а на деякій відстані стоять три кам'яні хрести. Переказ пов'язує це місце з «татарським нашествієм». Старожили розповідають, що під час татарського набігу церква «вошла з людми в землю», а хрести стоять на похованнях: «Кажуть, що, може, тих турков хоронілі, тут лякало, кажуть, раньше». Старші люди приносили до христів квіти [16].

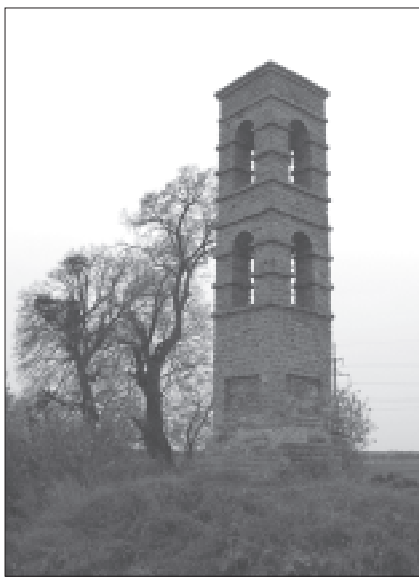
Про хрести (три в лісі, один у селі) в с. Кам'яне Рокитнівського району розповідають, що вони встановлені на місцях поховання селян: «Татари побілі людей, зогнали, нит-

кою обтягнулі, закопали їх там, де озеро». «Шлі татари да білі людей. Батюшка ви-йшов до них з корогами, вони його забілі, і там на тому місци поставілі крест» [13]. Про подібні драматичні події згадується в Галицько-Волинському літопису під 1223 р.: «Татари ж, здолавши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгорода Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч із хрестами, і вони побили їх усіх» [1, 28-29].

За свідченням степанського краєзнавця Юхима Кудри, по дорозі, яка веде зі Степаня до села Золотолин, в урочищах «Добриця» і «Мурованик», стояли два муровані монументи, на відстані близько 700 м один від одного. За народними переказами тут колись зішлись два війська — з південного боку, від села Золотолин — татари, а з північного, від Степаня — русини. Тут було укладене перемир'я поміж воюючими сторонами і на честь цього встановлені монументи. Як можемо судити з фотографії Яна Булгака, один із них являв собою чотиригранний стовп із наскрізними вікнами, у яких ще були встановлені ікони, дах увінчував хрест. У 80-х роках ХХ ст. пам'ятка бу-

Капличка-«Мурованик» біля смт Степань Сарненського р-ну. Фото Яна Булгака, 20-30 рр. ХХ ст. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею

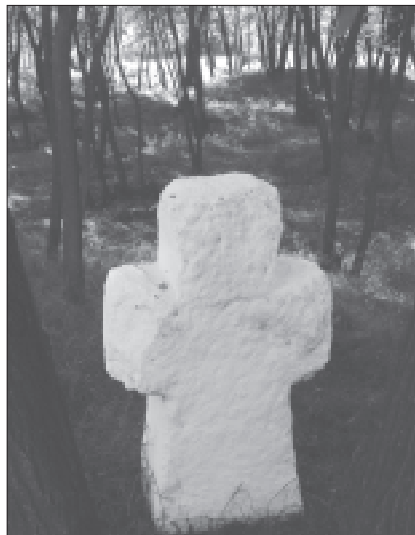

«Мурованик» біля смт Степань Сарненського р-ну. Фото О. Нагорнюка, 2007 р.

Пагорб, насипаний на місці, де був встановлений мурований монумент на честь перемир'я з татарським військом. Урочище Добриця поблизу смт Степань Сарненського р-ну.

Фото О. Нагорнюка, 2007 р.

Кам'яний хрест поставлений на середньовічному кургані у с. Люхча Сарненського р-ну. За переказами – місце братської могили селян, які загинули під час татарського нападу. Фото О. Нагорнюка, 2008 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України

ла відновлена степанською громадою. Капиця зі сторони татарського війська була, за описом Ю. Кудри «стилю азійського, до самого верху круга, а з самого верху – щось опукле, невідоме глядачам. Річечка поміж цим фронтом, а також і урочище названо «Добрицею» від слова «добро», що зробили обидві сторони воюючі; а ближче до міста все урочище поля назвали «Мурованик» [4, 80-81] (Рис. 1) [25].

У селі Купеля Рокитнівського р-ну розповідають про середньовічні кургани наступ-

Середньовічні кургани в с. Люхча Сарненського р-ну.

За переказами – місце братської могили селян, які загинули під час татарського нападу. Фото О. Нагорнюка, 2008 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України

не: «Село старе, ще татари були, татарив сюди загнали. Тут же острівець, кругом болото. Як навесні, то не можна було нікуди вийти, тільки острівець лишався, а кругом обмите водою. Тікали люде від татар і сюди ховалися, є в нас там кургани, кажуть, наче там поховані ті татари, а чи то там наші були побиті, поховані, то це просто кажуть... Кургани близько біля Мочульська (хутір), такі горбичок. І в нас не найшлося смілого розкопачь» [3, 86].

Поблизу церкви на пагорбі в с. Люхча розташоване кладовище давньоруського часу. Селяни пригадують, що тут

поховані місцеві люди, які загинули під час татарського нападу. Кургани, очевидно, містять впускні поховання пізнішого часу, оскільки на них встановлені кам'яні хрести і камені, ймовірно, XVII ст.

У сусідній Глушиці розповідають: «Колись як ішли татари, то наше село... там є штири чи п'ять могил таких насипаних, наше село татари геть вибили. А тиї могили – то теж село наше, що вибіли людей татари, то їх уже звезли на кучу і так склалі дай засипали, штири могили таких. Там поставили дубови хрести – такі-во, високі, поставили, як пам'ятник. Нема ніяких записей ніде нічого, тилько-но так по розказах, що одна могила там у нас є так у селі, то один мужик хотів розгорнуть її, значить, хотів города зробити, то як под'їхав трактором, бульдозером зачепив, то вивернув кості, дай те все назад згорнув, засипав і вже потом обгородив тую могилу» [15].

Кургани з похованнями X-XI ст. на місці злиття річок Тризна та Ігорів потік (з урочищем Ігоров Бруд) відомі в с. Біловіж [5, 57-58, 186-217]. Це місце називають «копци-кургани» або «дубкі», бо на курганах ростуть дуби, завдяки чому цю місцину можна впізнати

здалеку. Місцева традиція також відносить ці пам'ятки до часів татарських набігів. Ймовірно, ці кургани містять впускні поховання XVI-XVII ст.

У деяких переказах підкреслюється велика кількість татарського війська. У селі Мульчиці назву урочища Вужів Брід пов'язують з часами татарських нападів: «Тут у нас і турки проходили, і татари були йшли. «Вужів Брід» то називається, вони йшли таким завитком, утоптали і поробили. Там була така низовина, і залишився такий брід, його називають «Вужів Брід». Вони так вигнуті, як йшли, їх дуже багато було, розповідали, і вони у вигляді такого вуза, і витоптали брід за собою. Так залишився Вужів Брід» [19].

Як відомо з історичних джерел, татари нападали на села в основному з метою захопити молодих людей у полон. Маленьких дітей і літніх людей вбивали: «А тия татари да нападали на окружні села, да забірали себе молодьож у плен, а старих і дітей убивали, а села знищували» [2, 9]. «Колісь було татари ходілі, кажут. Да, кажут, вельми вони білі татари наших людей. Один хазяїн – диткі маленькі були. Які коліс хати були, то зара дома стоять, кучка тако. Пришлі татари в хату, дівляцца, а пісочок такий хазяїн посипав. Не було колісь як зара, песок був. А тие дітки побігли под ту кучечку, схаваліса од тих татаров. Зайшов татарін такий да каже: «О, відно де вони деліса». Витяглі да порубалі, порубалі деток маленьких. Татари рубалі, вельмі татари рубалі людей наших» [14]. Подібний переказ із села Бутейки Сарненського району наводить краєзнавець Петро Макаренко, з тою лише різницею, що пісок насипають татари, щоб по слідах дитини визначити, де вона ховається [2, 9].

За переказами, записаними Петром Макаренком у с. Бутейки, татарський табір стояв на місці теперішнього села Одринки. Сюди татари зганяли молодих хлопців та

Давньоруські кургани на березі р. Тризна в с. Біловіж Рокитнівського р-ну. Фото О. Нагорнюка, 2006 р.
Архів ДНЦЗКСТК МНС України

дівчат, їх потім гнали в полон. Мешканці Кричильська та Короста ховалися від набігів у кричильській фортеці, яку татарам потім вдалося знищити» [2, 10].

Старожили с. Бутейки згадують: «Турки крепко часто нападали на нашия села, щоб набрать парубков да дівчат у рабство. Але було таке, що їх часом визволяли нашия козаки, бо я помню як ще баби колішнія розказувалі, що селом ішли молодия дівчата і хлопци в ранах, у декого з дівчат були порезані груди, то вони казали, що їх одбили у турков козаки» [2, 10].

Свідками нападів стають природні урочища: «Ну, то-то розказували, що татари були! Ну, казали, що татари били наших людей і їздили. Десь там у нас і один такий є

Давньоруські кургани на березі р. Тризна в с. Біловіж Рокитнівського р-ну. Фото О. Нагорнюка, 2006 р.
Архів ДНЦЗКСТК МНС України

брі́д, кажуть, називають його «Красним Бродом». Кажали, гналися татари, да там забили чоловіка, да вельми аж вода червона була, да і зовуть «Красний брі́д» [23].

У спогадах поліщуків збереглися також приблизні описи зброї, якою користувалися нападники: «Секлі – як вони zobачуть людей, зайдуть в хату – сечуть некімі секачами. А рушницею не було і в груди, щоб кинули яку гранату чи шо, не було. Да некімі такімі, ка, пікамі стрелялі, шо це виткне да поцелить кого» [24]. Історики також підтверджують, що найбільш розповсюдженою зброєю степовиків були шабля і лук зі стрілами [11, 183].

Дізнавшись про напад татар, місцеві мешканці намагалися втекти зі своїх селищ до лісу, заховатися на островах посеред непрохідних боліт. Назва села «Кричильськ», за народним переказом, походить від того, що коли селяни помічали з підвищення як татари виходять з табору на грабунок, то починали голосно кричати, щоб почули сусіди і встигли сховатися в місцевому замку [2, 10].

Поблизу с. Томашгород Рокитнівського р-ну є урочище «Свата (Свята) Гора», походження назви якого пояснюють наступні свідчення: «Там в хвойнику були дірки прокручени. А я його питаюся: «Шо гето?» А вун розказує мені, муй дід, вон вмер вже, шо, каже, колись приїхали туркі і, значить, люди втекли сюда – така гора, а кругом там болото. І зара там болото те є, і гора та є і зара – туда по ягоди ходять, по клюкву. І там канавка така є, де конь перескакав, та турчанка чи той турок хотів перескочить до людей туда, на гору. То, каже, оно в ту канавку – втоплєтца конь, топлєтца туркі, і вони через ту канавку, значит, вернулїса. От уже на туй Сватою Гори сидять. Вже люди із свиннями, із коровами, із дитьмі, з колісками і вси з товаром. А болото велїкєє! І уже зима, станкі поробілі такіє, землянки, да станкі і в них все. Вони бояліса йті до села, там вони і зімовалі. У хвойнику попрокручувалі такіє диркі і сновалі кросна, і там ткалі, етиє шматуни такіє во ткалі, да собі сорочкі ж полотняніє шилі. Вже дождаді Велїкдень – Паска. Там вони вже й сьвятять Паску. Дай назвалі «Свата Гора» – там пас-

Урочище Святі горки біля с. Томашгород Рокитнівського р-ну, де за переказами селяни переховувалися від турецького (татарського) нападу. Фрагмент топографічної карти М-35-019, масштаб 1:100000, стан місцевості на 1988 р., видання 1992 р.

ку ще сьватили. Да вже втихомірілосо, да вже поприходили до хатей. Так мені ето дід розказував і маті – то тилькі я знаю» [24] (Рис. 2) [26].

Підтвердження до згадуваних подій знаходимо в спогадах Яніни Шичевської з родини власників села, яка працювала вчителькою в Томашгороді напередодні Другої Світової війни: «У лісі неподалік села знаходилося урочище Татари зі Святою Горою. На Святій Горі стояли чотири соснові стовбури з прокрученими отворами, що слугували конструктивними елементами для великих кросен, на яких виготовляли тканину. Там був також дуже старий човен, видовбаний з одного стовбура дерева, який при доторку розсипався. Напевно, тут у давні часи проходило русло річки Льви» [9, 18].

Деякі люди лишалися живими після загибелі усіх односельців і змушені були переховуватися: «Наше село татари геть вибили. Оставса один дід, утік, в дубі там заховався в лісі, і одна баба утекла, тоже в другому місці пережила. То так і називають тєє місце – Бабина града, а там де той дід в дубі жив, ховався, то так і називається – «Коло діда». Ховався там в тому дубі. Дуби ж колись росли не такі, як тепер по шеїсят сантиметрув, а колись росли дуби такі по метр з лишнім, товщина – по повтора метра, а в середині – дупло, то він собі прорізає, зробив дверца і там жив собі» [15].

За переказами, нападники намагалися розшукати селян. Для цього вони інколи використовували птахів: «Вони (татари. –

О. Н.) накінулі гороб'їв неких, ти гороб'ї, шо гороб'ї побачать людей, я забуласа, як вониє звутца тие гороб'ї, то вельми вониє кричать, тие гороб'ї. І туда вони їх ведуть, тие туркі їдуть туда на конях наверху» [24].

Напад татар на Бутейки відбувся ще тоді, коли поселення розташовувалося в урочищі Селіща. Селяни заховалися в житі, але пташка книга, кружляючи над ними, видала їх своїм голосним криком. Усі, хто врятувалися після цього нападу, заснували нове село, яке нині називається «Велике Вербче» [2, 10].

Напівлегендарним видається переказ про пошуки татарами селян за допомогою шовкової нитки: «Населеніє ете меснее татари ніткою обтягвалі. Шукають – нема, а тут є люди, ніткою шовковою обтягають, казали червоною обтягнулі ніткою. Раз люди ввечері виходять взяті есті чи шо – ага, порвата нітка. Всьо, окружилі кругом, зогнали всех да і позакопвали живими» [13].

У кращому випадку на захоплених селян чекав обмін на полонених татар або полон і продаж на ринках Криму [11, 182]. На Поліссі та в Карпатах зустрічається цікавий сюжет, за яким мати йде в Туреччину шукати свою дочку, яку полонили нападники: «А єдного разу захватилі тия турки Кондрусьову дєвчину у полон, шо з Вербча. А мати вельми крепко любила свою дєтину, а ще крепше скучала без їє. І надумала вона йти в тую далеку Туреччину і найти свою кровинку. А було цєє якраз на сьвато Введенне, дєй іде вона селом з клумком за плечима, а все люде питають їє: «А куди ти йдеш? Сьгодні ж сьвато». Дєй одказує вона людам: «Людочки моє милия, кому Введенне, а кому виведенне, бо ж іду я в Туреччину шукать свою дєчку». Ішла вона в Туреччину цілий рок, і ровно через рок на цєє саме сьвато найшла вона свою дєчку. А познала вона їє по руцє, на якій не було єдного пальца, бо як була вона ще малєю, то того пальчика йой одкусила свиня. Бо по ліцє вона не могла їє познать, бо тамєкі все жонкі ходилі із закритим ліцем.

Озеро Татарина в заплаві р. Горинь біля с. Малі Цепцевичі Сарненського р-ну. Фото О. Нагорнюка, 2008 р.
Архів ДНЦЗКСТК МНС України

А ця дєвчина да була вельми крепко гарная, да взяв їє себе за жонку багатий турок. А дочка помогла матери устроїца до цього турка за наймичку, дєй помагала вона дєцє доглядать їє дєтей, а своїх внуков, дєй коліхала вона їх і спєвала: «Кому – турчєня, а минє – внучєня» [2, 10-11; 7, 96-97].

Як і на Західному Поліссі, на Рівненщині також зафіксовано кілька переказів про перебування тут разом з татарськими воїнами їхніх жінок. У заплаві річки Горинь, поблизу с. Малі Цепцевичі Сарненського р-ну досі показують невелике озеро, назву якого пов'язують з татарськими жінками: «Татарина» кажуть на єї, вона така, як возєро. Я так чув – яма Татарина. Колісь татари занялі єто місто, там татарка прала якусь бєлізну, да називається там «Татарина» [21].

У селі Кухче Зарічненського р-ну старожили оповідають історію з подібним сюжетом: «А татари були, бо татарка пустила кільцо. Ну, розказують, шо були татари колися, і була така татарка, пустила кільцо да проклєяла, кільцо мохом заросло, і заросло там (озєро. – О. Н.). Оно-о за мостом, урочище Татарка, так і звуть «Татарка» по тий татарцє. От я гєто знаю, шо баба мині розказувала. Воно впало в її, і вона заклєяла. Вона миласа, мила руки в тій возєрє, впало те кільцо, а вона не могла достати да проклєяла і так і виросло мохом. То було зразу, ямки такі там були, і названіє і тепіру «Татарка» є, і зара звуть Татарка.

Була хороша Татарка – було скільки березини там!» [12].

Один з небагатьох сюжетів, де є спогади про протистояння місцевого населення татарам, є переказ із с. Нобель Зарічненського р-ну: «Татари були не за меї пам'яти. Там зовецця «Переволока» – отак просто гора, а татарка, мати розказувала – каже, такі во коси, каже, жовтиє, каже, под'їхала на коневі, і вони вдвох, а вона третя їхала татарка, да: «Іван, віхаді!» Уже на наших, і татари ще в'їшчають: «Віхаді!» А там така пустиня, там таке болото. А диен (один. – О. Н.) як вибіг із наших, не знаю, чи з Переволоки, чи скіль, десь там. Да за коси – набіг ззаду. Остановилася да кричила, а він за тие дві коси да як смикнув за того конє, да й увби-ласа. Да там то, ка, Татарська Гора. Її там і закопали. Вернулися, то шукали там і всеє, нікого не нашли, да поїхали далі, а її закопали. І без труні, і без нічого – так закопали. Не заростає ни трава, нищо, а отакий жовтий пісок. Закопали її, став жовтий такий пісок – нищо не заростає! Так як її закопали, то така купалина, каже, – ето Татарська Гора» [22].

Сюжет про місцеву селянку, яка має народити дитину, і татарку також відомий на Поліссі: «От повтекалі нашеє люди з села, як туркі пришли, і туда на ту гору, а жонка така була, шо родитца треба, як кажуть, «родилля». Вни заходять, чоловік з дітьми втьок, а жонка беременна лежить, родітца. Як вон єї туда забере? Вони пришли в ту хату, кидають турчанку, ту жонку турковску: «Наварі коропу, затопі пліту, і як вона вродітца, щоб ти її кипятком упарила». А вона ж лежить гета людіна, родітца, і гете чує, шо вони єї так мучать, а вони не б'ють єї і не чипають. Вона пріставіла кіп'яток, той кіп'яток кіпіт, пока весь той кіп'яток закіпів, то вона заснула, та їхня та турчанка. А та породілля вже вродилася. І вона ж бере те дитя в запул, ув сподницю, і за той кроп, і її впарилася. А сама пошла туда в лес з тим дитям, породяна пошла туда. Ну як вони вже приєхали, пришли вже в ту хату – їхня впарена, а тоєї нема, шо родилася» [24; 7, 98].

Побутують також перекази про спроби місцевих хитрістю знищити ворогів, завівши їх у непрохідне болото. Головними героями

тут стають поліські жінки. У Бутейках розповідають, що коли місцеві селяни ховалися на болотах, татари зловили дівчину Яри-ну і наказали показати їм дорогу до них. Ярина повела їх, голосно співаючи, і завела в непрохідне болото, де татари втопилися, а сама вона змогла врятуватися [2, 10].

Поодинокі свідчення стосуються воїнських звичаїв нападників: «І в них такий був звичай, у турків – якщо поранили його чи якщо там щось сталося, він коня нагоняв туди (до свого війська, від якого відстав. – О.Н.). Він вирішив залишитися, коня того відпустив, кінь, вобщем, не повернувся» [19].

Перебуваючи довгий час на поліських землях, татари у разі потреби будували приміщення для звершення релігійних відправ: «Чув я цеє ще од старих дєдов, а тия од своїх дєдов. Колісь Десятниковська Нивка називалася «Татарське Богомолє», ото справа од дороги видно горб, то його насипали татари, дей поставили на том горбу свою мечеть. Табор їхній був розкиданий аж до Потеребов. А од мечеті за метров двісти була криница, їє раньше називалі «Татарськею Криницею». Ще даже после войни ту криницу розкопали, то в їє даже зберегліся цямрини, поросшія великим слоєм моху» [2, 9 - 10].

Також мешканці Полісся розповідають про татарські поховання. Якщо вірити цим свідченням, кладовища татар могли бути біля с. Єльне, у селах Блажове Рокитнівського та Вичівка Зарічненського р-нів. Проте не зовсім зрозуміло, що називали «Татарськими Могилками» – поховання татар чи братські могили їхніх жертв.

Окрім опису войовничих дій татарських воїнів, у переказах зустрічаємо низку оповідей про змішані татарсько-поліські шлюби. У таких переказах татарин закохується в місцеву дівчину і залишається в селі. Від них досі ведеться рід, який відрізняється від місцевих антропологічними рисами: «А в нас же ж рід турецько-татарський, як ми його називали, то в нас залишилися зара, то дуже схожі є обличчя їхні, грубі такі, виразні, як у них було все. То вони проїжали сюдою, турки, в нас там є Глуха – пісок такий, і там на окраїні була хата. І вони зайшли до тої хати води напиться біля колодя-

зя, прив'язали коня біля колодязя і зайшов він в хату». Дівчина, яка жила в цій хаті, набираючи воду для татарина, мало не втопилася в колодязі. Татарин врятував її і залишився жити на хуторі. «Він тут залишився в нас, одружився, і так пішов наш рід такий мультчицький. «Отроди» всі, фамілія така. Його, знаєте, риси геть такі, воно і очі такі. А ті, що там в Любичах залишились, то урочище так і назвали «Любичі», що покохалися там, то там дійсно їх родина, батько їх помер, то настіки схожий вже був на них, що, ми казали, дійсно – турок є турок. Геть і такіє, знаєте, очі ті розкоси, широке обличчя вилицювате таке» [19].

Люди, які пережили татарські погроми, засновують нові поселення. Після спустошення Бутейок татарами живим лишається тільки хлопець-пастух, що випасав худобу. Він вижив, ховаючись у воді, і дихаючи через трубку з очерету. Рід Лючків (тепер Давидюки) у с. Бутейки, за переказом, ведеться від цього хлопця, який, прийшовши в сусіднє село говорив: «Бути селу!», повернувся до Бутейок і відбудував його [2, 9].

Разом з чужинцями на Поліссі, як свідчать перекази, з'являються нові рослини. Так тлумачать поліщуки назву рослини «аїр», яка використовується в ритуалах «троїцького» тижня і має ще назву «татарське зілля», «татарник»: «Татари привезли нам лепих – аїр. І вони розкидали аїр той по болоті, дай аїр прийнявса і приживса. Там кінь воду буде пити. Нашіє деди розказували що прийшло воно з татарув тее зілле. Приживса лепих – значить, чиста вода, п'їєва вода. Де не приживса – значить, вода недобра. Де протікає вода – там він живе, а де не протікає вода, там він не приживетса» [20].

Надзвичайно цікавими є перекази, які розповідають про напади татар, але поєднують в собі різноманітні міфологічні або магічні мотиви. Серед таких мотивів – відомий в етнографії сюжет про провалену церкву. Біля с. Мушня Рокитнівського р-ну є урочище Церковіща, де «жилі люди, і церква стояла. Шлі татари войной, і люди собралися в церкву молітца, і вона пошла з Богом в землю. Людей багато потопіло, і церква пошла в землю. Але колісь вона вийде.

Колокола потопілі. Люди з попом ходілі да річку проклялі» [17]. «Ну, ете я чув от людей старих по розговорах, що када татарське нашествіє було, тут були татари, то вроді як у те врем'я вона (церква. – О. Н.) вошла з людьми в землю» [16].

В одному з переказів татари намагаються знайти місце, де ховаються селяни, але місцева чарівниця об'їжджає гору на свині 3 рази, і постає глибокий рів, який татари не можуть перейти: «А чого та канава стала? Там була серед їх якась людина – чи волошебница, чи якась циганка, я вже забулася, як дід розказвав. І тая ж циганка седає ж на свиню, бо свині в людей там є, все, і об'їхала тую гору три рази, і вельмі зробілася та канава глібока, і вельми те болото стало глібокее, що не можна доїхати. Приєджають туркі – людей вони не чують, стрелять нема чим – е! Вониє хочуть туду коньми, а но туду! Конь такий, каже, велікій – туду топітца, і турок той топітца, де наверху сидить. Другого послалі, вже некій старший той такий в їх: «Я поїду!» Той поїхав і той втопівса. Три конє там утопіло, і з три чоловіки турків. І етиє скомандувалі войско те все утекають стуля» [24]. У переказі, який наводить Олександр Цинкаловський, розповідається про місцеву чарівницю, що направляє татар на село Губків, яке вони руйнують і грабують [7, 326].

У наступній групі переказів, у які вплітаються напівлегендарні мотиви, одним з образів є «колесниця», «карета», «золота карета», яку переслідують татари або захисники місцевого населення: «Там Церковище називається (урочище). Там стояла церква. Я можу показати, де воно було. Коли татари налітали, то був Хома дзвонар, а дзвони були з міді, і він ті дзвони – на колесницю і почав втікати. То вони цю церкву знищили повністю і погнались за ним. А там озеро таке було велике, і він з цими дзвонами у тее озеро впав. І з кіньми, і з колесницьою, і з тими дзвонами. Це тепер урочище «Хома» [3, 87]. «Главний татарський командір да їздив на золотой карети. А як уже руське військо виганяло цих бузуверов, то втекли вони в сторону Накоту. А в Накоти цьой главний татарчук уперса в такеє болото, що тая золота карета втопилас. То ція

татари позначили тее месце, де вона втопилася, щоб як вернуца, то витягти її. Але більш вони сюда ніколи не вертали. А ще кажуть, шо втекли руський цар, чи царица од татар, дей то їхня карета втопилася чи то в Накоти, чи то в Холодном болоти» [2, 9-10].

Походження назв деяких урочищ також пов'язується в народній пам'яті з татарськими (турецькими) нападами. Серед них урочище «Татарка» (с. Кухче), «Татарська гора» (с. Нобель), «Свята Гора» (с. Томашгород), болото/озеро «Топило» (с. Єльне), урочища «Бесідка», «Саклов», «Перестані» (с. Томашгород), гратка (гать) «Татарка» (с. Вежиця), «Вужів Бід» (с. Мульчиці), урочище «Любичі» (с. Мульчиці), «Красний Бід» (с. Вичівка) «Татарський Груд», «Татарський Бід» і «Сергієва Хмираль» (с. Губків). Ось як розповідають про виникнення назв урочищ поблизу с. Томашгород: «І воние уже скрузь тую войну, каже, разослалі і по лесу. То там «Бесідка» звецца, о то там беседуваі воні – ето звецца «Бесідка». На Саклові – секлі. То гето в нас «Саклов» звецца – там хати буі тоже, і по чорниці ходять люди в Саклув. Гето називають, шо там секлі воні. А знов туда далі звецца «Перестані», то там воні вже пересталі бітца» [24].

Збір спогадів про татарські напади дав можливість виявити досить велику кількість історичних переказів, сюжетів, більшість з яких мала місце в дійсності. Цікавим також є те, що деякі з цих переказів містять символічні або міфологічні мотиви. Матеріальним втіленням пам'яті про часи набігів і погромів є давні надгробки, кам'яні хрести, давньоруські кургани, що розкидані на околицях поліських сіл, інколи в лісах, полях, на роздоріжжях, які народна пам'ять пов'язує з татарськими походами на Полісся в XV-XVII століттях. Тоді майже щороку здійснювалися рейди татарських загонів на Поділля, Волинь, Полісся і Литву [11, 183]. На нашу думку, саме у цей час відбувалися події, про які йдеться у більшості вищенаведених оповідей.

У переказах підкреслюється велика кількість татарського війська, хоча відомо, що в ті часи нападники діяли і невеликими групами – до 10 воїнів [11, 184]. Основною метою нападів було взяття в полон молодих

чоловіків і жінок. Серед розповідей трапляються спогади про знищення місцевого населення, а також описується зброя татар. Місцеві селяни рідко чинили опір чужинцям. Вони ховалися в недоступних лісах, на піщаних островах серед непрохідних боліт.

Деякі оповіді насичені яскравими деталями, які містять інформацію про тогочасний побут. Так, мешканці с. Томашгород, переховуючись на горі з дітьми і худобою, роблять на деревах пристосування для кросен, виготовляють полотно, зимують і там святкують Великдень; чоловік з Глушиці ховається в стовбурі великого дуба. Розшукуючи селян по сусідніх лісах і болотах, татари використовували особливий вид птахів (їх народна назва – «книга»), які голосом видавали втікачів, або обтягували частину лісу шовковою ниткою. Дійовими особами кількох текстів є жінки-татарки і місцеві селянки. За деякими оповідями, татарка мие руки або пере білизну в озері, губить у воді свій перстень і проклинає озеро, яке потім заростає. Мотив прокляття води варіюється в кількох переказах. Цікавим є оповідання, яке має аналоги в карпатській фольклорній традиції, а саме – про селянку, яка має народити дитину і не встигає втекти до лісу з односельцями. Татарка лишається з нею, щоб вбити її, але сама гине від рук породілі.

Серед цікавих спостережень над поведінкою татар зберігся спогад про звичай відпускання коня у разі неспроможності воїна продовжувати похід з військом. Також цікавою є розповідь про будівництво молитовної споруди татарами – «татарського богомолля». У кількох селах є спогади про існування татарських поховань, про одруження татар з місцевими дівчатами. Внаслідок змішаних шлюбів у деяких поліських селах досі існують «татарські» родини. Існували також т. зв. «татарські хоругви» – збройні загони, яких наймали руські князі для охорони своїх земель, про що свідчать історичні джерела. Воїни цих загонів проживали в окремих районах Литовсько-Польської держави [6, 19].

У пам'яті мешканців Полісся залишилися перекази про людей, які вижили після знищення татарами села. З ними пов'язані

перекази про заснування нового села.

Як вже згадувалося, інтерес становить те, що кілька розгорнутих сюжетів, зафіксованих на Поліссі, мають свої аналоги в карпатській фольклорній традиції.

Окрім історичних переказів, окрему групу становлять оповіді, наповнені магічними і символічними мотивами: образ проваленої церкви з людьми, які ховаються від татар; втоплене татаркою кільце, через яке відбувається прокляття озера, прокляття річки священиком; ритуальний об'їзд місця, де ховаються від татар люди, чарівницею верхи на свині; на могилі вбитої татарки нічого не росте, тільки жовтий пісок – кольору її волосся; вода в річці червоніє від крові забитого селянина; символічне покарання зрадників свого народу, які вказують татарам дорогу до села (вони топляться, а декого розривають вовки), переслідування золотої карети, колісниці і втоплення їх в болоті або озерах.

Ще одним свідченням цих історичних подій є назви урочищ, озер, сіл, з якими пов'язані спогади про перебування татарських воїнів на Поліссі.

ДЖЕРЕЛА

1. Галицько-Волинський літопис. Львів, Червона калина, 1994.
2. Макаренко Петро. Бути селу. Історико-краєзнавчий опис с. Бутейки Сарненського р-ну Рівненської обл. – Рівне: Б.в., 2009 р.
3. Ковальчук Надія. Реліктові особливості народного календаря села Купеля на Рівненщині / Поліссязнавство: наукові фольклорно-етнологічні та мистецтвознавчі студії. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 236 с.
4. Кудра Юхим. Історія міста Степань / Войтович В. М. Степань моя мила. Дослідження, спогади, документи. – Рівне: видавець Валерій Войтович, 2009. – 578 с.: іл.
5. Прищеп Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л., Самолюк В. О., Ткач В. В. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2007 р. – Рівне, 2008. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею (надалі РКМ) Доп. № 22940.
6. Рибачок Ірина. Єврейська та татарська громади в містах південно-східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. / Актуальні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 16. Рівне, 2009.
7. Сокіл Василь. Народні легенди та перекази українців Карпат. – К.: Наукова думка, 1995.
8. Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Т.1. – Накладом Товариства «Волинь», Вінніпег, 1984, Канада.
9. Szyczewska Janina. Moje wspomnienia z Polesia Wolynskiego i z Lubelszczyzny. – Lublin, 1996.
10. Шкляєва Наталія. Татарські мотиви в народній топонімічній прозі Західного Полісся / Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – (Матеріали наукової конференції 25-26. 10. 2006 р.). – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 304 с.
11. Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання третє, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2006.
12. Записано автором від Бабейчик Надії Антонівни, 1942 р. н., у с. Кухче Зарічненського р-ну в 2006 р. Архів автора.
13. Записано від Демидовця Івана Григоровича, 1950 р. н., у с. Кам'яне Рокитнівського р-ну в 2006 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
14. Записано автором від Журби М. В., 1956 р. н., у с. Вежиця Рокитнівського р-ну в 2006 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
15. Записано автором від Зозюка Сергія Терентійовича, 1924 р. н., у с. Глушиця Сарненського р-ну в 2008 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
16. Записано автором від Карповця Григорія Прокоповича, 1935 р. н., у с. Березове Рокитнівського р-ну в 2006 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
17. Записано автором від Ковальчук Уляни Філіпівни, 1935 р. н., у с. Мушня Рокитнівського р-ну в 2006 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
18. Записано автором від Колодіча І. С., 1938 р. н., у с. Познань Рокитнівського р-ну в 2006 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
19. Записано автором від Коцюбайло Євгенії Євдокимівни, 1951 р. н., у с. Мульчиці Володимирецького р-ну в 2009 р. Архів ДНЦЗКСТК МНС України.
20. Записано автором від Кузла Ніни Андріївни, 1939 р. н., у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну в 2009 р. Архів автора.
21. Записано автором від Леончика Івана Петровича, 1933 р. н., у с. Малі Цепцевичі Сарненського р-ну в 2008 р. Архів автора.
22. Записано автором від Ходневич О. Ф., 1936 р. н., у с. Нобель Зарічненського р-ну 2006 р. Архів автора.
23. Записано автором від Шкоди Ніни Протасівни, 1930 р. н., у с. Вичівка Зарічненського р-ну в 2006 р. Архів автора.
24. Записано Юрієм Ковальчуком у с. Томашгород Рокитнівського р-ну.
25. РКМ III Д. 768/38 (Фото).
26. Фрагмент топографічної карти М-35-019, масштаб 1:100000, стан місцевості на 1988 р., видання 1992 р.
- N. В. Частину світлин та польових матеріалів, представлених у статті, зібрано автором у рамках комплексних історико-етнографічних експедицій до потерпілих внаслідок аварії на ЧАЕС районів Рівненської області, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф при МНС України під керівництвом Р. А. Омеляшка.

Фотографії полків зі збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею

Усі, хто хоч раз відвідував Рівненський обласний краєзнавчий музей, не залишалися байдужими до фотографії, яка прикрашає собою залу «Старе Рівне». Дійсно, світлина, зроблена на початку XX століття, вражає якістю зображення та своїми розмірами. Невідомий фотограф залишив на папері образи військовослужбовців полку в повному складі. І сьогодні ми з великою цікавістю вдивляємося в обличчя людей, які жили століття тому.

Ця світлина не єдина в своєму роді – у фондах музею є ще одна подібна фотографія, на якій у всій красі позує Лейб-Гвардії С.-Петербурзький Король Фридриха Вільгельма III полк.

Ще існує дуже відома фотографія Лейб-Гвардії Кексгольмського полку. Не так давно знімок Кексгольмського полку обійшов майже весь російськомовний Інтернет, куди він потрапив зі сторінок книги Світлани Пожарської «Фотомастер». До книги він потрапив з архіву Спілки фотохудожників Росії. А Спілці його подарувала в 1993 р. Лія Борисівна Блюмкіна, вдова відомого колекціонера, засновника Музею історії фотографії Бялого Євсея Самойловича. Музею історії фотографії фото було подаровано у 1986 р. Калінінським (тепер Тверським) обласним фотоклубом. Поява ж світлини у клубі – це зовсім детективна історія: один з членів фотоклубу, працівник міліції, затримавши квартирних злодіїв, одержав фотографію від вдячної володарки пограбованого помешкання.

Заради справедливості треба зауважити, що збереженість фотографій Рівненського обласного краєзнавчого музею набагато краща, ніж фотографії Спілки фотохудожників Росії. На жаль, вони не так відомі. За фотографією Лейб-Гвардії Кексгольмського полку був знятий фільм. У режисера-документаліста Бориса Лізнєва виникла ідея наповнити фотографію почуттями та характерами. Фільм «Полк, струнко!» став

першим, де за основу була взята одна-єдина фотографія. Тривалість фільму 22 хвилини. У ньому використані фрагменти листів та щоденникових записів офіцерів та солдат того часу.

Якщо роздивлятися фотографії Лейб-Гвардії Кексгольмського полку та полку Лейб-Гвардії С.-Петербурзького Король Фридриха Вільгельма III, то уважний глядач помітить, що вони майже близнята! Дерев'яні ристовання, на яких стоять задні ряди солдат, і стіна за ними – одні й ті ж, змінилися тільки люди. На фотографії Лейб-Гвардії С.-Петербурзького Король Фридриха Вільгельма III полку на стіні частково помітна вівіска, яка написана російською та польською мовами. Це не дивує, бо обидва полки квартирували у Варшаві.

На другому поверсі Рівненського обласного краєзнавчого музею, в залі «Старе Рівне» зберігається фотографія полку. На етикетці зазначено, що це фото Рівненського гарнізону. Але це не так. У Рівному на початку XX століття були розквартировані: 125-ий Курський піхотний полк, 127-ий Путивльський піхотний полк, 32-га артилерійська бригада (6 легких та 2 мортирні батареї) та 21-ий саперний батальйон [1].

Після сканування фотографії та її збільшення стало можливим роздивитися погони. На фото на погонах усіх солдатів і офіцерів вензель з короною. Вензель на погонах відповідає 6-му піхотному Либавському Принца Фридриха-Леопольда Пруського полку. У більшості полків на погонах можна побачити так званий «шифр» – номер полку. Такі шифри: «125» та «127» були на погонах Курського та Путивльського полків, які складали Рівненський гарнізон. Але якщо на погонах є вензель та корона, це свідчить про те, що хтось з високих осіб шефствує над цим полком. Шефство було відзнакою. У Російській армії найменування на честь шефа не були назавжди присвоєними певному полку. Звичайно, але не за-

вжди, після смерті височайшого шефа полк втрачав це найменування. Ім'я височайшого шефа того чи іншого полку могло змінюватись.

Слід зазначити, що після початку Першої світової війни 9-ий уланський Бузький Його Королівської Високості ерцгерцога Австрійського Франца-Фердинанда полк і 12-ий уланський Белгородський Імператора Австрійського короля Угорського Франца-Йосифа I полк утратили свої почесні найменування у зв'язку з тим, що шеф 9-го уланського полку ерцгерцог Франц-Фердинанд був убитий (його вбивство й стало приводом для війни), а австро-угорський імператор Франц-Йосиф тепер був монархом держави-супротивника [2].

6-й піхотний Либавський Принца Фридриха-Леопольда Пруського полк був сформований 16 серпня 1806 р. з трьох рот Кексгольмського і трьох рот Петровського мушкетерського полків і називався він тоді Либавський мушкетерський полк.

У 1808-1809 рр. полк брав участь у російсько-шведській війні, а 8 червня 1808 р. в битві при Або. У 1812 р. під час Вітчизняної війни полк перебував у 1-ій Західній армії, 6-му піхотному корпусі генерала від інфантерії Д. С. Дохтурова, в 7-ій піхотній дивізії. Командував полком полковник А. І. Айгустов. У 1813 р. 1-й і 3-й батальйони були призначені до складу корпусу, який тримав в облозі фортецю Глогау (Глогув). Потім либавці бились у складі Силезької армії, брали участь в осаді фортеці Кассель. 17 січня 1814 р. в битві при Брієн-ле-Шато либавці героїчно атакували ворога та, не зважаючи на сильний вогонь, багнетами вибили його з поселення і замку.

Хоча в експозиції музею фотографія датована 1904 р., зроблена вона була в період з 1907 до 1911 року. Солдати та офіцери на світлині одягнуті у форму, яка була впроваджена під час військової реформи 1907 р.

А в 1911 р. був введений відсутній на фотографії нагрудний полковий знак – блакитний Мальтійський хрест із золотим обідком. На його середину накладений золотий карбований вензель імператора Олександра I, засновника полку, під імператорською короною. Знизу золотом зображений рік заснування: «1803» [3].

Друкований додаток, який є в світлинах Лейб-Гвардії Кексгольмського та Лейб-Гвардії С.-Петербурзького полків, розповідає про історію полку і свідчить про те, що такі фотографії були не поодинокими. Це був налагоджений процес фотографування і друкування світлин військових підрозділів.

Одна з версій виготовлення подібних фотографій була – використання камери-обскури. Це камера, в якій замість об'єктива використовується маленька дірочка. Але якщо уважно подивитись на фото, то стають помітними дефекти, які притаманні об'єктивам зі скляними лінзами, відсутні при використанні камери-обскури. Це обмежена глибина чітко зображеного простору та дисторсія по кутах зображення. Все свідчить про те, що при зйомці фотограф використовував скляний негатив, з якого потім контактним методом друкував світлини. В інтернеті вказують, що використовувалась велетенська американська камера, створена Джорджем Раймондом Лоуренсом (George Raymond Lawrence) на замовлення залізничної компанії Chicago&Alton Railway, Але вона не має нічого спільного зі зйомкою фотографій цих полків.

Світлини Рівненського обласного краєзнавчого музею потребують ще детальнішого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. http://odkrywca.pl/pokaz_watek.php?id=652315.
2. <http://army.armor.kiev.ua/forma-2/rus-kavaler-07-14-2.shtml>.
3. http://www.gold-eagle.ru/acopies_02.html.

Підкамінські печери: спроба історичної інтерпретації

Територія Підкамінщини завжди викликала інтерес в археологів та істориків первісно-общинної доби з огляду на значну кількість пам'яток стародавнього минулого. Причина полягає в географічному розташуванні цієї місцевості на Волино-Подільському пограниччі – складному за морфологічною будовою районі, який розділяє плато Подільської височини та рівнину Малого Полісся. Саме тут проходить Головний Європейський водорозділ між басейнами Чорного та Балтійського морів. Завдяки географічному розміщенню, сприятливому для проживання людей клімату та багатому на воду, родючі ґрунти, рослинний і тваринний світ ландшафту перші стоянки тут виникли ще в добу стародавнього кам'яного віку.

Серед населених пунктів Підкамінського ключа виділяється селище Підкамінь, відоме своїми історичними пам'ятками, зокрема Домініканським оборонним монастирем (нині монастир «Походження Дерева Хреста Господнього» студитського уставу УГКЦ). Одним із свідків минулого цієї території є скелястий велетень, прозваний в народі «Каменем». Він розташований на високому узгір'ї в північно-східній околиці селища. Як свідчать дослідження, у період Галицько-Волинського князівства на його вершині стояла оборонна церква Преобра-

ження Господнього [4, 44-48; 5, 113-124].

Неподалік Каменя, в глибині Рожаницької гори, розташовані дві печери. У краєзнавчій літературі існує припущення, що їх використовували в давніх язичницьких культах [3, 15-16]. Так, Д. В. Чобіт у нарисі «Знамениті пам'ятки Підкаменя» зазначає: «... у північно-східному підніжжі гори Рожаниця дуже добре зберігся дохристиянський храм... Храм досить просторий, влаштований у природній печері, яку пристосували для релігійних потреб. Стіни і стеля храму ретельно оброблені якимись кайлами, сліди їх видно й досі... У деяких місцях у ньому видно кам'яні ніші, виступи і своєрідні постаменти, які, безумовно, виконували якусь ритуальну функцію... Мабуть, у храмі звершувались обряди, під час яких тут могло перебувати кілька сотень людей...». На думку дослідника, в піску, який товстим шаром перекриває долівку однієї з печер, до сьогодні мали б бути «язичницькі святилища та ідоли», сховані від християнських місіонерів [7, 17-19].

Печерний комплекс в Підкамені складається із трьох печер: дві розташовані на північно-східному схилі Рожаницької гори, ще одна – з її південно-західного боку. Із них на більшу увагу заслуговують перші. Саме із ними, як було зазначено вище, ототожнюються давні язичницькі храми. Печери відрізняються розмірами. Одна із них, у формі величезного купола неправильної форми, має величину 12 м і висоту 5-7 м. Друга, розташована на відстані близько 40 м на схід, – значно менша. Її діаметр 6 м, висота 3,5 м [2, 21].

До сьогодні на стінах печер збереглися загадкові ніші, виступи, а також «сліди від кайл», якими, на думку дослідників-краєзнавців, давні будівничі обробляли стіни храмів.

У 2001 р. працівниками Бродівського краєзнавчого відділу Львівського історичного музею були проведені дослідження вище-

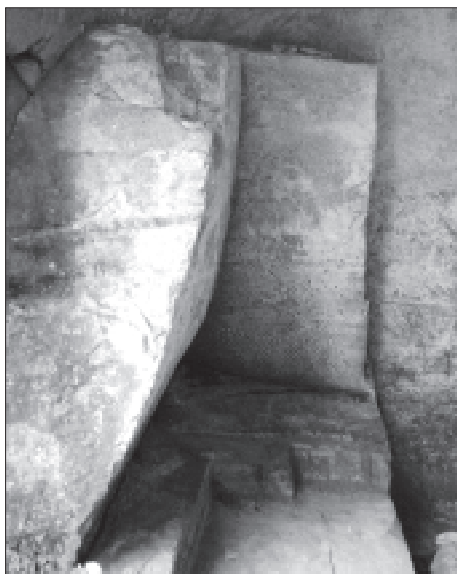
Вхід в одну з Підкамінських печер

зазначених «ніш, виступів та врубів», а також шурфування долівки меншої печери. Внаслідок цього вдалося отримати важливі результати до історії виникнення печерного комплексу в Підкамені.

Насамперед розглянемо природу утворення печерних порожнин у скельних породах. Як показують дослідження, це явище пов'язане з дією води, що проникає в тріщини земних надр і розчиняє м'які кам'яні породи. Найкраще цьому піддаються ангідридні, соляні, гіпсові та вапнякові утворення [1, 4]. Наприклад, відомі карстові печери Поділля утворилися в результаті вимивання гіпсів. Натомість, у скам'янілих піщаниках такого роду природні процеси були поширені найменше, оскільки вони не піддаються розмиванню водами. У переважній більшості у піщано-кам'яних породах виникають невеликі порожнини-тріщини, утворені внаслідок дії різноманітних тектонічних процесів.

Основа гори Рожаниці характеризується саме такими скам'янілими пісковиками різної твердості. Поклади якісного каменю-пісковика тут залягають на глибині приблизно 3-4 м від сучасної поверхні і здавна використовувались як добрий будівельний матеріал. Ще сьогодні на північно-східному схилі гори можна спостерегти залишки як мінімум трьох місць із видобутку каменю-піщанику для спорудження Підкамінського монастиря та його оборонних укріплень. На місці двох таких «кар'єрів» розташовані й досліджувані печери.

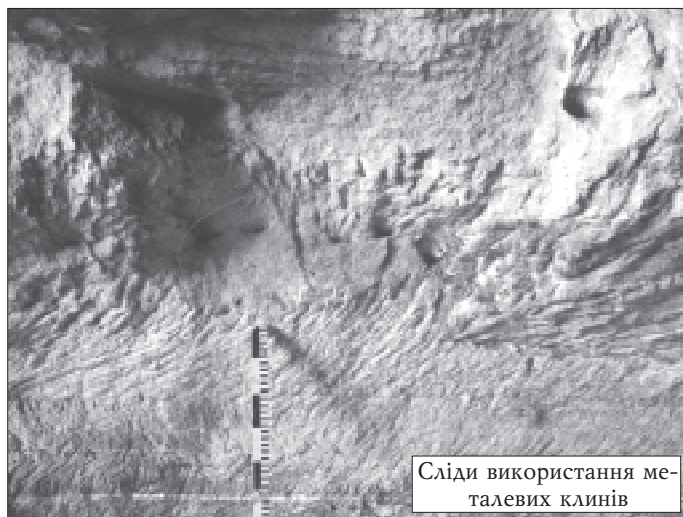
Вивчення внутрішнього інтер'єру Під-

Підготовлені до розробки (розпилення на облицювальні блоки) брили каменю

Сліди використання металевих пил

Сліди використання металевих клинів

камінських печер дає можливість стверджувати факт антропогенного впливу на його сьогодиншній вигляд. Ймовірно, в давньому минулому це могли бути невеликі природні пустоти, розширені людиною до сьогодиншніх розмірів. На це вказують різноманітні заглиблення, ніші, вруби, рівна, ніби оброблена поверхня стін. Виникає запитання: з якою ж метою були проведені такі масштабні за своїми обсягами роботи?

На нашу думку пояснення цієї проблеми випливає з наступного. Спорудження кам'яних будівель Домініканського монастиря потребувало великої кількості будівельного матеріалу. Надзвичайно актуальною ця потреба постала у першій половині XVIII ст., коли розпочалося зведення монастирських оборонних укріплень. Для лицювання стін будівельники використовували якісний камінь-пісковик, поклади якого, як було зазначено вище, монолітно залягають на глибині нижче ніж 3 м від сучасної поверхні.

Залишки розробки бутового каменю

Правильні форми лицьовального каменю засвідчують, що його вирізали спеціальними пилами у надрах Рожаницької гори. Відомо, що ці інструменти застосовували для промислового виробництва м'яких порід каменю (вапняк, піщаник тощо) ще майстри Стародавнього Світу. Наприклад, в імператорському Римі в каменоломнях використовували пили довжиною 4,5 м при товщині леза 4 мм [6, 429].

Проведене у 2001 р. детальне обстеження поверхні стін обох печер принесло цікаві результати. Було встановлено, що рівномірні, паралельно нанесені насічки, зроблені на поверхні стін ніби «кайлом», є звичайними борознами, залишеними зубцями пил під час вирізання кам'яних блоків. Аналогічні «насічки» подекуди зустрічаються й на лицьовальних каменях з монастирського муру. На поверхні печерних стін також збереглися численні сліди від металевих клинів, якими відламували підрізані брили каменю. Саме тому жодна з горизонтальних поверхонь т.зв. «постаментів» чи «вівтарів», на яких мали б стояти ідоли, не є рівною. На ній відсутні сліди «обробки». У двох випадках на стінах великої печери простежено своєрідні «зарізи», які залишилися від використання пили.

Отже, техніка видобування каменю виглядала наступним чином. Робітники, які постачали для монастирських фортифікацій будівельний матеріал, на першому етапі здійснювали його вибірку відкритим способом. Отриманий таким чином камінь йшов на забутовку оборонних стін. Дійшовши до покладів твердого монолітного піщанику,

проводили його вирізання спеціальними пилами. Наявність природних тріщин-порожнин в надрах Рожаницької гори значно полегшувало працю робітників. Кам'яні брили підрізали пилами, а потім відколювали металевими клинами. Таким чином отримували якісний будівельний матеріал (блоки каменю) розмірами від 0,2 x 0,4 до 0,4 x 0,6 м, який мав правильну форму та рівну поверхню.

На сьогодні досить складно відповісти, чи використовувалися Підкамінські печери людиною перед їхньою розробкою каменярями-будівельниками. Теоретично, невеликі підземні порожнини, якщо вони були відомі на цей час, могли використовуватись як житло для людей кам'яної доби або сховище під час татарських набігів. Досить сумнівним виглядає припущення, що тут могли міститися давні язичницькі храми. Зокрема, на сьогодні аналогії облаштування у тісних порожнинах-розщелинах давніх святилищ нам не відомі. Кінцеву відповідь на це питання могли б дати археологічні розкопки. Розвідковий шурф, закладений у 2001 р. працівниками Бродівського краєзнавчого музею в малій печері, не приніс жодних матеріалів, які можна пов'язати з життям людини. На кам'яній до-

Застосування різаних кам'яних блоків для лицьовання оборонних стін Підкамінського монастиря

лівці часто зустрічалися лише розрізнені шматки каменю – відходи, що залишилися з часів видобування тут будівельного матеріалу.

Отже, дослідження печерного комплексу в Підкамені дозволяє припустити його природно-тектонічне походження. У першій половині XVIII ст. печери набули сьогодишнього вигляду, оскільки були використані як каменоломні для будівництва фортифікацій Домініканського монастиря.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гвоздецкий Н. Карстовые ландшафты. – Москва, 1988. – 112 с.
2. Гудима П. Підкамінь. Портрет на фоні століть. – Тернопіль, 2004. – 256 с.
3. Радзівський В., Бурма В. Медобори. Путівник. – Львів, 1975. – 88 с.
4. Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Лавра. – № 1. – Львів, 1999. – С.42-49.
5. Рожко М. Скельні групи Медоборів та використання їх в минулому // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (матеріали наукової конференції). – Львів, 1998. – С.113-124.
6. Словарь античности / сост. Йоханнес Ирмшер в сотр. с Ренате Йоне. Пер. с нем. – М., 1989. – 704 с.
7. Чобіт Д. Знамениті пам'ятки Підкаменя. – Броди, 2008. – 56 с., іл.

Тетяна ПАРХОМЕНКО

Глиняний посуд у народних звичаях та обрядах

У групі предметних символів з-поміж різних видів хатнього посуду саме глиняні горщики, миски, глечики увібрали в себе складний комплекс народних світоглядних уявлень і дохристиянських вірувань. Під час спільних трапез глиняні горщик і миска з такими обрядовими стравами, як каша, борщ, коливо, кутя, були символом єднання сім'ї та всієї громади, а також виконували роль сакральної жертви. Доки буде існувати людина, вона потребуватиме посуду, з яким відзначатиме важливі події свого життя. Та на жаль, з часом ті чи інші звичаї будуть трансформуватися, забудеться їхнє підґрунтя. Спробуємо дослідити витоки українських народних звичаїв, у яких глиняний посуд займав чільне місце.

Посуд із глини, і насамперед горщики, здавна використовували в поховальних обрядах. Зокрема, у давньослов'янський та ранньосередньовічний періоди на території Рівненської області побутував такий варіант поховального обряду, як тілоспалення на вогнищах з подальшим похованням праху в урнах. За місцем першої знахідки такого типу поховального обряду в с.Могиляни Острозького району була названа археоло-

гічна культура – могилянська. У селищі був виявлений могильник другої половини VII – першої половини VI ст. до н. е., в якому поховання було здійснено за обрядом тілоспалення. Рештки кремації були захоплені в урнах, накритих горщиками та мисками. Урни – високі, з ледь опуклими стінками, у верхній частині тулова декоровані наліпною хвилястою смужкою [29]. Нині супровідний інвентар поховання представлений в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Подібні археологічні знахідки були зроблені і в с.Дитиничі Дубенського р-ну, де була віднайдена поховальна урна II-IV ст., виліплена у формі широкої миски з вузьким дном [28].

За матеріалами А. Львова, у похованнях дреговичів горщики знаходили в ногах померлого, рідше – біля його голови, а близько третини трупопалень цього племені були вміщені в горщики або накриті ними [24, 115-116]. Згідно з «Повістю минулих літ», поховальні урни на стовпах уздовж дороги ставили радимичі, вятичі, сіверяни та кривичі [4, 214].

Як відгомін давніх поховальних обрядів

варто розглядати поширену в Україні традицію ставити в дитячу домовину глек з молоком, дорослим – горщик з водою, а в Київській губернії – горщик із кашею [24, 116].

Нерідко, щоб окропити могилу, за труною несли горщик з посвяченою водою. Згодом його перевертали догори дном і ставили в головах покійника [4, 215]. Народне пояснення цього звичаю: щоб на «тому світі» було чим пити воду.

Магічні дії з посудом відбувались і в росіян: коли помирав господар, щоб втримати домовика в хаті, горщик, з якого обмивали покійника, закопували під покуттям [24, 116].

Ритуальне биття горщика під час похорону було зафіксоване П. Чубинським: «В придніпровських селах під час винесення чоловіка з хати жінка б'є новий горщик і по всьому двору посипає вівсом» [27, 257].

У всіх регіонах України глиняний посуд був обов'язковим елементом поминальних трапез. Головна страва на поминальному столі – ритуальна каша, відома як «коливо» або «канун», подавалася в горщику чи мисці. Перед початком трапези кожен, хто був присутній на поминальному обіді, мав скуштувати по три ложки колива. На «Діди» (календарні поминальні дні) горщики із залишками їжі залишали на столі для душ померлих родичів.

Схожу символіку мала й різдвяно-новорічна кутя, її також не прибирали на ніч зі столу. У селах Рівненської області кутю, яка залишалася після вечері на Різдво, насипали в миску, куди клали ложки, а зверху накривали паляницею. Уранці ворожили на тривалість життя: вважалося, що той, чия ложка в куті впаде, цього року помре. Подібні ворожіння були записані автором у селах Немовичі Сарненського, Весняне Корецького й Кисоричі Рокитнівського р-нів Рівненської області. У перших двох селах ложки притуляли до миски таким чином, щоб вони стояли «ниці» – опуклим боком повернуті назовні, а внутрішньою частиною торкалися країв миски [7; 14; 15].

Інша група ворожінь, у якій використовується горщик із кутею, пов'язана з віщуванням урожаю. У с.Сновидовичі Рокитні-

вського р-ну, коли виймали кутю з печі, горщик з обрядовою стравою накривали дубовим листям, а під час святкової вечері залежно від того, з якого боку листя було мокрим (з півночі, півдня, заходу чи зі сходу), передбачали дощі влітку [21]. Варіант звичаю з покришкою від куті побутує і на Київському Поліссі: «Якщо покришка мокра – значить мокре літо; якщо покришки половина мокра – значить половина доща, половина суши; а якщо зовсім суха – значить доща не буде» [19].

У селах Березнівського, Корецького, Сарненського, Рокитнівського р-нів за допомогою миски, горщика куті віщували час отелення «тільної» корови, стать худоби, а також погоду влітку [26, 27].

Окрім того, тримаючи в руках горщик з кутею, виходили надвір, щоб магічними примовками запросити на вечерю мороз [26, 19-20, 24-25, 33-34].

Різновид ворожіння з глиняним горщиком (мискою) найпоширеніший у дівочих гаданнях. Ще напередодні свята Андрія зі спільних продуктів дівчата готували обрядову кашу в Рокитнівському р-ні Рівненської обл. Кожна з дівчат по черзі брала приготовлений горщик каші та виходила на поріг хати, тричі гукаючи: «Доля, Доля, ходи каші їсти!» Тоді прислухалася: з якого боку озветься півень чи собака, або хтось заговорить, – з того боку слід очікувати на старостів [20; 10]. На Гуцульщині ж матері, які прагнули дізнатися, чи вийдуть їхні доньки заміж «у м'ясниці», ставили на свято Андрія три нові горщики на лаві, складаючи в один перемітку, у другий – цибулю, а в третій – «черлену волічку» (червону нитку). Вибір дівчиною горщика з переміткою обіцяв заміжжя у м'ясниці, горщика з цибулею – стати «зведеницею», горщика з волічкою – ще рік дівування [27, 250].

Новорічні ворожіння на заміжжя в Лубенському повіті відбувалися з череп'яними мисками. Перед сном дівчина ставила в голові миску з водою, а поверх клала навхрест чотири соломинки, приказуючи: «З ким я буду через цей міст їти, з тим буду вік вікувати» [27, 249].

На весільному столі поліщуків і сьогодні присутній горщик з кашею. У давні часи

весілля завершувалося «биттям каші», коли горщик з кашею розбивали, пригощаючи нею гостей. Співали: «Ой, каша, каша, розлука наша, / Поки каші не били, то вкупі сиділи» [31, 242].

За матеріалами О. Пошивайла, у Глухівському повіті, коли перезва наближалася до кінця, учасники весільного дійства надягали на голови один одному горщики й розбивали їх [27, 254]. Якщо перезва довго не розходила, її проганяли кинутим у двері хати горщиком.

Серед родильних обрядів особливого значення набував обряд із горщиком каші, основна функція якого полягала в символічному прилученні дитини до сім'ї та громади.

За матеріалами О. Боряк, «бабина каша» на Рівненщині варилася найчастіше з пшо-на, рідше – гречки, у наш час – із рису. Примовки – «після каші нема паші», «каша – последня паша», «каша з хати виганяє» – відтворюють традицію споживати цю страву на хрестини останньою [3, 226]. Характерною рисою обряду хрестин є те, що в різних регіонах Українського Полісся – Рівненському, Київському, Житомирському, Чернігівському – споживання «бабиної каші» супроводжувалося ритуальним биттям горщечка. На думку Н. Боренько, традиційними на Рівненщині є дії з черепками розбитого горщика, котрі кидали на голови жінкам репродуктивного віку [2, 97]. Народне пояснення цього звичаю на Київському Поліссі: «щоб дітей було багато». Згодом на черепках з бабиної каші на городі садили гарбузи [11].

Експедиційні записи автора засвідчують традицію побутування обряду з хрестинною кашею в сс. Борове [6], Глинне [8], Познань [17], [16], Рокитне [18], Сновидовичі [22] Рокитнівського району. Раніше кашу варила баба-повитуха, сьогодні – спеціально запрошена жінка [22]. У с. Малі Телковичі Володимирецького району кашу готувала породілля [13]. Обряд з кашею не завжди відбувався в день церковного хрещення, інколи – через день, тиждень після нього. Найчастіше гостей запрошували на неділю. «Торгували» кашею наприкінці святкового частування: «Першим разом,

ліпшим часом, каша – стоко ставіте (вказується сума викупу. – Т.П.). Хто вишей?..» [17]. За кашу давали копійки, одного, п'ять, десять карбованців. Право розбити горщик надавалося тій людині, яка покладе більше грошей (як правило, куму) [8]. Важливо було, щоб горщик розбився, а каша залишилася на місці [16]. В окремих селах розбивали не лише горщик з-під «бабиної» каші, але й тарілку, на яку клали гроші [22]. За кашу «баба» отримувала подарунок – матерію на спідницю.

Ми не можемо оминати своєю увагою й ритуал розбивання горщика з-під каші під час зимових вечорниць, зафіксований нами на Київському Поліссі. Зокрема, у с. Весняне Поліського району кашу варили три рази за зиму: на Андрія, на Коляди, на «запуски». Як і в родильній обрядовості, кашу повинна була приготувати представниця жіночої статі, а ось торгувалися за неї і, особливо, розбивали горщик – хлопці. Так само, як і на хрестинах, каша була пшоняною. Виручені за неї гроші віддавали господині «вечорничної» хати, а хустку – тому хлопцю, який розбивав кашу [9]. У с. Бовищі горщик з-під каші розбивали на Андрія, на Миколу та на Новий рік. За даними інформатора, «черепки кидали на дівчат, щоб дівчата замуж ішли. Кидали і на покуть» [12]. Така особливість досить суттєва, адже під час ритуальних обрядодій з кашею намагалися навіщувати майбутню долю – заміжжя, сенс якого полягав у продовженні людського роду. На думку М. Сумцова, каша, обов'язкова страва у весільному обряді, – є своєрідною емблемою головної мети шлюбу – дітонародження [30, 190]. Не випадково наприкінці весільної трапези горщик з-під каші кидали на пічку, приказуючи: «Скільки черепків, стільки дітей молодим!» [32, 181]. Аналогічні уявлення були поширені й на Поліссі. Тож не випадково на святкових вечорницях присутні мотиви родильної обрядовості.

Вивчаючи ритуальну дію биття горщика під час хрестин, відзначаємо ареал його поширення – це Українське Полісся, Білорусь, західні та південні райони Росії. Горщик необхідно було розбити таким чином, щоб круто зварена каша не розсипалася.

Передбачалося, що така прикмета має віщувати родині статок та щастя. Черепки від розбитого горщика кидали жінкам за пазуху, у поділ, на голову. Ритуальна дія була сповнена магичного змісту – символіки родючості, щоб жінки мали багато дітей. Можливо, саме хрестинам зобов'язана своїм походженням народна приказка: «Якщо посуд розбився – будуть прибутки, якщо зламався – будуть збитки» [32, 181]. На думку Д. Зеленіна, ритуальне биття горщика з-під каші на хрестинах символізувало ідею оновлення життя. Не випадково на Волині черепки такого горщика несли на город, очікуючи на врожай гарбузів [5, 324]. З іншого боку, такі характеристики «бабиної каші», як крутість, твердість, обпаленість (дві останні стосувалися череп'яного горщика), у народній уяві переносилися на дітей, і тому звичай кидати черепки з-під «бабиної каші» на город з гарбузами можемо розглядати у зв'язку з обрядами весільної обрядовості – «давати гарбуза» (ознака відмови дівчини вийти заміж) [1, 53].

Не менш важливою подією в житті родини був обряд входин до щойно збудованої домівки. З магичною метою в ньому також використовувався глиняний посуд. Вселившись у новий будинок, перші три дні після новосілля сім'я уважно спостерігала за народними прикметами. Зокрема, впускали павука у новий горщик та, зав'язавши його, ставили посеред хати. Якщо павук заснує павутину на вінцях, то справи підуть успішно, а якщо павук бігає по дну горщика і павутини не плете, то й удачі в новій домівці ні в чому не буде [25, 175].

За допомогою горщика білоруси і росіяни намагалися перевезти домовика зі старої хати до нової домівки. Звертаючись до домовика, брали з печі старої домівки гарячий жар та запрошували оселитись у новій хаті. Жар із горщика висипали в нову піч, а сам глиняний посуд розбивали й закопували вночі черепки під покуть [24, 116]. Існують відомості, коли замість жару з печі в горщику несли кутю. Страву залишали ночувати на столі або біля печі, запрошуючи таким чином домовика на новосілля [4, 218]. Традиція закопувати в різних кутах нової хати, а також за піччю наповнені різними пред-

метами горщики була відома ще в середині XIII ст. [24, 116].

У численних народних повір'ях горщики, глечики нерідко пов'язані з дощами, хмарами, адже вважалося, що це відьма насилає посуху, заховавши хмару в посуді. У статті П. Іванова розповідається, як під час тривалої посухи в м. Куп'янськ селяни здійснили обшук у місцевої відьми, щоб переконатися, чи не вона вкрала з неба дощову хмару. Під покутем у глечикі була знайдена велика зелена жаба. Як тільки глечик винесли надвір та випустили жабу, відразу на небі з'явилася хмара та почувся гуркіт грому, дощ полив спраглу від сонця землю [23, 485]. І сьогодні на всій території України поширена дитяча пісня – закличка дощу: «Дощику, дощику, зварю тобі борщику у новому горщику! Мені – каша, тобі – борщ, щоб густішим падав дощ!»

Здійснене нами невелике дослідження дозволяє стверджувати, що ритуальне використання гончарного посуду супроводжує переломні етапи життя окремої людини. Таке вживання посуду має засвідчити громадське визнання нового соціального статусу індивідууму. Обрядове биття горщика завершувало святкову трапезу як на хрестинах, так і на весіллі. У народних уявленнях ці дії асоціювалися, насамперед, з ідеєю родючості. З такого погляду варто розглядати й биття горщика на вечорницях.

Натомість у поховальних обрядах биття посуду було зумовлене захисними обереговими діями. Водночас глиняний посуд залишається найпоширенішим серед археологічних знахідок давніх поховань. Близькість горщика до хатнього вогнища, місця перебування домовика, вплинула на появу численних календарних ворожін, пов'язаних із вшануванням душ померлих родичів. Культ предків позначився і на діях з горщиком під час обряду закладин житла та новосілля. Зв'язок випаленого горщика й дощу, а значить протиставлення природних стихій вогню й води зберігся в народних розповідях про нечисту силу, що начебто здатна вплинути на природні явища.

Розглянуту тему вважаємо малодослідженою, а тому в майбутньому плануємо продовжити наукові пошуки з ширшим

залученням зібраних польових матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / РАН. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб.: Наука, 1993. – 238 с.
2. Боренько Н. Буденна, святкова та ритуально обрядова їжа // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В. П. Ковальчук. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – С.95-110.
3. Боряк О. Родильні та поховальні обряди // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В. П. Ковальчук. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – С.219-238.
4. Горшок // Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статей / Н. С. Шапарова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Русские словари», 2001. – С.214-218
5. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К. Д. Цвиной. Примеч. Т.А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова. Послесл. К. В. Чистова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.: ил. (Этнографическая библиотека).
6. Зап. у 1999 р. в с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Яремийчук Хівонії Терентіївни, 1926 р. н.
7. Зап. у 2004 р. у с. Весняне Корецького р-ну Рівненської обл. від Гнат Надії Якимівни, 1922 р. н.
8. Зап. у 1998 р. в с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Рябушич Степаниди Анатоліївни, 1936 р. н.
9. Зап. у 1999 р. в с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від переселенки з с. Весняне Поліського р-ну Київської обл. Фещенко Марини Ігнатівни, 1913 р. н.
10. Зап. у 1999 р. у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Євпат Олександри Степанівни, 1918 р. н.
11. Зап. в 2003 р. в с. Краснобірка Радомишльського р-ну Житомирської обл. від переселенки з с.Перемога Народицького р-ну Київської обл. Степанчук Теодозії Яківни, 1917 р. н.
12. Зап. у 1999 р. в с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від переселенки з с. Бовищі Поліського р-ну Київської обл. Качан Марії Ананіївни, 1918 р. н.
13. Зап. у 1998 р. в с. Малі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Палій Єви Григорівни, 1924 р. н.
14. Зап. у 2000 р. у с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Карпової Олександри Василівни, 1931 р. н.
15. Зап. у 2000 р. у с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Мички Любові Кіндратівни, 1921 р. н.
16. Зап. у 1998 р. в с. Познань Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Колодич Ганни Адамівни, 1935 р. н.
17. Зап. у 1998 р. в с. Познань Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Колодич Марії Миколаївни, 1936 р. н.
18. Зап. у 1998 р. в с. Рокитне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Сільчук Ганни Марківни, 1923 р. н.
19. Зап. у 1999 р. у с. Сезенків Баришівського р-ну Київської обл. від переселенки з с. Тараси Поліського р-ну Київської обл. Конюшок Надії Олександрівни, 1943 р. н.
20. Зап. у 1999 р. у с. Сніжине Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Богданця Василя Максимовича, 1914 р. н.
21. Зап. у 2006 р. у с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Тіт Марії Антонівни, 1927 р. н.
22. Зап. у 1998 р. в с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Яковчук Віри Матвіївни, 1923 р. н.
23. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; Вст. ст. А. П. Пономарьова; Іл. В. І. Гордієнка. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1991. – С.430-497.
24. Львов А. Луна в кувшине, тесто в квашне // Родина. – 1994. - №8. – С.115-117.
25. Милорадович В. П. Життя-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; Вст. ст. А. П. Пономарьова; Іл. В. І. Гордієнка. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1991. – С. 170-341.
26. Пархоменко Т. П. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 200 с.
27. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
28. РОКМ. КН 8097 / II АК 844
29. РОКМ. КН 8699/1-2 / II АК 938/1.
30. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды / РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М.: «Восточная литература» РАН, 1996. – 296 с.
31. Супруненко В. П. Ми – українці. Енциклопедія українознавства. У 2 кн. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 1999, Кн. 1. – 412 с.
32. Топорков А. Л. Битье посуды // Славянские древности: этнолингвистический словарь: В 5-ти тт. / Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, А. В. Гура и др.; Н. И. Толстой (отв. ред.); РАН, Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1: А – Г. – С. 180-182.

Природні та історичні передумови виникнення міста Володимир

Процес становлення і розвитку Володимира як середньовічного міста був тривалим і складним. Як і в інших містах, він залежав від загальних закономірностей розвитку поселень, а також від локальних особливостей: природних, економічних, історико-культурних та політичних чинників. Для розуміння процесу становлення міста необхідно з'ясувати природно-географічні умови району, в якому воно розташоване та визначити мікроегеографічні та топографічні особливості території, на якій воно постало [12, 35-39].

З фізико-географічної точки зору Володимир розташований на межі Волинської височини і Волинського Полісся. Під Володимиром поліські болота з заплавою р. Луга глибоко проникають у підвищений хвилястий рельєф Волинської височини. Саме місто лежить під 50°51' північної широти і 41°58' східної довготи, на правому підвищеному березі р. Луга, яка впадає біля м. Устилуг у Західний Буг. Зі східної сторони міста, майже через саму його середину, протікає маленька річка чи струмок – Смоч, що впадає в р. Лугу. Дно р. Смочі болотисте, а береги дуже низькі, майже на рівні землі. У межах міста течуть річки Рилавиця та Свинорийка, які також є допливами р. Луги. Торкаючись докладніше рельєфу Володимира, необхідно сказати, що р. Луга протікає зі сходу на захід у південній околиці міста по заболоченій долині, де утворює більші чи менші водойми, густо порослі очеретом та осокою. Відразу ж за Володимиром, в урочищі Білі Береги, річкова долина звужується, й ріка прорізує крейдову височину, що простягається з півночі на південь.

Отже, р. Луга пливе південною частиною міста. Її доплив р. Смоч витікає з болота, розташованого на північний схід від міста, прямує його серединою, омиваючи з двох боків найвищий пагорб, на якому розташоване Замчисько. Річка Рилавиця тече на схід від міста передмістям Провалля і відділяє

від півночі і заходу інші передміські пункти.

Унікальність місцевості полягає в поєднанні двох географічних ландшафтів. У давнину ця територія була порізана заплавами і болотистими озерцями, а також ярами, про що свідчать топоніми Біла криниця, Став, Озеро, Безодня, Глинка, Білі Береги [14, 185]. Поверхня Володимира розчленована, коливання відносних висот на території міста становлять 28 м [2, 219]. Такі мікроегеографічні умови території утворили оригінальну мережу долин і рельєфних підвищень, на яких сформувалася місцева система окремих компонентів міста.

Геологічною підосною Володимира є крейдові шари, покриті зверху лесовими та чорноземними ґрунтами. Мікроегеографічні умови цієї території характеризуються розчленованістю поверхні річковими долинами та ярами, розвитком карсту і значною лісистістю. Найпоширенішими природними комплексами західноукраїнської лісостепової фізико-географічної провінції, до якої належить і Володимир-Волинський, є широколистяно-лісові з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, в основному на підвищених схилах річкових долин; лісостепові з опідзоленими, чорноземними та реграданими ґрунтами сільськогосподарських угідь; лучно-степові з чорноземними ґрунтами, нині повністю розораними, а також лучні та болотисті [8, 84].

Значна частина площі, яка нині забудована, в давнину була болотом, зокрема на півночі, сході й південному сході. Це стосується території між річками Рилавицею і Смочю, району болота Озера, болота під назвою Жидівка. Значні болота були на півдні міста. Фактично в давнину багна покривали більшу частину площі міста, за винятком території Верхнього замку та Окольного града.

Для первісного осередку міста людьми була обрана ділянка, що має найвищу композиційну активність серед інших придатних

для поселення ділянок на прилеглій території. Розміщений над заплавою р. Луги пагорб мав природний круговий огляд, що робило його епіцентром ландшафту. Навколо міста – болотиста місцевість, яка ускладнювала підступи до нього впродовж більшої частини року. Однак ця місцевість була малопридатною для землеробства і навіть, через значну заболоченість, для скотарства. У той же час, урочища, які прилягали до центру, такі як Білі Береги, Заріччя, Лобачин, Залужжя, Острівок, Шистів та ряд інших, мали сприятливі природні умови для заняття їхніх мешканців сільським господарством, яке традиційно впродовж століть залишалося провідним. Цьому сприяв і помірно-континентальний клімат, для якого характерні пересічна температура січня мінус 4,6°, а липня – плюс 18,4°, з кількістю опадів 567 мм на рік [2, 219].

На думку академіка П. П. Толочка, усі міста княжої доби у своїй основі були аграрними, виникненням і розвитком зобов'язані своїй сільськогосподарській окрузі. При цьому місто було тим потужнішим, чим більшою була підпорядкована йому округа, що склалася ще до його виникнення [13, 39, 68-69].

Процес становлення міста Володимир був багатоетапним як у часовому, так і в просторовому вимірах. Цілком очевидно, що на час першої літописної згадки про нього під 988 р. Володимир був невеликою, дерев'яноземляною фортецею, яка мала бути форпостом київського князя на недавно приєднаних до Київської Русі землях [7, стлб. 105]. Про те, що Володимир досить довгий час залишався маленьким містом із слаборозвинутими ремеслом і торгівлею, свідчать як археологічні джерела, так і те, що до середини XII ст. у Володимирі не було мурованих храмів [6, 51-55].

Для з'ясування історичних передумов виникнення міста необхідно на основі наявних джерел простежити основні етапи заселення його території. Племянний період, що передував княжому, досить виразно представлений матеріалами від VI-VII до кінця X ст. як у самому місті (дитинець «Замок», окольний град), так і в його передмісті (Білі Береги, Федорівка, Провалля, Лобачин, За-

лужжя, Заріччя, Піщаниця, Зап'ятниче, Завалля). Усі вони зіграли роль у формуванні літописного Володимира.

Археологічні розкопки, які проводила на дитинці експедиція Луцького педагогічного інституту в 1975 р., простежила стратиграфію центру Володимира, дійшовши до материкового шару. Потужність культурних нашарувань досягала тут 4,2-4,5 м, що охоплювали час від X до XX ст. Так ось, найнижчий, передматериковий шар належить до X – початку/середини XI ст. [4, 349].

Крім археологічних, вартими уваги є й топографічні дані та форма найраніших оборонних укріплень Володимира. З цієї точки зору городище Замчисько має досить оригінальну форму, надану йому штучно, але не круглу, як більшість ранніх городищ Волинського Полісся, а ніби проміжну між колом і квадратом. Така форма є специфічно волинським типом фортифікації, що належать до X-XI ст. [9, 51-56]. До цього часу належить і дитинець Володимира. Розміри первісного укріплення були невеликі, всього 1,5 га.

Що ж до окольного граду, як складової частини міста, то він розвивався пізніше, можливо, вже в той час, коли на дитинці існувала фортеця, і в ній сидів намісник київського князя. Воно простягалося на північ, захід і схід від дитинця і займало значну територію. Довжина його вздовж р. Луга сягала понад 1 км при найбільшій ширині близько 800 м. Окольний град Володимира був оточений двома рядами валів, що є характерною ознакою укріплень племянних городищ [5, 2-12].

Час виникнення міста Володимир як поселення губиться в глибокій давнині. Непрямим свідченням цього може служити запис угорського хроніста, нотаря короля Бели IV (1233-1270 рр.), який у праці «Геста Гунгарорум» чи «Діяння угрів» писав, що місто під назвою Лодомир існувало вже у 884 р. За словами цього літописця, угри, очолювані вождем Альмошем (помер близько 894 р.) вирушили зі степів Скіфії, підійшли до Києва, заволоділи ним і зробили русичів даниками. Київські владці обдарували угрів і просили їх іти на захід. Жителі Києва провели угрів до міста Лодомира (Володимира),

а володимирський воєвода гостинно зустрів Альмоша, який пробув тут три тижні. Потім, узявши заручників, 2 000 марок срібла, 100 марок золота, багато коней та іншої худоби, угри пішли в Паннонію, тобто Угорщину і там зупинилися [10, 4].

Зі сказаного можна зробити припущення, що у 884 р., тобто наприкінці IX ст., поселення слов'ян на місці пізнішого Володимира безсумнівно могло існувати. І в цьому плані повідомлення угорського хроніста Аноніма є лише додатковим підтвердженням археологічних даних.

Про виникнення первісного осередку міста існує низка гіпотез з більшою чи меншою часткою правдоподібності. Одну з них висловив академік Я. Д. Ісаєвич, який вважає, що засновниками Володимира могли бути жителі східнослов'янського Зимнівського городища, розташованого на відстані 5 км від сучасного міста. Суть припущення зводиться до того, що після зруйнування городища аварами (літописними обрами) в середині VII ст. дуліби покинули його й переселилися на нове місце, тобто на місце пізнішого Володимира [3, 7].

Безперечно, не останню роль у процесі становлення Володимира як міста зіграли навколишні поселення сільського типу, які стали його передмістями. Серед них Заріччя (0,5 км), Лобачин (2 км), Федорівка (1 км), Дубники (4 км), Острівок (1 км), Шистів (3 км), Онуфріївщина (1 км), Білі Береги та нероздільні з містом Рилавиця, Зап'ятниче, Завалля та ін.

За повідомленням О. М. Цинкаловського, в урочищі Федорівка існувала найстаріша церква, що була закладена ще до заснування міста Володимир, як центру Волинської землі. Свідченням цього є кам'яні фундаменти округлої ротондової церкви, датованої серединою X ст. Цю зруйновану до фундаментів церкву він відносив до часів емісійної діяльності учнів просвітителя Мефодія, котрі прийшли сюди з Великоморавської держави [15, 227].

Іншою, не менш важливою ранньоісторичною пам'яткою давнього Володимира є невеликий острів, розташований на південній околиці міста серед важкопрохідних боліт і трясовин. Нині його називають Онуфріїв-

щина, але відома й старіша назва острова – Велесовщина. Тут, очевидно, існувало язичницьке капище, присвячене богу скотарства – Велесу. На цьому місці мав стояти дерев'яний ідол названого слов'янського божества, і це, мабуть, залишилось у пам'яті володимирців нової трансформації [15, 227].

З прийняттям християнства на місці язичницького капища була збудована дерев'яна церква в ім'я св. Онуфрія – покровителя худоби. Цікава спадковість: від язичницького Велеса – до християнського св. Онуфрія.

Округа Володимира активно освоювалася протягом всього раннього середньовіччя. Це, зокрема, помітно на прикладі басейну р. Луги. Тут передусім виділяється с. Заріччя, де перед мостом до Володимира на березі ріки, на пагорбі поблизу сільради було ранньослов'янське поселення, відкрите С. В. Терським [11, 23].

Із сказаного вище випливає, що з VI-VII ст. ішов процес заселення найзручнішої для захисту території, найвищої ділянки в оточенні р. Луги та її приток з півдня, сходу і заходу та непрохідних боліт з півночі. Таким чином, є достатні підстави вважати поселення на місці майбутнього Володимира, що безперервно існувало протягом VII-X ст., зародком міста племінного періоду. На думку істориків, в Зимному знаходився один із племінних центрів східних слов'ян [1, 28-29, 122-123]. Очевидно, йдеться про центр на чолі з дулібами, так званий Дулібський союз, що мав ознаки державності. Не виключено, що володимирська агломерація поселень належала саме дулібам.

Ведучи мову про час заснування власне міста, а не поселення, слід зауважити, що наприкінці X чи на початку XI ст. розпочалося спорудження дитинця городища. Створення такого плацдарму великокняжчої влади прискорило процес переростання колишнього поселення в місто. Принаймні, в середині X ст. Володимир міг мати ознаки ранньофеодального міста. У такому разі твердження згадуваного вже нами угорського літописця XIII ст. Аноніма про існування у 884 р. міста Лодомир виглядає досить правдоподібним.

Отже, доволі щільне заселення території над р. Лугою та її допливами в період ран-

нього середньовіччя було вагомим чинником становлення Володимира як міста, який з часом перетворився на економічний, культурний і політичний центр Західної Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ауліх В.В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н.е. в Західній Волині. – К.: Наукова думка, 1972. – 123 с.
2. Володимир-Волинський // Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – С.219-220.
3. Ісаєвич Я.Д., Мартинюк А.І. Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1983. – 70 с.
4. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологические открытия 1975 г. – М., 1976. – С.349-350.
5. Кучинко М. М. Звіт про археологічні розкопки в м. Любомлі і с.Перемиль Волинської області в 1995 р. // Науковий архів кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 1995/17. – С.2-12.
6. Петрович В. В. Пам'ятки монументальної культурної архітектури давньоруського Володимира // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – № 3. – С.51-55.
7. Полное собрание русских летописей. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2. – Стлб. 105.
8. Природа Волинської області / За ред. д-ра географічних наук, проф. К.І.Геренчука. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львівському університеті, 1975. – 147 с.
9. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі МИА). – 1967. – № 140. – 241 с.
10. Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – 288 с.
11. Терський С.В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 р. – Львів, 2001. – 33 с. // Архів ВВІМ. – КД-2279/КВ-8425.
12. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1970. – 217 с.
13. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
14. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т.СІV. – С.183-240.
15. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1984. – Т.1. – 600 с.

Богдан ПРИЩЕПА

Підсумки археологічних досліджень літописних міст Волині у 2004–2009 рр.

Рання історія волинських міст залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел, в першу чергу літописів. На сучасному етапі історичних досліджень розширити і поглибити наші знання дозволяє залучення археологічних джерел. З 2004 р. Рівненська філія ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ проводить археологічні експертизи та розкопки в містах Острозі, Дубні та Корці. Отримані нові археологічні джерела у поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію цих міст, проаналізувати процеси їх зародження та розвитку в епоху Київської Русі.

Єдину згадку про Острог знаходимо в

«Повісті минулих літ» під 1100 р. [6, 155]. Документальні джерела XVI – початку XVII ст. повідомляють про такі частини міста, як Замок (він складався із Дитинця і Пригородка) та Місто [8, 88-89]. Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор (рис. 1, А). Пригородок – прилегла до замку укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці (рис. 1, Б). Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти (рис. 1, В, Г) [21, 90; 10].

Дитинець і Пригородок були розташовані

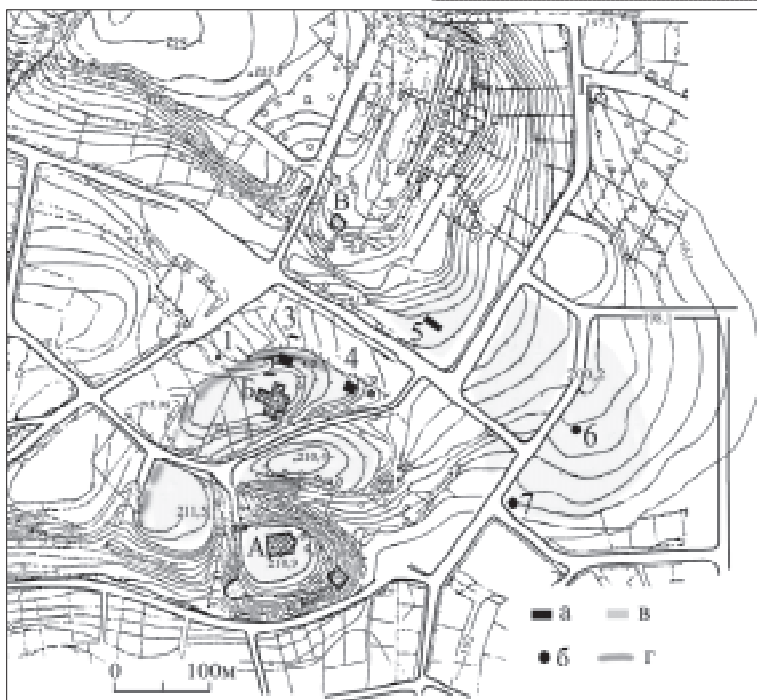

Рис. 1. План центральної частини м. Острога.

Буквами позначені: **А** - Богоявленський собор на Замковій горі; **Б** - костел Успіння Пресвятої Богородиці на Пригородку; **В** - Луцька башта; **Г** - Татарська башта.

Цифрами позначені ділянки, на яких проводились археологічні дослідження: **1** - вул. Князів Острозьких, № 12; **2** - на північ від костелу Успіння Пресвятої Богородиці; **3** - пр. Незалежності, № 4; **4** - вул. Академічна, № 12; **5** - пр. Незалежності, № 3; **6** - вул. Островського; **7** - на розі вул. Островського і Яворницького.

Умовні позначення: **а** - археологічний розкоп; **б** - шурф експертизи; **в** - ділянки з культурним шаром X-XIII ст.; **г** - оборонний вал.

на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їх площадки підвищуються над заплавою на 20-22 м. Із північного сходу вони були обмежені давньою вузькою долиною, по якій протікав струмок (тепер по цій долині проходить проспект Незалежності). На північний схід від цієї долини, на значно нижчому місі, було середньовічне місто.

На території старого міста невеликі дослідження були проведені у 1957 та 1958 рр. І. В. Бондарем [1; 2], а в 1967-1969 рр. О.М. Годованюк [3].

Нові дослідження на Пригородку здійснені у 2004 р. на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (рис. 1, 2), а в 2008 р. на схід від костелу, на ділянці, де до середини XIX ст. стояла Миколаївська церква (рис. 1, 4). Обидва розкопи розташовані на природному місі, форма якого добре простежується і в наш час. Із північного

сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії (проспект Незалежності), а з півдня - яром (вулиця Академічна).

У розкопі 2004 р. площею 300 м² культурні нашарування мали потужність від 2 до 3,5 м [12]. Слов'яно-руський культурний шар завтовшки 0,4-0,7 м та пов'язані з ним об'єкти на дослідженій ділянці мали добру збереженість, однак у східній та частково південній частинах розкопу вони були порушені земляними роботами ще до початку досліджень.

Виявлено ділянку оборонного валу, спорудженого в кінці X чи на початку XI ст. вздовж північного краю узвишся. Пов'язаний із цим валом рів простежено під час археологічної експертизи на ділянці по вул. Князів Острозьких, № 12 (рис. 1, 1). Досліджено 43 слов'яно-руські об'єкти, в тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища. Вдалося виділити два етапи розвитку слов'яно-руського посе-

лення біля костелу. До першого етапу (X ст.) віднесені будівлі, перекриті насипом валу та синхронні їм. До другого етапу (XI - рубіж XI-XII ст.) належали об'єкти, що існували після спорудження валу.

У розкопі 2008 р. дослідженням, проведеним на площі 266 м², виявлено культурні шари та об'єкти поселень пізньотрипільської, слов'яно-руської, литовсько-польської доби та християнські поховання періоду функціонування Миколаївської церкви XVI-XVIII ст. Материка (жовтого лесоподібного суглинку) досягнуто на глибині 2,5-2,7 м.

До слов'яно-руського поселення належать 40 об'єктів, у тому числі 7 жител, 4 господарські будівлі (з них дві з великими нішоподібними печами), шість зернових ям, інші господарські ями та вогнища. Усі житла та більшість об'єктів датовані X-XI ст. У культурному шарі поселення та в кількох

господарських ямах зібрано матеріали XII ст., але залишків жител цього часу не виявлено. Вірогідно, житла XII ст. не мали глибоких котлованів, а тому їх рештки були зруйновані котлованами будівель XV-XVII ст. та могильними ямами.

Досліджені на Пригородку житла мали заглиблені в ґрунт котловани, чотирикутні в плані, з довжиною стін від 2,6 м до 4,4 м, заглиблені в ґрунт на 1,2-1,6 м. А в найпізніших будівлях глибина котлованів становила 0,5-0,6 м. Стіни жител мали як каркасно-стовпову так і зрубну конструкцію дерев'яних стін. Печі були збудовані з каміння та глини на долівці в одному з кутів котлована, як правило біля північної чи східної стіни.

Рештки слов'янського поселення виявлені також на північний схід від Пригородка, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час досліджень у 2007-2008 рр. ділянки на проспекті Незалежності № 3 (рис. 1, 5). Виявлено слов'яно-руський шар завтовшки 0,4-0,5 м, досліджено рештки жител та різноманітних об'єктів. Найбільший інтерес становить раннеслов'янське житло № 38. Це напівземлянка розмірами 4,95x4,05 м, заглиблена на 0,65 м від рівня виявлення, з піччю-кам'янкою у північно-західному куті житла. Серед каміння, з якого було складено піч, знайдено кістки тварин, уламки ліпних ранньослов'янських горщиків та крейдяне прясельце. Ці знахідки дозволяють віднести побудову печі до VIII ст.

Наявні археологічні джерела свідчать, що на лівому березі давнього струмка в районі колишньої Ринкової площі у VIII-IX ст. існувало значне ранньослов'янське поселення. У X ст. зростає щільність забудови на селищі та формується нове укріплене поселення площею 3,2 га на високих ділянках корінного берега р. Вілії в межах пізніших Дитинця та Пригородка. Найбільш інтенсивний розвиток ранньосередньовічного Острога припадає на X-XI ст., поселення мало складну структуру і включало дитинець, окольне місто та посад. Археологічні показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр.

Важливі зміни у плановій структурі Ост-

рога простежуються з рубежу XI-XII ст., коли площа поселення скорочується приблизно у два рази. Під час досліджень не виявлено слідів погрому чи пожежі на поселенні. Ймовірно, простежені процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, спрямованими на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням.

Першу згадку про Дубно знаходимо у «Повісті минулих літ» під 1100 р. [6, 155]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, вони були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [6, 227]. Місто згадується також у числі володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, в зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [6, 439].

Середньовічне місто сформувалося на півострові, який з півдня і сходу був обмежений заплавою р. Ікви, а із північного заходу – широкою заболоченою низиною. У південно-східному куті півострова князями Острозькими було збудовано замок (рис. 1, А), із заходу в XVI ст. місто захищали рів і земляний вал із Луцькою брамою (рис. 1, Б) [21, 123-124].

Перші археологічні розвідки на території Дубна були проведені в 20-30-х рр. XX ст. на ділянці що підвищується над заплавою ріки на 5-6 м на схід від замку, на лівому березі р. Ікви (рис. 1, 1). Тут було зібрано уламки глиняного посуду XII-XIII ст. [25, 237]. Це давнє мисове поселення у 1946-1947 рр. обстежили М. І. Островський та М. Ю. Смішко і визначили його як залишки городища [22, 352]. Нині це мисове укріплення частково зруйноване земляними роботами, забудоване житловими та господарськими будівлями. Але вивчення планів міста кінця XVIII – початку XX ст. дозволяє визначити його первісні розміри – близько 120x60-100 м. У 2007 р. було прокопано археологічний шурф на південному краю збереженої частини мису, що має розміри 50x40 м, виявлено матеріали слов'яно-руського часу X-XIII ст. та литовсько-польської доби XIV-XVI ст.

У 1995 р. І. К. Свешніков провів розкопки

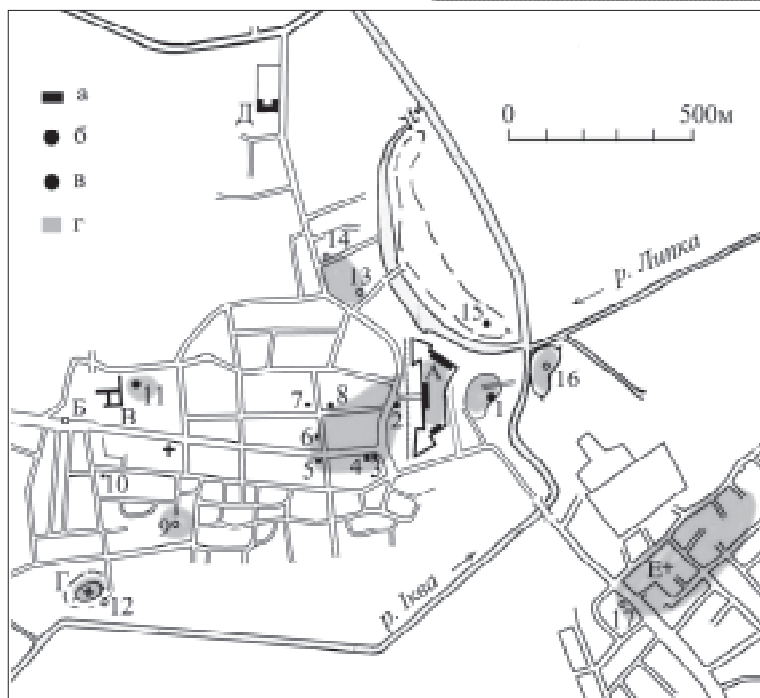

Рис. 2. План центральної частини м. Дубна. Буквами позначені: **А** - замок; **Б** - Луцька башта; **В** - монастир бернардинів; **Г** - Спасо-Преображенська церква; **Д** - монастир кармелітів; **Е** - Георгіївська церква.

Ділянки, на яких проводились археологічні дослідження: **1** - городище, вул. Замкова, № 53; **2** - вул. Замкова, № 17; **3** - вул. Замкова, № 10; **4** - Майдан Незалежності, № 3; **5** - на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія; **6** - вул. Кирила і Мефодія, № 18-а; **7** - вул. Кирила і Мефодія, № 10; **8** - вул. Свободи, № 26; **9** - вул. Л. Українки; **10** - вул. Стара, № 67; **11** - вул. Т. Бульби; **12** - вул. Спасівська; **13** - провулок Купальний; **14** - вул. Шевченка, № 14; **15** - ур. «Острівко»; **16** - Сурмичі, пункт 3; **17** - вул. Сурмичі, магазин «Надія».

Умовні позначення: **а** - археологічний розкоп; **б** - шурф експертизи; **в** - збори підйомного матеріалу та спостереження за земляними роботами; **г** - ділянки з культурним шаром X-XIII ст.

на території замку. На ділянці розкопу материк досягнуто на глибині близько 4 м. Відкрито потужні нашарування литовсько-польської доби та два слов'яно-руські житла, датовані другою половиною X – початком XI ст. (№ 7) і XII ст. (№ 6) [26].

Важливі нові археологічні джерела для вивчення ранніх етапів розвитку Дубна були отримані в ході досліджень на двох сусідніх ділянках на майдані Незалежності, № 3 та на вул. Замковій, № 10. Вони розташовані на відстані 70-100 м на захід від південного бастиону замку князів Острозьких (рис. 2, 3, 4).

На майдані Незалежності, № 3 рятівні археологічні розкопки були проведені в 2005-2006 рр. на площі 190 м². Виявлено куль-

турні нашарування X-XII ст. і XV-XVIII ст. потужністю 2-2,8м. Відкрито залишки житла XI ст., господарської будівлі X ст. з великою нішоподібною піччю, дві господарські ями X ст. і XII ст. та різноманітні об'єкти литовсько-польської доби [15; 16].

На ділянці по вул. Замковій, № 10 розкоп мав площу 270 м². Виявлено 18 різночасових об'єктів, у тому числі 9 слов'яно-руських, які відносяться до різних етапів розвитку поселення, від X ст. до XIII ст.

Слов'яно-руський культурний шар і об'єкти X-XI ст. було відкрито під час археологічних робіт на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія (рис. 2, 5) [17], на вул. Свободи (рис. 2, 7, 8), на вул. Шевченка, № 14 (рис. 2, 14), а матеріали X-XIII ст. трапилися на вул. Замковій, № 17 (рис. 2, 2), на вул. Кирила і Мефодія, № 18-а (рис. 2, 6) [16].

У 90-х роках XX ст. В. В. Ткач виявив у старій частині Дубна середньовічні поселення поблизу провулка Купального (рис. 2, 13), на підвищенні, де стоїть Спасо-Преображенська церква (рис. 2, 12) і на правому березі р. Ікви на старому передмісті Сурмичі навколо

Георгіївської церкви (рис. 2, Е), а також на окремому підвищенні в заплаві правого берега р. Ікви, при впадінні в неї р. Липки (рис. 2, 16) [13].

Освоєння території Дубна слов'янами відбулося не пізніше ніж наприкінці V-VI ст., про це свідчать знахідки об'єктів празької культури на південній окраїні міста, на поселенні Волиця [14]. Ранньослов'янський ліпний і ранній гончарний посуд VIII – початку X ст. зібрано на Сурмичах (рис. 2, 16, 17) і на ділянці на вул. Лесі Українки (рис. 2, 9). У X – на початку XI ст. заселена площа на обох берегах р. Ікви різко збільшується, формується культурний шар, що свідчить про швидке зростання чисельності населення, щільності заселення території на-

вколо замку князів Острозьких. Суцільна заселена площа на лівому березі р. Ікви від мисового городища на сході до вул. Кирила і Мефодія на заході становила в Х-XI ст. близько 6 га.

У XII-XIII ст. Дубно далі розвивається як середньовічне місто: ускладнюється його структура, зростає площа. Ядром давньоруського міста було городище на схід від замку князів Острозьких – давній дитинець (рис. 2, 1), а новий замок (рис. 2, А) було збудовано, ймовірно, в межах окольного міста епохи Київської Русі. Міська територія, включаючи посадські райони на лівому та правому берегах р. Ікви, становила близько 20 га.

З літописних джерел ми дізнаємося лише про невеликий період ранньої історії Корця. Ці повідомлення належать до 1150-1155 рр., коли на Русі точилася запекла боротьба за Київ між Юрієм Довгоруком та волинським князем Ізяславом Мстиславичем [6, с. 230, 236, 260, 266].

Доповнюють скупі інформацію літописів археологічні джерела. Важливими для висвітлення процесу становлення раннього міського осередку на території Корця є слов'янські пам'ятки кінця I – початку II тис. н. е. Тут відомі городище, селище і курганный могильник у с. Гвоздів [9].

Городище розташоване за 1 км на північний схід від міста, на мисі лівого берега р. Корчик. Серед науковців немає єдиної думки про час спорудження цього укріплення. Окремі з них відносили пам'ятку до давньоруських [20, 37-38] і навіть визначали це городище як залишки літописного Корця [4, 167]. Однак відомий дослідник середньовічних фортець П. О. Раппопорт вважав, що вказане городище слід датувати раннім залізним віком [19, 100]. М. П. Кучера теж не включив це городище до каталогу слов'яно-руських пам'яток Південної Русі [5].

Рис. 3. План центральної частини м. Корець.

Буквами позначені: **А** - замок; **Б** - палац Чарторийських; **В** - Воскресенський монастир; **Г** - костел святого Антонія. Цифрами позначені ділянки, на яких проводились археологічні дослідження: **1** - вул. Б. Хмельницького, № 3; **2** - вул. Київська, № 61.

Умовні позначення: **а** - археологічний розкоп; **б** - ділянки з культурним шаром епохи Київської Русі.

Під час обстеження городища та прилеглих територій у 1996 р. нами було виявлене велике слов'янське поселення на схід від нього. Тут на береговому мисі зібрано уламки гончарних горщиків Х-XII ст., залізні ножі, долото. Ці знахідки дозволяють висловити думку, що Корецьке городище було фортецею-сховищем, у якій населення з навколишніх селищ ховалося під час ворожих нападів. Такі городища-сховища добре відомі в східних слов'ян у IX-XI ст.

Під час досліджень архітектурних пам'яток Корця львівськими науковцями під керівництвом Р. І. Могитича в 1989-1990 рр. на території Корецького замку в шурфах простежено культурний шар XII-XIII ст., перекритий шаром згарища, яке дослідники пов'язують з ординським погромом середини XIII ст. [24, 35]. Знахідки доби Київської Русі були виявлені також у старій частині

міста біля палацу Чарторийських (рис. 3, Б), на території Воскресенського монастиря (рис. 3, В), на лівому березі р. Корчик поблизу костелу св. Антонія (рис. 3, Г).

У 2005 р. були проведені археологічні розкопки в центральній частині міста в зв'язку з будівництвом торгового павільйону на вул. Б.Хмельницького, № 3, за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких (рис. 3, 1) [18]. В ході археологічних досліджень на площі 32 кв. м встановлено, що тут нашарування ґрунту мають потужність до материка 2,6-2,7 м. Культурний шар епохи Київської Русі залягає на материк, з ним пов'язані частково досліджена будівля № 5 із залишками печі та дві господарські ями XII – першої половини XIII ст.

У 2008 р. під час археологічних робіт на ділянці по вул. Київській, № 61-б (рис. 3, 2) під культурними шарами литовсько-польської доби XVI-XVIII ст. на глибині близько 2,0 м виявлено братську могилу жителів міста доби середньовіччя. Знайдені разом із скелетами людей речі (уламки глиняного посуду, скляних браслетів, натільний хрестик із рожевого сланцю) дозволили зробити висновок, що це жертви погрому міста середини XIII ст. Цей об'єкт, вірогідно, визначає східну межу поселення XII-XIII ст. на правому березі р. Корчика.

Проведені дослідження дали нові матеріали для локалізації літописного Корчеська та вивчення основних етапів його розвитку. Встановлено, що слов'яни заселили береги р. Корчик у районі Корця вже в IX-X ст. Що стосується пошуків міста княжої доби, то довгий час єдиним джерелом були матеріали історико-містобудівних досліджень 1989-1990 рр. На думку архітекторів, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там де пізніше було збудовано палац Чарторийських [24, 34]. Однак, під час проведеного нами обстеження цього мису не вдалося виявити насичений культурний шар XII-XIII ст. Матеріали, здобуті під час археологічних розкопок в 2005 та 2008 рр. дозволяють стверджувати, що на північний схід від замку містилася ділянка значного поселення другої половини XII-XIII ст. площею близько 10 га, а замок князів Корецьких, вірогідно, був збудова-

ний на дитинці літописного міста.

Здобуті в ході досліджень Острога, Дубна та Корця археологічні джерела доповнюють скіпні повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи формування цих волинських міст. На їхній території знайдені рештки ранньослов'янських поселень культури типу Луки-Райковецької VIII-X ст. Піднесення Острога і Дубна добре простежується з X ст. Зростає заселена площа і щільність забудови, частина поселення перетворюється на фортецю. Ймовірно, в цей час вони були племінними центрами волинян. На північ від Корця виявлено городище-сховище та селище, початок функціонування яких припадає на кінець I тисячоліття.

У XI ст. поступальний розвиток демонструють Острог і Дубно. Отже, після входження Волині до складу Київської Русі вони залишались важливими адміністративними центрами в регіоні. Але в XII ст. Острог втрачає своє значення, його площа зменшується майже вдвічі. Ймовірно, ці зміни були пов'язані із швидким розвитком Дорогобужа, який на початку XII ст. став центром удільного князіння в середній течії Горині. Пряма залежність економічного розвитку міст від їхнього політичного значення визначилась ще на ранньому етапі історії Київської Русі і залишалась визначальною у XII-XIII ст. [23, 74-75].

На відміну від Острога, літописний Дубен у XII ст. зберігає статус адміністративного центру значної за площею волості в середній течії р. Ікви, а тому розвивається як середньовічне місто. Важливе значення Корця як прикордонної фортеці на пограниччі Київської і Волинської земель, а також розташування на шляху з Києва до Володимира сприяли його швидкому розвитку в XII – першій половині XIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівенської обл. в 1957 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1957/33. – № 2965.
2. Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1958/37. – № 3229, 3230.
3. Годованок О.М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні до-

- слідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 318–322.
4. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996.
5. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999.
6. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич – К.: Дніпро, 1989.
7. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990.
8. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004.
9. Прищеп Б.А. Корець княжої доби за археологічними джерелами // Звягель-Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто. – Житомир, 2007. – Т.І. – С.94–98.
10. Прищеп Б.А. Рання історія Острога за археологічними джерелами // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2009. – С.128–134.
11. Прищеп Б.А. Слов'яно-руське поселення в Острозі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т.ІІ. – С.80–84.
12. Прищеп Б.А., Позіховський О.А., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С.262–265.
13. Прищеп Б.А., Ткач В.В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С.134–135.
14. Прищеп Б.А., Ткач В.В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С.416–418.
15. Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 315–318.
16. Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.: Збірка наукових праць / за ред. Н.О. Гаврилюк. – Вип. 9. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. – С.314–317.
17. Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – К.: Академперіодика, 2009. – С.282–284.
18. Прищеп Б.А., Чекурков В.С. Перші археологічні розкопки в Корці // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.318–320.
19. Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – 1965. – № 4. – С.92–103.
20. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Львів, 1957.
21. Рычков П.А. Дорогами Южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989.
22. Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С.337–378.
23. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989.
24. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація. – Львів, 1993. – Ч.1. – С.33–37.
25. Rauhut L. Wczesnosredniowieczne materialy archeologiczne z terenow Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materialy wczesnosredniowieczne. – 1960. – T.V. – S.231–260.
26. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstepne wyniki badan archeologicznych na zamku w Dubnie // Materialy I Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego. – Rzeszow, 1996. – T.XVII. – S.297–303.

Олена ПРИЩЕПА,
Світлана ЛЕОНЧИК

Студентська археологічна практика в системі сучасних наукових досліджень пам'яток археології в районі Хрінницького водосховища на Рівненщині

Як відомо, одним із найважливіших видів навчального процесу, покликаного готувати майбутніх фахівців до практичної діяльності, підвищувати рівень їхньої професійної підготовки виступає виробнича практика. Починаючи з 1997 р. студенти спеціальності «історія» історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету проходять польову археологічну практику на базі Волинської рятівної археологічної експедиції, організованої ще у 1993 р. Інститутом археології НАН України під керівництвом видатного українського археолога, доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака.

Метою археологічної практики є ознайомлення із сучасними методами польових археологічних досліджень, набуття навичок роботи в археологічних експедиціях, закріплення знань з курсу «Основи археології». Обов'язки факультетського керівника археологічної практики від кафедри історії України ось уже упродовж тринадцяти років виконує кандидат історичних наук Б. А. Прищеп. Сформульовані до виконання завдання під час проходження археологічної практики дозволяють рівненським студентам детально ознайомитися з методикою проведення археологічних розвідок і розкопок, прийомами фіксації виявлених об'єктів та індивідуальних знахідок, веденням польової документації тощо.

Волинська рятівна археологічна експедиція була створена для дослідження пам'яток археології в районі Хрінницького водосховища між селами Хрінники–Набережне–Товпижин Демидівського району Рівненської області. Упродовж багатьох польових сезонів вона базувалася в наметовому таборі на березі Хрінницького водосховища. В останні роки табірні умови життя учас-

ників експедиції значно покращилися: на території бази були збудовані три стаціонарні будиночки для проживання студентів-практикантів та науковців, проведено освітлення, водопостачання. Це дуже важливо, адже щороку упродовж липня–серпня тут поперемінно перебувають від тридцяти до п'ятдесяти членів експедиції та їхніх помічників – студентів-практикантів ще й з інших українських вишів: Рівненського інституту слов'янознавства, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ритм життя в польових умовах підпорядкований чіткому розпорядку дня: оскільки головний об'єкт дослідження – багатошарове поселення в урочищі Шанків Яр розташоване на протилежному від бази лівому березі р. Стир, до нього потрібно добиратися рано-вранці на човнах. У таборі залишаються чергові, які відповідають за порядок, приготування їжі. В обов'язки студентів, які працюють на археологічних об'єктах, входить насамперед ознайомлення з методикою польових досліджень. Останнім часом паралельно з головним досліджуються окремі археологічні об'єкти, розташовані поруч із базою експедиції, тому керівники практики в разі потреби розбивають студентів на дві-три групи. Та все ж студентів найбільше притягують археологічні розкопки багатошарового поселення в урочищі Шанків Яр, де були відкриті об'єкти, які належать до багатьох давніх періодів історії.

Протягом багатьох років цей унікальний археологічний комплекс руйнувався в результаті дії природних факторів. Високий берег р. Стир поступово обвалювався й на сьогодні знищено більш як 30 м берегової лінії. Залишки пам'яток розташовані на смузі шириною не більш як 10-15 м, а в ок-

ремих місцях до 5 м. Скупчені тут археологічні об'єкти розміщені на верхній терасі високого берега на відстані 40-50 м від русла лівого берега р. Стир. Висота берега становить 10-15 м. Довжина пам'ятки – 650 м уздовж берега, ширина збереженої частини – 10-15 м.

Потужний культурний шар багатощарового поселення, як уже зазначалося, насичений матеріальними залишками різних епох. Об'єкти всіх історичних епох територіально не виділяються і розташовані по всій площі пам'ятки. Лише за перше десятиріччя роботи Волинської рятівної археологічної експедиції було закладено 19 розкопів, площа відкритих об'єктів у яких перевищувала 4,5 тис. м². На цій площі були досліджені кілька об'єктів доби енеоліту-бронзи, 26 об'єктів ранньозалізного часу, 16 споруд поморсько-кльошової культури, 11 житлових та господарських споруд зубрицької культури, 22 житла та 25 господарських об'єктів вельбарської культури, 9 жител культури типу Луки-Райковецької, близько 50 жител періоду Київської Русі – загалом понад 150 об'єктів різних епох [2, 5]. Упродовж останніх семи років кількість досліджених об'єктів значно зросла.

Завдячуючи багаторічним дослідженням врятовано від руйнації декілька десятків археологічних комплексів, зібрано величезну колекцію різноманітних предметів: вироби з глини, знаряддя праці, частини одягу, прикраси, зброю, якими користувалися наші предки. Усі ці знахідки зберігаються і частково виставлені для огляду в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею.

До числа унікальних знахідок віднесено виявлений у 2001 р. фрагмент амфори, який належав землеробському населенню – носіям волино-люблінської культури із зображенням найдавнішого на території Європи рала, названого першовідкривачами «демідівським ралом». Ця знахідка була виявлена у напівземлянці – традиційному житлі місцевого населення, і засвідчує, що орне землеробство в Україні з'явилося на початку III тис. до н.е. [2, 8]. Серед знахідок, виявлених на поселенні ранньозалізного часу, де, ймовірно, проживало плем'я неврів, у

2008 р. було знайдено кістковий гарпун у формі тризуба [5].

Час існування поселення зубрицької культури, яку пов'язують з венедами, науковці датують другою половиною I – II ст. н. е. Як і інші пам'ятки Волині, поселення у Хрінниках припинило своє існування у зв'язку з експансією готів на цю територію [2, 73.]

Найбільш цінні дані отримані про давнє германське плем'я готів – носіїв вельбарської культури, що проживали на Волині з кінця II до IV ст. н.е. Як відомо, Волинь відігравала важливу роль в готській історії. Пам'ятка готів у Хрінниках є унікальною для Волині за розмірами і багатством матеріальних залишків. Про це свідчить знайдена тут величезна кількість предметів матеріальної культури, імпортованих з римських провінцій: фібули, монети, амфори, домашній парадний посуд, предмети зброї, кістяні гребені і навіть заготовки золотих виробів. До унікальних знахідок слід віднести рибальські залізні гачки, єдині і найдавніші поки що на території України, які мають цілком сучасну форму, лише більші за сьогоднішні у багато разів [1].

У 2005 р. в одному з розкопів на поселенні вельбарської культури було виявлено житло з унікальною знахідкою античного часу – бронзовою фігуркою (головою) божества Сарапіса, культ якого був поширений у елліністичному світі. Д. Н. Козак припускає, що фігурка походить із римських наддунайських провінцій, з якими у готів Волині були торгові та воєнні контакти. Саме ж поселення, на його думку, могло виконувати функцію великого міжобщинного торгово-ремісничого центру готів на Волині [3, 64].

Студентам-історикам РДГУ під час проходження археологічної практики у липні 2009 р. трапилася нагода стати першовідкривачами унікальної культової споруди готського племені, зокрема жертovníка, в якому розкладали величезне вогнище, й де були виділені спеціальні місця для розробки туш тварин після спалення. Збереглося місце, куди клали кістки тварин і де розміщувалися ритуальні чаші [5].

Можливо, не так видовишно виглядають об'єкти ранньосередньовічних пам'яток східних слов'ян на Волині – житла-напівзем-

лянки, однак саме вони та археологічний матеріал, виявлений у них – насамперед кераміка, дозволяють віднести їх до пам'яток пражсько-корчацької культури. Найбільш вірогідною датою функціонування цього житлового комплексу з Хрінників дослідники називають першу половину VI ст. н.е. [4, 24]. Поселення ранніх слов'ян існувало до кінця X ст.

У ході розкопок багат шарового поселення в урочищі Шанків Яр археологами встановлено, що тут існувало велике селище Княжої доби. Упродовж багаторічних досліджень були виявлені десятки жител, окремі господарські споруди та господарські ями. Археологи їх датують XII – першою половиною XIII ст. [2, 202]. «Коли ми знаходимо одне-два житла, то це дає лише невеликий штрих до портрета, а коли ми розкриваємо усе поселення, то це дозволяє прослідкувати усі етапи заселення, дає можливість детально висвітлити соціально-економічну історію і культуру слов'ян», – зазначив в своєму інтерв'ю один із дослідників цих об'єктів Б. А. Прищеп [6].

Сподіваємося, що роботи на берегах Хрін-

ницького водосховища продовжаться, і студенти-практиканти з Рівного матимуть можливість і надалі в польових умовах підвищувати рівень своєї професійної підготовки. Відтак фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею будуть поповнюватися новими музейними предметами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козак Д. Дослідницькі роботи у Хрінниках / Д. Козак // Вільне слово. – 1998. – 24 червня.
2. Козак Д. Н. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водосховищі) / Д. Н. Козак, Б. А. Прищеп, В. В. Шкоропад. – К., 2004. – 300 с.
3. Козак Д. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині / Д. Козак // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 60-65.
4. Козак Д. Нова ранньосередньовічна пам'ятка східних слов'ян на Волині / Д. Козак // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ-Чернівці: Видавництво «Наші книги», 2008. – С.17-25.
5. Одарченко В. У Хрінниках знайшли жертovníк / В. Одарченко // Рівненський репортер. – 2009. – 12 серпня.
6. Шах В. Історія прадавніх слов'ян вивчається за археологічними знахідками на березі річки Стир // Рівне вечірнє. – 1997. – 20 вересня.

Володимир РОЖКО

Волинська Духовна семінарія в Крем'янці 1919-1939 р.р., Волинська Духовна семінарія в Луцьку 1945-1964 р.р.

(В документальних джерелах держархівів

Тернопільської, Рівненської, Волинської обласних архівів)

*Тільки правда, і правда
вас вільними зробить!*

Єв. від Івана 8. 32

Волинська духовна семінарія бере свої витoki з 1796 року. Її засновником був владика Варлаам Шишацький єпископ Житомирський і Волинський (1795-1805 рр.), пізніше архієпископ Могильовський (1805-1812 рр.) великий український патріот, який проголосив автокефалію Української і Білоруської православних церков, коли війська Наполеона, розгромивши московське військо, зайняли м. Могильов. Московська

цирковна влада за це запроторила його до Свято-Преображенського Єлецького монастиря, де він просидів у темній келії під дзвіницею до 1821 р., осліп і тут скінчилися його земні дороги [1].

Варто наголосити, що український дух закладений владикою-засновником, вічно жив і ніколи не полишав стін Волинської духовної семінарії, яка пережила такі періоди в своїй історії: Острозький (1796-1825), Ганнопільський (1825-1835), Крем'янецький (1835-1902), Житомирський (1902-1918), Крем'янецький (1919-1939), Луцький (1945-1964) [2].

Останні два періоди і є темою цього дослідження, а саме – першоджерельної бази в держархівах Тернопільської і Волинської областей.

Головним документальним джерелом вивчення Крем'янецького періоду (1919-1939) Волинської духовної семінарії є фонд 232, оп. 1, оп. 2 Держархіву Тернопільської області. Назва фонду: Крем'янецька православна духовна семінарія.

Опис 1 фонду налічує 279 справ, включаючи й особові справи, в опис 2 внесено 115 справ.

В опис 1 внесено справи, в яких закарбовано життя і діяльність семінарії, зміни її назви до 1927 р.: Крем'янецька духовна семінарія в 1919-1921 рр.; у 1921-27 рр. Семінарія Духовна Православна в Крем'янці на Волині, а з 1927 р. Державна Духовна семінарія в Крем'янці. Серед документів справ опис 2 цього фонду містить імена тих, хто очолював семінарію, в який період. Нижче подаємо дані про ректорів семінарії в Крем'янці:

1. Єпископ Дионісій (Велединський) – 1919-1920 рр.
2. Протоієрей, архімандрит, єпископ Олексій (Громадський) – 1920-1923 рр. (у цьому періоді ректор о. Олексій мав сан протоієрея, архімандрита, єпископа).
3. Архімандрит, єпископ Симеон (Івановський) – 1923-1925 рр.
4. Єпископ Антоній (Марценко) – 1925-1927 р.р.
5. Отець Петр Табінський – 1927-1931 рр.
6. Єпископ Симеон (Івановський) – 1931-1934 рр.
7. Архієпископ Олексій (Громадський) – 1934-1939 рр. [3].

Окрім того в опис 1 внесено такі справи: листування з Волинською духовною консисторією, Митрополічною канцелярією у Варшаві, списки викладачів і перелік предметів, які вони викладали, протоколи засідань педагогічної ради, укази єпархіального владики, митрополита Діонісія, ректорів семінарії, класні журнали (польською мовою), перелік викладачів колишньої Холмської духовної семінарії, які повернулися з біженства в Росії та осіли в Крем'янці, тому що польська окупаційна влада не допусти-

ла їх до Холма, і низка її колишніх викладачів як от М. І. Струков стали викладати у Крем'янецькій духовній семінарії [4]. Серед викладачів семінарії знаходили імена о. Филомона Кульчинського, В. О. Біднова, І. К. Петрухіна, Н. О. Вишневського, А. К. Данилевича, Сергія Мілешкевича, Катерини Мілашкевич, Василя Богацького, А. Котовича й ін.

Серед документів справ внесених в опис 1, зберігаються прохання студентів семінарії, їхніх батьків, списки учнів в яких зазначено ім'я, прізвище, національність, час і місце народження та ін. [5].

У тому списку учнів знаходимо імена видатних наших владик, які закінчили семінарію, священиків, громадських діячів, а це: владику УАПЦ на еміграції Іов (Скакальський), архієпископ УАПЦ другого відродження Січеславський, Дніпропетровський (1942-1943), Чикагський (США) на еміграції Геннадій (Григорій Шиприкевич) архієпископ Борис Яковлевич, архімандрит Милітон (Захарій Ярмусь), священики-патріоти о. Костянтин Вагатович, о. Ананій Теодорович – голова консисторії УАПЦ Австралії і Нової Зеландії, о. Леонід Долінський, брати Олександр, Іван, Никон Шиприкевичі, о. Семен Гаюк, о. Артемій Селепина – голова консисторії УПЦ США, о. Паладій Дубицький, о. Йосип Василів, о. Віталій Сагайдаківський і інші. Жертвами нацистського і московсько-більшовицького терору, в'язнями комуністичного ГУЛАГУ були випускники семінарії чиї імена знаходимо в списку – це о. Микола Малюжинський, брати Володимир, Андрій, Василь Мисечко і Костянтин Вагатович, Всеволод Зелінський, брати о. Никанор і Олексій Пашкевичі (Олексій – сотник УПА «Постолик» замордований німецьким гестапо в 1943 р.), о. Никон Шиприкевич, о. Іван Матюха та інші.

У списках є й випускники семінарії, які стали політичними, громадськими діячами, науковцями, письменниками: Олег Штуль-Жданович, голова Проводу ОУН(м), редактор «Українське слово» в Парижі, Авенір Коломієць, активний діяч української соціал-демократії, доктор наук Юрій Пундик, публіцист, ідеолог ОУН(м), Василь Зайців, лікар, Петро Остапчук, Єфрем Скрипник,

Сергій Лібацький, Євген Міцкевич, Лев Островський, Григорій Шумовський, Андрій Мисечко, працював в редакції газети «Волинь» в Рівному часів німецької окупації, загинув в УПА, й ін. [6].

В опис 1 внесено опріч справ загального діловодства: листи, прохання, інформації, звіти про успішність і навчально-виховну працю, звернення, оголошення, посвідчення, відпускні квитки, листи батьків і т. д., ще й справи фінансової діяльності семінарії, а це річні фінансові звіти, відомості, банківські документи, рахунки, переліки жертводавців і внесені ними суми. Це, зосібно, відомий громадський діяч, замордований у червні 1941 р. енкаведистськими катами, Семен Жук і інші жертводавці [7].

В описі 1 містяться і особові справи ректорів, викладачів, священиків і інших.

В описі 2 знаходимо особові картки студентів, частина з них зберігає фото (світлин тих, кого переслідувало НКВД у картках відсутні). Особливо цінною є справа 144. Це особові картки 70 студентів семінарії із записами: ім'я і прізвище студента, батьків, їхнє місце проживання, дата і місце народження виховання, яку школу і коли скінчив, зазначена плата за навчання або звільнення від неї, адреса де в Крем'янці проживав учень під час навчання. Подаємо два зразки запису в особовій картці, заповнені власноруч студентами:

Іподиякон Мелітон (Захарій Ярмусь)

9 кл. семінарії. Волинська Духовна семінарія. Навчальні роки 1924-1925; ім'я батька і матері Омелян і Параскева, стан – селяни.

Іподиякон Мелітон, українець

Місце проживання батьків – с. Лідихів Почаївської гміни Крем'янецького повіту Волинського воєводства.

Найближча пошта – Почаїв.

Дата народження – 1898 23 березня.

Місце народження – с. Лідихів Почаївської гміни Крем'янецького повіту Волинського воєводства.

До вступу в семінарію навчався з 1907 до 1912 р. в церковно-парафіяльній школі с. Лідихів.

Одержав послух псаломщика.

Поступив в семінарію в 9 клас по прописному екзаміну.

Приписаний в Крем'янці.

За перше півріччя знімається 110 злотих.

Адреса квартири – Богоявленський монастир.

Підпис – Мелітон [8].

Запис з особової картки Олексія Пашкевича, майбутнього сотенного УПА «Постолика» [9].

Пашкевич Олексій

Навчальні роки – 1924-1925

Волинська Духовна семінарія в Крем'янці
Українець

Ім'я батька та матері Власій і Неоніла

Стан – син священика

Нерухомість – немає

Місце проживання батьків – с. Грані Бережницької гміни Сарненського повіту

Пошта – Бережниця

1910 р., 6 травня.

Місце народження – с. Охлопів Володимирського повіту.

До вступу навчався з 1920 до 1924 р. в Дерманському духовному училищі. Закінчив 4 класи.

Адреса школи – Дермань Дерманської волості Дубенського повіту.

Поступив в V клас семінарії 1924 року.

Громадянство – подане прохання.

Адреса квартири – Дубенська рогатка дім Володимира Антоновського № 117.

Учнівський № 1342.

Підпис [10].

В опис 2 внесено справи, де зберігаються такі документи: характеристики на учнів – випускників семінарії, звіт про виконання господарського бюджету. Так, на 1934/1935 навчальний рік річний бюджет становив 24435 злотих, адміністративний кошторис, викладачам – 22836 злотих, різне – 1600 злотих [11].

Статистичний звіт у цьому описі за 1930/1931 навчальний рік подає нам дані про кількість учнів I-IX класів, всіх учнів 343, вивчали 26 предметів, а семінарія знаходилась по вул. Широкий, 1 в м. Крем'янці [12].

Із фінансового звіту за 1930/1931 навч. рік бачимо, що оплата викладачів семінарії становила 69969,91 золотого, оплата інтернату 92888,34 золотого, з повітових сум надійшло 2140,69 золотого [13].

В опис 2 занесено і ряд інших цінних справ з навчально-виховного процесу семінарії, які становлять безцінне першоджерело для вивчення її історії.

Про духовне життя і навчально-виховний процес в семінарії зберігаються документи в фондах: ф. 148 – Волинська Духовна консисторія в Крем'янці, ф. 348 – Крем'янецьке повітове управління Товариства «Просвіта».

У фонді 148 знаходимо цілу низку документів, які зберігають цінну інформацію про ректорів, викладачів, учнів семінарії, навчально-виховний процес, фінансовий стан цього духовного навчального закладу.

«З назначенням єпископа Олексія єпископом Гроденським, – читаємо в документі, – звільняється з посади ректор Волинської Духовної семінарії із 1 липня 1923 р. архімандрит Симеон, викладач семінарії називається її ректором» [14].

У цьому фонді (148, оп. 1, стр. 242) зберігаються характеристики Волинського архієпископа Олексія на випускників семінарії, що подали заяви про прийом їх у Варшавський університет на відділ теології за 1934-1938 р.р. [15].

Тут, в цій справі знаходимо ще прохання до високопреосвященного Олексія, архієпископа Крем'янецького і Волинського, від 12.10.1934 р. Державної Православної Духовної семінарії в Крем'янці:

1. Шкоропада Парфирія
2. Дубицького Зосима
3. Маслика Івана
4. Саланда Степана
5. Жаборецького Йосипа

В їх проханні є такі рядки: «Ласкаво просимо Вашого Високопреосвященства вислати на адресу секретаріату Варшавського університету нам опінії (характеристики – В.Р.), які зараз стоять нам на перешкоді до вступу на дійсних студентів теології православної». Підписи [16].

Серед справ фонду, що стосуються духовної освіти, є списки дяків, псаломщиків, які з 25 травня до 10 червня 1925 р. склали екзамен при семінарії, а екзаменатори були її викладачі. Кількість учнів-дяків – 27 чоловік [17]. Ця школа псаломщиків діяла при Волинській духовній семінарії. Ці та

інші справи, що стосуються духовного життя, навчально-виховного процесу в семінарії фонду 148 є також важливими документальними джерелами до вивчення історії цієї духовної школи.

Справи фонду 348 (Крем'янецьке повітове управління українського товариства «Просвіта») також залишаються важливим документальним першоджерелом до вивчення зв'язків «Просвіти» з викладачами і учнями семінарії, зокрема надання студентам матеріальної і фінансової допомоги, тісна співпраця в проведенні вечорів, українських національних і державних свят, академій Тарасу Шевченку.

Так з протоколу засідання управи Товариства «Просвіта» від 15.08.1923 р. дізнаємося, що слухали доповідь п. Олександровича про останній єпархіальний з'їзд, який ухвалив перевести українізацію духовних шкіл, а також звернутися до Крем'янецької семінарії і Дерманської духовної школи із запитанням, які підручники необхідно заготовити для забезпечення ними учнів.

«Просвіта» також збирала кошти на допомогу свідомої української молоді, що навчалася в семінарії, але не простежено шляхи її вручення [18].

Особливо урочистими були спільно проведені вечори героїв Крут, Базару, Дня Соборності України, Шевченківські академії, хор, вистави, декламації і інше. У комітеті з проведення Шевченківської академії бачимо і викладачів семінарії, зокрема проф. Василя Біднова, а серед учасників найбільш свідомо студентська молодь [19].

Справи цих фондів у Держархіві Тернопільської області – єдині першоджерела до вивчення духовної освіти в 20-30-х роках на Волині в часи її окупації Поверсальською Польщею.

З приходом у вересні 1939 р. на Західну Волинь червоних московських окупантів навчання в семінарії припинилося, її було зачинено, приміщення реквізовано, а викладачів і учнів розігнано. Духовний навчальний заклад, який проіснував 20 років, у 1919-1939 рр., підготував сотні кандидатів у священство, національно-свідомих душпастирів припинив своє існування. Багато його випускників були замордовані червоними

московськими катами, опинилися в комуністичному ГУЛазі.

У своїх спогадах «Дещо з життя волинського духовенства в першій чверті ХХ ст.» колишній викладач семінарії професор о. Филимон Кульчинський наводить слова одного з випускників: «Життя нашої школи не було позбавлене проблем. Найпершою була боротьба за наші душі під оглядом національним. У польській державі не могли вони змагатись відкрито за нашу українську свідомість, бо були державними урядовцями. Але змагались, і наприклад, з випуску, що складав матуру 1934 р., не знаю, чи залишилися живих хоч двадцять відсотків, а решта загинули на фронті національної боротьби, та й з живих було на ньому чи не всі» [20].

При першій окупації московськими більшовиками Західної Волині і Полісся 1939-1941 рр. не залишилося тут жодних духовних шкіл, а саме духовенство масово переслідувалося. Жертвами червоного терору стали тоді десятки священиків, ченців, черниць, дияконів, псаломщиків – закатованих, засланих до Сибіру, вони пройшли через тюрми і концтабори [21].

Лише з приходом німецьких окупантів у Луцьку адміністратор УАПЦ другого відродження 1941-1944 рр. архієпископ Полікарп (Сікорський) в 1942 р. заснував при Свято-Троїцькому соборі пастирські курси, а митрополит Олексій (Громадський) з Автономної промосковської церкви такі ж пастирські курси відкрив у Почаєві. На історичній волинській землі Холмщині, яка тоді входила до складу так званої Генеральної губернії (колишня Польща), окупованої німцями ще в 1939 р. в м. Холм архієпископ, пізніше митрополит Іларіон (Огієнко) заснував Холмську духовну семінарію і академію, яка функціонувала в 1942-1944 рр.

По закінченню війни і масових арештів духовенства червоними катами відчувся гострий брак священиків, і окупаційна московська влада та її церква дали згоду на відкриття в Луцьку спочатку богословських курсів, які потім перейменували у Волинську православну духовну семінарію. У часі слово «православна» відпало і цей духовний заклад аж до його закриття 1964 р. носив

назву Волинська духовна семінарія [22].

«Згідно дозволу Ради народних комісарів СРСР від 22 березня 1945 року за № 511-1470 і ради в справах Російської православної церкви при Раді народних комісарів СРСР від 20 березня 1945 р. за № 445, – читаємо в документальних джерелах Держархіву Волинської області, – в м. Луцьку Волинсько-Рівненським єпархіальним управлінням відкрито православно-богословські курси на які прийнято 40 курсантів і за своїм національним складом усі українці» [23].

Головними документальними джерелами для вивчення історії функціонування, навчально-виховного процесу Волинської духовної семінарії в Луцьку 1945-64 рр. є фонд документів «Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області (1945-1966 рр.)» Ф. Р-393, оп. 1, оп. 2, оп. 3 (гриф «таємно»).

В опис 1 внесено 14 справ за 1945-49 рр. до опису 2 внесено 269 справ за 1947-85 рр. Опис 3 був з грифом «таємно» лише в окремих документах є згадки про Волинську Духовну семінарію, зокрема підрозділ звітів уповноваженого, в яких є стисла інформація про кількість і якісний склад викладачів і студентів, їхню політичну благонадійність тощо.

До опису 1 фонду Р-393 внесено справи: навчальні плани і програми Православних Богословських курсів на 1945-46 навчальний рік, анкети, характеристики на вступників, журнали педагогічних зборів, списки студентів, листування, річні текстові звіти та інше, що розкриває навчально-виховну діяльність педагогічного і учнівського колективів семінарії [24].

Опис 2 цього фонду має хронологічні рамки 1947-85 рр., але інформація про діяльність Волинської духовної семінарії закінчується в справах 1964 р., коли цей навчальний заклад було закрито, а решту нерозіганих учнів переведено до Одеської духовної семінарії [25].

В описі 2 знаходимо справи з такими документами: навчальні плани і програми семінарії, річні текстові звіти про навчально-виховну діяльність, класні журнали, журнали педагогічних зборів правління семінарії,

списки, анкети, характеристики, зведення про якісний і кількісний учнівський склад, про підготовку до навчання, листування, річні текстові і статистичні звіти. Навчально-виховна і адміністративно-господарська діяльність керівництва семінарії і всього колективу регулювалася «Положенням про Православну Духовну семінарію». Окремі пункти цього положення наведемо:

1. Духовна семінарія є середній духовно-освітній навчальний заклад, що має ціль давати богословську освіту і готувати священно-церковнослужителів православної церкви для єпархії.

2. Термін навчання – 4 роки, з них два перші роки складають підготовче відділення, а два останні – основне...

5. Приймаються особи православного віровчення, не молодші 18 років з освітою не менше «неповносереднього»...

8. Духовна семінарія знаходиться в безпосередньому веденні єпархіального архієрея і утримується на кошти єпархії.

9. Має такі посади: ректор, інспектор, викладачі, секретар, бібліотекар, завгосп.

10. Ректор й інспектор назначаються Св. Синодом, а викладачі – навчальним комітетом при Синоді з осіб духовного сану з богословською освітою за пропозицією єпархіального архієрея...

12. На чолі семінарії – ректор, який керує нею при допомозі правління семінарії, яке складається з педзібрання...

20. Навчання безкоштовне, для малозабезпечених стипендії і ґуртожиток...

22. Духовна семінарія має печатку з написом «Православна Духовна семінарія» [26].

У документах цього фонду знаходимо ще й таку цінну інформацію про Волинську духовну семінарію в Луцьку 1945-64 рр.

У 1945 р. бажаючих навчатися на Православних Богословських курсах було 70 чоловік, з них: із Волинської області – 38, Рівненської – 32, власне всі студенти з Волинсько-Рівненської єпархії [27].

Із таємних у минулому документів фонду подаємо таку характеристику-таблицю перших вступників до Богословських курсів:

Усіх подано заяв – 70

За національністю всі українці

Сини куркулів – 32

З середняків – 14

З бідняків – 6

З службовців – 11

З служителів культу – 2

З робітників – 3

З інтелігенції – 1

З дворян – 1 [28].

Хто ж насправді були ті перші вступники до Духовної школи? Подаємо кілька прізвищ добре відомих українських священників на Волині. Серед них на чільному місці стоїть ім'я о. Івана Кравчука, секретара єпархіального управління Луцько-Волинської єпархії УПЦ КП, проректора Волинської духовної семінарії нашої церкви в 90-х роках ХХ ст. За анкетой:

Кравчук Іван Миколайович, 1927 р. н., в с. Жабче Сенкевичівського району, син священника с. Боремель Острожецького р-ну. Скінчив 7 класів в 1943 р. в Боремлі. 16 липня 1945 р. рукоположений в сан диякона.

Холодисюк Йосип Федорович, 1917 р. н., в с. Васильківці Васильківського р-ну на Київщині. 1921 р. з батьками переїхав на Західну Україну. 1931 р. скінчив 6 кл. Із 1939 року дякував. 1942 р. скінчив шестимісячні курси дяків при Луцькій духовній консисторії і того ж року трьох місячні курси регентів при музичній школі в Луцьку. 18 жовтня 1944 р. рукоположений в сан диякона до церкви Св. Василя в с. Боголюби Луцького району.

Матвійчук Євген Іванович, 1925 р. н., с. Баківці Луцького району, син священника. Освіта 7 класів [29].

Дуже цінною для нас є порівняльна таблиця заробітної плати викладача Православних Богословських курсів в Луцьку і Московського Богословського інституту.

Сума зарплати	в Луцьку в Москві	
	в тис. руб.	в тис. руб.
Ректор	5	4
Викладачі	2-3	лише 3
Зав. господарством	2	1,5
Прибиральниця	0,6	-

[30].

З документів справ фонду Р-393 маємо можливість назвати першого ректора, викладачів. Ректор Богословських курсів семінарії протоієрей М. Тученський, 14 років

був ректором Духовної семінарії у Вільно в часи Поверсальської Польщі. Був близьким другом митрополита Полікарпа. Виступав з ним, робив наклепи на СРСР і особливо російський народ.

Подібні характеристики знаходимо і на інших викладачів у таємних в минулому справах фонду: «Таким чином 8 викладачів – це люди, які в минулому вороже ставилися до радянської держави чи виховувались і жили в панській Польщі, і без сумніву, свою ідеологію, свої погляди, навички будуть передавати молоді в семінарії». Це Євген Богуславський – посол до Сейму, активіст «Рідної хати», Товариства ім. Петра Могили, де виховували націоналістів... [31].

Богославський Євген Семенович, 1893 р.н., скінчив Київську духовну академію 1907 р., без сану, викладав історію християнської церкви, церковнослов'янську мову.

Протоієрей Грушко Стефан Францович, 1872 р. н., довголітній настоятель собору Св. Троїці в Луцьку, скінчив Холмську Духовну семінарію 1895 р., викладав літургіку, вчення про Богослужіння.

Соколовський Олексій Васильович, священник, 1904 р.н., закінчив Богословський факультет Варшавського університету 1930 р., секретар єпархіального управління Волинсько-Рівненської єпархії, викладав Старий Завіт та керівництво для пастирів.

Осташевський Василь Іванович, 1912 р.н., скінчив Богословський факультет Варшавського університету 1939 р., священник. Викладав догматичне і основне богослов'я.

Самохваленко Микола Олександрович, 1903 р.н., скінчив учительську семінарію в 1935 р. Регент в церкві. Викладав теорію і практику церковного співу [32].

Мовою викладання на початку була українська, в наступних роках вже всі предмети читалися російською мовою і викладацькі кадри були надіслані з Москви.

Із перших випускників семінарії свою духовну освіту продовжили в Московській Духовній академії випускники семінарії:

Вислоцький Олексій – випуск 1948 року
Влодек Петро – випуск 1948 року
Васильцев Всеволод – випуск 1949 року
Негода Валентин – випуск 1950 року
Патей Стефан – випуск 1950 року [33].

У документах фонду також маємо детальний опис семінарських будівель.

«Семінарія знаходиться в двох приміщеннях, – читаємо в документі, – одна будівля використовується під класи і частково під гуртожиток, ізолятор, квартиру ректора, помічника інспектора. У 1953 р. проведено капітальний ремонт і зроблено добудову до головного корпусу. Але тіснота семінарських приміщень повністю не усунута. У гуртожитку можуть проживати не більше 80 учнів. Домової церкви семінарія не має, тому учні семінарії приймають участь в загальних богослужіннях в кафедральному соборі Св. Троїці. Адреса семінарії: м. Луцьк, вул. Плеханова, 5» [34].

Із документів, на яких стояв гриф «таємно», бачимо, що викладачі і студенти були під постійним пильним наглядом НКВД-КГБ. У перелік неблагонадійних студентів, налаштованих «націоналістів» московські таємні спецслужби занесли Івана Кравчука: «брат в УПА, члени родини свідомі українці»; Анатолій Хілуха з с. Забороль Луцького району виключений з семінарії в 1949 р. за «... іронічне ставлення до предмету Конституція СРСР», з політичних мотивів звільнено з семінарії студента III курсу Федора Борецького з містечка Олика, його зробили «невстигаючим» і відрахували» [35]. Було ще відраховано за політичними мотивами – націоналіст, син куркуля, репресованого в 1947/1948 навч. році, учнів з I класу – Якова Семенюка, III класу – Василя Горкуна. Аж до закриття семінарії за «неблагонадійність», «націоналізм» продовжували виключати студентів семінарії.

Волинська духовна семінарія в 1945-64 рр. підготувала сотні кандидатів у священство, які несли любов до Бога, православної віри, рідної землі, до душ вірних.

Згідно з вказівками московських наглядців над церквою, Волинську духовну семінарію, яка впродовж 19 років свого існування під московсько-більшовицьким безбожним режимом виховала кількості кандидатів для священнослужіння, читаємо в історичному джерелі, серед яких були священники-патріоти, що діждалися третього відродження УАПЦ 1990 р. на Волині, були серед активних будівничих

української церкви на нашій землі [36].
Духовну освіту на історичній Волині продовжила Волинська Духовна семінарія УПЦ КП, яка була відновлена в Луцьку 1992 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рожко В. Архієпископ Варлаам Шишацький – головний організатор українського церковного життя кінця XVIII – поч. XIX ст. (до 250-річчя від дня народження). – Визвольний шлях. – Лондон, 2000. – ч. 11. – С.23-30.
2. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині X-XX ст. – Луцьк, 2002. – С.70.
3. Рожко В. Волинська Духовна семінарія. – Луцьк, 2004. – С.66.
4. Держархів Тернопільської області, ф. 148, оп. 1, спр. 4, арк. 15.
5. Держархів Тернопільської області, ф. 232, оп. 1, спр. 114, арк. 1-110.
6. Там само.
7. Там само.
8. Держархів Тернопільської області, ф. 232, оп. 2, спр. 114, арк. 70.
9. Рожко В. І не згасне свічка пам'яті. – Волинь. – Рівне, 2008 17 липня. – ч. 25. – с. 66.
10. Держархів Тернопільської області, ф. 232, оп. 2, спр. 114, арк. 81.
11. Держархів Тернопільської області, ф. 232, оп. 2, спр. 75, арк. 12.
12. Там само, спр. 51, арк. 7.
13. Там само, спр. 51, арк. 14.
14. Держархів Тернопільської області, ф. 148, оп. 1, спр. 7, арк. 5.
15. Там само, спр. 242, арк. 1-66.
16. Там само, спр. арк. 64.
17. Там само, спр. 240, арк. 2.
18. Держархів Тернопільської області, ф. 348, оп. 1, спр. 24, арк. 11, арк. 21.
19. Там само, спр. 16, арк. 3, арк. 4, арк. 173.
20. Отець Филімон Кульчинський. Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті XX ст. – Український православний календар на 1965 рік. – Бавнд Брук. – С.111.
21. Рожко В. Відродження Української православної церкви на Волині 1917-2006 роки. – Луцьк, 2007. – С.146.
22. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині X-XX ст. – Луцьк, 2002. – С.174.
23. Держархів Тернопільської області, ф. Р-339, оп. 2, спр. 3, арк. 34-35.
24. Там само, оп. 1, спр. 1-14.
25. Там само, оп. 2, спр. 1-105.
26. Там само, оп. 1, спр. 10, арк. 151-153.
27. Там само, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
28. Там само, оп. 3, спр. 3, арк. 1-4.
29. Там само, оп. 1, спр. 3, арк. 34-35.
30. Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 79.
31. Там само, спр. 5, арк. 180.
32. Там само.
33. Там само, оп. 3, спр. 15, арк. 128.
34. Там само, оп. 2, спр. 45, арк. 1.
35. Там само, оп. 3, спр. 11, арк. 26.
36. Рожко В. Волинська Духовна семінарія. – Луцьк, 2004. – с. 110.

Петро САВЧУК

Костели Дубенщини

З початком XVII ст. польська влада посилює колонізацію українського населення. З цією метою на західноукраїнських землях, зокрема на Дубенщині, будується ряд римо-католицьких костелів, які стали відігравати важливу роль у наверненні місцевого населення до католицької віри. Тут збудовано костели в м. Дубно, селах Варковичі, Птича [7, 205].

До монастирських належить костел кармеліток. Комплекс складався з побудованого у 1630 р. костелу та келій, споруджених у 1686 р. Костел, як і інші будівлі, зведений у стилі раннього бароко: трьохнефний і чотирихрестовий. Середній неф перекритий

хрестоподібним склепінням, а бокові – напівциркулярними на підпружних арках. Головний південний фасад розчленований пілястрами і завершений трикутним фронтоном [8, 303].

Власники маєтків на Дубенщині беруть активну участь у будівництві костелів. Зокрема у Варковичах, костел був збудований 1729 р. [7, 220]. Це типова для того часу провінційна барокова споруда. До головного корпусу, відносно невеликого, одностовпного прямокутного в плані об'єму прибудована чотирикутна трапецієподібна апсида, в свою чергу до північної сторони якої прибудована невелика ризниця. Із заходу до го-

ловного корпусу фасаду прибудований мурований ганок, через який здійснювався головний вхід у костел. Над входом у центральному об'ємі влаштовані хори, потрапити на які можна сходами, розміщеними в товщі стіни західного фасаду. Костел святого Франциска входив у комплекс монастиря бернардинів [6, 72].

Дубенський бернардинський костел розташований у західній частині міста. Це прекрасна будівля з просторим монастирем, огорожена була високим муром та великим монастирським садом. Обширні бернардинські забудови за старою Луцькою брамою становили у древній системі оборони Дубна щось на зразок форту, де місто від небезпеки не було захищене болотами і рікою Іквою [7, 205].

Костел монастиря бернардинів із надзвичайно високим склепінням, збудований у стилі Відродження. Урочиста закладка бернардинського монастирського комплексу відбулася 13 липня 1617 р. князем Янушем Острозьким, який прийняв католицизм. Ще у 1614 р. Януш створив спеціальну фундацію на побудову монастиря і костелу, намагаючись залучити до цієї справи знамениті польські родини і знайти підтримку в католицькій церкві. У 1620 р. Януш помирає, не здійснивши своїх планів.

Водночас Януш Острозький ще розпочав обмін території парафіяльного костелу Св. Андрія на ділянку землі для монастиря. Це питання вирішив уже Олександр Заславський з Луцькою консисторією в 1625 р. Будівництво костелу розпочалося в 1627 р. при князях Заславських – нових власниках Дубна. Завершення всього монастирського комплексу відбулося при князях Сангушках і Любомирських.

Башта костелу високо піднімалася над міськими будівлями, її і тепер видно далеко за межами міста, і була оглядовою. Споруда костелу збудована у стилі раннього бароко. Будівельним матеріалом були камінь піщаник, цегла на вапняному розчині. Корпус костелу – це трьохнефна шестистопна базиліка з нартексом. До витягнутої п'ятигранної східної частини з північного боку прилягає п'ятиярусна дзвіниця, яка мала барочне покриття із заломом, декороване

люкарнами. У 1852 р. було ліквідовано бернардинський монастир і костел, а споруди передані православному відомству у 1855 р.

Для приведення колишнього костелу у відповідність до православних канонів згідно з рішенням Святого Синоду було проведено ремонт даху, будівництво куполів, оновлення іконостасу, прикрашення 12 іконами візантійського кіоту [8, 303].

У порівнянні з іншими існуючими раніше костел Св. Яна Непомуки був найновішим. У 1823 р. повністю перебудований на місці спаленого раніше костелу, що довго лежав у руїнах. Це був чорний мурований будинок, яким закінчувалася на сході вулиця Костельна. З обох боків вулиці збудовані старошведські будинки, одвірки яких зроблені з каменю, всередині вузькі сходи.

Костел Св. Яна Непомуки побудований фасадом на південь. Над чорним фасадом на ньому красувався напис латинською мовою. Усередині костел був оздоблений у стилі бароко, імітуючи чорне дерево з багатою позолотою. До підтримки іміджу костелу чимало зусиль доклав місцевий парафіяльний ксьондз і декан Почентовський.

В архівних документах знаходимо внутрішній опис костелу. Вівтарі. Їх було сім. Головний вівтар дерев'яний. Зверху дерев'яний різьблений хрест із зображенням Христа, нижче зображено серце Христове, змальоване на полотні; зображення святого Станіслава на полотні. Набернакуліт дерев'яний. На вівтарі чотири дерев'яні позолочені статуї святих, чотири бронзові колони. Вівтар прикрашений позолоченим орнаментом з дерева. Перед вівтарем три дерев'яні сходи [5, 7].

Вівтар Спасителя. Зверху – ікона Святого Миколая, намальована на полотні, два зображення святих, чотири зображення ангелів, вирізьблених із дерева. Вівтар Святого Раха. Внизу овальна ікона Святого Луки, дерев'яні статуї святих, дві статуї ангелів. Вівтар Святого Яна Непомуки. Два зображення ангелів на дереві. Вівтар Святого Антонія Падевського. Зверху ікона Святого Франциска, внизу овальна ікона сім'ї. На верхівці зображення святих ангелів, а по боках – два зображення святих на дереві. Вівтар Святої Фекли. Внизу овальна ікона

святих апостолів, по два зображення святих і ангелів. Вівтар Святої Анни. Тут овальна ікона Святого Казимира, дерев'яні зображення двох ангелів [5, 8].

Амбан дерев'яний, прикрашений плоскою різьбою біблійного змісту, виконано в головній наві (вхід), високі – 10 бюстів бронзових святих, в головній наві на виступах п'ять великих ікон. Балюстрада при головному вівтарі дерев'яна з різьбою. Хрестильниця дерев'яна в презбитеріум, різьба з дерева. Два хрести із зображенням Спасителя при вході розміром 2,5 і 1,5. Хори. Підлога кам'яна, балюстрада дерев'яна, спіральні залізні сходи з перилами. Далі копоресіонали (місце сповіді).

У костелі 21 велика дерев'яна лавка, дев'ять малих, 8 звичайних зі стінками, 28 без спинки. На хорах 24 лавки. В описі майна парафіяльного костелу значаться оковані металеві дзвінки, 2 великі металеві підсвічники та 14 малих дерев'яних, дерев'яні фотилі, 4 шкіряні, 8 табуреток, 5 столів, 2 стільці, 14 ікон, намальованих на жерсті, 4 килими, 4 підставки для хоругв, піаніно, рояль, годинник.

Партателі вівтаря мармурові, 12 різних ікон, орган, зображення Спасителя, 9 зображень святих. У костелі з усього інвентаря були: 12 хоругв, плащаниця, 3 цинкові кухлі, 2 процесуальних білих хрести, 3 вівтарні хрести, позолочена чаша для причастя, 2 акордові і 4 звичайні дзвінки, 100 жертovníків, гостіарка, 4 підсвічники метрової висоти, 30 підсвічників розміром 40х60 см, 28 підсвічників розміром 25х30 см, кропило, лампа, чаша з мідною кришкою, 161 жертovníк. Ікони на полотні Божої Матері, Св. Антонія, Св. Анни, Св. сімейства, Св. Катерини, Св. Йосипа, Св. Домініка [5, 8].

Костел був покритий цинковою жерстю, мав 40 метрів довжини, 21 метр ширини і 12 метрів висоти. Підлога була складена із бетонних плит. Дзвіниця була розміщена на схід від костелу на відстані 10 м, кам'яна, крита цинковою жерстю розміром довжини на ширину і висоту 12х3х8 м, на три дзвони розмірами: перший – 65х65 см; другий – 50х55 см; третій – 25х25 см. Перед приміщенням костелу була площа 2522 м², огорожена з фронтона металевією решітча-

стою огорожею на підмурівці [5, 4, 8].

Костелу належало чотири житлові будинки: на вул. Будьонного, 16 – дерев'яний, критий цинковою жерстю, підлога дерев'яна, розміром 17х11х2,5 м, побудований у 1929 р.; другий – на вулиці Костельній, 3 – дерев'яний, критий гонтом, побудований у 1905 р. розміром 27х8,5х2,5 м, перед будинком огорожа із дротяної сітки; третій – на вулиці Купальній, 10 – дерев'яний, критий гонтом, побудований у 1880 р., розміром 20х7х2,5 м; четвертий – на вулиці Кладовищній – дерев'яний, критий гонтом, побудований у 1880 р., розміром 20х7х2,5 м. При кожному будинку були сараї. Визначено процент зношення житлових будинків – від 25 до 50% [5, 9].

Загалом після війни костел перебував у доброму стані. За допомогою парафіян вдалося навести порядок на території, відремонтувати огорожу, пофарбувати, встановити лавки для сидіння у дворі.

Проте незабаром розпочався наступ радянської влади на костел з метою його закриття. Приводів для цього було декілька. Головним із них було те, що за роки війни, та й за повоєнний час, основна маса громадян римо-католицької церкви виїхала в Польщу, а значить, зменшилася кількість віруючих римо-католицького віросповідання. Не було священнослужителів – ксьондза та інших. Спроба закриття активізувала віруючих. Вони вчинили перепис і представили владі список парафіян у кількості 250 осіб [5, 2]. Вести службу Божу громада доручила Маркелу Івановичу Високинському.

Ксьондз Маркел Іванович Високинський, українець, народився в 1884 р. у селі Завади на Холмщині, не судився, спочатку проживав у селі Гумнище Берестецького району Волинської області, потім у Дубні, закінчив гімназію і духовну семінарію, у Польщу не виїхав, оскільки забужан поляки не впускали в країну.

Ксьондз обслуговував дві парафії – в Дубні й Кременці. Богослужіння здійснював чотири рази в місяць, постійно переїжджав з костелу в костел. Ксьондз був активним віруючим і служителем церкви, а тому представник радянської влади в особі уповноваженого у справах релігійних культів на

Рівненщині провів із ним співбесіду і констатував, що Маркел Високинський став автоматично громадянином СРСР після приходу на західноукраїнські землі радянської влади. Пояснив у анкеті уповноваженому, що в Польщі існує національний польський католицький костел, який відійшов від Римського папи. На запитання, як ставиться ксьондз до цієї ситуації, відповів, що вже 36 років знає про існування цієї єресі, але повністю її засуджує. На запитання, чи організовував вивчення Закону Божого з дітьми і молоддю, відповів, що до 1939 р. такі заняття проводились, але після цього року відмовився від їх проведення. На запитання, чи підтримує господарсько-політичні заходи радянської влади, зазначав, що платить усі податки, інші нарахування, підтримує всі державні позики [3, 27].

У 1944-1946 рр. із західних етнічноукраїнських регіонів, що відійшли до Польщі, у південні й західні регіони УРСР виселили українців. Ксьондз обслуговував 155 римо-католиків і 30 родин чехів [5, 10]. І все-таки стійкого у вірі ксьондза перевели на нову парафію у Вінницю, бо відправляти службу в Дубенському костелі влада йому не дозволила.

Костел протягом свого існування займався господарством. Він володів 12 га землі й гектаром сінокошу, городом і садом площею 8448 м², де росло 19 плодових дерев. Для проведення господарської діяльності на вулиці Купальній була садиба площею 6140 м². Тут зберігався господарський інвентар і реманент: кінна молотарка, січкарня, парокінні і малі сани, п'ятипланковий культиватор, драбина. Інвентар був непридатним до використання. Кінні карети позичили винищувальному військовому батальйону. У квартирі, де проживав ксьондз, було три кушетки, чотири стільці, стіл, шафа, драбина [4, 17].

За три кілометри від костелу знаходився римо-католицький цвинтар площею 75 тис. м². Тут були захоронення визначних діячів польської держави. Згодом кладовище було зруйноване радянською владою.

Громадяни зверталися по захист своєї віри у різні державні інстанції, а відповіді одержували загальні, без будь-яких гаран-

тій. 15 травня 1947 р. 25 віруючих написали заяву уповноваженому Ради у справах релігій і культів при Раді Міністрів СРСР по Рівненській області: «Ми, віруючі громадяни римо-католицького віросповідання, просимо зареєструвати общину і передати у безстрокове і безплатне користування костел». Для вирішення нібито справедливого питання створюється комісія у складі техніка міськкомунгоспу, санітарного лікаря і представника пожежного товариства. Після довгих перевірок і перемовин комісія змушена була визнати у створеному акті, що «костел у техніко-санітарному і пожежному відношенні сповна придатний до богослужінь». Тепер складається типовий договір від 15 травня 1947 р. між зареєстрованою громадянами римо-католицького віросповідання общиною і Дубенською міськрадою депутатів трудящих. Його знову підписали 26 громадян-ініціаторів і завідувач міськкомунгоспу Щуцький [3, 11].

Серед 26 громадян-контрагентів були домогосподарки, службовці, зокрема Карл Михайлович Міхаревиц, 1884 р. н., завуч СШ №2 м. Дубно; Владислав Іванович Білецький, 1877 р. н., службовець земельного відділу райвиконкому, Чеслава Порцевілівна Береза, 1912 р. н., працівник ліспромгоспу; Кароліна Максиміліанівна Савицька, 1919 р. н., працівник будинку культури; Микола Адамович Щуровський, 1893 р. н., працював у СШ № 3, та інші.

Серед прихильників і захисників костелу були люди різного роду занять, походження, місця проживання, але всі вони ревно захищали свою віру, намагалися захистити парафіяльний храм від наступу чужої їм радянської влади. Так, Петро Степанович Слабушевський, 1891 р. н., народився в сім'ї бідняка, працював у взуттєвій майстерні. У 1912 р. служив у російській армії, потім на Волині до 1918 р. Тут одружився, жив у с. Підгайці Млинівського району, працював чоботарем. У 1928 р. переїхав у Іванівку й жив у цьому селі до пожежі 1943 р. Внаслідок переслідування з боку учасників національно-визвольних змагань переїхав у Дубно. Надія Йосипівна Михальська, 1890 р. н., народилася у чеській сім'ї ремісника-кустаря, вчилася в міському училищі. У 1904 р.

батьки переїхали в Дубно, була домогосподаркою.

Доля багатьох парафіян костелу була не простою. Так, Франц Макарович Мишляй, 1912 р. н., народився в сім'ї ремісника в селі Погорільці. Із 12 років працював на цегельному заводі. Із березня 1935 р. служив у польській армії, а згодом працював на цегельному заводі у Мирогощі. Під час окупації працював у кузні і в господарстві у селі Бортниця, згодом переїхав у Дубно, а 29 березня 1944 р. був мобілізований у польську дивізію ім. Т. Костюшка, дійшов до Берліна, був важкопоранений, став інвалідом, мав 6 медалей, подяки. Теодора Станіславівна Врублевська, 1904 р. н., народилася в Польщі, батьки були селянами. У роки Першої світової війни переїхали на західноукраїнські землі, закінчила Рівненську гімназію, поступила у Варшавський педагогічний інститут. У 1933 р. переїхала в Дубно, працювала вчителем у народній школі, маючи на утриманні матір і двох сестер, згодом працювала в польській школі, а в період окупації – в дитячому садку, не знаючи української мови. Після війни і масового виїзду поляків працювала в костелі [5, 12-14].

29 квітня 1948 р. від імені виконавчого органу Теодора Врублевська, Олена Шведь пишуть уповноваженому з релігійних культів листа з проханням дозволити ксьондзу Маркелу Високинському, якого переводять у Вінницю, водночас здійснювати службу Божу в Дубенському парафіяльному костелі, але одержали відмову. Тоді 5 травня 1948 р. відбулися збори віруючих римо-католиків, на яких були присутні 55 чоловік, бо необхідно було поповнити виконавчий орган. На зборах членами виконавчого органу костелу обирають Теодору Врублевську, Амелію Косило, Йосипу Чапкову, а також обрали трьох членів ревізійної комісії – Ярослава Шустера (с. Смолярня), Галину Никлевич (м. Дубно), Божену Буткову (с. Людгардівка) [5, 14].

Відсутність виконавчого органу або його неповний склад були завжди приводом до закриття культового храму. Парафіяни костелу постійно слідкували за цим і регулярно поповнювали їх склад. 30 березня 1947 р. загальні збори парафіян в кількості 36 осіб

обрали виконавчий орган у складі Теодори Врублевської, Олени Швед, Карла Ізуровського, а ревізійну комісію – Галини Никлевич, Карла Михаревича, Надії Михайлюк [3, 14].

Після довгих затягувань, уточнень, перевірок уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Рівненській області 17 травня 1947 р. зареєстрував общину парафіяльного костелу в м. Дубно. Але уповноважений тримав під постійним контролем діяльність католицької общини. Тут ситуація серед віруючих змінювалась швидко: одні люди вмирали, інші виїжджали за межі парафії і в Польщу. І вже 17 вересня 1950 р. знову проводяться вибори виконавчих органів. Через три роки під тиском влади виходять із керівних органів общини Микола Тростянчук, Іван Жидецький, а тому добровільно пишуть заяву про входження у керівництво общини Ганна Островська, працівниця хмелефабрики, та Марія Дульова [5, 33].

Протягом років радянська влада перевіряла наявність громадян римо-католицького віросповідання. Нарешті в 1956 р. в списку нараховувалося 279 осіб. Як встановила чергова перевірка за місцем проживання, 237 осіб виїхало в Польщу. При особистій співбесіді з громадянами виявлено, що ще 11 осіб відмовилися підтвердити свої релігійні переконання і заявили, що в списки вони занесені без їхньої згоди. Хоча на деяких громадян чинився адміністративний тиск. Після всіх офіційних розслідувань встановили, що до костелу приписано 42 особи.

Крім того, виявлено розбазарювання речей згідно з описом від 17 травня 1947 р. Предмети культу за особливим описом присвоювалися, наприклад піаніно, рояль, облачення ксьондза [5, 77].

Враховуючи, що громада порушила статтю першу додатку і постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття молитовних приміщень релігійних культів», рішенням районної і міської рад депутатів трудящих № 338 від 21 жовтня 1959 р. і № 15 від 9 жовтня 1959 р. костел був закритий. Встановлено, що піаніно продано за 500 крб.

громадянину, який виїхав у Польщу, а рояль знаходився на квартирі Т. С. Врублевської.

Органами влади конфісковано як історичні цінності видання єзуїтських ксьондзів «Луцьк на Волині», «Рідне писання», «Пшегляд повшехни» та ін.

Станом на 19 лютого 1958 р. нараховано 279 віруючих, які проживали в ряді населених пунктів Вербського, Демидівського, Млинівського та інших районів Рівненської області, з них 50 осіб виїхали в Польщу у 1957 р.

На цей час віруючих обслуговував ксьондз Кашуба два рази на тиждень, ходив у будинки парафіян на колядки, на Різдво. 25 грудня 1957 р. і 6 січня 1958 р. відвідав понад 20 помешкань віруючих. Турбувався про віруючих, які проживали в селах, зокрема відвідав села Мирогоща, Кривуха, передмістя Забраму й Сурмичі. Усього в Дубні проживало 60 віруючих, організовувалися колядування.

У костелі здійснювалися і релігійні треби. Так, у 1957 р. тут відбулося три шлюби, до 250 осіб сповідалися. Прибуток від здійснення релігійних обрядів становив 600 крб.

Радянська влада у 50-ті роки вирішила активніше, наступально боротися з релігією. Було прийняте рішення про обстеження всіх культових споруд. Визначалися стан зношеності, грошова оцінка приміщень і кошторис відновлюваних робіт. У разі відмови провести ремонт церква чи костел закривались, оскільки держава не фінансувала таких робіт, мотивуючи, що церква відокремлена від держави. Обсяг робіт і кошторис, як правило, завищувались.

У 1959 р. комісія встановила обсяг робіт по костелу. Тут відновлювані роботи оцінювалися в сумі 997693 крб., а в цей час вартість

будівель оцінювалася в 795639 крб., у т.ч. 713066 крб. костел і 70661 крб. – дзвіниця [2, 2-4].

Невелика римо-католицька община, яка нараховувала 250 осіб, таких коштів зібрати не мала можливості. А тому в листопаді 1959 р. рішенням Рівненського облвиконкому костел був знятий з реєстрації. 20 листопада 1960 р. Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Рівненській області санкціонувала закриття костелу.

29 вересня 1960 р. комісія опечатала костел. Призначена міською радою комісія із п'яти осіб організувала передачу майна 1 жовтня в Дубенський краєзнавчий музей директору Бондару, зокрема великий чотириголосий з педалями орган [5, 71-76].

Згодом приміщення костелу переобладнали під спортивну школу. З періодом становлення незалежності Української держави пов'язане відновлення діяльності Дубенського римо-католицького костелу [1; 9; 10].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. Р-204, оп.11, спр.11.
2. Ф. Р-204, оп.11, спр.179.
3. Оп.12, спр.1.
4. Оп.12, спр.17.
5. Оп. 12, спр.70.
6. Ф.639, оп.1, спр.12.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К.: вид-во АН УРСР, 1973.
8. Памятки градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – В 3-х тт. – Т.3. – К.: Будівельник, 1985.
9. Савчук Петро. Дубенський Спасо-Преображенський монастир і церква. До 365-річчя церкви. – Рівне: видавець Зень О. М., 2006.
10. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.2. – Почаїв, 1884.

Чорнобильська трагедія у творчості художника Олександра Лаворика

Мистецтво художника залежить від його особистості та від часу, в якому він живе. Воно віддзеркалює його світогляд, його погляди на життя, те що він вважає важливим у житті та мистецтві. У творах розкривається він сам, живе його розум, серце. Мистецтво починається не з вміння зробити «схоже» або «як живе». Воно починається з усвідомлення життя та вміння передавати глядачу своє судження про нього.

До художників, які спокійно та впевнено відтворюють власне бачення світу в своїх творах, слід віднести талановитого художника нашого краю Олександра Лаворика, велика кількість мистецьких робіт якого міститься у фондах та експозиціях Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі РОКМ).

Народився Олександр Ростиславович Лаворик 13 жовтня 1955 р. в с. Рясники Гощанського району Рівненської області в сім'ї вчителів. У 1970 р. закінчив Рясниківську восьмирічну школу, в 1972-му – Рівненське міське професійно-технічне училище № 38, у 1973 р. – Гощанську середню заочну школу [6].

Не буде перебільшенням спочатку відзначити, що формування Олександра Лаворика як майбутнього майстра почалося ще в дитячі роки. Юнаком часто спостерігав, як писала олією його мама Наталя Филімонівна, він майже повністю перебував в атмосфері її пошуків.

«Ще з самого дитинства звик до малювання, любов до живопису перейняв від маминих художниць», – каже художник. Стіни багатьох осель рясниківців прикрашають картини цієї майстрині пензля [2].

Зацікавлення малюванням, жадання пізнати мистецтво привели Олександра до Московського університету мистецтв на факультет графіки, де він навчався упродовж 1971-1973 рр.

У 1973-1975 рр. проходив службу в лавах радянської армії, у 1977-1979 рр. працював

в Одесі по охороні музеїв західного і східного мистецтва та археології. У 1979 р. художник повертається на Рівненщину, де до 1990 р. був співробітником Гощанського РВВС. Любов до малювання супроводжувала його весь час. І, мабуть, тому в цей же період одночасно був викладачем художнього відділу в Гощанській державній школі мистецтв, завідувачем відділу образотворчого мистецтва.

На період 1980-2007 рр. припадає розквіт його творчої діяльності, оскільки саме в цей час відбулося близько 45 виставок, в яких брав участь Олександр Лаворик, 25 з яких – персональні (в Гощі, Рівному, Мирогощі Дубенського району, Пляшеві Радивилівського району, Луцьку, Синьові Гощанського району, Києві). Неодноразово художник побував на виставках за кордоном: в Москві (1985, 1989, 1990 рр.) і Празі (Чехія, 1989 р.), зокрема в 1989 р. митець взяв участь в художній виставці в Чехії (Центральний музей МВС СРСР). Через рік відбулася персональна виставка Олександра Лаворика в Москві (Центральний музей МВС СРСР), де демонструвалися роботи нашого земляка поруч з роботами Олександра Ступака з Ленінграда. З малюнками Олександра Ростиславовича (а їх 43) знайомилися не лише москвичі, а й гості столиці, в тому числі іноземці.

Тематика робіт майстра різноманітна. Ним було створено серії-цикли графічних робіт «Гощанські будні», «Будні Гощанського РВВС», «Село Нобель», «Воїни-інтернаціоналісти Рівненщини», «Вілійські роздуми», «Тур'янська сторона», «Відгомін козацької слави» тощо.

Об'єктом цього дослідження стала серія робіт художника на чорнобильську тематику. Наступного року мине 25 років з дня страшної аварії на Чорнобильській АЕС. Україна і вся наша область ось уже стільки часу перебувають у зоні підвищеного ризику, і коли цьому настане край – ніхто не знає. Мабуть, що ще не скоро!

Працюючи у міліції сержантом позавідомчої охорони райцентру Гоща Олександр Лаворик двічі у 1986 р. був у Чорнобилі як ліквідатор наслідків аварії. Перший раз – у травні 24 дні, вдруге поїхав у листопаді – на 13 [7]. Там він здійснював відселення населення, охорону 30-кілометрової зони, дезактивацію будівель, чергування тощо – розповів митець.

Мертвий цвіт яблуні

Під впливом побаченого, пережитого художником була створена серія робіт, присвячена цій страшній трагедії. Саме у цих поїздках він змальовував портрети ліквідаторів – львів'ян, рівнян, звертався до жанрових сюжетів («Крик», «Покинута гніздо», «Мертвий цвіт яблуні»...).

У фондах РОКМ зберігається 24 його роботи основного фонду на згадану тематику та 24 – науково-допоміжного.

Спілкуючись з паном Олександром, було бажання дізнатися про причини створення цих творів.

– Хотілося створити образ цієї трагедії, – відповів художник. Він вважав своїм обов'язком відобразити ці події на папері.

Насправді йому це вдалося. Вдалося зачепити душу кожної людини, яка споглядає роботи на чорнобильську тематику. Враження стають основою таких творів, у яких тонкі нюанси стану навколишнього світу переживаються з його особистими душевними переживаннями. У розмові зі мною Олександр Ростиславович поділився своїми враженнями від побаченого там:

– Усе цвіте, квітне, пахне, навкруги вирує життя, але водночас усе воно мертво, – з боєм у серці згадує він.

Серія «Чорнобиль» просто-таки вражає: чорно-білі скупі штрихи, стримані, без зайвих «красивостей» краєвиди сповнюють серце гірким щемом [4, 4]. Западають у душу твори «Покинута гніздо», «Крик», «Мертвий цвіт яблуні»...

«Покинута гніздо». Спалах штучного сонця різонув темря-

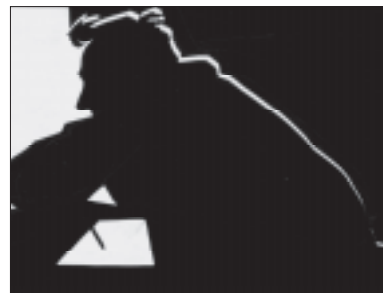

Покинута гніздо

ву ночі. Мертво-блідий, як передсмертний саван. А на його тлі, мов тінь на камінні Хіросіми, чорний обрис покинутого лелечого гнізда на обпаленому бідою дереві... [1; 3]

«Мертвий цвіт яблуні». ...Духмяні, повновиді квіти яблуневого цвіту вмиваються россою. Мертві, у зачаткові життя. Стануть вони плодами червонобокими. Та той же спалах висвітлює лише чорний колір смерті... [1; 3].

Повернувшись із Чорнобиля, художник написав власний портрет, де передав свій пригнічений настрій, гіркий біль душі від побаченого. Як сказав автор, після поїздки пропало бажання малювати.

Автопортрет

У роботах того періоду з'являється контраст кольорів. Переважають чорно-білі тусклі, пригнічені тони.

Олександр Лаворик пояснює обрання кольорів так: чорний – це колір-символ, колір чогось страшного, темного, колір смерті; білий – радіаційне забруднення, яким було вкрите все навкруги; коричневий – колір йоду, чогось протирадіаційного.

А яким смутком дихає на нас портретний цикл учасників ліквідації аварії. Це портрети: міліціонерів О. Табельного («Повернувся із лікарні, скоро додому»), О. Ламаха, молодшого сержанта О. Бурлака, С. Бражника і багатьох інших.

Мужність і смуток, воля і важкі безсонні ночі дивляться на нас очима героїв творів. Здається, тогочасна атмосфера дихає на нас із полотен. Багатьох із них вже немає серед нас. Певним чином цьому посприяли ті страшні дні перебування там, де наростає загроза знищення.

Роботи на згадану тематику захоплюють емоційністю та безпосередністю сприймання. Небагатослівні, лаконічні – вони, в той же час, докладні в подробицях.

Це відзначають у «Книгах відгуків» численні відвідувачі. Ось рядки, взяті з них: твори «відображають екологічну обстановку в нашій області і змушують кожного, хто оглянув їх, згадати про колишню красу поліської природи, задуматися над сучасною долею природи. Вони закликають врятувати величну і в той же час беззахисну природу від холодної руки».

Чорнобильська серія майстра демонструвалася на виставках в Празі, Москві, Києві, Рівному, зокрема, на виставці в Чехії були представлені такі його роботи з цієї серії: «Крик», «Мертвий цвіт яблуні», «Покинуте гніздо», портрети А. Прокопчука та І. Свища – учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, В. Дорофєєва та І. Бодняра – старших зміни профілактики на ЧАЕС.

На сьогодні ці роботи є вже історичним документом, адже, дивлячись на них, можна вивчити і усвідомити глибину тієї події, передати інформацію наступним поколінням про страшні її наслідки. Ці мистецькі твори змушують задумуватися над сьогоднішнім і майбутнім, є пересторогою тим, хто веде людство до екологічної катастрофи.

Нині Олександр Ростиславович у розквіті творчих сил та задумів, продовжує поповнювати художній доробок. Митець є зразком поєднання таланту художника із справою відродження національної духовної культури.

На сьогодні художник очолює творчу майстерню «Ікони Волині», плідно займається створенням релігійних образів. Це не звичайні програмні картини, це усвідомлений вибір автора. Неможливо написати твір на таку епохальну тему, не переймаючись нею, не відчуваючи її. Олександр пропускає крізь себе всю мудрість минулого і, створюючи ці роботи, він вкладає в них не тільки всі свої знання, а й душу, адже без душі неможливо створити щось подібне. Позаду довга і копітка праця з вивчення іконописної техніки, особливостей, характерних для волинської ікони [5, 9]. І чи не перебування там, в 30-кілометровій зоні визначило по-

клик до творення святих образів... Сам Олександр Лаворик сказав, що хотів через ікони показати очищення, пошук, збереження себе як людини, поліпшити своє здоров'я, виликувати свідомість.

З особливою теплотою Олександр Ростиславович згадує тих людей, які допомогли йому реалізувати себе як митця: вчителя – відомого рівненського художника В. Ємільянова, І. Гончара, який, за словами О. Лаворика, утвердив його як художника, В. Луца – завідувача художнього відділу РОКМ, який здійснив поглиблене знайомство із сакральним мистецтвом, іконописною культурою, і взагалі весь колектив РОКМ, що допоміг йому реалізуватись у творчому плані.

Митець ніколи не має спочинку, його справа – реагувати на світ, ставити запитання і давати на них відповіді. Олександр Ростиславович творить в ім'я того, щоб написане ним залишилося наступним поколінням, щоб ним могли захоплюватися затамувавши подих. І дай йому, Боже, здоров'я робити це ще довгі роки.

КАТАЛОГ ХУДОЖНІХ РОБІТ ОЛЕКСАНДРА ЛАВОРИКА ІЗ СЕРІЇ «ЧОРНОБИЛЬ» З ФОНДІВ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (ОСНОВНИЙ ФОНД)

1. Портрет Бражника Сергія Михайловича – ліквідатора аварії на ЧАЕС

Папір, олівець (44,8х30,8)

Подаровано автором у 2006 р.

Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.

Інв. № V Мис 2031 (Кн 23403/12)

2. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС

Папір, олівець (45х31)

Подаровано автором у 2006 р.

Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.

Інв. № V Мис 2032 (Кн 23403/13)

3. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС

Кольоровий папір (45х31)

Подаровано автором у 2006 р.

Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.

Інв. № V Мис 2033 (Кн 23403/14)

4. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС

Папір, олівець, акварель (40х31,9)

- Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2039 (Кн 23403/20)
5. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС Бурлака О. С.
Кольоровий папір, олівець, біла гуаш (44,8х30,7)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2040 (Кн 23403/21)
6. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС Табельного О. В. «Повернувся з лікарні, скоро додому»
Кольоровий папір, олівець, біла гуаш (44,5х30,9)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2041 (Кн 23403/22)
7. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС Ламаха О.
Папір, олівець, акварель (40х46)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2043 (Кн 23403/24)
8. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, кольоровий олівець, акварель (41х30,4)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2044 (Кн 23403/25)
9. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, кольоровий олівець, акварель (43,9х34,2)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2046 (Кн 23403/27)
10. Портрет учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Кольоровий папір, вугілля, біла крейда (64,2х41,2)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 2048 (Кн 23403/29)
11. «Після нічного чергування»
Папір, вугілля (72,5х59,9)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12.2007 р.
Інв. № V Мис 20451 (Кн 23403/32)
12. Портрет Риждова В. Г. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, охристий олівець (30,8х44,9)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1862 (Кн 21127/1)
13. Портрет Савченка О. В. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (44,6х30,6)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1863 (Кн 21127/2)
14. Портрет Чалого В. І. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (44,9х30,7)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1864 (Кн 21127/3)
15. Портрет Миркотана П. В. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (44,8х30,9)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1865 (Кн 21127/4)
16. Портрет Чичотки М. П. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, охристий олівець (44,9х31)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1866 (Кн 21127/5)
17. Портрет Свища І. І. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (52,5х38)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1867 (Кн 21127/6)
- Міжнародна виставка в Празі Всесоюзного об'єднання непрофесійних художників і майстрів декоративно-прикладного мистецтва МВС СРСР.
18. Портрет Боднаря І. І. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (50х38)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1868 (Кн 21127/7)
- Міжнародна виставка в Празі Всесоюзного об'єднання непрофесійних художників і майстрів декоративно-прикладного мистецтва МВС СРСР.
19. Портрет Андрущишина В. В. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (50х38)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1869 (Кн 21127/8)
20. Портрет Козака В. С. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (52,5х38)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1870 (Кн 21127/9)
21. Портрет Пилипіва В. І. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС
Папір, олівець (52,5х38)

Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1871 (Кн 21127/10)

22. Портрет Демочка М. О. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС

Папір, олівець (52х38)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1872 (Кн 21127/11)

23. Портрет Савчука І. І. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС

Папір, олівець (52,8х37,6)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1873 (Кн 21127/12)

24. Портрет Дорофєєва В. Ю. – учасника ліквідації аварії на ЧАЕС

Папір, олівець (50х37)
Придбано в автора у 1996 р.
Акт № 5987/34 від 29. 04. 1996 р.
Інв. № V I 1874 (Кн 21127/13)

Міжнародна виставка в Празі Всесоюзного об'єднання непрофесійних художників і майстрів декоративно-прикладного мистецтва МВС СРСР.

КАТАЛОГ ХУДОЖНІХ РОБІТ ОЛЕКСАНДРА ЛАВОРИКА ІЗ СЕРІЇ «ЧОРНОБИЛЬ» З ФОНДІВ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (ДОПОМІЖНИЙ ФОНД)

1. Лаворик Олександр Ростиславович. «Саркофаг» (29х40,7). Доп. 16887/1.

2. Лаворик Олександр Ростиславович. «Ліквідатор аварії на ЧАЕС» (38х37,6). Доп. 16887/2.

3. Лаворик Олександр Ростиславович. «Дорога в 30-кілометрову зону» (36х34,5). Доп. 16887/3.

4. Лаворик Олександр Ростиславович. «Мертвий цвіт яблуні» (29,5х21). Доп. 16887/4. Міжнародна виставка в Празі Всесоюзного об'єднання непрофесійних художників і майстрів декоративно-прикладного мистецтва МВС СРСР.

5. Лаворик Олександр Ростиславович. «Покинуте гніздо» (29,5х21). Доп. 16887/5. Міжнародна виставка в Празі Всесоюзного об'єднання непрофесійних художників і майстрів декоративно-прикладного мистецтва МВС СРСР.

6. Лаворик Олександр Ростиславович. «Дорога в 30-кілометрову зону» (29,3х21). Доп. 16887/6.

7. Лаворик Олександр Ростиславович. «Пор-

tret ліквідатора аварії на ЧАЕС» (44,5х34,6). Доп. 16887/7.

8. Лаворик Олександр Ростиславович. «КПП (Чорнобиль)» (34х47,8). Доп. 16887/8.

9. Лаворик Олександр Ростиславович. «Автопортрет» (33х41,7). Доп. 16887/9.

10. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (14,2х10,3). Доп. 22686/6.

11. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (10,1х14,5). Доп. 22686/7.

12. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (12,2х22,2). Доп. 22686/8.

13. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (20,8х29,9). Доп. 22686/9.

14. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (20,8х29,9). Доп. 22686/10.

15. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (20,8х29,9). Доп. 22686/11.

16. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (28,8х20,5). Доп. 22686/12.

17. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (20,8х29,9). Доп. 22686/13.

18. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (20,5х28,9). Доп. 22686/14.

19. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (20,5х29). Доп. 22686/15.

20. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (28х29,9). Доп. 22686/16.

21. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (22,6х26,3). Доп. 22686/17.

22. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (26х21,4). Доп. 22686/18.

23. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (26,2х24,1). Доп. 22686/19.

24. Лаворик Олександр Ростиславович. «Чорнобиль» (27,5х29). Доп. 22686/20.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуменюк В. Перо жар-птиці // Радянське життя. – 1990. – 1 січня. – С.3.
2. Каленчук Л. Мистецькі династії з Рясник // Рідний край. – 2005. – 16 квітня. – С.3.
3. Коваль Т. З молитвою на вустах пише ікони // Провінційна газета. – 2006. – 13 квітня. – С.7.
4. Конєва І. Вернісаж вирушає у путь // Червоний прапор. – 1989. – 6 січня. – С.4.
5. Луц В. Диву подібні образи сі... // Голос України. – 1997. – 20 червня. – С.9.
6. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. – Рівне, 1997. – 366 с.

Сонце над Іквою

(Млинівській дитячій художній школі – 35 років)

За півсотні кілометрів від обласного центру, на березі живописної річки Ікви розкинулось невелике, але затишне містечко Млинів. За переданням, назва містечка має походження від назви «млин», адже зручне розташування колишнього поселення давало йому змогу мати декілька водяних млинів. Упродовж усієї історії існування над ним пронеслось багато негараздів і штормів, та сьогоднішній Млинів – районний центр, доволі тихе і ошатне містечко, яке разом із усім українським народом переборює труднощі утвердження незалежності і національної самосвідомості.

Кожного дня і кожного року разом із спокійними хвилями Ікви відходять в історію незабутні і славні сторінки Млинова. Та не залишаються вони забутими і понівеченими, тремтливо і бережливо зберігають нащадки свою славу історію. Подія, яка відбулась у Млинові 35 років тому, вже стала історією, яку детально вивчають юні і яку з особливим, сердечним відчуттям згадують старші.

Навколишня краса, розлита берегами Ікви, не могла залишати байдужими жителів Млинова, котрі прагнули залучати до прекрасного і своїх дітей. У 1963 р. розпочинає працювати Млинівська районна музична школа, а згодом, при Млинівському районному Будинку піонерів – гурток любителів образотворчого мистецтва, який незабаром переростає у студію юних художників. Діти із Млинова і навколишніх сіл отримують можливість навчатися гри на музичних інструментах, вчитись малювати, різьбити, виліплювати. Щось подібне на таку пору було явищем надзвичайним і викликало неабиякий інтерес як серед млинівчан, так і у всьому районі.

Становлення мистецької школи у Млинові і Млинівському районі пов'язане з іменем однієї незвичайної людини, котра усе своє життя віддала прекрасній та благородній справі – прилучати дітей до прекрасного, навчати створювати художні образи. У серцях сотень людей Олександр Панасович

Довгалюк залишився не лише художником, а й особистістю цілком неординарною, від Бога наділеною даром навчати з особливою віддачею, з особливою любов'ю. З моменту прибуття у Млинів і аж до 2005 р. йому вдалося прокласти шлях творчості до сердець сотень дітей, змусити зазвучати їх неповторно, образотворчою мовою. Завдяки йому велика кількість дітей навчилася розуміти і любити непросту мову мистецтва, знайти своє професійне покликання, а Млинівська дитяча художня школа стала знаною і відомою не лише в Україні, а і далеко за її межами.

Отже, далекого 1965 р. Олександр Панасович Довгалюк, молодий випускник Яворівського училища художньої різьби по дереву, що у Львівській області, прибуває у Млинів. Робота у Млинівській середній школі не дуже задовольняє молодого вчителя, сповненого творчої енергії і завзяття. Тому багато часу віддає заняттям у створеному ним гуртку образотворчого мистецтва, в якому на початку займалися 15 учнів. Згодом, у 1967 р., при тодішньому Млинівському будинку піонерів Олександр Панасович організовує гурток різьби по дереву. Кількість бажаючих дітей займатися малюванням і різьбленням зростає, тому гурток переростає в студію юних художників. Завершивши навчання на художньо-графічному факультеті Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського, із притаманною йому енергією митець віддається справі, яка і стала справою усього життя – навчати дітей образотворчому мистецтву.

Студія юних художників функціонувала до 1975 р., студійці вивчали основи образотворчого мистецтва, малювали з натури, по пам'яті, створювали живописні та графічні композиції. Багато з них захоплювались ліпленням, ліногравюрою, різьбленням по дереву, іншими видами образотворчої діяльності. У місцевій пресі з'являються перші публікації про успіхи юних художників,

уперше з'являється ще нікому не відоме ім'я керівника студії О. П. Довгалюка. За роки функціонування студії згідно із записами в студійних журналах тих років у ній навчалось 64 учні. Серед перших студійців – відомі нині діячі культури, мистецтва, освіти, такі як Олександр Чижевський, заслужений архітектор України, головний редактор журналу «Особняк» (м. Київ), Олег Тищук, художник-графік, кандидат мистецтвознавства (м. Львів), Михайло Солованюк, головний архітектор (м. Вінниця), Микола Князь, архітектор (м. Львів), Євгенія Троцька, художник-живописець, вчитель образотворчого мистецтва (с. Мирогоща Рівненської області), Віктор Мединський, заступник головного архітектора (м. Житомир), і багато інших. Серед перших учнів студії – автор цих рядків, якому також пощастило отримати перші справжні уроки з образотворчого мистецтва під керівництвом Учителя – Олександра Панасовича Довгалюка. Уроки, які запам'ятались на усе життя, які виявились визначальними у виборі професії, які справили величезний вплив на подальшу життєву долю.

...1973-й рік. Обласна газета «Червоний прапор» від 28 серпня видрукувала статтю, в якій йдеться про успіхи млинівської студії образотворчого мистецтва [5, 4]. А успіхи юних митців були доволі значними, адже ніколи ще у Млинові не проводились дитячі художні виставки, жителі Млинова вперше мали можливість побачити стенди з акуратно вивішеними академічними рисунками, живописними натюрмортами, тематичними декоративними композиціями і вишуканими скульптурками людей, тварин. Усе це відбувалось вперше, тому не відразу ж приймалось, були труднощі, було незрозуміння, неприйняття, заперечення. Але невтомна праця і рішучість керівника дозволяли вирішувати різні бюрократичні перешкоди, і праця продовжувалась.

Не задовольняючись успіхами, Олександр Панасович уже давно плекає мрію про створення справжнього мистецького осередку, де діти могли б отримувати початкову образотворчу освіту. Це було настільки новим і сміливим, що ніхто цю ідею і не сприймав належним чином. Розпочались безконечні

клопотання перед освітньо-культурними установами, у Міністерство культури УРСР було надіслано клопотання про організацію художньої школи. Поряд із незрозумінням і неприйняттям були й одностудійці, було також багато дитячих сердець, які прагнули вчитись малювати. А ще – ентузіазм і наполегливість невтомного Олександра Панасовича, який зумів заглянути у майбутнє і відчувати важливість і необхідність створення художньої школи у районному центрі, також переконати у цьому державних мужів. І ось нарешті настав час, коли було прийняте історичне рішення. 29 травня 1975 р. виконком Млинівської районної Ради депутатів трудящих приймає рішення №172 «Про відкриття в смт Млинів дитячої художньої школи» [1, 24], зміст якого наведено нижче:

«У зв'язку з великою кількістю бажаючих вчитись образотворчому мистецтву, що не може задовольнити існуюча художня студія при районному Будинку піонерів, виконком районної Ради трудящих вирішив:

1. Просити обласне управління культури порушити клопотання перед Міністерством культури УРСР про відкриття з 1 вересня 1975 р. в смт Млинів дитячої художньої школи.

2. Виділити приміщення для дитячої художньої школи по вулиці Зарічній, №14.

3. Асигнування художньої школи з 1 вересня 1975 р. по 1 січня 1976 р. провести за рахунок коштів районного бюджету.

4. Районному відділу культури (зав. відділом тов. Скупський Ю. Д.) забезпечити художню школу педагогічними кадрами та обладнанням для учбового процесу».

Голова виконкому районної Ради депутатів трудящих (підпис) В. Дідик

секретар виконкому районної Ради депутатів трудящих (підпис) В. Теслюк

Відразу ж після прийняття такого рішення у районній газеті «Зоря» з'являється таке оголошення [1, 4]:

«Млинівська районна школа-чотирирічка оголошує набір учнів на 1975-1976 навчальний рік. До школи приймаються діти, що вчаться в п'ятих-восьмих класах загальноосвітніх шкіл та мають здібності до малювання. Прийом заяв від імені батьків до 20

вересня 1975 р. Заяви приймаються у районному відділі культури по вул. Кірова, 15. Телефони 91674, 91483. Дирекція».

Отже, з вересня 1975 р. Млинівська художня школа гостинно відчинила двері для учнів. Перші вчителі школи – Світлана Продан, Галина Білик, директор – Олександр Довгальок. Яку мету ставив перед собою невеликий педагогічний колектив? Із статті Олександра Панасовича, опублікованій у «Зорі», дізнаємося наступне: «Художня школа ставить за мету дати дітям загальну художню освіту, виховувати їх естетично, навчати правильно виконувати рисунок, живопис, скульптуру, а також готувати найбільш здібних до вступу в художні навчальні заклади...» [4, 3]. Для кожної вікової групи були розроблені окремі плани роботи, в яких визначались найбільш ефективні форми і методи навчання. Основним і найбільш цінним у цьому є прагнення педагогів не лише навчати дітей змальовувати побачене, а й відтворювати у творчих роботах свої почуття, безпосереднє, але особисте розуміння світу. Невеликий педагогічний колектив під керівництвом Олександра Панасовича уміло розвивав творчі здібності своїх вихованців, виховував у них естетичні смаки, навчав розуміти прекрасне, творити.

З Млинова і навколишніх сіл району у вільний від уроків час до художньої школи поспішали хлопчики і дівчатка, яких вела туди любов до мистецтва. Близько 50 дітей навчалось у школі у перший рік її існування. Навчання проводилось за відомими класичними схемами – малювання з натури, по пам'яті, тематичне малювання, ліплення (скульптура), різьблення. Відзначались перші кращі учні, серед яких Микола Єфімчук, Володимир Галабурда, Михайло Соловнюк, Світлана Король, Олена Гуч, Віктор Мединський та багато інших. Дітей у школі зустрічали з розумінням, прагнули відразу ж вселити упевненість у своїх творчих задатках, зорієнтовували на творче майбутнє. Учні, дивлячись на старання та ентузіазм вчителів, віддачували прагненням добросовісно виконувати малюнки з натури, створювати цікаві тематичні композиції, ілюстрації, скульптурки з глини. У фойє місцево-

го кінотеатру «Жовтень» відкриваються перші художні виставки, у них беруть участь і випускники художньої студії.

Усе це було початком, чимало ще доводилося доопрацьовувати, вирішувати невідкладні проблеми, долати чималі труднощі. Потребував капітального ремонту будинок, у якому розмістилася художня школа (побудований ще у 30-х рр. ХХ ст. віруючими), необхідно було поповнювати матеріально-технічну базу школи, змінювався і педагогічний колектив. Та з року в рік художня школа зміцнювалась, утверджувалась, ставала відомою в районі й області. Поступово приходить визнання, складаються свої традиції. З кожним наступним роком проводяться виставки-звіти учнів та викладачів, які влаштовуються у школах, на підприємствах. Налагоджуються зв'язки з іншими художніми школами, зокрема, відбуваються взаємообміни кращими учнівськими роботами Ровенської, Луцької та Старокостянтинівської (Хмельницька область) художніх шкіл. Традиційними стали і екскурсії до Львівської картинної галереї, її філії в м. Олеськ, також у художній відділ Луцького краєзнавчого музею. Усе це надзвичайно збагачувало учнів, дозволяло краще розвивати естетичні смаки та уподобання.

Директор Олександр Панасович Довгальок постійно у клопотах, пов'язаних то з благоустроєм школи, то з влаштуванням чергової виставки чи то з організацією наступної екскурсії. Серед учнів і колег має великий авторитет, утверджуючи незмінне правило: заняття образотворчим мистецтвом, як і зустріч із прекрасним, надзвичайно збагачують людину, виховують її морально і духовно, допомагають пізнавати красу навколишнього світу й бачити незвичайне в звичайному. Окрім цього, він постійно працює творчо, створюючи чудові портрети відомих земляків, багато працює над пейзажами, натюрмортами [2].

Із кожним наступним роком збільшується кількість дітей, які виявляють бажання навчатись у художній школі. Усе більше і бажаних знайомитись із творчими здобутками учнів школи, творча майстерність яких, без сумніву, зростає з року в рік. Про це свідчать повідомлення відомих і попу-

лярних на той час періодичних видань. В архіві школи зберігаються листи з редакцій журналів «Юный художник», «Пионер», газет «Юный ленинец», «Зірка», телестудії «Орля» та інших, у яких винесені подяки за участь учнів Млинівської художньої школи у різноманітних конкурсах, програмах, виставках. Республіканські художні виставки учнів художніх шкіл, у яких беруть участь юні художники із Млинова, влаштовуються у Кривому Розі, Миколаєві, інших містах України. На виставці дитячої художньої творчості, яка проходила у Рівненському художньому салоні в 1982 р., було представлено чималу кількість робіт учнів Млинівської художньої школи. Обласна газета «Червоний прапор» опублікувала статтю мистецтвознавця В. Карєвої, яка дала характеристику даній виставці. Між іншим, вона пише: «Неочікуваним і красивим колоритом, дитячою безпосередністю відзначаються роботи юних любителів пензля з Млинівської художньої школи. Усе ... дуже емоційне і наповнене глибоким змістом» [3, 4]. 1981 року на підставі рішення секретаріату правління Спілки художників УРСР художній школі передано 47 живописних творів образотворчого мистецтва відомих українських мистців. Поява у майстернях художньої школи творів такого рівня сприяло більш ефективному навчанню учнів, їх естетичному вихованню в цілому. Налагоджена творча співпраця з відомими рівненськими художниками Р. М. Звягінцевим та В. І. Тищенко, які неодноразово були в гостях у учнів художньої школи, часто ставали добрими порадиниками. Учні також гостювали у них і дуже гордились такою дружбою. Усе це збагачувало естетично, сприяло народженню нових ідей, творчих задумів.

За 6 років функціонування художньої школи зареєстровано 46 випускників, за 8 років – 93, за 10 років – 138, 40 із них уже закінчили або ж продовжують навчання на відділах образотворчого мистецтва та архітектури середніх і вищих учбових закладів. Вересень 1985 р. – 10-річний ювілей школи, яка стала важливим регіональним центром вивчення і пропагування образотворчого мистецтва серед підростаючого

покоління Млинівського району. Школа стала знаною і відомою в області й республіці, а в загальнокультурному житті Млинова і району займає одне із провідних місць. Молоді вчителі школи, її колишні учні, Євгенія Троцька та Віктор Пясецький постійно прагнуть впроваджувати нові форми і методи роботи з дітьми, всіляко вдосконалювати і поліпшувати навчальний процес.

За минулі роки вдалося суттєво зміцнити матеріальну базу, виокремити скульптурний клас, інші допоміжні приміщення школи. Постійні клопоти задля поліпшення загального облаштування, активність і цілеспрямованість педагогічного колективу та директора школи Олександра Панасовича дозволяють стабільно проводити важливі культурно-естетичні заходи не лише у районі, а і далеко за його межами. Окрім районного центру і окремих навколишніх сіл району, де постійно влаштовуються виставки, творчі роботи учнів демонструються на обласних та республіканських художніх виставках дитячої творчості. Роботи юних митців із Млинова демонструються по Центральному телебаченню в популярній передачі «В каждом рисунке – солнце», окремі роботи потрапляють на Всесоюзну виставку дитячої творчості у Кремлівському Палаці з'їздів у Москві. Експонуються роботи учнів школи і на міжнародних конкурсах на кращий дитячий малюнок у Польщі, Чехословаччині, Болгарії. Редакція журналу «Болгария» і міжнародний центр «Знамя мира» нагороджують грамотами 18 учнів Млинівської художньої школи... І за всім цим стоїть постать Олександра Панасовича Довгалюка – талановитого художника, здібного організатора, керівника, вдумливого педагога. Не зважаючи на складнощі й проблеми, Олександр Панасович шукав натхнення у творчому спілкуванні з дітьми, яким віддавав себе повністю, черпав душевні сили у дитячій художній творчості. Вважав, що у дитячих малюнках навколишній світ зображується більш правдиво, і нехай він буде казковий, фантастичний, нехай на дитячих малюнках усміхається сонце, танцюють звірі, співають квіти, існують небачені світи і казкові країни, – усе це

дитяча безпосередність і щирість, уява і творча фантазія, яким немає перешкод. Достукатись до дитячих сердець, змусити їх «відгукнутись» створенням власної творчої композиції, – саме такі завдання у навчальному процесі вважались найважливішими, визначальними.

Як результат – творчий потенціал дітей поступово розкривається, а невідомий світ мистецтва стає близьким і зрозумілим. Звичайні, часто непосидючі і неслухняні діти стають творчими особистостями, митцями. Про це свідчать звітні художні виставки, в яких брали участь випускники школи. Такою, наприклад, була виставка 1986 р., у якій приймало участь чимало молодих художників. Живопис Ніни Августіної, Віталія Вальчуна, Євгенії Троцької, Миколи Єфімчука, Ігоря Яковчука, Емілії Ткачук, графіка Сергія Музики, Олега Тищука, Володимира Пясецького і багатьох інших сприймався як мистецько-культурне явище, викликав захоплення, зацікавлення. У наступному, 1987 р., звітна виставка художньої школи привернула особливу увагу громадськості, оскільки була присвячена Міжнародному року миру. Виставка відкривалась у надзвичайно урочистій обстановці й знову засвідчила професійне зростання її учасників. І так – із року в рік, від виставки до виставки, усе більше і більше відкривається творчий потенціал школи, утверджується професійний статус, зростає популярність.

За 25 років свого існування школа мала уже 388 випускників. Майже кожен п'ятий із них закінчив вищий чи середній художній навчальний заклад, значна частина випускників домоглася високих творчих чи фахових досягнень. Усе нові імена, нові досягнення і творчі успіхи. Троє юних художників з Млинова стають переможцями Міжнародного конкурсу юних художників у чеському місті Лідіце, в якому брали участь представники із 71 країни. Постійні художньо-виставкові заходи у Млинові, в інших районних центрах області, участь у багатьох виставках дитячої творчості, які проводяться у різних обласних центрах України. Колектив художньої школи невпинно працює над утіленням основних ідей, сфор-

мованих при заснуванні – навчати дітей мислити творчо, відчувати красу, передавати її у художніх образах.

2005 рік надовго запам'ятався жителям Млинова і численним гостям, він увійшов в історію як рік 30-річного ювілею школи. Напередодні Дня художника у залах Млинівського краєзнавчого музею відкрилась ювілейна художня виставка «30 років разом». Було представлено доволі багато творчих робіт різних років, експонувались живописні твори, графіка, також твори декоративно-прикладного мистецтва. Надзвичайно урочиста обстановка, багато учнів, вчителів, художників, багато знатних гостей, і – скромний портрет на мольберті у чорному обрамленні. Незавершена картина, фарби, пензлі, живі квіти і – погляд, такий відомий, дорогий і незабутній, погляд великої Людини, Вчителя, Наставника – Олександра Панасовича Довгалюка. Такою була Господня воля, щоб 5 червня 2005 р. перестало битися серце того, кому завдячують сотні дитячих сердець, кого з великою вдячністю і шаною згадують сотні випускників, колег, однодумців, які не можуть змиритися з важкою втратою. Усього декілька місяців не дожив Олександр Панасович до ювілею дитячої художньої школи, яку створив, виплекав і зростив. Його творча енергія, надзвичайна скромність і щирість залишилися у кожному з нас, кожній його картині, кожному дитячому малюнку, кожному дитячому серці.

Нинішнього року минає 35 років Млинівській художній школі. Тихо і задумливо течуть води річки Ікви, забираючи із собою віхи минулої і сьогоднішньої історії. Так, як і тоді, у 1975 р., відбиваються у тихій воді новобудови селища, прекрасне голубе небо, люди, які спішають до праці, а також дітлахи, які поважно ідуть до художньої школи. Школа активно функціонує, втілює в життя ідеї і завдання, започатковані Олександром Панасовичем. Керує школою його син, колишній випускник Млинівської художньої школи Юрій Олександрович Довгалюк, активний і енергійний керівник, плідно працює і очолюваний ним педагогічний колектив художньої школи. Побажаємо успіхів і натхнення у їхній нелегкій праці на

творчо-педагогічній ниві, а також нових творчих звершень.

...Приїхавши у Млинів, розгортаємо районну газету «Гомін» і, як і в 1975-му, читаємо: «Млинівська дитяча художня школа запрошує на навчання учнів 4-8 класів на 2010/2011 навчальний рік...». Усе так, як тоді, 35 років тому...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРО: ф.279, оп.1, спр. 410 (Протоколи засідань виконкому районної Ради депутатів трудящих. – Від 29 травня до 30 червня 1975 р.). – Арк. 24.
2. «Зоря», № 38 від 3.06.1975 р.
3. Експонують юні художники // «Червоний прапор», № 36 від 2.07.1982 р.
4. Світ очима дітей // Зоря, № 36 від 12.10.1976 р.
5. Червоний прапор, № 42 від 28.09.1973 р.

Оксана СИКЛІЦЬКА

Історія заснування та архітектурні особливості монастирів міста Дубно XVI-XVII ст.

Старовинне місто Дубно у XVI ст. за часів правління князів Острозьких могло похвалитися трьома православними монастирями, які до наших днів зацікавлюють гостей міста цікавою архітектурою. Вже у XVII ст. у місті діяло чотири православні та два католицькі монастирі, доля яких, на жаль, була дуже короткою. Перші 4 були ліквідовані у XIX ст., а в XX ст. останні були знищені в результаті дій Другої світової війни. Та все ж слід розповісти про них детальніше. Отже, зупинимось на церкві Хрестовоздвиженського монастиря.

Дубенський Хрестовоздвиженський, або Чеснохрестський монастир засновано князями Острозькими 1660 р., але самі будівлі з'явилися пізніше: костел датується 1680 р., а монастирський корпус – 1868 р. Коли й ким саме зведений монастир, дослідники не можуть точно сказати, оскільки документи свідчать, що монастир цей існував уже при батькові князя Василя-Костянтина Острозького – К. І. Острозькому. Отже, збудовано його або ним або його батьком Іваном Васильовичем. «Цей монастир знаходився поблизу м. Дубно на живописному острові, що утворився внаслідок розливу річки Ікви. У давнину з містом його з'єднувала вузька довга гребля, через яку було перекинуто декілька невеличких містків» [3].

Свого розвитку монастир сягнув у другій

половині XVI ст. завдяки піклуванням його благодійника, відомого поборника православ'я – В.-К. Острозького. Князь не тільки підтвердив попередні володіння монастиря, а й від себе наділив його великими угоддями, що закріпив особливою грамотою від 15 липня 1559 р. [2]. Костянтин добре дбав про монастир і прагнув забезпечити його не тільки матеріально, а й розвивав у ченців моральну досконалість.

Упродовж 1583-1604 рр. у Дубенському монастирі перебував Іов Залізо, який прибув сюди на запрошення князя з Угорського монастиря. Ставши ігуменом, преподобний Іов доклав немало зусиль для упорядкування внутрішнього життя братії. Окрім того, піклувався й про зовнішній вигляд обителі. Після проголошення унії Залізо розпочав енергійну діяльність проти її прихильників, але, не знайшовши належної підтримки, знищив Дубенський монастир.

Унія утвердилась в монастирі в 1630-1631 роках, коли до неї перейшов його архімандрит Касіян Сакович. Офіційно Дубенський монастир став уніатським після 1660 р. На той час уніати почали завойовувати все більше прихильників серед українського народу.

Та не треба забувати, що разом із тим підсилювала свій вплив і католицька церква. У 1660 р., неподалік Дубенського мона-

1. Костел бернардинів у XIX ст.

стиря шляхтичка Анастасія Чернецька збудувала римо-католицький Кармелітський монастир. Він розташовувався на єдиній дорозі, що вела від міста до Дубенського монастиря. Дослідник дубенської старовини Георгій Сербін у своїй праці «Рівненщина» зазначає, що Орден кармеліток заснував Йосип Сорет у середині XV ст. Римський Папа Микола V затвердив його статут, головним правилом якого було суворе правило дотримання дівочого затворництва [7, 13]. Щоб не порушувати відлюддя кармеліток, заборонявся прохід на територію монастиря. Це значно ускладнювало сполучення Дубенської братії з містом.

Коли у 1795 р. Волинь була приєднана до Росії, Чеснохрестський монастир передано в православну церкву, і за ним доглядав один чернець. До 1860 р. там була парафіяльна церква, а з наступного року відновлено монастир з правом щорічно проводити процесію (хресний хід) з Почаївської лаври в цей монастир з чудотворною іконою Божої Матері.

Протягом 1800-1811 рр. Дубенським монастирем володіли уніати. Після його переходу до православних у 1812 р. він був обертений на міську парафіяльну церкву. Внаслідок піклування архієпископа Волинського і Варшавського Арсенія синод видав указ від 2 липня 1860 р. про відновлення Дубенського монастиря. На його відбудову передбачалось виділити 3 тисячі карбованців із прибутків п'яти дубенських церков. Окрім того, кошти монастирю, в разі потреби, мала надавати Почаївська лавра, до якої він був приписаний.

2. Костел бернардинів у наш час

У 1884 р. відбулась закладка нового храму в самому Чеснохрестському монастирі. Будівля велась коштом добровільних пожертв і була закінчена у 1894 р. Іконостас виконав кращий маляр того часу – О. Мурашко з Києва, стінний розпис робився протягом кількох років намісником Почаївської лаври, архімандритом Паїсієм. Він залишив після себе високохудожні твори, сповнені краси і глибокого почуття святості і чистоти.

На початок XX ст. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир являв собою дивовижне місце. Піднявшись над зеленим морем ланів, потонувши серед садів і різнобарвних квітів, він вабив віруючих до себе, там вони знаходили спокій і тишу, відпочивали від повсякденного життя.

Під час Другої світової війни, у лютому-березні 1944 р., артилерійськими обстрілами було повністю знищено монастирські споруди. Тисячі снарядів випустили по монастиреві. Спочатку була знищена баня, потім унаслідок пожежі від церкви залишились тільки стіни. Після війни братія жила в Іовському монастирі, який входив до складу Дубенської обителі. Згодом на острові серед залишків монастиря була збудована церква, однак внаслідок реконструкції міста її розібрали. На її рештках у 60-х роках були побудовані очисні споруди.

Ще однією з пам'яток архітектури та розвитку релігійності населення міста був вищезгаданий костел кармеліток, який розмістився на північному краю Дубна, будівлі якого збереглися до нашого часу.

Його назва походить від католицького чернечого ордену Кармеліток, з 1155 р. заснованого в Палестині на горі Кармель. Мо-

Костел кармеліток у ХІХ ст.

Костел кармеліток у наш час

настир в місті Дубно заснований Анастасією Чернецькою у 1660 р. За іншими даними, засновницею вважається княгиня Теофілія-Людівка Любомирська (1686 р.) Тепер важко встановити, чи корпус із келіями побудовано для вже існуючого монастиря, чи монастир засновано тоді, коли вже існували будівлі для нього.

Стіни храму з'єднувалися боковими фасадами і утворювали суцільну лінію переднього фасаду. Костел побудований у стилі раннього бароко. Його південний фасад був завершений трикутним фронтоном, який знищено зовсім недавно. Келії містилися в корпусі, що має форму літери Г. Будівля ця двоповерхова, вздовж її переднього фасаду простягається відкрита арка-галерея. Головний вхід оформлений арочним порталом з трьома ліпними вазами вгорі. Увесь комплекс займає значне місце серед архітектурних ансамблів України раннього бароко. При монастирі був сад, город, пасовисько; черниць у ньому було біля 18-ти. Вони займалися вихованням дівчат [5].

У часи існування монастиря кармеліток дорога до Чеснохрестського монастиря вела тільки через браму цього католицького монастиря. Іншого проїзду не було.

У 1890 р. Кармелітський монастир разом із будівлями був переданий Хрестовоздвиженській пустині, а черниці переведені в інше місце. Перед від'їздом вони знищили в монастирі все, що можна було знищити: вікна, підлоги, грубки, а землю та будівлі передали у фіктивну оренду. Та православне відомство, прийнявши все, досить швидко перебудувало костел, перетворивши його на церкву в честь преподобного Іова Почаївського.

Над в'їзною брамою розміщувалась дзвіниця в православному стилі, а над костелом – високий шпиль з банею. Та з приходом польської влади, після 1920 р. ці надбудови було знищено, а сам комплекс було передано ченцям-католикам – кармелітам-босим. Ці ченці господарювали в ньому недовго, оскільки незабаром монастир перейшов до католицьких черниць – сестер Провидіння. Черниці, облаштувавшись у монастирі, організували там профучилище для дівчат, де крім загальноосвітніх предметів навчали веденню домашнього господарства, крою та шиття.

Після вересня 1939 р. монастир було ліквідовано, а приміщення пристосовано для інших цілей. На сьогодні тут міститься онкологічний диспансер. Нові власники архітектурної пам'ятки позбулися трикутного фронтона костелу, а сам костел поділили на два поверхи. Ця перебудова завдала непоправної шкоди його первісному історичному вигляду.

Ще однією архітектурною пам'яткою Дубенщини, яка, безперечно, заслуговує на увагу, є костел бернардинів у південно-західній частині міста. Хто б і з якого боку не наближався до Дубна, його погляд завжди спиняється на найвищій його точці – будівлі колишнього бернардинського монастиря, яка й досі була б окрасою міста (якби врешті-решт завершили її реставрацію).

Точна дата заснування монастиря невідома. Дослідники зазначають дві дати – 1612 або 1614 роки. За однією з версій засновником вважається князь Януш Острозький, останній представник роду. На відміну від свого батька, князя Василя-Костянтина,

захисника православ'я, Януш став завзятим прихильником католицизму.

Будівництво монастиря розпочалось у 1627 р. за нових власників Дубна – князів Заславських. Освячення відбулось у 1658 р., але будівництво тривало й далі при князях Любомирських та Сангушках. У дослідженні М. І. Теодоровича «Історико-статистичний опис церков та приходів Волинської єпархії» вказано, що із 1642 р. почалася забудова монастирського будинку, де протягом більш як 200 років містився монастир бернардинів, а саме до 1852 р., коли його було ліквідовано [8]. Саме в той час згорів старий Дубенський православний Миколаївський собор, що стояв у тому місці, де тепер розміщений будинок побутової техніки. На зобов'язання уряду тогочасний власник міста, князь Любомирський відмовився будувати новий собор, а отже, всі будівлі бернардинського монастиря були передані православному собору. Приміщення, в яких проживали ченці замінили на житла для духовенства, та частково використали під архів повітового суду.

Монастир був кам'яний, монастирські будівлі для житла бернардинів були двоповерхові, з великою кількістю келій. При монастирі, в кінці міста біля Луцької брами і міського валу, розбили красивий сад. Біля монастиря функціонував фільварок, який розташовувався на острові Горбачиня. «Пристосування костелу для православно-го собору відбулося в 1875 році», – зазначається у праці Ю. Крашевського «Спогади про Волинь, Полісся та Литву» [6]. Дах костелу, колись укритий черепицею, пізніше гонтами, замінено бляхою, добудовано на ньому одну муровану і п'ять дерев'яних бань. Розписи на стінах у католицькому дусі замінено на православні. У такому стані будинок собору перебував тоді, коли він був переданий католикам після окупації західних областей поляками [4].

І знову в монастирі розмістилися ченці бернардинці, і вкотре почалася його переробка на католицький храм. Змінили іконостас, перемалювали настінні розписи, а саме чотирьох пап з тіарами та чотирьох архангелів. Цікавим елементом нового розпису був Ісус, який стояв на колінах і приймав з

руки Божої Матері, що стояла в оточенні ангелів, згорток із написом «Бернардин».

Численних перебудов та реставрацій зазнав у різні часи відомий монастир бернардинів. Однією з найпомітніших була перебудова, здійснена у 1875 р. Розібрали частину колишніх монастирських будівель, які приєднувалися до костелу з північної і східної сторони. Із західного боку на місці валу на кам'яному фундаменті встановлено дерев'яну сітчасту огорожу, між кам'яними, покритими залізом стовпами. Таким чином, навколо церкви утворилась площа. На кам'яній башті, яка прилягала до вітварної частини, де були дзвони, здійснено ряд змін в забудові. Сьомий купол покритий, як і вся будівля, залізом. У 1909 р. тут заснували жіночий православний монастир.

Після чергової перебудови храму необхідно було скинути добудовані бані, та не було охочих на цю справу. За розповідями старожила міста Дубно Рафальської, все-таки знайшовся охочий поляк Стась Мазуркевич. Було це в 1925 р., коли він заліз на дах і почав спилювати та розвалювати бані.

У костельній книзі 1937 р. зазначається про проведення ще однієї зовнішньої реставрації костелу, здійсненої католиками східного обряду. Вони замінили пірамідальне завершення дзвіниці фігурним, у стилі бароко. Так виглядала вона до 1950 р., коли її покрили його мідною бляхою, а при реставрації, розпочатій у 90-х роках, цю бляху було змінено на звичайну, оцинковану [8]. Довгий період часу цей костел стояв забутий усіма і втратив через це деякі цінні матеріали. Відвідавши в ті часи храм, можна було побачити голі сірі стіни: лише на одній із них крізь шар вапна проглядалась Єва, котра цнотливо опустилши голову протягує до Адама руку, на якій видно голову змія з яблуком у зубах [9]. На жаль, ці та багато інших цінних розписів було втрачено через недбале ставлення і бездіяльність місцевих жителів.

Зайшовши в підвали костелу в довоєнний період, неодмінно можна було наступити на кістку або череп. Скрізь валялась купа лахміття. Читаючи такі дані, можна зрозуміти ставлення наших нащадків до своєї релігії та культури.

Переживши всі ці перебудови, на сучасному етапі свого існування згадана архітектурна споруда є Свято-Миколаївським православним собором, який має багато прихожан з міста та довколишніх сіл. З'явилися, звичайно, нові розписи на стінах, виконані місцевим художником Миколою Тимчаком, всередині храму проводяться археологічні розкопки.

Протягом багатьох століть ці монастирі радували око не тільки місцевих жителів, а й багатьох приїжджих торговців. Величні будівлі були наповнені не тільки естетичним змістом, а й містили в собі великий духовний потенціал, який закарбовувався в пам'яті відвідувачів цих споруд. Усі, хто був пов'язаний з цими пам'ятками, прагнули зберегти їх могутні споруди, залишити для майбутніх поколінь незабутню па-

м'ять у вигляді архітектурних будівель [1].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батюшков П.И. Волинь: исторические судьбы Югозападного края. – СПб, 1882 г. – 59 с.
2. Волинські єпархіальні відомості, листопад. – 1876. – № 10.
3. Wolyn i Polesie. Wydawnictwo Dziel ilustrowanych. – Warszawa Senatorska II. – 195 s.
4. Клировые ведомости о Дубенских церквях.
5. Крашевський Ю. Спогади про Волинь, Полісся та Литву. – Варшава, 1840. – С.21-53.
6. Потоцкий И. Древняя история Волынской губернии. – СПб. : 1829 г. – 12, 32 с.
7. Сербін Г. Ровенщина. – Львів: Каменярь, 1980. – 248 с.
8. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев : 1888 г., т.1. – 431 с.; 1889 г., т. 2. – С.435-985; 1899 г., т.4. – 926 с.
9. 1000-ліття православ'я на Волині. – Дубно, 1992. – 147 с.

Раїса ТИШКЕВИЧ

Поліський серпанок

Людство навчилося прясти з волокнистих рослин ще в неоліті. Рибалки кам'яного віку ловили рибу сітками, зробленими з ниток. Мисливці тенетами ловили птахів, зайців. Прясельця і голки стали з давніх часів необхідним знаряддям праці. У глибині віків існувало божество долі – це була красива дівчина, яка «пряла золоту нитку». Тому здавна людське життя уявлялось як «нитка життя» [1]. Перші відомості про ткацтво згадуються в біблійських письменах: «...Он исполнил сердца их мудростью, чтобы делать всякую работу резчика, искусного ткача и вышивать по голубой, пурпуровой, червленой и виссонной ткани, и ткачей, делающих всякую работу и составляющих искусные ткани» [2], «... взяли одежды Его... хитон же был не сшитый, а весь тканый сверху...» [3].

На східнослов'янських землях ткацтво існувало з найдавніших часів, ще в III-II тис. до н. е. Пам'ятки трипільської культури, археологічні знахідки скіфо-сарматського пе-

ріоду (керамічні, свинцеві прясельця, грузила для ткацького верстата, кістяні, бронзові й залізні голки, шила, мідні в'язальні гачки, а також відбитки тканинного плетива та залишки самих тканин свідчать про володіння основними видами техніки ткання, про багатий асортимент текстильної сировини. Ще в бронзовому віці існували жіночі поховання, у яких знайдені прясельця та веретена [4].

Полісся є найбільш архаїчним регіоном України, який і досі зберігає свій неповторний колорит. З-поміж інших регіонів України поліські строї вирізняються домінуванням двоколірної біло-червоної гами, відсутністю купованих тканин та тканим і вибіячаним декоративним оздобленням вбрання. Біло-червоне кольорове звучання у поліському костюмі підкреслює його архаїчність і символізує поєднання двох начал: духовного-божественного (білий) та плотсько-земного (червоного). Пограниччя цих стихій маркується поясом, як межею між бу-

денним освоєним і піднесено незнаним.

В умовах збереження натурального способу виробництва на Поліссі досить довго ще збереглась традиція ткацтва. Саме тут до нашого часу гарно зберігся традиційний народний одяг з притаманним йому колоритом, оздобленням, народною термінологією. Вироблялися високоякісні тканини і на саморобних ткацьких верстатах, які були майже в кожній хаті. У поліських селах їх називали «став», «верстать», «верстат». Заснована основа, призначена для ткання, називалася кросна. Ось у с. Бутейки Сарненського району в родини Катерини Корніївни Колдун була велика хата на дві кімнати, то вони вважалися багатими людьми. І в їхній хаті збирались жінки снувати кросна на 10 губ і більше, залежно від того скільки кілків було набито в стіні. Потім ту основу парять і натягують її на верстат. Рядове полотно ткалось на чотири нитки, а портне – на дві (рядовим полотном називали рушникове полотно, ткане «в сосонку», а портним – просте полотно з прямокутним переплетенням, призначене для сорочок, наміток, фартушків, настільників). У п'ятницю не можна було ткати, бо п'ятниця – «вона мати і має багато дочок і втратить пряжу», – так каже Катерина Корніївна. А ще згадує: «... восени, коли настане пуст (піст), то вже снують зранку до вечора. Дід сердитий, що цілий день чужі люди в хаті (хата велика, і в стіні були забиті колки). То вже потім стали забивати колки на стіні в клуні. Ніхто не мав сновниці. Якщо мало снували – на 3 губи чи на 5, то хазяйки поснують за день, а якщо на 10 чи 12 губ, то тільки одна» [5].

Мистецтво ткання – надбання нашого народу, тому розробляти та вивчати цю тему треба поетапно, глибоко, конкретно. Дослідженням теми «Ткацтво» займалися багато вчених-етнографів, наукових працівників, мистецтвознавців та народних майстрів. Історія його появи, існування та розвитку, минуле та сучасність приваблювали багатьох митців. Вивченню цієї проблеми присвячені праці багатьох дослідників-етнографів, мистецтвознавців, які зібрали великий матеріал, досліджуючи матеріальну культуру. Сировиною для матеріалів тра-

диційного одягу українців, як і всіх східнослов'янських народів, майже до ХХ ст. було рослинне волокно, вовна, шкіра тварин, у незначній кількості – стебла рослин. Вирішальну роль у виборі сировини відігравали природне середовище та пов'язаний з ним характер виробництва.

У районах, де вирощували луб'яні культури (коноплі, льон), для ткацтва використовували рослинне волокно. Льон культивували переважно в західних областях. Існувало чимало повір'їв, пов'язаних із вирощуванням льону. Його сіяли ранньою весною: «Сій льон, як лежить холодок». Сівба льону регламентувалася днем (вівторок чи п'ятниця) та фазами місяця: «Як молодик ростиме, то і льон буде рости» (В. І. Валікова). Коноплі ж сіяли не раніше Благовіщення. За традицією висівати коноплі чи льон мали лише чоловіки. Існувала віра у демонічну силу «закрутів або заломів» із стебла коноплі або ниток. Вони символізували відмирання, підкидалися на ниви, щоб був неврожай. «Мені як зав'язано» або «зав'язали світ» – говорили в народі в давнину. Тому сіяння льону було обрядом, під час якого перед початком сівби підкидали вгору крашанку, яку потім з'їдали.

Дозрілий льон вибирали, молотили, стелили («росяна мочка») на лузі. Під час стеління качалися по траві, промовляючи: «Дивись, біжить вовк, щоб був льон білий, як шовк».

Вирощували льон спеціальних сортів, у яких було тонке й невисоке стебло – «лущик» або «простяк». Коноплі також були різні: вони мали чоловічі й жіночі стебла. Чоловічі (плоскінь) дозрівають раніше, а волокно з них ніжніше. Жіночі стебла (матірка) – значно грубіші, їх виривали восени, в'язали у невеликі пучки, обмолочували і мочили три тижні. Вимочували коноплі у ставках, копанках, ямах і річках, після чого сушили і били праником (прачем). Льон вимочували так само, як і коноплі, або стелили тонким шаром на лузі» [16].

Тріпаючи льон, дівчата розпускали коси, «щоб льон був хороший і коси хороші». Вирощування й обробка льону і конопель – це важка й виснажлива праця, яка майже повністю лежала на жіночих плечах. Бо льон

мочили восени, коли вода в річці була вже холодна. Ноги зводило судоюмою від крижаної води, коли жінка виймала важкі, як камінь, льон і коноплі.

Сушили коноплі та льон на сонці, а в лісових районах у спеціальних сушках. Після сушіння їх тіпали – відділяли кострицю від волокна. Цей процес проходив у такій послідовності: жменьку конопель або льону ділили на пучки, ламали, тріпали об стовпи або дошку, м'яли на бительні й на завершення терли на терниці. Після цього волокно микали на гребені, надаючи кожній волочині одного напрямку. Готове волокно складали у «куклу, козак». З нього микали мички, котрі для прядіння вичісували дерев'яною гребінкою, щетиною або металевими щітками. Микати мички заборонялося в четвер після обіду та у п'ятницю; цю роботу намагалися закінчити в суботу, щоб мичка не залишалася у гребені. Не можна було залишати мичку недопряденою на ніч. «Як буде почувати мичка, то доля прийде і заплутає ту мичку». З нечесаного волокна «нечесу» пряли нитки для ткання грубішого полотна, добре вичесаним воно вважалося тоді, коли пущене на воду, воно не залишало ніякого сліду.

Прядіння – це виготовлення пряжі вручну або на коловертках. У процес ручного прядіння входить насамперед підготовка волокон для ткацтва. Виготовлення прядива та тканин належало до важливої сфери домашніх занять кожної сім'ї: ткали рушники, скатертини, тканини для виготовлення одягу. Уміння добре пряди і ткати було необхід-

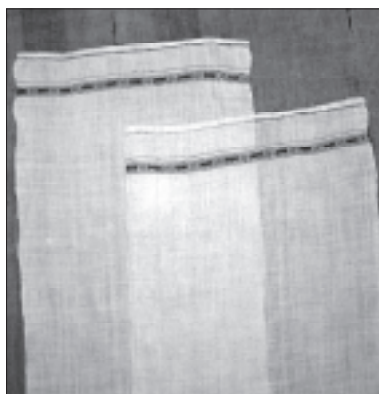
Серпанкова сорочка

Серпанкова спідниця

Серпанковий фартушок

Серпанкова намітка

ним для дівчини на виданні. До цих занять привчали з раннього дитинства. За звичаєм на Русі прядку дівчині дарував батько або брат уже в 6-7 років, коли мати вирішувала, що їй треба «входити в розум». Дівчата, зазвичай, пряли на вечорницях, збиралися разом в одній хаті. Туди ж приходили й хлопці, щоб розважати дівчат. Починали пряди після закінчення польових робіт. Процес прядіння складався з того, що «жменьку», вичесану за допомогою металевої щітки, «волочили» – розправляли, робили куделю, яку пряли на веретені, доводячи товщину нитки до товщини волосини. Веретено – знаряддя ручного народного прядіння, яке виготовлялося в основному з дерева з видовженим загостреним одним кінцем, з потовщеною серединою і закінченням у вигляді головки на другому кінці.

Саме прядіння відбувалося наступним чином: лівою рукою пряха смикала кудель, правою приводила веретено в обертання, тим самим скручуючи волокно в нитку. Готову нитку намотувала на долоню лівої руки, а з неї перемотувала на веретено, поставлене на коліно. Після цього нитку на вершині веретена затягували петлею, потім знову смикали прядиво, і все повторювалося спочатку. Напряжене волокно підсушували, щоб нитка не «кошлатилась» [6].

З веретена через порожнисту трубочку з отвором її змотували в клубок. З двох веретен або з двох клубків нитки переносили на снівницю. Веретено було атрибутом лікувальної магії. Гострим кінцем його обводили навколо хво-

рого, лікуючи лишай, випікали бородавки тощо. Творцем «нитки життя», яка прялася на веретені, у слов'ян вважалася богиня Макош, яка в християнстві була замінена Параскевою-П'ятницею, свято якої в давнину відзначали 28 жовтня. В Україні існувало багато повір'їв, пов'язаних зі Святою П'ятницею.

В. Саліга писав: «... Св. П'ятниця ходить по землі в образі жінки. Усе тіло її зранене голками, веретенами, поколене гребенями від того, що порушується її заборона шити, прясти, ткати у п'ятницю. Тому напередодні свята дівчата знімали нитку з веретена – уночі могла прийти прясти відьма та ще й П'ятниця могла покарати власницю прядки». Навіть золити було заборонено у п'ятницю – «жінка в п'ятницю золила та й долю свою втопила». Найважливішою функцією П'ятниці було оберігати родину від біди, приносити в дім радість, здоров'я, справедливості, достаток, дбати про духовну чистоту людини [8]. Предмети ткацького знаряддя супроводжували людину протягом тисячоліть, тому уявлялися для них священними, наділялися багатьма сакральними якостями. Їм надавалося велике оберегове, лікувальне та інші значення. Тому на предметах домашнього вжитку, особливо на вишитих рушниках, можна бачити стилістичні зображення веретен та гребеня: гребінь не лежить, а мовби рухається догори, що вже саме по собі пов'язане з просторовою символікою. У народному побуті існували спеціальні правила щодо використання гребеня: його не можна було класти на стіл, на вікно, на діжу, бо «ангел не сяде». Гребінь розглядався як символ жіночої долі: новонародженій дівчині на ньому перерізали пуповину, щоб з неї вийшла добра прядильниця й вишивальниця. Дівчата під час ворожіння ховали гребінь під подушку зі словами: «Суджений, ряджений, прихось голову чесати». Гребінь клали до зерна під час засівки – «щоб жито було густе», використовували як оберіг від нечистої сили, хвороб. В Україні та Білорусі відоме використання гребеня як музичного інструмента. Майже з XV ст. відомий в Україні коловерт (прядка), призначений для ручного прядіння. Приводився він в рух ножним або ручним

приводом. Продуктивність прядки була набагато вища від веретена, тому до другої половини XIX ст. вона майже повністю його замінила [8].

Прядка, як і інші знаряддя праці, була наділена чітким сакральним значенням. Вона й досі відома в народі як символ життя і часу. Вертіння прядки породжує магічну силу, створює коло. Узагалі, колесо прядки – знак складний, містить у собі численний ряд семантичних нашарувань. Найбільш відома його символіка, викликана ідеєю аналогії: колесо-сонце, поєднання уявлень про космічний і земний час, образ коловорота.

Мистецтво ткання було відоме на території України вже в епоху трипільської культури (IV-III тис. до н. е.). У літописах Київської Русі є свідчення, що «пели вовну, збивали повсть, пряли», виробляли полотно «плати». У найдавніших світотворчих колядках згадується «Павук-творець» – сяючий образ павука-ткача, що снує нитки-промінці, наповнює їх живлячим духом. У ті часи існувало та шанувалося божество прядіння – «Прядун».

Тому-то й існувало багато заборон і повір'їв, пов'язаних із снуванням.

Перед початком снування двері до хати закривали, щоб ніхто не бачив, як снують. Перед початком снування говорили: «Господи Боже, поможи, хай снуєця и на поти канне остаєця» [13].

Снували основу на стіні. Для цього там вбивали два ряди кілочків, кількість яких залежала від довжини стіни. Снували від одного кілка до другого, відстань між якими називали «губами». Для утворення зіву при снуванні робили так звані «глухий кінець», який створювали за допомогою додатково вбитого кілочка на тому місці, де потім заверталися нитки. Засновані нитки називалися кроснами. Знімати основу починали з глухого кінця, акуратно намотуючи на руку. Потім її навивали на навій.

Оберегами, пов'язаними із снуванням були хліб, сіль, вугілля. Як починають снувати, вниз кладуть окрайчик хліба, сіль, вугілля і почину (тобто глину від печі). Кидаючи вугілля на основу, треба було говорити: «Щоб снувалося і ще на уток осталося».

Знімаючи основу, проводили ряд магічних дій: «... щоб краще полотно було, щоб краще льон ріс, щоб краще ткалось». Її клали на лаву і сідали на неї, «щоб полотно сідалось». Кілочки, на яких снували основу, не залишали голими, а на них намотували нитки, або льон: «щоб сорочка не рвалась». Зняту основу три рази піднімали вгору до стелі: «щоб льон високий ріс», а також тричі перескакували через неї. При цьому казали: «Снувалося – не рвалося, і щоб ткалося – не рвалося», кожен раз при цьому сплунути три рази [12]. Особливого вміння вимагало навивати та затикати кросна. Це вміла не кожна жінка. Про складність та відповідальність такої роботи свідчить місцеве прислів'я: «Не дай, мати, заміж, де затикають, а де посередині тчуть» [17].

Ткані речі для родини виготовлялися в умовах натурального господарювання, тому ткацький верстат стає належністю кожної оселі, незалежно від етнічного походження. Напрясти й наткати треба було на всю родину та ще й податки сплатити полотном і ряднами. Це була важка і виснажлива праця. Тому й співалося у народній пісні:

*На ганочку кросна ткала,
Чорним пером лист писала.
Чорним пером лист писала,
До матьонки відсилала.
Ой, матьонко, голубонько,
Викуп мене з неволеньки.
Викуп мене із неволеньки,
Із тяжкої роботоньки.
Я не буду викупати
Треба, доню, привикати.
Треба, доню, привикати
На ганочку кросна ткати [15].*

Ткали в основному жінки та дівчата, але чимало було і ткачів-чоловіків. Ткали, як правило, з ранньої весни до початку польових робіт. Ткати намагалися при повному місяці, у великі пости. У день, коли ставили ткацький верстат, у хаті обов'язково топилося, бо вологі нитки рвуться, і по них погано ходить човник. Не всі жінки в селі вміли добре навивати кросна: для цього найчастіше запрошувалися вмілі майстрині. За народним повір'ям, небажано, щоб за цією

роботою спостерігав хтось сторонній. У народі говорили: «не дай, мати, заміж, де затикають, а де посередині тчуть». Тонко напрядена нитка потребувала особливо дбайливого поводження з нею під час ткання: треба, щоб легко ходив човник і дошка ледь-ледь притискала нитку до нитки. Тоді полотно «аж світитися», крізь нього можна розглядати найближчі предмети. Зняте з кросен виткане полотно полоскали у воді кімнатної температури і сушили, повторюючи це не менш як три рази. Щоб нитки рівномірно розправилися, по вологому полотні, яке тримали на витягнутих руках, качали скляну кулю «галу» та прасували рублем. Полотна ткали на ткацьких верстатах. Вважають, що ручний ткацький верстат виник ще за V тис. років до н.е. Для утворення тканини на ньому використовують дві системи ниток – основи та підткання. Повний цикл включає такі операції: утворення зіву, прокладання нитки підткання у зів, прибивання нитки підткання до краю тканини, переміщення виробленої тканини й основи.

Ручні ткацькі верстати, які використовувалися у народному ткацтві, були горизонтальними і вертикальними. Вони мали низьку продуктивність і використовуються в наш час здебільшого для виготовлення унікальних художніх тканих виробів. На простому механічному верстаті тканина виробляється спеціальними механізмами, що приводяться в рух приводом. Ткач замінює шпулі з нитками підткання в човнику, ліквідує обриви ниток, стежить за роботою верстата. Ткацькі верстати були легкими, рухомими та незначними за розміром, що давало змогу розміщувати їх у селянських хатах. Техніка ткання на верстатах залежала від практичного застосування тканини. Типовою ознакою, характерною для ткацьких верстатів, була обмежена ширина полотна 60-80 см. Ткацькими верстатами, цими нескладними за конструкцією знаряддями праці, українські народні майстрині створили велику кількість видів ткацьких виробів. Зокрема, вони виробляли до 20 видів полотна. Ткацьке мистецтво в Україні символізувало не тільки естетичні, художні смаки народу, а й було своєрідною візиткою

Весільний серпанковий одяг нареченої

таланту кожної майстрині, створювало думку про жінку та її дочок, тобто характеризувало жіночу вправність, майстерність, охайність і працьовитість. Історія українського народу підтверджує, що серед простих людей одвічно живе тяга до красивого, доцільного й естетично вивершеного.

Як свідчать літописи XIII-XV ст., домоткані тканини називали «узчина», «повсть», «ярич». Вони використовувалися для різноманітних господарчих робіт. Полотно вироблялося на ткацьких верстатах. Кількість пасом (30 або 40 ниток), які відраховувалися на мотовилі (знарядді народного ткацтва, що служило для змотування пряди) і використовувалися для основи, визначала товщину полотна, давала йому назву, свідчила про якість. Найтовще полотно з 9 пасом називалося дев'яткою, з 10 – десяткою з 14 – чотирнадцяткою. За особливостями переплетіння (структурою та малюнком фактури) розрізняли два види домотканого полотна – гладкого, або простого переплетіння, і чиноваті (ткані різними видами саржевого переплетіння). Тонкі полотна простого переплетіння вважалися найкращими

і використовувалися для жіночих і чоловічих сорочок, наміток, хусток тощо. Чиноваті призначалися для верхнього літнього одягу. Ткали їх з пряжі нижчої якості саржевим (чиноватим) переплетінням. Цінувалися вони за гарний фактурний малюнок, який виступав на тканині у вигляді смужок, віконць тощо. Різновиди ткацьких переплетінь залежали від порядку взаємного розміщення двох систем ниток: основи і утку. У процесі ткання нитки основи розміщуються вздовж тканини, а нитки утку – впоперек. Місце, де нитка основи проходить над ниткою утку, називається основним перекриттям, а якщо навпаки – утковим переплетінням. Ці різноманітні чергування і створюють візерунки. Розрізняють такі класи ткацьких переплетінь:

1. Гладке, або фундаментальне (полотняне, саржеве, атласне);
2. Дрібновізерункове (репсове, крепове, рогожка);
3. Складне (ворсове, петельне, ажурне);
4. Великовізерункове, або жакардове.

Найціннішим сортом лляних полотен вважалися серпанкові, які використовувалися

для святкових наміток, весільного вбрання. Окрему найніжнішу групу поліських тканин становлять головні убори – намітки, які виготовлялись з найтоншого серпанкового полотна.

Ткання серпанкового полотна було досить поширеним у північних районах Рівненщини. Вологий клімат, ґрунти дозволяли вирощування льону, з якого виготовляли серпанкове полотно. Як сповіщає інформатор із с. Берестя Дубровицького району Надія Петрівна Твердун, 1934 р.н., у їхньому селі «... вирощували льон такий, називався лущик. Вун такий жовтенький. Був короткий, але вже як обробіца, то був жовтенький. І полотно красиве. Нитки ті були вже настояні серпанкові, як тепер нитки десятий номер». Для прядіння такого полотна брали бердо одинадцятку. «Для мешків ми блалі сьомку, осьмачку. А для штанів, спудніх, то брали дев'ятку, десятку. Для сорочок також брали дев'ятку, десятку. А на мешки, то брали сьомку, осьмачку». Як розповідає ця ж оповідачка – її вчила ткати мама: «Маті моя ткала... Маті поїхала кудись в Дубровицю, а в хаті стояли кросна, то я залізла за них, то я й ткала. І наткала добре. Маті стала мені давати ткати». Надія Петрівна розповідала, що батько її зробив таку маленьку потась, яку вона змогла використовувати для прядіння. Кожна дівчинка 9-10 років уже вміла прясти, а потім і ткати полотно [18]. А ось із розповіді Марії Василівни Пупко, 1913 р.н., я дізналась, що ткацьким промыслом займалися і чоловіки. Зокрема чоловік Марії Василівни, Роман Васильович Пупко, 1911 р.н., (нині покійний). У їхній хаті стояв ткацький верстат і чоловік ткав рушникове полотно, а в радянські часи це полотно забирав голова сільської ради, як поставку. В їхньому селі ще був один чоловік-ткач. Чоловіки ткали лише рушникове полотно, а жінки – серпанкове [11].

Інформатор із с. Берестя Дубровицького району Ольга Василівна Пінчук, 1933р.н., повідомила, що і в них в селі був чоловік, який ткав полотно. Це Михайло Дмитрович Красько, 1950 р.н. Він і тепер тче, але поїхав цього літа на заробітки в Москву. Його теща ткала, і він вчився від неї, а також при-

ходив до Ольги Василівни вчитись, вона накидає в нит, щоб ткати на чотири поножини [10]. Ще й тепер у скринях поліщуків можна знайти сувої такого тонкого серпанкового полотна.

Про вирощування льону, придатного для тонкого серпанкового полотна розповідають жителі с. Селець Дубровицького району. Льон-лущик вирощували в радянські часи в колгоспі. Мати Юлії Ларіонівни Гурік такий льон називала великольоном. І саме його використовували для ткання серпанкового полотна. Збирали його в кінці серпня.

Село Крупове Дубровицького району є одним із найцікавіших осередків виготовлення домотканого серпанкового полотна. Із нього переважно шийють жіночий одяг: сорочки, спідниці, фартушки і головні убори – намітки. Вироби із серпанку, оздоблені тканими червоними смугами, відзначаються художньою витонченістю, декоративністю.

Якість виготовленого полотна залежала, насамперед, від льону. Ще донедавна в селі сіяли три види цієї технічної культури – лущик, простяк та великольон. Лущик і простяк відзначаються тонким і невисоким стеблом, з якого власне і виготовляли серпанок [16]. Цей льон потрібно було вчасно зібрати ще до розкриття і висипання насіння.

У с. Крупове Дубровицького району весільний одяг виготовляли із серпанкового полотна. Таку серпанкову намітку використовували у весільному обряді замість фати (вельона). Тканину гарно відбілювали і підкрощували. Краї весільної намітки вишивали «біллю» й «запрудковували», потім прибирали в складочки (по діаметру голови аж до вух). Із барвінку виготовляли віночок, який пришивали до зібраної в складочки намітки, потім кісником кріпили до голови. Другий кінець обмотували навколо шиї, і він вільно звисав на груди. Дівчина до шлюбу одягала серпанковий одяг: сорочку, спідницю, фартух, вишиті біллю в поєднанні із затканими червоними нитками орнаментованими смугами. На ноги вона одягала постолі з білими полотняними обмотками (ганучами). На голову пов'язували серпанко-

ву «запрудовану» з барвінковим вінком намітку. Це був весільний одяг молодої [19].

Про серпанкову наміточку співається у веснянці, записаній автором у с. Крупове Дубровицького району.

*Уже весна скресла.
— Що ти нам принесла?
— Коробочку з веретюнками,
А другу із червонцями.
Стафим бабам по куделечку
Молодицям по серпаночку,
Щоб бігали на весняночку [7].*

Про серпанкову намітку співається й у весільній пісні.

*Їде князь додому,
Везе селяночку
У тоненькому серпаночку.
Впізнала мати свою дитину —
Вчора була у віночку,
А тепер в серпаночку [14].*

Виготовляти серпанкове полотно було досить важко. Обережно слід було поводитись із тонкими нитками, які могли рватись, і тоді втрачається якість полотна. У хаті перед початком ткання палили в печі, щоб не було вологості, бо сирі нитки рвались.

У сучасних умовах, коли широко розвинута текстильна промисловість, народне ткацтво втратило значення підсобного промислу і стало явищем народної художньої творчості.

У с. Крупове Дубровицького району майже в кожній хаті стояв ткацький верстат і

не було такої жінки, яка б не вміла ткати серпанкове полотно. Далеко за межами області славляться роботи заслужених майстрів народної творчості Уляни Кот, Ніни Рябчевської, Любові Стельмашук, які займаються ткацтвом. Тепер вони використовують для ткання бавовняні нитки, оскільки ніхто вже в селі не вирощує льон.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Библия. Исход 35-35, Иоанн 19-23.
2. Библия. Исход 35-35, Иоанн 7-35.
3. Библия. Исход 35-35, Иоанн 7-23.
4. Кара-Васильева Т.В., Заволокина А.А. // Учитесь вышивать. — К.: Реклама, 1998. — С.95.
5. Колдун К.К. Запис Тишкевич Р.К. н.д. ф. СІЕМ №4587\4.
6. Колдун К.К. Запис Тишкевич Р.К. н.д. ф. СІЕМ №4587\4.
7. Кот У. П., 1936р. н. Запис Тишкевич Р.К. 1988 р.
8. Макарчук С.А. Етнографія України: Навч. посіб. — Л.: Світ, 2004. — С.55.
9. Пашук М.В. 1933 р.н. Запис Тишкевич Р.К. н.д. ф. СІЕМ №4587\1.
10. Пінчук О.В. Запис Тишкевич Р.К. н.д. ф. СІЕМ №4587\3.
11. Пупко М.В. 1913р.н. Запис Тишкевич Р.К. н.д. ф. СІЕМ №4587\2.
12. Полесье и этногинеиз славян // М.: Наука, 1983. — С.111.
13. Там само. — С.11.
14. Скуратівський В. //Берегиня. — К., 1987. — С.17.
15. Стецький // Волинь. — С.87.
16. Орел А.Г. Поліський серпанок // Народна творчість та етнографія. — 1980. — С.91.
17. Там само. — С.92.
18. Твердун Н.П., 1934 р.н. Запис Тишкевич Р.К. н.д. ф. СІЕМ №4587\3.
19. Тишкевич Р.К. Поліська намітка // Народна творчість та етнографія. — 1992. — №2. — С.66.

Віталій ТКАЧ,
Інна ТИМОЩУК

Глиняні іграшки XVII – початку XX ст. з Дубенщини

З матеріалів, виявлених при археологічних розкопках та розвідках в Дубенському районі Рівненської області, а також численних випадкових знахідок походить незначна кількість виробів з кераміки, які представляють різноманітні зразки іграшок. Вивчен-

ня цих виробів на території Волині перебуває в початковому стані. Узагальнюючі праці для вказаних часу і території практично відсутні. Тож метою цієї статті є публікація зібраних матеріалів і спроба їх упорядкування. На цей момент з території м. Дубно

та сіл Дубенського району відомо 20 керамічних виробів-іграшок:

1. Дубно, вул. А. Українки, 17. Мініатюрний глечик. Виявлений під час огляду провалу підземелля у 1999 р. в шарі XVII ст. Виготовлений з білої глини, описка нанесена червоною фарбою. Ручка втрачена (рис. 1; 3).

2. Дубно, вул. А. Українки, 17. Пташка-свистунець. Виявлена під час огляду провалу підземелля у 1999 р. в шарі XVII ст. Глина біла, зелена та жовта полива. Голова втрачена, основа пошкоджена. По боках два отвори (рис. 1; 1).

3. Дубно, район Вигнанка. Пташка-свистунець. Випадкова знахідка. Біла глина, отвір знизу хвоста. Голова, хвіст втрачені, основа пошкоджена. По боках прикрашена кругами, нанесеними червоною фарбою, на основі – двома точками такою ж фарбою (рис. 2; 9).

4. Дубно, район автостанції. Пташка-свистунець. Випадкова знахідка. Рожева глина з домішкою піску. Деталі голови передано наліпами. Отвір знизу хвоста (рис. 2; 3).

5. Дубно, район автостанції. Воїн-вершник. Випадкова знахідка. Суцільний білоглиняний виріб, виготовлений в двосторонній формі. Деталі передана форма солдата XVIII ст. та контури сідла. Голова та ноги коня втрачені. Хвіст переданий циліндричним виступом. Ноги вершника, непропорційні тілу, виконані рельєфом (рис. 2; 7).

6. Дубно, острів Дубовець (Підборецький монастир 1592-1832 рр.). Вершник-свистунець. Голова, ноги та задня частина коня, верхня частина вершника втрачені. Біла глина, якісна жовта полива. По боках два отвори. Задня лука сідла передана рельєфним наліпом, з лівого боку заглибленою лінією передано вуздечку, з правого – рядом заглиблених ліній гриву коня (рис. 1; 6).

7. Дубно, острів Дубовець (Підборецький монастир 1592-1832 рр.). Голова коня. Можливо, це частина попереднього виробу або повністю йому аналогічного. Глина, полива та заглиблена орнаментація аналогічні попередньому екземпляру, вуздечка передана заглибленою лінією справа, грива – рядом ліній зліва та рельєфним виступом з прокресленими лініями спереду, очі передано ямками (рис. 1; 5). За глиною та кольором і

якістю поливи обидва вироби можна датувати XVII-XVIII ст.

8. Дубно, майдан Незалежності. Вершник-свистунець. Виявлений в рештках споруди XIX ст. при археологічному нагляді. Рожева глина, коричнева полива. Фігурка вершника, голова та ноги коня втрачені. По боках спереду є два круглих отвори, позаду зверху – прямокутний отвір (рис. 1; 9).

9. Дубно, вул. Кирила і Мефодія. Вершник-свистунець. Виявлений у споруді XIX ст. при археологічних розкопках, проведених Рівненською філією ДП НДЦ ОАСУ. Голова та дві ноги коня, верхня частина вершника втрачені. Загальна форма виробу близька до попереднього екземпляра. Ноги конічні з заокругленими кінцями. Глина біла, полива зелена, покриття неповне (рис. 1; 4).

10. Дубно, вул. Замкова. Вершник-свистунець. Біла глина, темно-коричнева полива (рис. 2; 11). За кольором поливи та супутнім матеріалом датується кінцем XIX – початком XX ст.

11. Дубно, вул. Замкова. Пташка-свистунець. Коричнева глина з домішкою піску, білий ангоб. Рельєфними деталями передано гребінь і дзьоб. Отвір знизу. Опорою слугували дві ноги зрізано-конічної форми та хвостова частина (рис. 2; 1).

12. Дубно, район звірогосподарства. Уламок свистунця у вигляді тварини з довгою шиєю. Знайдений на місці колишнього фільварку князів Любомирських, який існував у середині XVIII – на початку XX ст. Глина біла, полива жовта (рис. 2; 4).

13. Дубно, район Сурмичі. Іграшкова люлька. Виготовлена з темно-сірої глини з домішкою піску. За формою копіює розповсюджений на Волині у XVIII – XIX ст. тип люльок з циліндричною чашечкою на платформі (рис. 1; 2). Незважаючи на мініатюрні розміри могла використовуватись і для паління.

14. Дубно, район лісгоспу. Коник-свистунець. Білоглиняний, вкритий цятками, нанесеними червоною фарбою. Голова втрачена. По боках два круглі отвори, знизу в задній частині – овальний отвір. Грива передана зашипом. Ніг три: дві передні і задня (рис. 2; 2).

15. Дубно. Фігурка жінки. Біла глина, зовні вкрита брунатною фарбою. Суцільна, виконана у формі погруддя на округлій увігнутій всередину підставці. Руки передані виступами. Риси обличчя та деталі зачіски передані реалістично. Вуха передані заглибленнями (рис. 1; 8).

16. Івання, Дубенський район. Уламок свистунця у вигляді тварини або вершника. Біла глина, орнамент з смуг, нанесених червоною фарбою (рис. 2; 10).

17. Івання, Дубенський район. Фігурка людини. Суцільна, білоглиняна. Голова, руки та низ утрачені (рис. 2; 8). На боці – обламаний наліп (можливо, долоня).

18. Рачин, Дубенський район. Пташка-свистунець. Випадкова знахідка. Біла глина, салатова полива. Хвостова частина піднята. По боках два круглих отвори, знизу позаду – прямокутний (рис. 2; 6).

19. Дитиничі, Дубенський район. Фрагмент коника-свистунця (або вершника). Збереглась пошкоджена голова. Шия дугоподібна, вуха і морда передані рельєфними частинами. Біла глина, зеленувата полива (рис. 2; 5).

20. Княгинин, Дубенський район. Свисток циліндричної форми (рис. 1; 7). Знайдено на поселенні XVII ст. поруч з Княгининським замком. Глина біла, якісна, характерна для кераміки кінця XVI – першої половини XVII ст. Звук свистка дуже тонкий, пронизливий, зважаючи на форму і місце виявлення він може бути не іграшкою а свистком

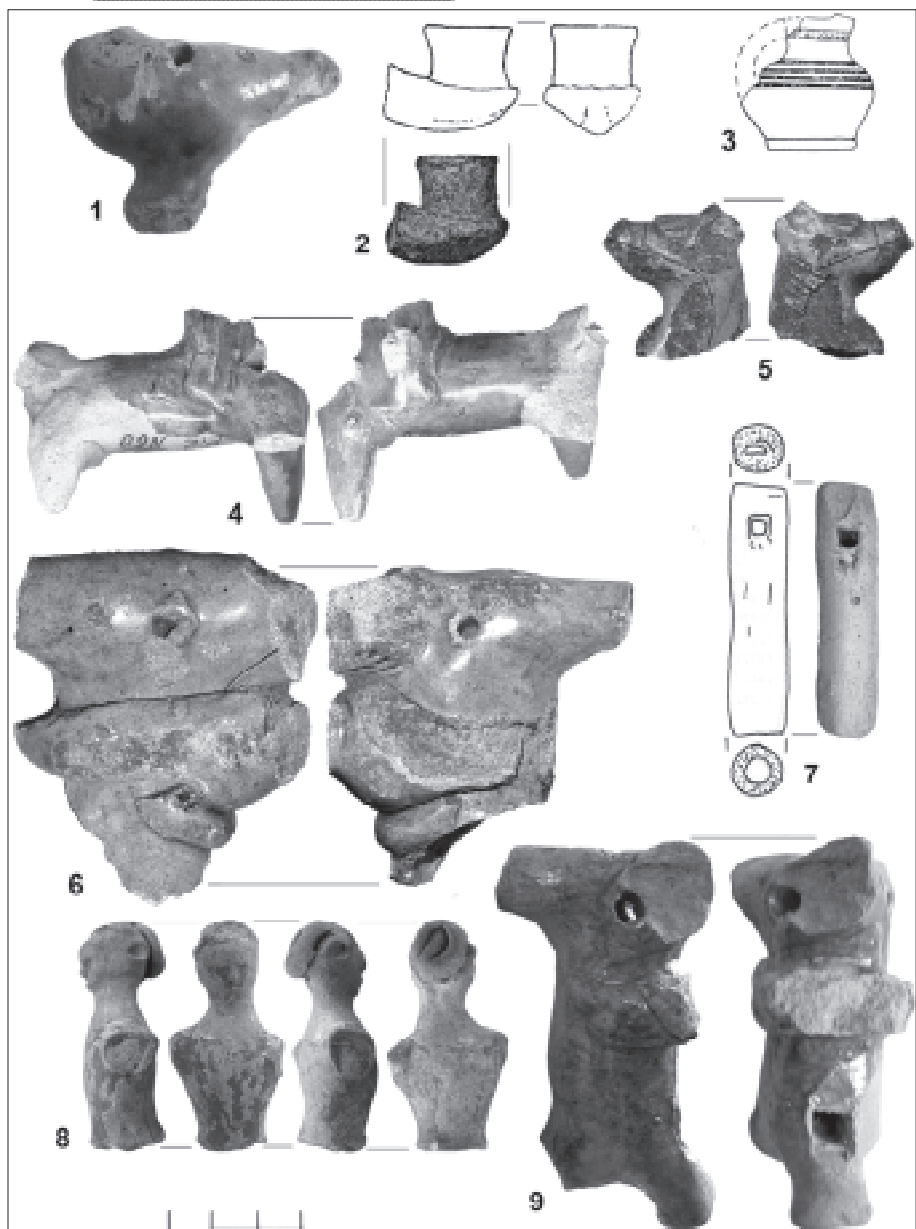

Рис. 1. Керамічні іграшки з Дубенщини: 1, 3 – м. Дубно, вул. Л. Українки, 17; 2 – м. Дубно, р-н Сурмичі; 4 – м. Дубно, вул. Кирила і Мефодія; 5, 6 – м. Дубно, о. Дубовець (Підборецький монастир); 7 – с. Княгинин; 8 – м. Дубно; 9 – м. Дубно, м-н Незалежності.

для мисливських собак.

Таким чином збірка глиняних іграшок є досить неоднорідною, однак її можна розбити на кілька груп за різними критеріями. Насамперед це суцільна іграшка – людські фігурки з Дубна та Івання, солдат-вершник з Дубна, іграшки, які є зменшеними копіями побутових виробів (глекчик і люлька з Дубна), та численні свистунці. Останні поділяються на фігурки птахів, коника та вершників на коні. Більшість фігурок птахів має увігнуту досередини округлу підставку, фігурка з Рачина – плоску, а фігурка з вул. Замкової – дві ноги та опорну хво-

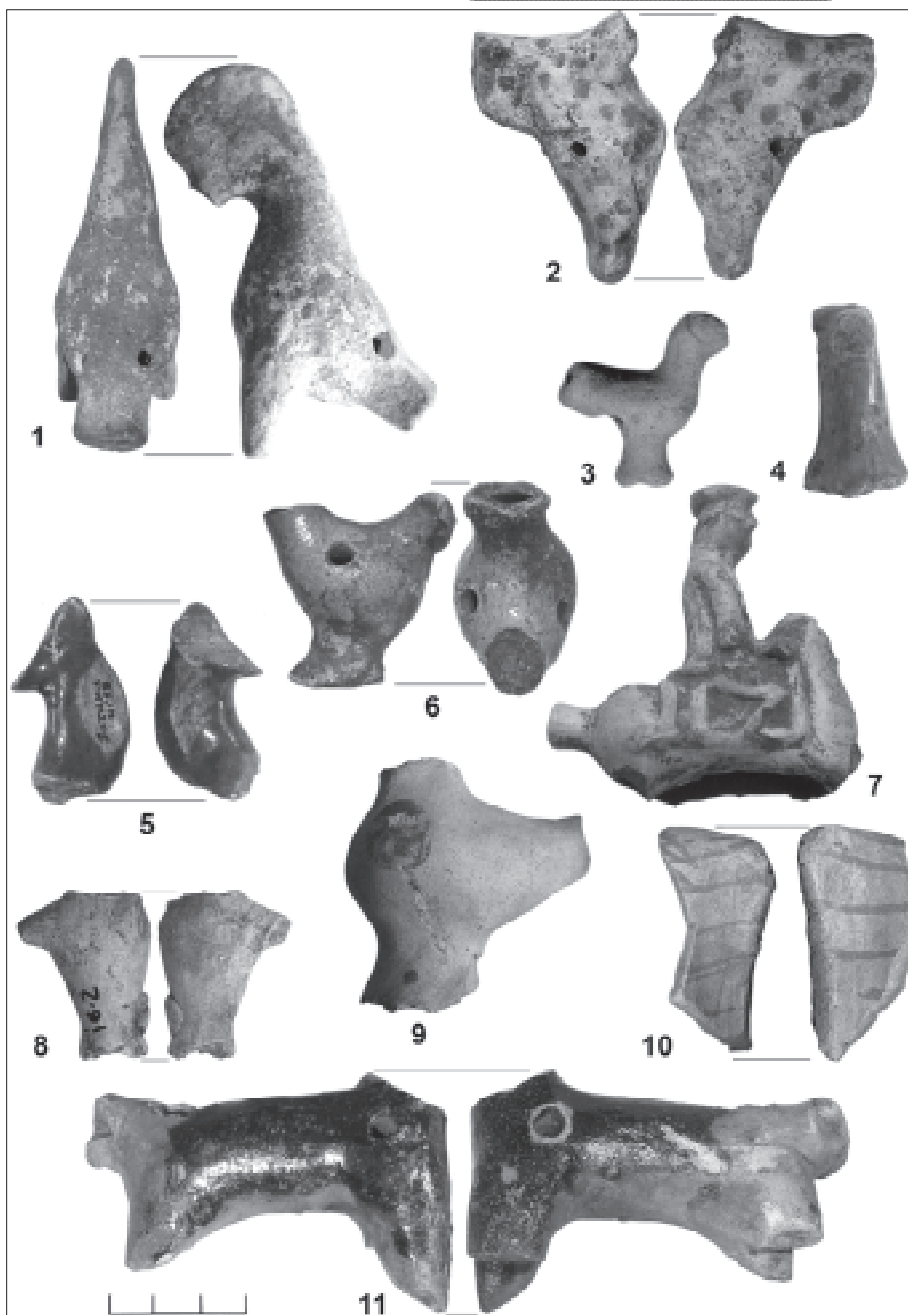

Рис. 2. Керамічні іграшки з Дубенщини: 1 – м. Дубно, вул. Замкова; 2 – м. Дубно, район лісгоспу; 3, 7 – м. Дубно, район автостанції; 4 – м. Дубно, район звірогосподарства; 5 – с. Дитиничі; 6 – с. Рачин; 8, 10 – с. Івання; 9 – м. Дубно, р-н Вигнанка; 11 – м. Дубно, вул. Замкова.

стову частину. Ця фігурка виділяється також ангобованим покриттям. Частина фігурок вкрита поливою, ще одна група роз-

Очевидно це пояснюється малою чисельністю збірки та різними датами окремих екземплярів.

писана фарбою (ко-ник з Дубно-лісгоспу, глечик з вул. Лесі Українки, уламок іграшки з Івання, птах-сви-стунець з Вигнанки).

Фігурка жінки з Дуб-на була повністю вкри-та фарбою. Більшість іграшок виліплена вру-чну, окрім мініатюрно-го глечика, сформова-ного на гончарному крузі та солдата-верш-ника, вилитого у формі. Оригінальними є уламки вершника-сви-стунця з Підборецько-го монастиря, викона-ні в реалістичному стилі.

Можна стверджува-ти, що серед набору керамічних іграшок XVII – початку XX ст. на Дубенщині перева-жали птахи-свищики (виявлено шість екзем-плярів) та вершники-свищики (виявлено чо-тири чи п'ять екзем-плярів) досить різно-манітних форм. Інші іграшки виявлено в одиничних екземпляр-рах. Індивідуальними є також зразки декору.

Знищення межиріцького гетто німецькими окупантами в селі Великі Межирічі Корецького району в 1942 році

У фондосховищі Рівненського обласного краєзнавчого музею серед експонатів – «свідків» подій Другої світової війни на Рівненщині – зберігається книга «MEMORIAL FOR GREATER MEZIRICH» – «ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЕЛИКИЙ МЕЖИРІЧ» (переклад з англійської мови – Лілія Толстуха), яку передав музею Ізраель Зінман, уродженець села Великі Межирічі. Зараз він проживає в Ізраїлі, очолює Асоціацію вихідців із Великих Межирічів. Книга надрукована в 1999 р. у м. Хайфа, Ізраїль (координатор проекту – Стівен Гершман, редактор і дизайнер – Ізраель Зінман). Видання складається із спогадів тих членів єврейської громади села Великі Межирічі на Рівненщині, які вижили після двох «акцій» 1942 р. – знищення межиріцького гетто німецькими окупантами.

У своїй передмові до книги Ізраель Зінман пише: *«Після 1942 року знята завіса з страшною трагедією нашого народу, в якій сотні єврейських міст в окупованій нацистами Європі були зруйновані, і серед них – «Межиріч-Годол», стародавня єврейська община, що була втоплена в потоках крові. Вцілілі вихідці із Межиріча в Ізраїлі вирішили щороку, під час «Свої Натоед Сиссот» – «Поминального Дня», зустрічатися в пам'яті про знищення Межиріцького гетто, для збереження світлої пам'яті про загиблих та духовного єднання з нашими дорогими страждальцями, які були замордовані проклятими загарбниками»* [1, 1].

Спочатку подається історія Великих Межирічів, єврейської громади, видатних її членів. Ми дізнаємося про освітні установи, єврейські молодіжні організації, про ремісників, крамарів, учителів, про повсякденне життя, традиції, обряди, які побутували серед членів громади. Доволі широку інформацію про євреїв Великих Межирічів дає в своїх спогадах Діна Курц Янай: «Ме-

жиріч згадується в російських та українських літописах з XVI століття. Зустрічається ця назва в цілому ряді джерел: «Приховане світло» М. Бора; Єврейська Енциклопедія, Берлін; «Історія Каббали і хасидизму» Дж. Томір, 1870; «Писання Маггіда із Межиріча», Берлін, 1923 та ін. У XVIII столітті в Межирічі проживало 2000 євреїв. У 1897 році їх було зареєстровано 2704 чоловіки, а в 1932 – 3000. Це майже така ж кількість євреїв, які жили перед самою німецькою окупацією. (Всього населення перед війною в містечку було 5000).

...Більшість Межиріцьких євреїв займалися невеликою комерцією, зерном, були крамарями. В місті було три олійні, цегельня, що забезпечувала будівельним матеріалом всю округу. Були тут швачки і вишивальниці, кравці і відомі виробники капелюхів. ...Межиріцькі євреї відзначалися побожністю, доброзичливістю, милосердям, відданістю, скромністю. В Межирічі панувала атмосфера глибокої традиції і національного духу. Ця атмосфера, в якій ми виростили, створила тип Волинського єврея, який був відкритим людям, гостинним і добрим товаришем.

Як і в інших місцях, Межиріцька громада була організованою: були ради з опіки над сиротами, нареченими, збирали гроші для нужденних. Із добродійних скриньок давали невеликі позички, без жодних процентів, всім бідним. Був притулок для бідних і подорожніх. У Межирічі було п'ять синагог» [2, 8-9].

У спогадах Діни Курц Янай є розділ «Традиції в нашій місцевості», і в ньому, зокрема, описується весільний обряд. Ось як відбувалося весілля в єврейській громаді: *«Коли обидві сторони домовляться, чия дочка виходить заміж за чийого сина, було прийнято скріплювати зв'язки між ними,*

як робили наші предки. Отже, це було так:

Перше – «Тнойм», контракт умов. Свято зустрічі двох родин для підготовки контракту. Записувалося, яким повинен бути посаг, партнерство в бізнесі, засоби підтримки молодих, «кест» – кошти на утримання студента Єшіва (Релігійний навчальний заклад), житла, одягу, записувалося в контракт навіть якості «Штерн тішель» (накидка на голову дружини, яку вона вдягає на засвічування свічок і в Синагогу). Іноді в контракті вказувалося, що гроші, які даються на посаг, не можна передавати на посаг сестрі нареченого. Чинownik все це записував у контракт, після цього святкували. Зазвичай присутніх було багато людей, готували кігел і кішке, флуден і штрудель, кожний у міру своїх можливостей. Церемонія закінчувалася потисканням рук, врученням подарунків і биттям тарілок. (До речі, до контракту ставилися серйозно. Побутувала така приказка: «Замість розірвання контракту запишіть розлучення»). Тому що контракт «Тнойм» має силу обітниці (євреї дуже обережні щодо порушення обітниці). І сьогодні євреї нічого не пообіцяє, не додавши «без обітниці». У контракті вказувався також день весілля.

У нашій місцевості весілля відбувалося вдома у нареченої, або вдома у родичів нареченої, якщо будинок батьків нареченої не підходив. Святкування починалося в суботу вдома у нареченого. Це була субота, коли наречений йшов до Тори (Уфріфен). Родина і друзі нареченої йшли до синагоги і обсипали нареченого солодощами. У Синагозі для всього зібрання проводився «кіддуш» (Читається в свята, в суботу над бокалом виноградного вина), а пізніше в будинку нареченого давали багатий обід для родин нареченого і нареченої, із співаками, він тривав до «Шалешіда» (третя їжа) перед заходом сонця. «Уфріфен із шалешідом» було зазвичай. На «Уфріфені» холнт (печення із м'яса, картоплі, квасолі) ніколи не давали.

У неділю починався форштіль (передсвятко) – тиждень різних обрядів у будинку нареченої. У неділю запрошували подруг нареченої подивитися скриню з посагом, особ-

ливо вишиті постіль, фіранки, скатерті, білизну: вишиті ліфчики, нічні сорочки, розглядали також подарунки нареченого. Закусками були в основному солодощі («печиво» з варенням, і обов'язково готували пшоняну кашу на молоці, з маслом і медом). Головне, щоб все було солодким. Дівчата співали, читали вірші, слухали грамофон, заміжні досвідчені жінки давали поради нареченим. (Думаю, що американський «весільний душ» – це відгомін тих неділь).

Понеділок був днем друзів нареченого. Усі починали цей день у Синагозі. Усі, кому не треба було йти до Тори в суботу, також приходили. Знову споживали закуски – різні сорти оселедців та вино (з тістечками і коньяком), згадували парубоцтво, виголошували промови, якщо були серед них освічені. Якщо ні, то промову замовляли. Їли горошок. Іноді сідали на підводи і їхали до найближчого лісу чи містечка. Поверталися до вечірньої молитви, вечеряли і проводжали нареченого додому.

Стор. 33: Вівторок – день бідняків. Бідняки з'їжджалися з усієї околиці. У них були свої джерела інформації, особливо якщо батько нареченої багатий. Бідняки збиралися на подвір'я або між двома будинками, де ставився намет. Із Синагоги виносили столи й лави і вгощали обідом. Якось я була на такому обіді. Ніколи не забуду його. Батько нареченої роздавав бідним милостиню, а вони співали і танцювали до вечора.

У середу приїжджали тітки. Столи вже стояли готові. Нічого не упустили. Йшли до Чупаху (навіс), всіх обслуговували; тітки, звичайно, також інспектували посаг. Іноді наречена роздавала свій старий одяг бідним родичам. У четвер починали з'їжджатися далекі гості. Жінки супроводжували наречену до «Міквеху» (загальної лазні). На кухню (іноді на кухні ближчих родичів і сусідів) йшли «експерти». «Сім експертів» була норма. Кожне місце славалося своїми експертами – одні знали на риби, інші – на фаршированій шії (гусячі шії наповнювали м'ясом), ті – на кугелі (страва з картоплі), а інші – на флудені (солодка випічка із борошна).

У нашій місцевості «чуптах» (весільна церемонія) завжди відбувалась у п'ятницю по обіді, біля Синагоги. У день весілля наречений і наречена постилися. Церемонія починалася з того, що наречену садовили на стілець. Розпорядник підходить до нареченої, яка сидить у своєму весільному платті на стільці, накритому білою тканиною, очі її опущені, вона шепоче молитви. (Вона ще не знає, як довго їй треба помолитися).

Мати знаходиться поруч із нею. Наречену ні на мить не залишають наодинці. Сатана провокує. Розпорядник починає говорити: «наречена, наречена, плач, плач» і перефразовує різні причини, з яких треба плакати, і всі також кричать – мати нареченої, бабуся і, звичайно, всі тітки. Потім обговорюють, хто кричав і як. Приходить наречений і покриває обличчя нареченої. Нареченого супроводжують батьки, а наречену матері. Обличчя нареченої накрите. Усі йдуть пішки до «Чупаху» (намету) біля Синагоги – неважно на яку відстань – за ними всі гості, всі тримають запалені свічки. Музиканти грають, вся церемонія відбувається під відкритим небом.

Усі повертаються з церемонії. Наречену біля дверей будинку зустрічають танцем з «халою» (здобним хлібом). Для цього обряду випікають велику халу. Наречена запалює свічки «Шаббат» (Субота, 7-й день у євреїв) вперше із своєю матір'ю та іншими родичками-жінками. Усіх запрошують на вечерю – святую вечерю Шаббат. Батько нареченого благословляє вино («Кіддуш»). Вгощають курячим супом (зверху плаває олива), королівське пригощання. Сім молитов, читання Тори, приказки, звичайно, ніякої музики. Молоді втомилися. Вони постилися і тепер повинні виконати обряд поєднання.

Велике святкування відбувається ввечері в суботу, і знову ж кожна родина готується в міру своїх можливостей.

Після «Хавдаллаху» (Обряд ввечері в суботу після появи зірок) гостей запрошують на «весілля». Грають музики. Зазвичай, один із музик вшановує гостей, оголошуючи їх імена. Починаються танці. Першими танцюють мати нареченої з наре-

ченою, виконуючи «танець міцва» (Заповіт танцювати). Потім до них приєднуються мати нареченого, бабуся, тітки і всі. Змішані танці (чоловіки з жінками) виконуються так: пари тримаються за кінці хустинки (так, щоб руки не доторкалися). У кожному містечку були свої танці. Такий танець був і в нашому містечку» [2, 11-12].

Звичайно, головний зміст книги – це спогади очевидців про розстріли євреїв у Великих Межирічах. Цінні ці спогади тим, що автори їх – ті євреї, які могли стати жертвами Межиріцької трагедії, але доля в той чи інший спосіб врятувала їх, подарувала життя, також і для того, щоб вони пізніше розповіли про жахливий злочин гітлерівських окупантів – знищення Межиріцького гетто. Це Ізраель Зінман, Діна Курц Янай, Сіміон Каплан, Давид Крамер, Сем Хонігман, Маргаліт Лемпел-Ферштман, Естер Зінман, Мордехай Тенненбаум та інші очевидці.

Починають розповідь про трагедію Голокосту у Великих Межирічах Сіміон Каплан і Давид Крамер: «У 1941 році прийшли німці... Вони зразу видали накази: здати корови, коні, вози, золото, срібло та інші цінності. Виконання цих наказів покладалося на «Judenrat» (Єврейська рада), яка відповідала перед німецькою владою за точне виконання наказів. Вже нічого було здавати, а вимоги не припинялися. Коли у євреїв відібрали все майно, настала черга забрати їх душі. Євреїв примусили носити на одязі жовті клатті, спереду і на спині» [2, 6].

Далі знову згадує Ізраель Зінман: «22 травня 1942 року, у вівторок, за три дні до Шавуоту (Свято Дарування Тори), прийшов наказ, що 200 євреїв повинні зібратися на шкільному подвір'ї з лопатами, щоб іти до Невіркова на три дні на роботу. Місто охопив тихий жах. Інтуїція підказувала – звістка недобра. Люди боялися йти на роботу, почали ховатися. Хто не бажав іти, тих виганяли з їх будинків. Їх повезли з лопатами, як худобу, до міської цегельні. ...Я пішов Тютюновою вулицею. Коли минав цегельню, побачив людей, які копали лопатами рови. ...Ось тут, на цьому самому місці, де ми зараз стоїмо, наші рідні викопали три великі рови довжиною

19 метрів і шириною 9 метрів, якої глибини – не знаю.

Більше тисячі євреїв – наших любих матерів, маленьких братиків і сестричок, батьків, дідусів і бабусь, дядьків і тіток силою зігнали на площу біля школи. Звідти їх погнали як овець на заклання. Йшли рядами по чотири, з малими дітьми на руках. У кінці процесії, під музику, їхали на мотоциклах гестапівці і час від часу вигукували: «Смерть євреям!» [2, 14-15].

Перша «акція» тривала з 10 до 12 години. Людей ставили по десять чоловік на краю рову, лунала команда «Вогонь!», кулемет строчив, і розстріляні падали в яму. І так тривало, поки не заповнили всі три рови. Після цього розстрілу живими залишилися ще 950 євреїв. Їх примушували так само працювати у Невірківських бараках по сортуванню продуктів та одягу загиблих.

Друга «акція» відбулася 23 вересня 1942 року (на Суккот, свято збору врожаю).

«Гетто охопила паніка. Люди кинулися бігти – хто в ліс, хто до православних друзів, а хто просто біг. Ми стали як божевільні. Чоловіки губили дружин, дружини чоловіків. Деякі православні радили нам тікати будь-куди, бо німці оточили гетто і заблокували дороги із Межиріччя. Вони перехоплювали втікачів, приводили їх до четвертої відкритої могили, розстрілювали і кидали їх туди. Наказ був убити євреїв, поки не залишиться жодного» [2, 16].

Так гітлерівці знищили 3000 межиріцьких євреїв. Та для деяких із них доля виявилася милостивою і вказала їм шлях до порятунку. У книзі є спогади про тих українців, які, ризикуючи своїм життям та життям своїх родин, рятували євреїв від знищення. 12-річного Сема Хонігмана німці двічі вели по дорозі на єврейське кладовище для розстрілу, і обидва рази йому вдалося якимось дивом урятуватися. Він і ще двоє хлопців, які так само врятувалися (з них один згодом помер від голоду), спочатку ховалися в копичі сіна, крали на фермах корми для худоби і так проіснували 18 місяців, поки не стало дуже небезпечно. Вони у відчаї почали шукати сховок і знайшли його в одного селянина під хлівом. Селянин переховував його з товаришем півтора року. Хлопці лежа-

ли в сховку, схожому на могилу, зверху поклали дошки, а їжу їм спускали в торбинці на віршовці крізь щілини в дошках. Хлопцям крім того ще й дошкуляв холод – температура часто падала нижче нуля. Цей же селянин пізніше переховував ще й двох єврейських дівчат.

А ось що згадує Мордехай Тенненбаум про українську родину, яка врятувала його із родичами від знищення: «Було нелегко знайти селянина, який би погодився прийняти жінку з двома малими хлопцями, але такий нарешті знайшовся, Андрій Черемуха із с. Харалуг Межиріцького р-ну. Одного вечора дружина селянина Настя і найстарший син Валентин (Варуша) прийшли в місто, принесли селянський одяг, ми вдягнули його і виїхали з міста на підводі під виглядом українських селян.

Ми переховувалися у будинку Черемухи близько 9 місяців, вдень під піччю, на площі в один ярд (91,4 кв. см), там раніше сушили дрова. Дружина селянина брала в селі для нас в'язання ніби для себе, і ми троє в'язали майже в повній темряві під тією піччю. Цей прибуток давав селянину можливість годувати ще три роти. Лише вночі ми залишали схованку, щоб випростати ноги і сходити в туалет. Траплялося, що до хати несподівано заходили німці, і нам здавалося, що це вже кінець, але нас так і не виявили. Але селянину стало лячно за свою власну сім'ю (дружину Настю і трьох малих дітей – Варушу, Раю та Іру), бо якщо у селянина знаходили в сховку євреїв, то його із сім'єю розстрілювали разом із євреями. Спершу він перевів нас до клуні на своєму полі, але доставляти туди їжу було небезпечно, і врешті-решт він прийшов до висновку, що ми маємо піти. Нам дали за нас їжі і води на кілька днів і вказали напрям, в якому йти, щоб натрапити на партизанів, які вже проявляли в той час активність» [2, 28].

Про українців-рятівників, праведників світу, говорить Ізраель Зінман: «У Святому Письмі говориться: «Хто врятував одне життя – врятував цілий світ». За якусь частку секунди вирішувалася доля однієї людини або й цілої родини, залежно від дій іншої людини, яка могла забезпечити про-

довження життя або спричинити майже певну смерть, впродовж тієї частки секунди. Оце рішення врятувати життя приймалося багато разів, і ніхто не задумувався про наслідки і про те, що це подвиг. Це, можливо, найчистіше і найбільш значиме виявлення людської натури, її найголовнішої суті. Одні відчували, як щось божественне диктує їм їх вчинки, інших охоплювало гуманне почуття відповідальності, яке спонукало їх захистити життя кожної людської істоти, не розрізняючи раси, релігії, національності чи віри... Ви, члени родин праведників світу – Харчуки, Рибачки, Зозулі, Озарчуки, Франчуки – це ви подарували нам життя. Жодними словами не можна описати наші почуття, ми відчуємо гордість і повагу до ваших батьків, братів і сестер, які не дожили до цього дня, хай благословенною буде пам'ять про них!

Більшість із нас і вас були дітьми в той час, коли ми пережили цей жахливий період у нашому житті. Ви ризикували своїм життям, коли приносили нам їсти й пити до сховків у ваших домах, хлівах і подвір'ях. Єврейський народ високо цінує ваші подвиги. 5 років тому ми з дочкою Рашель вперше після війни відвідали мою рятівницю Віру Рибачук у селі Невірков. Моя дочка, вчителька, сказала Вірі: «Спасибі Вам, що Ви подарували мені батька». Сльози здушили моє горло, коли я перекладав це» [2, 30-31].

В Ізраїлі нині працює Рада асоціації межирічан. Рада підтримує постійний зв'язок з межирічанами в діаспорі. Щороку межирічани збираються на меморіальну службу. Рада видала пам'ятну книгу про містечко, поставила пам'ятний знак на цвинтарі Голон (з братської могили привезена земля і похована в підніжжі «Яд Вашем» у Єрусалимі), взяла участь у створенні «Бейт Волинь» (Кімнати Волині), де є меморіальна кімната В. Межирічів. Асоціація межирічан влаштовує поїздки в Україну до В. Межирічів для відвідання братської могили. Сюди приїжджають вже другі і треті покоління.

На церемонії закладання списку загиблих у Меморіал в В. Межирічах Ізраель Зінман сказав: «Браття і сестри, внуки і правнуки із Межиріча, покійно схилімо наші голови перед цим місцем, яке стало святим і чистим через пролиту кров наших братів!

Перед нами могили наших братів із Невіркова, це земля їх страждання.

Тут вони знайшли вічний спочинок, батьки й сини, матері й дочки, брати і сестри, і всі, хто нам дорогий. Погляньте, вони дивляться на вас, своїми пильними поглядами нагадують про себе і вимагають від нас: Щоб ми завжди їх пам'ятали! Щоб ми ніколи не забули їх!» [2, 14].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рівненський обласний краєзнавчий музей (надалі – РКМ), 23481.
2. Там само.

Владимир УЛЬЯНОВ

Российские консулы в Бродях

Волынский приграничный город Радзивиллов (теперь г. Радивылив Ривненской области) в XIX ст. находился в том месте, где, по мнению прозаика и критика Жюль Жанена, проходила граница с Китаем (фото 1), а в десяти верстах восточнее, в Бродях – заканчивалась Европа... [2]. Город Броды (теперь районный центр Львовской области) в первой половине XIX ст. был вторым по значению городом в Галиции после Львова.

Про значение Бродов того времени говорит тот факт, что Лычаковское предместье Львова до 70-х годов XIX в. называлось Бродовским. Присвоение г. Броды в 1779 г. статуса свободного торгового города способствовало его быстрому развитию и лёгкому обогащению бродовских купцов [6, 114]. Через город в направлении Радзивилова шёл главный торговый путь между Австрией и Россией. Юридически торговые

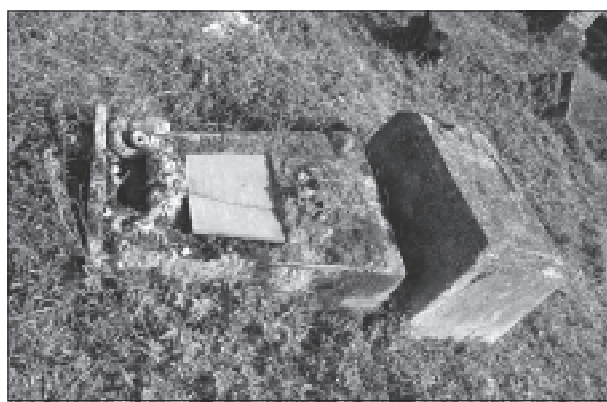
1. Граница между Бродами и Радзивиловым (фрагмент открытки нач. XX в.)

отношения между соседними империями регламентировали условия конвенций 1815 и 1818 гг. [9, 47]. Однако для защиты интересов своих купцов за границей Россия требовала от Австрии разрешения открытия в Бродах российского консульства. Вена, учитывая то, что в Бродах уже было прусское консульство и необходимо было противостоять контрабанде, в 1827 г. разрешила открыть российское дипломатическое учреждение (фото 2). После этого бродовские купцы через своих представителей в Вене К.Краузе и Й.Берштайна требовали от столичных властей, чтобы они добивались от правительства России разрешения открыть в Радзивилове австрийское консульство с такими же правами, какие имело российское консульство в Бродах. Но власти, рассмотрев требования купцов, проигнорировали их [9, 49-50].

8 сентября 1827 г. Президиум губернского управления во Львове определил права и обязанности российского консула в Бродах, какие регламентировались австрийски-

ми законами. В частности, было записано, что консул, находившийся в свободном торговом городе или порту Австрии, не имеет никаких личных привилегий и не пользуется дипломатическими правами. Кроме того, он платит налоги, если имеет недвижимость и занимается торговлей или предпринимательством, как и все подданные Австрии [9, 50-51].

Первым российским консулом в Бродах был коллежский асессор И.Святский. Примечательно, что он имел две каденции: исполнял обязанности консула с 1827 г. по 1842 г. и повторно — в 1855-1858 гг. В следующем после назначения году у дипломата умирает в Бродах жена Елизавета Васильевна. Похоронена на бродовском кладбище. На надгробном памятнике есть памятная табличка с эпитафией: «Здесь погребена Елизавета Васильевна Святская, супруга Императорского Российского Консула в Бродах Колежского Ассесора и Кавалера. Родилась в С.-Петербурге 6 сентября 1802. Скончалась в Бродах 20 февраля 1828». (Фото 3)

3. Надмогильный памятник Е. В. Святской (фото 2010 г.)

До большого пожара в Бродах 5 мая 1859 г., когда сгорело больше половины города, Императорское российское консульство находилось в левом крыле т. н. «П-образного» дома [8, 96]. Это здание простояло до конца 1980-х годов и было разобрано как аварийное. На известной литографии К. Ауэра «Новая площадь в Бродах» (другое название — «Новый Рынок в Бродах») детально показано это крыло вышеназванного дома на восточной стороне этой площади (фото 4) [7, 45-48].

Одной из основных функций консула в

2. Консульский угловой штамп (1840 г.)

Бродах была забота о экономической безопасности державы. С этой целью консул был обязан отслеживать возможные перемещения по России лиц, которым он оформлял документы, и предупреждать других чиновников о возможных антигосударственных деяниях последних. Бродовский историк Д. Чобит в Госархиве Одесской области (укр. Державний архів Одеської області) обнаружил документы тайной переписки И. Святского с начальником Одесского таможенного округа на предмет участия бродовских купцов в операциях с фальшивыми рублевыми ассигнациями [4, 21-22].

Дипломатическая служба И. Святского сопровождалась бюрократической волокитой и жалобами на него со стороны транзитных пассажиров. Так архивные документы 1840-41 гг. освещают переписку между российскими чиновниками и новыми владельцами Бродов – Млодецкими (подданными России с просроченными паспортами).

В 1834 г. председатель Главного волынского суда Ян Казимэш Млодецкий герба «Пулкозец» выкупил родовую ветку «Серебренная Пилява» у Францишка Станислава Потоцкого, потерявшего всякий интерес к бродовскому поместью, за 6162296 злотых г. Броды и округу [9, 150-151]. Ян (Иван) Млодецкий – маршалек шляхты в Дубно и Мальтийский кавалер, был женат на Дороте (Дарьи) Потоцкой из родовой ветви «Золотой Пилявы». Её родной брат Юзеф Францишек был активным участником восстания в 1831 г. (маршалком Временного правительства), генералом и кавалером почётного ордена «Virtuti Militari». В этом родстве и была, очевидно, причина, по которой российские власти категорически отказывали Млодецким продлить срок действия паспортов для пребывания за границей. При этом шляхтичи были вынуждены давать в бродовском консульстве расписки

4. Фрагмент литографии «Новая площадь в Бродах» со зданием, в котором находилось российское консульство (1837-1838 гг.)

о возвращении в Россию. Особенно это касалось детей Млодецких, т.к. по российским законам молодёжь от 10 до 18 лет обязана обучаться исключительно в отечественных публичных заведениях или дома под опекой родителей или опекунов только в России [1, Арк. 87-87зв, 96-112, 123-124].

В 1842 г. губернатор Галиции Фердинанд д'Эсте потребовал от российских властей заменить консула И. Святского на Эдуарда Краузе, которому покровительствовал Великий князь Михаил. В отличие от И. Святского, Э. Краузе был более обходительным в общении, про что позднее вспоминал французский писатель Оноре де Бальзак [2]. До на-

значения консулом в Броды Э. Краузе служил почтовым секретарём в Житомире и производил цензуру корреспонденции.

В сентябре 1847 г., во время празднования евреями в Бродах иудейского Нового года, состоялась встреча Э. Краузе с О. де Бальзаком в «Российском отеле», который находился в правом крыле вышеупомянутого «П-образного» дома [8, 96]. В повести «Письмо из Киева» писатель так характеризует Э. Краузе: «Русский консул в Бродах оказался человеком в высшей степени любезным, как почти все русские чиновники за границей» [2]. После общения с Оноре де Бальзаком Э. Краузе значительно упростил паспортную процедуру и написал письмо начальнику российской таможни в Радзивилову Павлу Францевичу Гаккелю. Позже, в 1848 г., Бальзак неоднократно вспоминал о Э. Краузе в письмах к П. Гаккелю и высказывал своё почтение к российскому консулу [5, 133-142]. Кроме того, писатель пользовался услугами «превосходного г-на Краузе», когда нужно было переслать письмо или посылку из Франции в Россию или обратно [2]. Во время венгерской революции 1848-49 гг. Э. Краузе докладывал киевскому, подольскому и волыньскому генерал-губернатору Дмитрию Ива-

новичу Бибикову про ход восстания и участие российских войск в его подавлении. В 1855 г. Э. Краузе умер от холеры и был похоронен на бродовском кладбище (фото 5). На надмогильном памятнике есть памятная таблица с эпитафией: «На память про своего мужа Эдуарда Биттера фон Краузе императорского рос. Коллежского советника и Консула в Бродах от безутешной жены Эмили и 4 осиротелых детей освящен до будущей встречи 1855» [3, 48].

5. Надмогильный памятник Э. Краузе (фото 2008 г.)

После смерти Э. Краузе новым консулом временно назначили ранее упомянутого статского советника П. Гаккеля. Он закончил военную службу в чине полковника и был назначен в таможенное ведомство: сначала в Архангельский округ, а с 1847 г. – в Радзивиловский. После знакомства с Бальзаком П. Геккель вёл с писателем переписку. Из опубликованных писем можно кое-что узнать как про саго П. Геккеля, так и про его семью [5, 133-142].

В 1855 г. на должность российского консула в Бродах повторно назначают И. Святского. Однако через три года его дипломатическая карьера в Бродах закончилась. 28 апреля 1858 г. в заезде в доме Блоцкого наложил на себя руки подданный России Владислав Лелива Словацкий. В предсмертном письме он написал, что сам себя лишил жизни и никого в этом не обвиняет [10]. Правительственное расследование выявило, что самоубийца прибыл в Броды из Бухареста и не смог получить в консульстве паспорт для возвращения в Россию, которую он покинул в 1855 г. после дуэли. Учитывая многочисленные жалобы на И. Святского, в конце 1858 г. российские власти отзывали дипломата в Петербург [6, 150].

После его отъезда консулом назначили коллежского асессора Андрея Аккерманна. На дипломатической службе в Бродах он находился до 1861 г. Похоронен на бродовском кладбище рядом с Э. Краузе (фото 6). На надмогильном памятнике высечена эпитафия: «Тут покоится в Боге императорский российский консул Андреас Аккерманн, род. в Ст. Петербурге 24 марта 1810, умер в Бродах 17 ноября 1869» [3, 47].

6. Надмогильный памятник А. Аккерманна (фото 2008 г.)

Следующим консулом в Бродах был г-н Рахетте, который в 1862 г. вышел на пенсию в связи с болезнью. Последним российским консулом в Броды назначили коллежского асессора Тёдора Эберхарда. Российские консулы, как и прочие дипломаты, кроме своих прямых обязанностей, вели ещё и агентурную деятельность – были «бдительным оком» военных властей и правительства России в Галиции. В 1863 г. Т. Эберхард информировал военных начальников про организацию подготовки волынской экспедиции и места перехода границы повстанцами генерала Юзефа Высоцкого во время польского восстания в Российской империи [11, 10-11]. После поражения повстанцев в битве под Радзивиловым 1 июля 1863 г., многим удалось перейти границу и найти убежище в Бродах. Однако большинство из них были ранены и от ран умерли. На бродовском кладбище над братской могилой, в которой похоронили шесть погибших повстанцев, на собранные пожертвования поставили памятник (автор Бальтазар Потоцкий) (фото 7) [12, 34-35].

В 1895 г. Императорское российское консульство перевели во Львов, где оно не-

днократно меняло свой адрес. Например, в начале XX ст. это дипломатическое учреждение находилось по адресу ул. Ленартовича, 23 (теперь ул. Нечуя-Левицкого). Консулом тогда был Николай Данилов [13, XXI-XXII]. Во Львове российское консульство находилось до начала Первой мировой войны. «Иллюстрированный путеводитель по Галиции» Мечислава Орловича 1919 г. отмечает, вероятно, последний адрес консульства – улица Ясная, 8 (теперь улица М. Конопницкой) [12, 54].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДАІ України у Києві). – Ф.442. – Оп.787а. – Од. 36.91.
2. Бальзак О. де. Письмо про Киев. (<http://vivovoco.rsl.ru/vv/PAPERS/ECCE/BALZAC.htm>).
3. Кулінець П. Німецькомовні надписи XIX – поч. XX ст. на надгробних пам'ятниках бродівського міського

7. Памятник на могиле польских повстанцев 1863 г. (не сохранились памятная таблица и орёл над колонной, фото 2008 г.)

кладовища // Бродівщина – край на межі Галичини й Волині. Випуск 1. – Броди, 2008. – С.46-55.

4. Чобіт Д. Про бродівську торгівлю фальшивими російськими грішми // Бродівщина – край на межі Галичини й Волині. Випуск 3. – Броди. 2010. – С.19-22.

5. Ящук В. Радивилів. Краєзнавчі матеріали. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 164 с.

6. Barancz S. Wolne miasto handlowe Brody. - Lwow, 1865. – 198 s.

7. Galscyja w obzaczach: W 12 zeszytach. – Lwow: Piotr Piller, s.a. (1837-1838). – 73 s.

8. Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? (Universitat Wien, 2008). – 458 s.

9. Lutman T. Studja nad dziejami handlu Brodow w latach 1773-1880. – Lwow, 1937. – 364 s.

10. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – Lwow, 1919. – 510 s.

11. Rawita – Gawronski Fr. Wyprawa wolynska. Epizod z roku 1863. – Warszawa, 1914. – 43 s.

12. West F. W Brodach po powstaniu // Brodzkie zeszyty biograficzne nr 3. – Wisla. 2004. – S.34-38.

13. Jaworski Fr. Przewodnik po Lwowie i Okolicy z Zolkwia i Podhorcami. – Lwow, 1907. – 88 s.

Валерій ЦИБУЛЬСЬКИЙ,
Віктор ГРОМ

Кримсько-татарський фактор у битві під Берестечком

Позиція кримських татар – союзників Богдана Хмельницького у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. – відіграла вирішальну роль у ході Берестецької битви і привела до трагічних наслідків: зумовила не лише воєнну поразку козацького війська, але й поставила Українську державу на грань загибелі.

Досі днів залишаються не з'ясованими належним чином причини втечі кримських татар з поля бою, а також затримання ними гетьмана Богдана Хмельницького. У зв'язку з цим автор ставить за мету проаналізувати діяльність кримського уряду на чолі з ханом Іслам-Гіреєм не лише під час самої

битви, але й у період, який передував основним подіям 1651 р.

Варто зазначити, що серйозним сигналом щодо ненадійності Кримського ханства, як союзника Української держави, стали дії татар під час Зборівської кампанії 1649 р., коли у вирішальний момент битви татари примусили гетьмана припинити наступальні дії і погодитися на переговори з Польщею. Погоджуємося з В. Степанковим, що Зборівський договір був вигідним для Кримського ханства [1]. По-перше, ханство фактично врятувало від розгрому Річ Посполиту і не допустило утворення незалежної Української держави. По-друге, воно отрима-

ло право відігравати роль гаранта українсько-польського договору й таким чином впливати на зовнішню політику обох держав. По-третє, Крим отримав можливість проводити політику збереження рівноваги сил між Україною і Польщею, на що звертав увагу видатний історик М. Грушевський [2], з перспективою знесилення обох сторін, що давало можливість здійснювати грабіжницькі походи й отримувати ясир, а в майбутньому – зростання політичної ролі Криму в Східній і Південно-Східній Європі.

Потрібно враховувати і той факт, що хан Іслам-Гірей протягом осені 1649-50 рр. намагався реалізувати план створення антимосковської коаліції у складі України, Польщі та Швеції з метою розгрому Московської держави і прилучення до Криму земель Астраханського і Казанського ханств. Загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 – на початку 1651 рр. загрожувало здійсненню цих намірів і втягувало татар у не вигідний для них воєнний конфлікт. Під цим кутом зору стають зрозумілими обережність Кримського уряду, прагнення уникнути участі у військових діях проти Польщі.

З іншого боку, як Україна, так і Польща намагалися вплинути на Кримське ханство, перетягнути його на свій бік. Б. Хмельницький проводив складну дипломатичну гру, з одного боку домагаючись протекції Турецької Порти, а з другого – підштовхуючи Московську державу до союзу з Україною, лякаючи, що інакше гетьман буде змушений стати підданим султана і взяти участь в поході проти Москви. Заслуговує уваги висновок Т. Чухліба про те, що Богдан Хмельницький за допомогою полівасалітетної підлеглості кільком монархам намагався утвердити Український гетьманат як повноцінний суб'єкт міжнародних відносин [3].

У середині листопада 1650 р. з Туреччини повернулося козацьке посольство із звісткою про те, що султанський уряд ухвалив прийняти Україну «під крила і протекцію нашої неосязної Порти» [4], що було юридично оформлено в грудневій султанській грамоті Б. Хмельницькому. Володар Порти пообіцяв надіслати розпорядження в Крим

підтримувати союз з Україною й надавати їй військову допомогу. Можемо припустити, що навряд чи татарам подобалася перспектива турецького підданства України, оскільки вона створювала перешкоди щодо нападів на українські землі, їх пограбування та взяття ясиру. Разом із тим підтримуємо твердження Д. Дорошенка, котрий вважав, що слова про «службу» й «підданство» мали швидше за все умовне й формальне значення, ніж дійсне підданство на зразок Молдавії або Волощини. Певно, мова йшла про політичний союз [5].

На користь такого висновку свідчать події, що відбулись у квітні 1651 р., коли турецький посол привіз від султана грамоту про взяття під протекцію Війська Запорізького. Посол передав також пропозицію Порти надіслати на допомогу військо. Отже, логічним мав би бути такий крок гетьмана: зібрання старшинської ради і принесення присяги на вірність султанові, що стало б юридичним оформленням акта прийняття протекції. Проте він цього не зробив, що свідчило про відсутність наміру приймати протекцію Порти, або, до речі, Росії, чи будь-якої іншої держави.

Б. Хмельницький, усвідомлюючи неспроможність козацької України власними силами вибороти незалежність, вдавався до подібних обіцянок і тоді, і в майбутньому, переслідуючи суто тактичну мету втягти у війну проти Речі Посполитої одну із сусідніх держав. Тому й проводив надзвичайно складну дипломатичну гру, постійно балансуючи на лезі бритви геополітичних інтересів держав Східної та Центрально-Східної Європи. Джерела свідчать, що, з одного боку, обрана гетьманом політика «загравання» в принципі була правильною, оскільки давала все-таки шанс на здобуття незалежності, з іншого – постійно таїла реальну небезпеку потрапити в пастку, а відтак стати заручником свого зовнішньополітичного курсу. І трагізм ситуації полягав у тому, що вимушену обставинами ставку робили на чинники, дія яких залежала не так від позиції Української держави, планів і зусиль Б. Хмельницького, як від політики урядів Туреччини, Росії, Криму та інших держав, жодна з яких не хотіла бачити Украї-

ну незалежною. Після втрати сприятливого моменту восени 1648 р. геополітична ситуація набирала чимдалі несприятливого для реалізації програми незалежності характеру, що засвідчило укладання Зборівського договору.

З цього часу Україна втратила, за словами Я. Дашкевича, можливість «здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду» [6]. Тепер, вочевидь, найдоцільніше для політики гетьмана було б опертися на допомогу Порти, прийнявши її протекцію, яка б убезпечувала козацьку Україну від політичних комбінацій хана і дала б змогу довести до переможного кінця боротьбу з Річчю Посполитою. Однак Б. Хмельницький не вловив (а у своєму становищі, мабуть, і не міг вловити) цієї тенденції зміни геополітичної обстановки. А тому, покладаючись на силу української армії, недооцінюючи мобілізаційні можливості Польщі й переоцінюючи міцність союзу з Кримом, продовжив попередню політику балансування.

Протягом січня – початку лютого 1651 р. гетьман з метою отримання допомоги відправив до Криму чотири посольства. Але хан під різними приводами (наприклад, посилення на сильні морози) відмовлявся від надання військової допомоги.

Акцентуємо увагу на те, що польський уряд приділяв велику увагу нейтралізації Криму. Польські дипломати намагалися вплинути на позицію Іслам-Гірея через прихильного до Речі Посполитої Сефера Казіагу, якому надавалися цінні подарунки. Зокрема, від імені короля йому вручили золоту шаблю, оздоблену діамантами, що коштувала 24 тис. злотих [7]. Аж до Берестецької битви канцлер постійно схиляв хана до уникнення воєнних дій проти Польщі. Лише під тиском Стамбула кримський хан відправив наприкінці лютого 5 тис. татар [8] (викликає заперечення твердження І. Стожаренка, що кількість війська була не меншою, ніж 20 тис. воїнів [9]) на чолі з нурадин-султаном Казі-Гіреєм, наказавши при цьому в разі переваги поляків повертатися до Криму.

На початку квітня хан у листі до Яна Казимира визнав законність влади короля над

Україною («козацький народ – це ваші піддані і слуги») [10]. У першій декаді травня Б. Хмельницький нарешті діждався підходу татар на чолі з Казі-Гіреєм, який передав вимогу хана без його прибуття не починаати самостійного наступу проти Речі Посполитої, зв'язавши таким чином руки гетьману. Адже така позиція Криму позбавляла керівника Гетьманської держави його основних козирів: тримання ініціативи у своїх руках і швидкості пересування для завдання раптового удару, а противникові давала змогу завершити збір війська й реалізувати власну стратегію ведення війни.

Зазнав невдачі намір Б. Хмельницького завдати поразки війську М. Калиновського під Кам'янцем, оскільки польський гетьман вчасно залишив місто. До того ж, під час переслідування поляків, коли українці й татари завдали удару по ворогові на переправі через р. Стрипа, М. Калиновський зумів відбитися. При цьому жовніри захопили в полон відомого татарського мурзу Нітшоха, який зіграє певну роль у переговорах між поляками і татарами щодо поведінки останніх під Берестечком.

Зазначимо, що хан затримувався (він вирушив з Криму лише 13 травня), а Казі-Гірей почав схиляти гетьмана й старшину до замирення з королем. Серед козаків почала формуватися думка, що в подальших воєнних діях «татари будуть стояти збоку» [11].

Тоді ж за спиною гетьмана, при посередництві вже згадуваного полоненого мурзи Нітшоха, зав'язуються таємні стосунки між Казі-Гіреєм і польським командуванням на чолі з М. Потоцьким. Коронний гетьман порушив під час переговорів питання про «укладання дружнього союзу». З дозволу нурадин-султана перекопський бей Субхан Казі-ага поінформував поляків, що «мир можливий, так як і й.м. (тобто, його милість. – авт.) султан не хоче руйнування держав і ми не бажаємо» [12] і засвідчив згоду стати посередником між ханом і королем у майбутніх переговорах. Відомо, що коронний гетьман і нурадин-султан підтримували контакти. Є дані, що на початку другої декади червня в польському обозі очікували на лист від Іслам-Гірея.

На генеральній раді Війська Запорізького,

скликаної гетьманом 26 травня, Б. Хмельницький повідомив військо про ситуацію, що склалася: йому не відомо, чи прибуде хан, а нурадин-султан схиляється до миру з королем, оскільки останній віддає йому для пограбування і взяття ясиру українські землі. Окремі джерела свідчать, що начебто присутній на раді Кази-Гірей звернувся до війська з пропозицією відмовитися від військових дій проти Польщі. Проте рада ухвалила продовжувати війну.

У середині червня гетьман вчасно отримав від розвідників інформацію про залишення польським військом табору під Сокалем. Виникла найсприятливіша ситуація для завдання удару на марші, який міг обернутися для поляків катастрофою. Однак, змушений очікувати на підхід хана, Б. Хмельницький втратив слушний момент для наступу. Через кілька днів після цього, найімовірніше, 23 червня, хан Іслам-Гірей на чолі 40-тисячного війська (твердження І. Стороженка, що його чисельність не могла бути меншою за 60 тис. осіб, не підтверджується джерелами) [13] прибув до українського табору, розташованого на Колодинському полі. Гетьман схиляв хана до активних дій, але той відмовлявся, наполягаючи на замиренні з Річчю Посполитою. Одночасно, таємно від Б. Хмельницького, хан вислав до короля писаря «задля укладення мирних трактатів». Іслам-Гірей пропонував Яну Казимиру укласти мир, обіцяючи, якщо козаки не погодяться, прийняти «справедливі пункти», допомогти королю «їх самих утихомирити». В окремих джерелах є прямі звинувачення хана у тому, що, отримавши від короля значну суму грошей і дозвіл брати в полон українців, Іслам-Гірей пообіцяв залишити козаків. Сигналом для відступу з поля битви мав стати обстріл татарських позицій з гармат, хоч і «без ядер, а він піде геть». Ця інформація потребує перевірки, пошуку нових джерел. Але можна констатувати той факт, що між польсько-татарськими переговорами напередодні битви і тим, що татари залишили свої позиції у вирішальний момент битви під Берестечком, існує безпосередній зв'язок.

До того ж, є дані, що 29 червня між Іслам-Гіреєм і Б. Хмельницьким відбулася гостра

розмова. Хан дорікав гетьманові, що, мовляв, той применшив сили противника, і натякав, що теперішні події відбуваються у священний для мусульман місяць Раджаб, тож вони не хочуть битися наступного дня під час свята Курбан-байрам. Відчувши небезпеку можливого розколу, гетьман пішов на компроміс: погодився з ханом, що 30 червня татари можуть не брати активної участі у битві, але не повинні залишати своїх позицій на полі бою. Дійсно, релігійний чинник відіграв певну роль у пасивності татар під час битви, але не вирішальну. Якби це було так, то хан, пояснюючи султану причини залишення союзника, поза сумнівом, посилався б на небажання татар битися в день Курбан-байраму. Але ж його посол до Мегмеда IV навіть не заікнувся про це. Він взагалі замовчав втечу, а самі події подав як організований відступ, зумовлений необхідністю, нібито, для припинення свавілля ногайської орди, яка, мовляв, пограбувала добрудзьких татар. Напрошується висновок, що Іслам-Гірей вирішив звести до мінімуму участь татар у битві, а в разі необхідності покинути союзника.

У критичний момент битви (30 червня), коли усе могла вирішити стрімка атака татарської кінноти, хан не лише не розпочав її, а й не вивів для бою основні сили з-за пагорба, де розташувалося його військо. Король, скориставшись бездіяльністю татар, розпорядився наступати підрозділами центру. Водночас Ян Казимир наказав вистрілити з гармати по ханському бунчуку, після чого Іслам-Гірей «зірвався з місця бою й за гору кинувся». Орда, очолювана ним, стрімко почала залишати поле бою. Як з іронією пишуть сучасні дослідники, виявилось, для цього вистачило одного гарматного пострілу» [14].

Впадають у вічі деякі особливості відступу татар. По-перше, їх відхід відбувся без безпосереднього зіткнення татарської кінноти з противником. Ніяких перешкод, тим більше переслідування татар не відбулося (твердження П. Шевальє про те, що «король відрядив кілька загонів кінноти в погоню за татарами» [15], не підтверджується іншими джерелами). Також відомо, що генерал К. Хубальд просив дозволу негай-

но розпочати переслідування татар, але Ян Казимир заявив, що не може віддати такий наказ без дозволу коронного гетьмана. Коли ж генерал звернувся з подібною пропозицією до М. Потоцького, то той зауважив: «Так, то правда, що татари втікають, але їм для цього ще мости потрібно настеляти!» [16]. Найімовірніше, що між королем і коронним гетьманом з одного боку, і ханом, з іншого, існувала певна домовленість. По-друге, відступ розпочала одночасно вся орда, що викликає підозру про існування відповідного розпорядження хана. По-третє, демонстративна поспішна втеча (залишення Іслам-Гіреєм намету з речами) [17] швидше імітувала паніку і мала, очевидно, послужити ханові своєрідним виправданням перед українським гетьманом.

Подальші дії підтверджують небажання Криму воювати з Польщею. Коли Б. Хмельницький, залишивши поле Берестецької битви, наздогнав хана і звинуватив його в зраді, той виправдовувався, що хотів повернути татар, які чомусь злякалися «вогневого бою». Іслам-Гірей пообіцяв повернути орду на допомогу козакам. Тому Б. Хмельницький відправив до Берестечка полковника І. Лук'янова з універсалом до козаків, щоб підготуватися до битви 4 липня, коли він прийде з татарами. Однак хан знову не дотримав слова: частина орди, яку він відправив, посилаючись на дощ, повернулася назад. Після цього Іслам-Гірей, прихопивши із собою гетьмана, розпочав похід до Криму. Б. Хмельницький майже на два тижні був затриманий ханом [18] і, таким чином українське військо залишалося без свого полководця.

Отже, можемо зробити висновок, що залишення поля бою 30 червня не було випадковістю, а закономірним наслідком політичного курсу Кримського ханства. Іслам-Гірей проводив політику «збереження рівноваги сил» [19] у боротьбі України з Річчю Посполитою, що, по-перше, приводило до їхнього взаємного виснаження; по-друге, дозволяло, граючи на суперечностях між ними, контролювати певним чином їхню зовнішньополітичну діяльність; по-третє, відкривало шлях до реалізації заповітних планів розширення територіальних меж

ханства за рахунок прилучення Астраханського й Казанського ханств і досягнення в перспективі незалежності від Порти; по-четверте, давало можливість для пограбування й отримання ясиру як на українських, так і на польських землях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Степанков В. Кримсько-польські відносини та їх вплив на хід Берестецької кампанії // Берестецька битва в історії України: Тези IV республіканської наук.-теор. конф. – Рівне, 1993. – С.29.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – Т.9, Кн.1. – К., 1996. – С.288.
3. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2005. – С.65.
4. Документи об Освободительной войне украинского народа. – К., 1965. – № 140. – С.375.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.2. – Мюнхен, 1966. – С.27.
6. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.274.
7. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999. – С.148.
8. Свешніков І. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С.90.
9. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – С.238.
10. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К., 2009. – С. 152.
11. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.235.
12. ДОВ. – № 169. – С.429.
13. Стороженко І. Українсько-кримсько-татарський союз 1648 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.86.
14. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С.253.
15. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1992. – С.151.
16. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 3-тє вид. – К., 2009. – С.337.
17. Oswiecim S. Stanislaw Oswiecima dyariusz 1643-1651 // Scriptores Rerum Polonicarum. – Krakow, 1907. – Т.18. – S.338-343.
18. Мицик Ю. З незначних донесень учасника Берестецької битви // Берестецька битва в історії України. Збірник матер. наук.-практ. конф. – Рівне-Пляшівка, 1996. – С.24.
19. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.57.

Археологічні джерела ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ ПРО МІСТО РІВНЕ

(За матеріалами досліджень 2007 р.)

Рівненська філія ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України з 11 червня до 10 серпня 2007 р. провела науково-рятивні археологічні розкопки в центральній частині Рівного на площі Короленка, на схід від Свято-Воскресенського собору на ділянці площею 282 м².

Метою археологічних досліджень було вивчення хронології культурних нашарувань на території Рівного з подальшим визначенням часу забудови середньовічного міста та його історичної топографії [3; 4, 285-290].

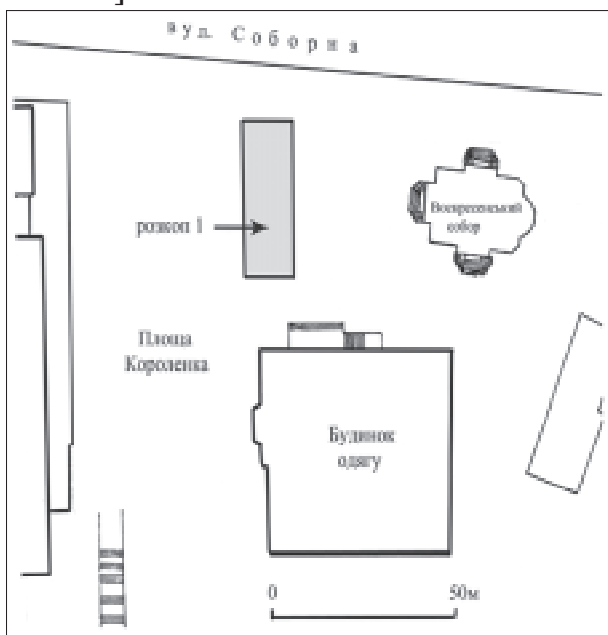

Рис. 1. План площі Короленка в Рівному з прилеглими будівлями і розкопом № 1

Ділянка, на якій проводились дослідження в 2007 р., розміщена між Будинком одягу і вул. Соборною (рис. 1). У другій половині XX ст. тут була зона відпочинку із зеленими насадженнями, клумбами, фонтаном. Ця територія в наш час має рівну горизонтальну поверхню від Свято-Воскресенського собору до житлового будинку (пл. Короленка, № 2), що обмежують площу Короленка відповідно зі сходу і заходу. Лише на південний захід від Будинку одягу простежується

помітне пониження сучасної поверхні (приблизно на 2 м) в бік давньої заплави р. Усті. Дослідження планів Рівного кін. XVIII – поч. XX ст. [7, 57-79] дозволяє зробити висновок, що розкоп знаходився на природному підвищенні правого берега східного рукава р. Усті, який проходив із півдня на північ поряд із сучасною вул. Симона Петлюри, на захід від неї.

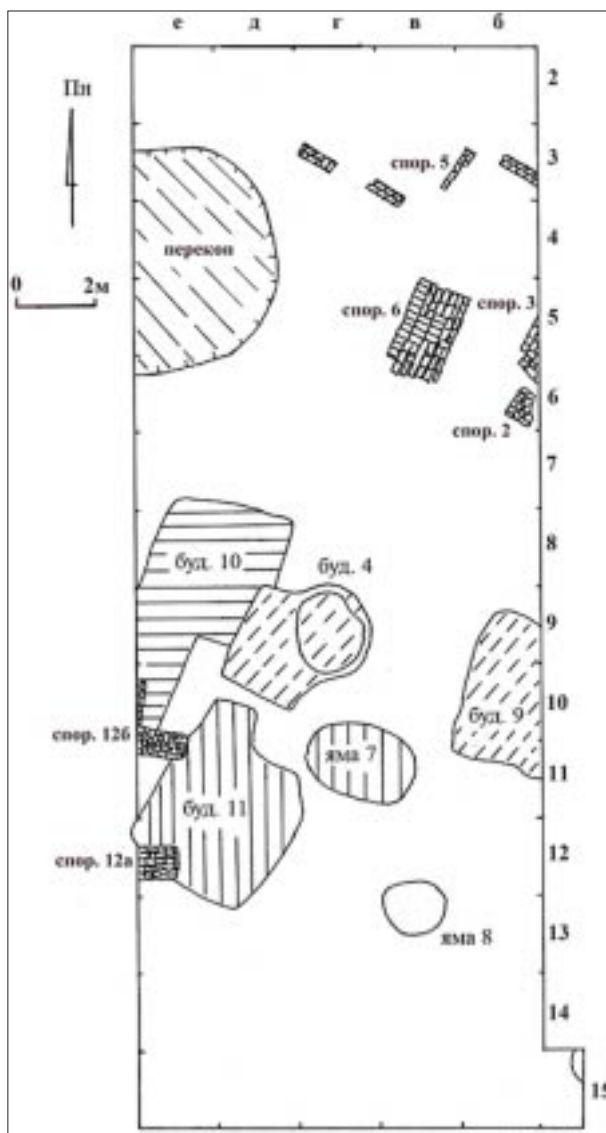

Рис. 2. План розкопу № 1 в м. Рівне

Під час археологічних розкопок на ділянці було виявлено і досліджено культурний шар литовсько-польської доби потужністю

0,4-0,6 м та об'єкти XV-XVIII ст., які представлені залишками будівель № 4, 9-11 та господарською ямою № 7 (рис. 2). Поверхня ділянки в різний час неодноразово переплановувалась і вирівнювалась, тому на рівні сучасної поверхні вздовж східного краю розкопу було встановлено нульовий репер, від якого подаються всі показники глибин.

Яма № 7. Вона овальна у плані, розмірами 2,8х2,15 м, завглибшки 1,65 м від рівня виявлення. Її контури виявлені на глибині 1,8 м (рис. 2). Стінки похилі, слабо звужувалися до дна. Придонна частина близька до чотирикутної, розмірами 1,1х1,4 м. Зі східної сторони на 0,25 м вище від дна було влаштовано сходинку шириною до 0,5 м.

У заповненні ями № 7 було знайдено фрагменти глиняних посудин різних технологічних груп технологічних груп (рис. 5, 3); (рис. 5, 1, 2) та металеві вироби.

Будівля № 11 мала чотирикутний котлован розмірами 3,7х3,8 м (рис. 2), його контури простежені з глибини -2,3 м (південна частина котлована) і -2,4 м (північна частина котловану). Котлован орієнтований кутами за сторонами світу, заглублений у материк від рівня виявлення на 0,8-0,9 м. Вхід у підвальне приміщення простежено біля північного кута у вигляді чотирикутного заглублення розмірами 1,5х1,25 м з похилим спуском завдовжки 1,2 м і завширшки 1,05-1,4 м. Вхід був вирізаний у материковому суглинку, північний його край виявлено на глибині -2,4 м, а закінчувався спуск на рівні дна котлована, на глибині -3,05 м. Стінки котлована були близькі до вертикальних.

У придонній частині котлована будівлі № 11 зібрано уламки глиняних посудин двох технологічних груп (рис. 7, 1, 3) та (рис. 7, 2, 4-8), лицювальну керамічну плитку із рельєфним орнаментом на лицевому боці та залізний цвях.

Речові знахідки із заповнення обох об'єк-

тів дозволяють датувати яму № 7 та будівлю № 11 кінцем XV-XVI ст.

Будівля № 10 мала чотирикутний котлован розмірами 3,65х3,2 м (рис. 2). Контури його простежені на глибині -2,2 м, дно нерівне, розміщувалося на відмітках від -2,7 м до -2,9 м. Стінки котлована були близькі до вертикальних. З півдня котлован будівлі продовжувався як коридор завширшки 1,7 м, дно якого поступово підвищувалося на південь на 0,15-0,2 м в порівнянні з дном котлована будівлі № 10. Південний край коридора перекритий цегляною кладкою (об'єкт № 126). Це був, вірогідно, вхідний коридор, його простежено на протязі 2,5 м.

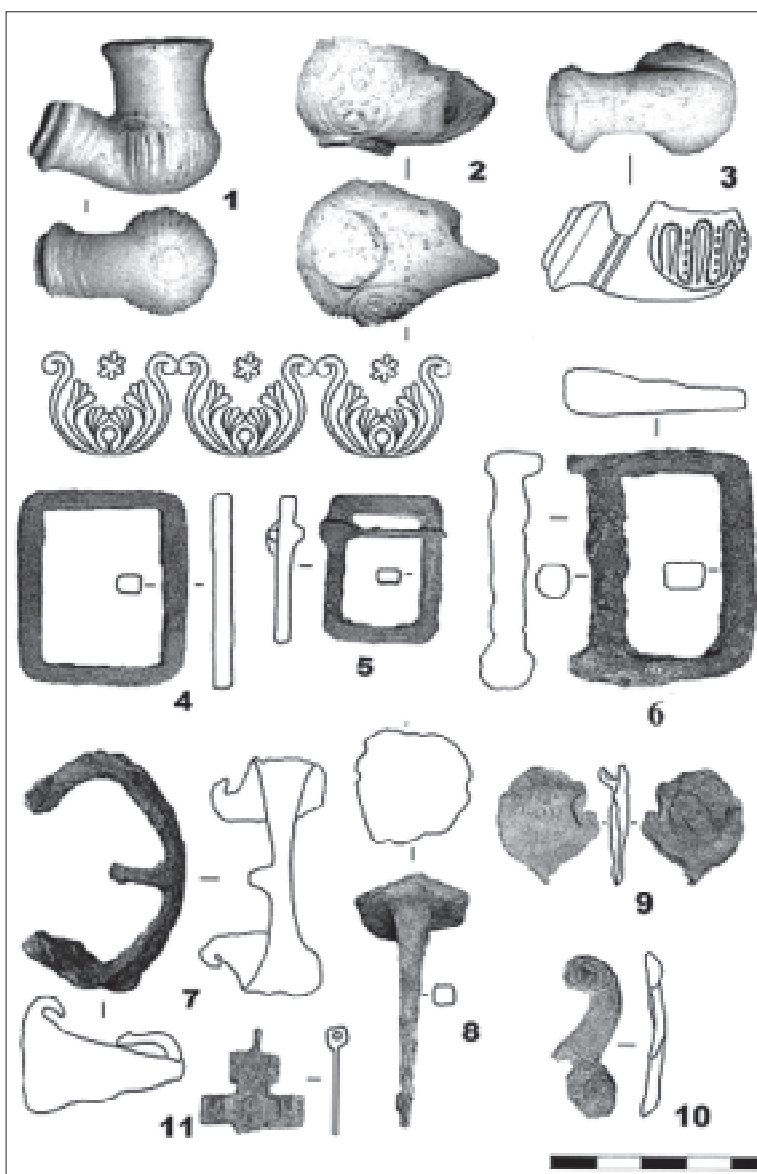

Рис 3. Знахідки із заповнення котловану споруди № 4

Південно-східний кут котловану будівлі № 10 був перекритий північно-західним кутом котлована більш пізньої будівлі № 4.

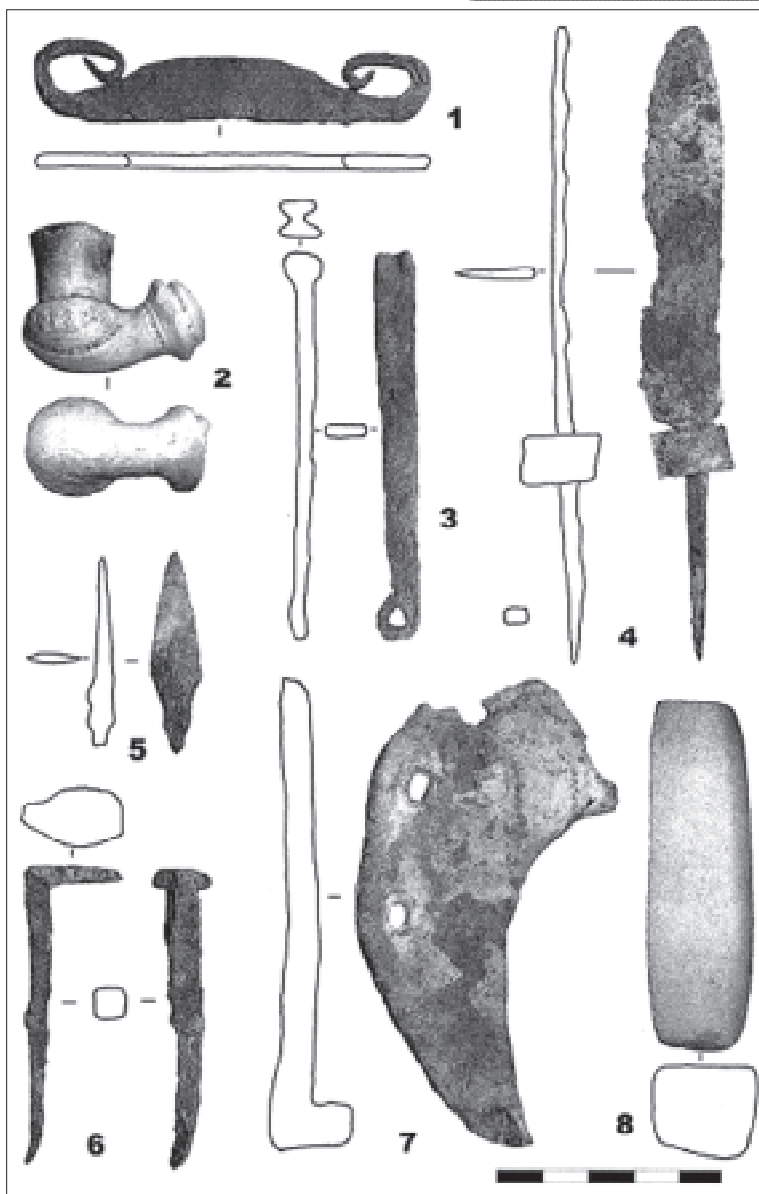

Рис 4. Знахідки із будівлі № 9

На дні котлована будівлі №10 знайдено велику кількість глиняного посуду. Це уламки горщиків, глеків, макітер (рис. 6). Більшість із них виготовлені із світлої глини, вкриті поливою, розписані фарбою. Зібрані археологічні матеріали дозволяють нам датувати будівлю №10 кінцем XVI – першою половиною XVII ст.

Будівля №4 мала чотирикутний у плані котлован і овальну в плані яму, влаштовану у східному куті котлована будівлі (рис. 2). Чотирикутний у плані котлован розмірами 2,8х2,3 м простежено з глибини -2,3 м, а дно його було на відмітці -2,6 м. Контури овальної в плані ями розмірами 2,4х1,9 м, чітко фіксувалися тільки на глибині -2,1 м (східна стінка), а дно – на відмітці -3,6 м. Стінки ями мали незначний нахил і звужувались до дна.

Зібрані у придонній частині ями №4 уламки керамічних та металевих виробів (рис. 3) датовано другою половиною XVII – початком XVIII ст., тут також знайдено свинцеву кулю, рушничний креміль, мідний натільний хрестик (рис. 3, 11), накладну бляшку (рис. 3, 10),

Рис 5. Керамічні вироби із заповнення ями № 7

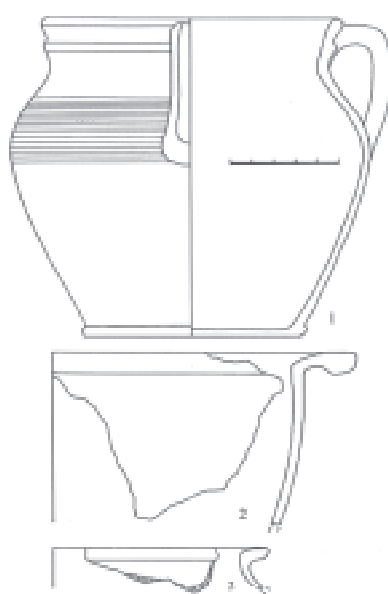

Рис 6. Глиняний посуд із будівлі № 10

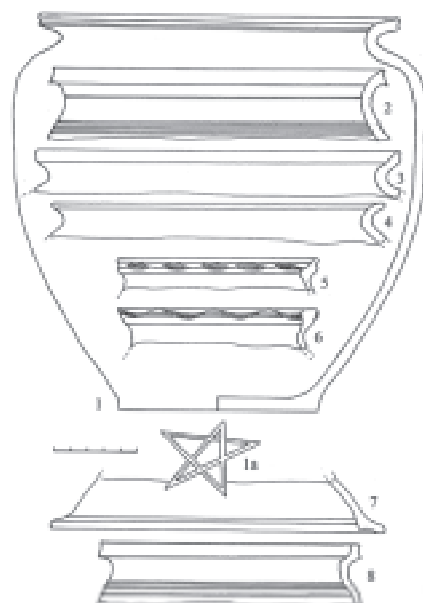

Рис 7. Глиняні вироби із будівлі № 11

мідний шеляг «боратинка». Як відомо, монети цього номіналу карбували за часів правління Яна Казимира Ваза (1648-1668), вони надходили в обіг у величезній кількості, близько 18 мільйонів [2, 143].

Будівля № 9 мала великий чотирикутний котлован, який було досліджено лише частково, його східна частина залишилась за межами розкопу (рис. 2). Контури котловану простежені на глибині -2,0 м, на рівні материка. Його довжина із півночі на південь 3,8 м, ширина дослідженої частини котлована 1,4-2,2 м, дно було на відмітці -3,2 м. Північна і західна стінки котлована рівні, похилі, так що котлован звужувався до дна. Із південної сторони стінка мала три уступи, два верхні завширшки 0,2-0,4 м, а нижній завширшки 0,6-0,7 м із півдня, а із заходу і півночі 0,3-0,4 м.

Котлован будівлі № 9 був заповнений гумусним ґрунтом з рівномірним включенням невеликих фракцій суглинку, інтенсивно насичений вугіллям, товщина ґрунту в центрі котлована – 0,2 м, а біля стінок – до 0,6 м. Зібрані археологічні матеріали (рис. 4) дозволяють нам датувати об'єкт № 9 другою половиною XVII – початком XVIII століття.

Перші археологічні розкопки в центрі Рівного дали цікаві матеріали литовсько-польської доби для вивчення та дослідження історії пізньосередньовічного міста. Здобуті матеріали дозволяють виділити три етапи міської забудови цієї ділянки. Найперша згадка про м. Рівне в архівних документах датується, імовірно, 1492 р. [5, 20] і пов'язана з наданням місту магдебурзького права. У цей же час розпочинається перший етап забудови ділянки, про що свідчать археологічні матеріали з досліджених об'єктів № 7 та № 11 кінця XV – початку XVI ст. Існування першого етапу міської забудови на цій ділянці було припинено нападом кримських татар на місто в 1496 р. [6, 260].

Другий етап на цій ділянці за археологічними матеріалами простежуємо з кінця XVI до другої половини XVII ст. Існуючу тут будівлю № 10 вірогідно було знищено козацькими військами в 1648 р. у ході Визвольної війни [9, 428]. Третій етап представлений будівлями № 4, 9, які датуються другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст., були зруйновані під час Північної війни шведськими військами в 1706 р. [8, 288]. Пізніше, в 1911 р., на цьому місці було побудовано постамент для пам'ятника російському імператорові Олександру III [1]. Про це свідчать рештки цегляної кладки, досліджені в ході археологічних розкопок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Газета «Волынская Мысль». – Ровно, 1911 год, 10 августа, № 103.
2. Гулецькі Д.У. Манеты беларускай даўніны / Дзмітрый Уладзіміравіч Гулецькі. – Мінск: Беларусь, 2007. – (Навукова-папулярнае выданне). – 159 с.
3. Прищепя Б.А. Звіт про археологічні розкопки багатопалого поселення та могиляника у місті Рівному на площі Короленка у 2007 р. / Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. – Рівне, 2008. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.
4. Прищепя Б. А. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков, О.Л. Позіховський // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. – 2008. – С.285-290.
5. Прищепя О. Вулицями Рівного: погляд у минуле / Олена Прищепя. – Рівне, 2006. – (Науково-популярне видання). – 223 с.
6. Позднякоу В. Астрожскі Канстанцін Іванавіч // «Велікае княства Літоўскае». Энцыклапедыя – Т.1 – Мінск: БелЭн, 2007. – С.260.
7. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С. 57–79.
8. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1888. – Т.2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – 697 с.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.): Т.2. – Вінніпег: Товариство «Волинь», 1986. – 622 с.

Повернення на Батьківщину

(Пересопницьке Євангеліє в книжковій колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею)

14 січня 2010 р. назавжди залишиться особливою датою в музейному календарі. Адже саме цього дня Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі – РОКМ) був удостоєний великої честі стати власником примірника факсимільного видання Пересопницького Євангелія. Церемонію урочистого вручення Першокниги очолив блаженніший Володимир, митрополит Київський і всієї України, Предстоятель Української православної церкви, який на різдвяні свята відвідав з архіпастирським візитом Рівненщину, Волинь та Тернопілля. Уже сам по собі приїзд до музею такої високоповажної особистості став знаменною подією 2010 р. Атмосферу святковості створила виставка стародруків з фондової збірки РОКМ з акцентуванням уваги на збільшених до великого розміру ілюстраціях чотирьох мініатюр Пересопницького Євангелія (Рис. 1, 2, 3).

1. Зустріч блаженнішого Володимира, Предстоятеля УПЦ на подвір'ї РОКМ, 14.01.2010 р.

Вручення факсиміле РОКМ було відповіддю на лист-прохання щодо отримання примірника факсимільного видання, переданий митрополитові Володимирі за посередництва архієпископа Рівненського та Острозького Варфоломія (Рис. 4).

Книга, на оригіналі котрої присягали президенти починаючи з 1991 р., для широкого загалу залишалася малодоступною. Лише вузьке коло фахівців зверталось до Інституту рукопису (колишній відділ рукописів) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, щоб дослідити першоджерело. Дослідники мріяли про якісну, максимально наближену до оригіналу копію. Питання виготовлення факсиміле Пересопницького Євангелія було нагальним з кінця 70-х років XX ст. До його розв'язання були залучені Інститут української мови АН УРСР та Бібліотека на базі видавництва «Наукова думка».

Транслітерований текст, коментарі та примітки були підготовлені І. Чепігою

2. Фрагмент виставки стародруків із фондової збірки РОКМ, 14.01.2010 р.

— кандидатом філологічних наук, ст. науковим співробітником Інституту української мови Національної академії наук України під керівництвом В. Німчука — члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук. Водночас видавництва «Мистецтво» (Київ) та «Искусство» (Москва) виготовили кольорові слайди рукопису для факсимільної частини. Та цей проект став «довгобудом» [2, 8].

3. Остромирове Євангеліє (факсиміле), львівські та почаївські видання XVII-XVIII ст., 14.01.2010 р.

Перший крок від мрії до реальності був здійснений у 2001 р., коли вийшов у світ транслітерований текст Пересопницького Євангелія, що містив наукові дослідження про рукопис та повний словопоказчик. Видання 2001 р. було приурочене до 440-ї річниці з часу виходу у світ Першокниги. Із появою транслітерованого тексту з'явилася можливість для багатьох зацікавлених відкрити для себе заново, або вперше, цю славетну назву — Пересопницьке Євангеліє.

Друге народження цієї пам'ятки за допомогою сучасних поліграфічних засобів відбулося у 2008 р. Виконав це замовлення Київської митрополії Української православної церкви Видавничий дім «АДЕФ-Україна». Видання 1000 примірників тривало протягом цілого року і дало бажані результати: факсиміле не має аналогів і вигідно вирізняється з-поміж фотолітографічних та фотокопійних видань. Папір для друку був замовлений в Австрії і за структурою нагадував пергамент.

Керівник цього проекту — єпископ Олександр (єпископ Переяслав-Хмельницький, вікарій Київської митрополії і секретар Предстоятеля УПЦ) — уродженець Корця, випускник Корецької ЗОШ № 3.

Нещодавно випущені примірники факсиміле розійшлися по різних країнах. 14 січня 2010 р. на свою малу батьківщину повернулася пам'ятка нашої історії та культури. Відбулося це напередодні 450-річчя з часу виходу в світ Пересопницького Євангелія, яке відзначатимуть у серпні 2011 р.

Факсиміле являє собою великий книжковий том in folio в коричневій шкіряній оправі. З лицьового боку палітурної кришки вміщено чотири фігурні чеканні наріжники із зображенням євангелістів та середник із сценою розп'яття. Тисненням у центральній частині палітурки утворений фігурний хрест. Верхня та нижня частини палітурної кришки із зворотного боку вирішені тисненням у вигляді прямокутних заставок, середня ж частина оформлена тисненням у вигляді чотирьох колонок. На корінці об'ємно проступають крізь шкіру 8 шнурів оправлення. Книжковий том вкладається в футляр бежевого кольору із зазначеними на ньому вихідними даними [22].

Акт передачі цього фоліанту РОКМ був

4. Церемонія вручення факсимільного видання Пересопницького Євангелія РОКМ. У центрі — блаженніший Володимир, митрополит Київський і всієї України, Предстоятель УПЦ; праворуч — архієпископ Рівненський та Острозький Варфоломій; ліворуч — єпископ Переяслав-Хмельницький, вікарій Київської митрополії, секретар Предстоятеля УПЦ Олександр. 14.01.2010 р.

підтверджений сертифікатом № 386 із таким написом:

«Цим сертифікатом Митрополія Української Православної Церкви передає екземпляр факсимільного видання Пересопницького Євангелія в дар Рівненському обласному краєзнавчому музею.

Прикликаю на Ваші труди Боже Благословення.

Блаженніший Володимир, Митрополит Київський і всієї України, Предстоятель Української Православної Церкви (підпис). 30 листопада 2009 р. м.Київ» [9].

Цей дорогий подарунок поповнив книжкову колекцію РОКМ напередодні президентських виборів. Отже, було на часі представити факсимільне видання Пересопницького Євангелія як одного з державних символів України, унікальної книги, на якій з 1991 р. складають присягу президенти України. Задум був втілений у життя. Відкриття виставки було приурочене до проведення у РОКМ 12 лютого 2010 р. читань «Пересопницьке Євангеліє як символ української духовності», які були ініційовані Рівненським інститутом слов'янознавства Київського славистичного університету та РОКМ. Читання започаткували знайомство громадськості міста і області із перлиною «української писемної культури, першим відомим перекладом канонічного євангельського тексту українською літературно-писемною мовою, що стала національною святиною нашої незалежної держави» [2, 7].

Масовий захід мав привернути увагу до першоджерела, спонукати до роздумів про

шляхи становлення української духовності на прикладі Пересопницького Євангелія.

До розгляду важливих питань, пов'язаних із пам'яткою, були залучені науковці та краєзнавці Рівненщини. Ведучою читань була Н. Г. Стоколос – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук РІС КСУ, із вступним словом виступав директор РОКМ О. С. Булига. Програма читань передбачала розгляд Першокниги в багатьох аспектах (Рис. 5).

Виставку «Повернення на Батьківщину» (Пересопницьке Євангеліє в книжковій колекції РОКМ) презентувала Л. Я. Шахматова – провідний науковий співробітник відділу етнографії РОКМ.

Структурний план виставки.

Вітрина I «Рукописна книга та видання Львівської ставропігії».

1. Псалтир. Рукопис. XIX ст. [19].

2. Апостол. Львів. Видання Львівського ставропігійного братства. 1666 р. [17].

3. Потири. XIX ст. [35].

4. Копіє. XIX ст. [34].

5. Дароносиця. XIX ст. [25].

6. Свічки [8].

Вітрина II «Видання Києво-Печерської лаври».

1. Життя святих. Київ. 1762 р. [16].

2. Мінея. Київ. 1786 р. [12].

3. Мінея. Київ. 1787 р. [11].

4. Свічник. XIX ст. [23].

Вітрина III «Пересопницьке Євангеліє».

1. Пересопницьке Євангеліє. Київ. 2008 р. [22].

2. Сертифікат № 386 від 30.11.2009 р. [9].

3. Параманний хрест ченця XVI – поч. XVII ст., знайдений під час розкопок в с. Пересопниця Рівненського р-ну у 2005 р. [3].

4. Свічник. XIX ст. [24].

Вітрина IV «Видання Почаївської лаври».

1. Євангеліє. Почаїв. 1780 р. [13].

2. Євангеліє. Почаїв. 1780 р. [10].

3. Потир. XIX ст. [33].

4. Вотиви. [27; 31; 32].

Вітрина V «Московські видання».

1. Євангеліє. Москва. 1803 р. [14].

2. Євангеліє. Москва. 1854 р. [15].

3. Потир. XIX ст. [29].

4. Звездиця. XIX ст. [30].

5. Дискос. XIX ст. [28].

5. Ведуча читань – Н. Г. Стоколос, доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук РІС КСУ, 12.02.2010 р.

6. Копіє. XIX ст. [6].

7. Лжиця. XIX ст. [26].

8. Свічник. XIX ст. [7].

Вітрина VI «Факсимільні видання».

1. Остромирове Євангеліє. С.-Петербург. 1889 р. [18].

2. Біблія Руська. Мн. 1991 р. [4].

3. Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561 рр. Дослідження. Транслітеровані текст. Словопокажчик. Київ. 2001. [21].

4. Острізька Біблія. Вінніпег. 1983 р. [20].

Тема «Пересопницьке Євангеліє: історична доля» була висвітлена Б. А. Прищепою – канд. істор. наук, доцентом кафедри всевітньої історії РК КСУ. Своєрідним наочним посібником до його виступу була демонстрація слайд-фільму «Пересопницький монастир: пошуки втраченої пам'ятки». Ці кадри наблизили Пересопницю до присутніх, й історія ожила (Рис. 6).

6. Б. А. Прищепка – канд. іст. наук, доцент кафедри всевітньої історії РІС КСУ, 12.02.2010 р.

«Пересопницьке Євангеліє в історії української літературної мови» про це розповіла Н. В. Мандрик – канд. філологічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови РДГУ. Вона підкреслила, що цей фоліант є найважливішою пам'яткою української книжної і народної мови XVI ст., завдяки якій відкрилася можливість відтворити стан так званої «простої мови» і визначити фонетичне, граматичне і лексичне обличчя самої народної української мови другої половини XVI ст. [5, 355-356].

«Художньо-мистецьке оздоблення Пересопницького Євангелія». Цей аспект був охарактеризований О. А. Семенович – наук. співробітником художнього відділу РОКМ. Завдяки відеореєстру їй вдалося прокоментувати

основні елементи художнього оздоблення рукопису (мініатюри, перші сторінки Євангелій, заставки, ініціали) [1, 19-26; 5, 87-89] (Рис. 7).

7. Учасники читань, викладачі РІС КСУ, РДГУ біля факсиміле Пересопницького Євангелія, 12.02.2010 р.

Читання «Пересопницьке Євангеліє як символ української духовності» – це перша презентація факсиміле для широкого загалу, яка не залишила байдужими тих, кого турбує доля нашої духовної спадщини. Символічно, що Рівненщина двічі причетна до історії створення цієї перлини: 1) Пречистенський монастир с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. – місце, де було завершено створення пам'ятки; 2) Першокнигу було створено на кошти волинських князів: Парасковії, настоятельки Дворецького монастиря (сучасний Ізяславський район Хмельницької області, де було розпочато роботу над книгою) до прийняття постригу кн. Анастасії Юріївни Заславської, що походила зі славетної родини князів Гольшанських-Дубровицьких, та її зятя і доньки – кн. Івана Федоровича та Ганни (Євдокії?) Чорторийських, які володіли Клеванню і Пересопницею у той час, коли створювалося Пересопницьке Євангеліє [5, 356; 36, 278, 292].

Таким чином, земля Великої Волині, ця, за висловом О. Смика, «коронована Богом земля», стала колискою нашій Першокнизі, яка була обрана із масиву книжкової спадщини, щоб стати національною святинею державної ваги [1, 35].

Проект проведення читань мав успіх і вдруге був реалізований за тим же сценарієм для студентів та викладачів Рівнен-

ського державного гуманітарного університету 19 лютого 2010 р. Виставка РОКМ експонувалася з 12 лютого до 6 квітня 2010 р. і була передана до Острозького музею книги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід О., Бражник І. Пересопницьке Євангеліє і клятва Президента Л. Кравчука. Бібліотека українця №8. Видавець МП «Фотовідеосервіс», 1992. – 36 с.
2. Онищенко О. С. Слово про Пересопницьке Євангеліє // Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001. – 703 с.
3. Рівненський обласний краєзнавчий музей (надалі – РКМ) АК 3766.
4. РКМ. Бібліотека 7611.
5. РКМ. Бібліотека 15216. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Л.: Світ, 1995. – 480 с.
6. РКМ Доп. 17121.
7. РКМ Доп. 17128.
8. РКМ Доп. 7338/1-2.
9. РКМ Доп. 24411.
10. РКМ VIII Д 1664.
11. РКМ VIII Д 1805.
12. РКМ VIII Д 1809.
13. РКМ VIII Д 1822.
14. РКМ VIII Д 1832.
15. РКМ VIII Д 1837.
16. РКМ VIII Д 1840.
17. РКМ. VIII Д 2111.
18. РКМ VIII Д 2212.
19. РКМ VIII Д 2563.
20. РКМ VIII Д 3310.
21. РКМ VIII Д 3443/2. Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001. – 699 с.
22. РКМ VIII Д 3584.
23. РКМ IV М 128-а.
24. РКМ IV М 172.
25. РКМ VIII М 1042.
26. РКМ VIII М 1043.
27. РКМ VIII М 1052.
28. РКМ VIII М 1073.
29. РКМ VIII М 1075.
30. РКМ VIII М 1086.
31. РКМ VIII М 1089.
32. РКМ VIII М 1119.
33. РКМ VIII М 1124.
34. РКМ VIII М 1175.
35. РКМ VIII М 1181/1-2.
36. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

Ігор ШВЕЦЬ

Почаївська лавра в часи хрущовських гонінь на церкву

Політика радянської влади стосовно церкви на різних етапах розвитку країни була неоднаковою. З перших пореволюційних років до 1943 р. вона характеризувалася рішучою боротьбою за відсторонення релігії від життя суспільства, гонінням духовенства і віруючих, ліквідацією матеріальної бази діяльності церкви. У роки Другої світової війни населення звернулося до релігії за моральною підтримкою. У вересні 1943 р. Йосип Сталін замість політики войовничого атеїзму ввів новий курс у відносинах з Російською православною церквою. Він розраховував, що духовно-релігійний фактор зіграє суттєву роль в рості національно-патріотичної свідомості і що це сприятиме перемозі над фашизмом. Відбулась офіційна легалізація інституту церкви в державі.

У кінці 50-их рр. XX ст. у стосунках держави і церкви виникають серйозні ускладнення, пов'язані з приходом до влади нового лідера комуністичної партії Микити Хрущова. Першим секретарем ЦК КПРС Хрущов став після смерті Сталіна в 1953 р., а звільнив його з цієї посади Пленум ЦК КПРС 14 жовтня 1964 р. Доба його правління, особливо її друга половина, була однією з найжахливіших в історії Свято-Успенської Почаївської лаври та всієї церкви на теренах Радянського Союзу. Сотні монастирів, святинь, парафій не встояли під шаленим тиском богоборчої, сатанинської влади. Мільйони душ були зламані або скалічені безпрецедентною агітацією і пропагандою великої армії науковців, учителів, працівників культури, які, добровільно чи

ні, були організовані для остаточної пере-моги над «мракобіссям і темрявою», носіями яких, на думку атеїстів, були священники, ченці та прості віруючі.

Політична доктрина М. Хрущова, націлена на побудову комуністичного суспільства в СРСР, виключала релігію як елемент духовного життя. Згідно з цією доктриною ідеологів партії не влаштовувала повільна трансформація суспільної свідомості. На їх переконання, православ'я гальмувало науковий і суспільний прогрес та відволікало людей від трудового процесу. Ця позиція була озвучена М. Хрущовим на XXII з'їзді КПРС: «Комуністичне виховання передбачає звільнення свідомості від релігійних забобонів і марновірства, котрі все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити творчі сили»* [1].

1958-1964 рр. дослідники церковної історії справедливо називають періодом «хрущовських гонінь», початок котрим було покладено таємним рішенням ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р., сформульованим у записці відділу пропаганди і агітації ЦК по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Згідно з ним партійні органи повинні були «розгорнути наступ на релігійні пережитки» в сфері ідеології [2].

Особливий удар планувалося завдати матеріально-фінансовій базі православної церкви. 16 жовтня 1958 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову «Про монастирі в СРСР» і «Про податок на доходи з підприємств єпархіальних управлінь, а також на доходи монастирів» [3].

Отже, відповідно до наведених указів процес ліквідації монастирів почався в 1958 р., коли суттєво підвищився податок на будівлі й монастирські землі, встановлений ще 1945 року. Тепер обителі повинні були платити щорічно 40 тисяч рублів старими або 4 тисячі рублів новими за одну соту землі. Почаївський монастир повинен був виплачувати 400 тис. рублів (новими) за свої 10 га орної землі. Окрім того, Почаївська лавра була на території, раніше окупованій німцями, що полегшувало її «законне» закриття. У 1959 р. прийнятий владою «План дій з припинення прощ до так званих святих

місць», в котрому особливим пунктом стояло питання про ліквідацію монастирських готелів для прочан [4].

У січні 1960 р. з'явилася серія антицерковних постанов ЦК КПРС: 9 січня «Про заведення партійної пропаганди в сучасних умовах», яка критикувала пасивне ставлення партійних і державних організацій до релігійних пережитків; 13 січня «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством законодавства про культу», в котрій йшлося про недопустимість збереження владних функцій духовенства на парафії, а також відсторонення священників від управління церковними виконавчими органами [5].

Для більш пильного нагляду за діяльністю церковних структур підшукувалися нові кадри. 21 лютого 1960 р. звільняється з посади голови Ради в справах РПЦ Карпов, який проводив післявоєнну політику відкриття церков. Його наступником стає В. А. Курєдов. У вересні 1961 р. у сферу особливої уваги влади знову потрапила фінансово-господарська діяльність церкви. Крім зниження вдвічі цін на свічки, просфори і треби, приблизно вдвоє скоротилися кошти на зарплату церковнослужителям [6].

Завдяки постанові Ради Міністрів 16 жовтня 1961 р. у лаври були конфісковані поля і сади, теплиця і насіння, город, сушарня, водокачка, склад і т. д. Того ж року в лаври ще забрали архієрейський дім, Святі ворота з прилягаючими до них приміщеннями, потім невеликий житловий корпус, названий «столярка», відібрали всі будівлі, які примикали до лаври. У корпусі теперішньої семінарії, що стоїть біля самого підйому до Святих воріт, терміново влаштували Музей атеїзму так, щоб ні один богомолець не зміг пройти біля нього. Готель для прочан переобладнали в психіатричну лікарню ніби з натяком, що за певних обставин від чернецтва, віри, християнства можна й «вилікувати». Лаврі було заборонено наймати робітників для майстерень і сільськогосподарських робіт, не дозволялось проводити будь-які реставраційні роботи. Молодих монахів у монастир більше не приймали, старі ж справитися з роботою не могли, тим більше не могли платити грабіжницькі податки. Пограбування Почаївської лаври тривало

* Тут і надалі переклад автора.

роками. У кінці 1963 р. конфіскували те, що залишилось: 45 ліжок, коня, бочки та інші дрібниці [7].

Податкова політика була достатньо сильною зброєю в арсеналі засобів боротьби з церквою. Від неї страждали монастирі і парафії. Згідно зі ст. 19 Закону «Про прибутковий податок», священики як і некооперовані кустарі, платили підвищений податок від суми зарплати. У 1962 р. влада перевела все духовенство на тверді ставки. Комунальні платежі і квартплата були для священиків у чотири рази вищими, ніж для інших громадян [8].

Аналіз економіки церкви в 1958-1964 рр. свідчить, що у важкі роки переслідувань віруючі стали на її захист. У своїй боротьбі за свободу віросповідання вони використовували скарги і відкрити форму протесту. Однак найдієвішою стала матеріальна підтримка церкви вірними. В умовах наростаючого фінансового контролю державою і податкового тиску віруючі своїми кровно заробленими грошима активно підтримали церкву, рятуючи її від економічного занепаду. До середини 1960-х рр. щорічно обсяг підтримки церкви з боку «відсталої частини населення» становив 1,5 млн руб. [9].

Не залишили православні віруючі без фінансової підтримки і Почаївську лавру. Допомога йшла з Волині, Галичини, східних областей України, Молдови, Білорусі та інших віддалених регіонів СРСР. У 1961 р. в Почаївську лавру від віруючих Рязанської обл. було відправлено на поминання 2 тис. руб. Відправниками були 16 чоловік, які пожертвували від 50 до 200 руб. кожен [10].

Економічно зруйнувати Почаївську лавру ворожій до церкви владі не вдалося, тому в 1962-1963 рр. безбожники поставили собі за мету просто розігнати її ченців. Застосовували до них різні методи: залякування, допити, забирання паспортів, примусове лікування в психлікарнях. Але коли і це не принесло бажаних наслідків, розпочались арешти і ув'язнення, а інколи – вбивства [11].

Ченці лаври виявили зразки мужності та відданості св. церкві. Про це можна дізнатися з прохань до Духовного собору лаври чи до інших церковних та світських інстанцій. Так, у своєму проханні монах Павло

(Батанов) пише: «Мене щодня викликали в міліцію і вимагали покинути лавру. Я категорично відмовлявся. Тоді до мене причепились, щоб я показав паспорт для перевірки. Застосовуючи насильство, мене замикали в КПЗ, я був змушений показати паспорт. У мене майор Данілов забрав паспорт для перевірки, а в дійсності пішов до паспортного стола і поставив штамп виписки та сказав, що коли я буду далі жити в Лаврі, то посадять у в'язницю за порушення паспортного режиму» [12].

Так діяли з усіма монахами – ставили штамп виписки в паспорті, і ті, хто залишався в лаврі, ставали злісними порушниками паспортного режиму. Саме в радянській практиці існувала система прописки, цілковитими господарями якої була міліція чи КДБ, тож будь-який громадянин, який проживає у себе вдома чи в монастирі, але не має прописки, відразу стає грубим порушником паспортного режиму, і тому до нього застосовувалися заходи адміністративного чи кримінального характеру.

Наведемо свідчення архімандрита Самуїла: «3.IV.63 р. велика група міліції прийшла до Лаври. Братія, серед них і я, звершували молитву в Успенському соборі за закритими дверима. Працівники міліції спустилися мотузками в Успенський собор, у вівтар. Я побачив, як вони спускались, перелякався, сховався за мантиї, але від їхнього обшуку уже не можливо було сховатися. Кілька чоловік взяли мене під руки і повели до моєї келії. Келія уже була відкрита. Вони силою, без всякого на те дозволу відібрали у мене паспорт, поставили штамп виписки і самі винесли мої речі до машини і відвезли мене на батьківщину до брата-колгоспника... Я в Лаврі прожив 36 років і згідно з монахами обітницями я хочу і повинен жити в Лаврі» [13].

Беззаконня досягло кульмінації, коли в обитель прибула спецкомісія на чолі із заступником Предсовміну Караєвим. У монастирі замінили домову книгу, і виявилось, що в новій домовій книзі відсутні 25 чоловік, лишилось тільки 23. Усі виписані відразу були насильно виселені. У 1961 р. в лаврі було 140 монахів. Тільки в 1962 р. число братії скоротилось на 70 чоловік. У кінці хрущов-

ського правління залишилось тільки 35 ченців, але монастир вистояв [14].

Зразки неймовірної мужності і справжнього сповідництва виявляли прості православні віруючі. Віряни блокували браму лаври, коли міліція насильно вивозила ченців. Їх обливали брудною водою з пожежних машин, немилосердно били, а вони лягали під колеса автомобілів, власними тілами захищали входи до монастиря, живим ланцюгом оточували монахів, не даючи міліції підійти до них [15].

Великих поневірянь зазнавали прочани. У скарзі «колгоспників України» до Хрущова (так себе назвали віруючі) розповідається наступне. Директор Почаївського музею атеїзму Андріюк «в пориві божевілля... прибіг 27 серпня 1963 р. до Лаври. Підібрав таких самих розбійників як і сам: Максимюка, Романюка й ін. Романюк з його наказу позвонив до Лаври начальників КДБ, міліції, пожежників і весь актив району... Максимюк з Андріюком почали викидати з церкви людей, вирізав в однієї жінки гроші, а та почала лементувати, і весь народ побачив хто, бо храм був добре освітлений електрикою... З Лаври вони побігли на автобусну станцію, почали там не пускати людей до Лаври, там знущались і так до ранку» [16].

З листа «християн Почаєва» дізнаємось, як силами місцевих «активістів» творилися погроми не тільки в лаврі, але й у будинках віруючих. Вони відбирали ікони та предмети культу і викидали їх на вулицю. Погроми перетворилися в суцільний грабунок: відбирали гроші, кращі речі і коштовності. Особливо терпіли беззахисні жінки, їх цілком оббирали дружинники та ще й погрожували вбити [17].

12 червня 1964 р. в будинку Анастасії Реліги бригада міліції і дружинників зробила обшук і на горищі знайшла прочанку, дівчину Марфу Гржевську. Її скинули вниз, потягнули в сад, де знущалися і насилували цілу ніч. Уранці напівмертву Марфу притягнули до дороги, де й знайшли її без свідомості. Відвезли в лікарню, і там вона незабаром померла. Подібна участь спіткала Лідію Толмачову [18].

Монахи лаври, як і віряни, не сиділи склавши руки. Вони турбували вищих посадових

осіб, писали на ім'я М. Хрущова, Генерального прокурора М. Руденка, зверталися до Патріарха. Не знайшовши правди в своїй країні, православні віруючі зробили відчайдушний крок – звернулися до світової громадськості. Для цього потрібна була неабияка мужність. Справа в тім, що в радянській конституції була знаменита 124-та стаття, яка гарантувала свободу совісті, свободу слова, свободу зібрань. Однак у радянському кримінальному кодексі існувала інша стаття, за котрою кожний, хто розповсюджує свідомо брехливі вигадки про радянський громадський і політичний устрій, отримує три роки таборів. Отже будь-яка скарга за межі країни трактувалася намаганням очорнити радянську дійсність. У ті часи навіть просте знайомство з іноземцями могло розглядатись як державна зрада і коштувати життя.

Збереглося дві скарги «До Організації Об'єднаних Націй, до голів усіх урядів світу, до настоятелів усіх християнських церков і об'єднань, до християн усього світу». Під цими листами є такий підпис: «Християни великої нашої країни: України, Білорусії, Молдавії і інших областей». Під іншою скаргою підписалася Єфросинія Володимирівна Щур, жителька Почаєва, мати ченця Андрія (в миру Анатолія), котрого посадили в тюрму на рік за «порушення паспортного режиму» [19].

У грудні 1963 р. голова КГБ В. Семичасний доповів у ЦК КПРС про те, що скаргами з Почаєва займаються такі міжнародні організації як Всесвітня Рада Церков і Організація Об'єднаних Націй. Це призвело до міжнародного скандалу і притягнення Радянського Союзу до штрафних санкцій. Репутації СРСР було заподіяно серйозної шкоди, а втручання міжнародної громадськості примусило владу призупинити беззаконня. До того ж і авторитет М. Хрущова був остаточно підірваний. На свято Покрови Божої Матері 1964 р. генсека зняли з посади [20].

Автором статті наведено кричущі, але не всі факти, через обмеження площі нарисувати, однак й вони розкривають чорні й криваві сторінки історії найбільшої святині Волинської землі в добу Микити Хрущова. На на-

шу думку, ця стаття має не лише історичне але й виховне значення, є уроком для нас, особливо, молоді, яка не була свідком тих жахливих подій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Материалы XXII съезда КПСС. – М., 1962. – С. 111.
2. РГАНІ, ф.4, оп.1, д.554, л.14-17
3. Законодательство о религиозных культах: Сб. докум., нормативных докум. и статей классиков марксизма-ленинизма. – М., 1966. – С.35-36.
4. Свято-Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. – Св. Усп. П. А., 2007. – С.145
5. ГАРФ, ф. 699, оп.1, д.2041, л.80.
6. ГАРО, ф. р-56 29, оп.1, д.71, л.75, 96-99.
7. Мартирологія Українських Церков. Торонто – Балтимор. – Т.І. – С.824.
8. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – М., 1999. – С.383.
9. ГАРО, ф. п-3, оп.8, д.6, л.23-24; оп.10, д.5, л.47.
10. Гераськин Ю.В., К вопросу о поддержке РПЦ населением в период «Хрущевских гонений» (По материалам Рязанской области)». Отечественная история. – 2007. – № 4. – С.94
11. Володимир Рожко. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870-2000). – Луцьк, 2001. – С.524.
12. Мартиролог Українських Церков... Т.І. – С.831.
13. Там само, с. 835.
14. Свято Успенская Почаевская Лавра..., с.151.
15. Там само, с. 146.
16. Мартиролог Українських Церков...Т.І., с. 845.
17. Там само, с.847.
18. Свято Успенская Почаевская Лавра..., с. 147.
19. Мартиролог Українських Церков... – Т.І. – С.819-821, 840-843.
20. Свято Успенская Почаевская Лавра... – С.152.

Людмила ШЛАПАК

«Хочу бути просто українським письменником...»

(До 105-ї річниці від дня народження Уласа Самчука)

Улас Самчук – це ім'я, яке наприкінці ХХ ст. стало для багатьох рівнян справжнім відкриттям. Не так давно більшість з нас не знали хто він, ми не мали можливості читати його твори. Люди, яким поталанило його знати до певного часу про це не говорили.

Та ось на початку 90-х років минулого століття в книгарнях з'явилась «Марія», «Волинь», «Чого не гоїть огонь» і ми поступово почали для себе відкривати творчість Уласа Самчука – одного з найвидатніших сучасних українських письменників. Зі сторінок його творів постають наші земляки-волиняни, через долі яких пройшли війни, революції, русифікація, ополячення, більшовизм і сталінізм, голодомор та інші соціальні експерименти ХХ ст., які відбувались на українській землі.

Народився Улас Олексійович Самчук 20 лютого 1905 року в одному з найпрекрасніших волинських сіл – у Дермані Здолбунівського району, в селянській сім'ї Олексія та Насті Самчуків. Улас був третьою дитиною

і з маленьких років пізнав ціну важкої селянської праці. У Дермані до 1907 р. родина Самчуків проживала на хуторі «Лебедщина», пізніше мешкала на «Запоріжжі». У 1913 р. Самчуки переїзять жити у село Тилявка на Кременеччині. Ще з раннього дитинства Улас проявляв цікавість до книжок, читання, залюбки слухав оповідки селян про всілякі «чудеса» та пригоди [1, 325].

Школа, до якої він пішов у 1913 р., була заповітною мрією малого Уласа. П'ять років (до 1917 р.) навчався у початковій народній школі у Тилявці. Був одним із кращих учнів. У 1913-1917 рр. хлопець продовжує навчання у Дерманській школі. На все життя у нього залишилася тепла згадка та велика любов до рідного села, його жителів – простих селян, які стали головними героями майже усіх творів Уласа Олексійовича.

У 1920 р. Самчук склав екзамен до 5 класу української приватної гімназії ім. Стеценка у Крем'янці.

Ще у роки навчання у гімназії Улас вия-

вив літературні зацікавлення. На початку 1920-х років з його ініціативи обдаровані гімназисти об'єдналися у гурток «Юнацтво». Під цією назвою видавався рукописний альманах, редактором якого був Самчук. З часу, коли майбутній письменник познайомився із творами Шевченка, його заповітною мрією було побачити Київ. У 1924 р. юнак робить невдалу спробу перейти польсько-радянський кордон. Його заарештовують польські прикордонники, наслідком чого було піврічне ув'язнення. У 1926 р. Уласа рекрутували до польського війська. Але юнакові ніяк не хотілося служити в армії і 23 серпня 1927 р. під час маневрів у Сілезії Улас кидає гвинтівку і нелегально переходить польсько-німецький кордон. 22-річний юнак зробив свій вибір, дезертирувавши з польського війська. Улас на деякий час поселяється у місті Бойтені, працює підсобним робітником, вивчає німецьку мову, активно займається самоосвітою, готується і 1928 р. вступає до Бреславського університету.

Невдовзі переїздить до Чехословаччини і 1931 р. завершує навчання в Українському вільному університеті в Празі. Роки навчання в університеті – це пора інтенсивної роботи над собою: Улас багато читає, мандрує по Європі, знайомиться з українською політичною еміграцією, серед якої було багато земляків-волинян.

Саме в роки першої еміграції шліфується талант Уласа Самчука як письменника. З 1929 р. він починає постійно співпрацювати з виданнями: «Літературно-науковим вісником», «Дзвонами» (Львів), «Самостійною думкою» (Чернівці), «Розбудовою нації» (Берлін), «Сурмою» (без сталого місця перебування) [1, 326].

Улас Самчук з перших днів війни, як і тисячі інших патріотів-емігрантів, приймає рішення повернутися на батьківщину. Разом із ним однією з перших виявила бажання їхати в Україну й Олена Теліга.

16 липня у Сосинцях (біля Ярославля) Улас Самчук та Олена вброді перейшли Сян і потрапили у довгоочікувану Україну.

З перших днів перебування у Рівному Самчук поринув у громадсько-політичне життя, з радістю прийняв пропозицію і ак-

тивно включився в роботу з організації часопису «Волинь», перше число якого вже у вересні було представлено читачеві. Успіх часопису був нечуваний. У кожному номері «Волині» Самчук друкував авторські статті, теми яких стосувалися найбільш актуальних проблем. З перших номерів «Волинь» набула великої популярності у містах та селах Волині, Львова, Кременеччини, Поділля, Житомирщини, Києва. Про свою роботу редактора У. Самчук у своєму щоденнику писав: «А як з напрямом, політичним обличчям? Ніякої офіційної напрямної лінії ми ще не мали, ніяких компетентних урядів ще не було, залишалося діяти на власну відповідальність. Маючи на увазі суворий воєнний час, як також загальне політичне наставлення наших «визволителів», мусимо бути подвійно обережними. Поки що на нас не звертають уваги, але довго це не буде тривати. А хотілося б, щоб газета була максимально своя, не лише мовою, але й змістом, щоб вона щось казала, за щось змагалася, відстоювала якісь інтереси. Не можна порушувати справи української державності, організації української воєнної сили, критикувати офіційні розпорядження, мати незалежну лінію поведінки... Як також не можна порушувати наших міжпартійних проблем... Але поза тим, широке поле для ініціативи. Господарство, підприємства, шкільництво, культурні справи. А головне – піднесення рівня свідомості – інтелектуальної, культурної, політичної. Позбутися нашого інфантилізму» [2, 180].

Усі передовиці Самчук підписував власним прізвищем, і це було небезпечно, він воював не рушницею, а пером, на практиці реалізуючи своє життєве кредо: «Хочу бути просто українським письменником і помагати нашому народу чим можу».

Працюючи редактором, Улас Олексійович зустрічався з багатьма людьми, що до нього приїжджали, приходили, запрошували у гості. Він з радістю спілкувався зі своїми односельцями, родичами, численними друзями. «Я мав народ, маси читачів. Мене читали й мене слухали...» [3, 146]. Усі ці люди згодом стали героями його творів. Книги споминів та вражень «На білому коні» та

«На коні вороному» – це щира розповідь про час, про себе, про те, що відбувалось у реальному житті у тривожні роки фашистської окупації. На його очах ейфорія оманливого «звільнення» від більшовизму, яка побутувала з літа по осінь 1941 р. в Україні швидко минула. Провінційне Рівне стало столицею окупованої України. Як у калейдоскопі швидко почали мінятися події.

«У ці початкові місяці все ще здавалося як не рожево, то бодай не чорно. Почували трохи дома... На своїй землі. Те, що відбувалось над нами і поза нами, нас хоч і бентежило, але не лякало. Майже за одну ніч не лишилося і сліду попередніх окупацій. Україна вийшла із одного підземелля, як Фенікс з попелу і заподадливо почала діяти». Восени 1941 р. Рівне Самчук бачив таким: «...Руїни, машини, німці, «наці», головне командування, пропаганда, рейхс-комісаріат, табори полонених. І схрещення пристрастей і інтересів: наших, російських, польських, німецьких... Бандерівсько-мельниківських, бульбівських, унерівських, гетьманських... Церкви автокефальної, церкви автономної, митрополита Дениса, митрополита Іларіона, архієпископа Олексія. Де початок? Де кінець? Як втримати рівновагу? І скільки небезпек – один лише не продуманий крок – і ти падаєш. І більше не встаєш» [2, 227].

Нотатки зими 1942 р. сповнені тривоги: «Німці вимагають високих контингентів збіжжя, вриваються каральні відділи, забирають людей. Десь там загнали людей до церкви і спалили їх живцем... Не можна було це чути і бути невідчужливим... (стилістика У.С.) Було тяжко, боляче, образливо... І було бажання брязнути тим лихом об землю, але так брязнути, щоб ТАМ почули. А тоді хай будь, що буде!» [3, 148]. 22 березня 1942 р. у «Волині» Самчук публікує передовицю «Так було, – так буде!» Реакція окупаційної влади була миттєвою: Самчука заарештовують і тримають у Рівненській в'язниці. Лише щасливий збіг обставин врятував письменника від неминучої загибелі. Волею долі друг юності часів першої еміграції Герман Блюме (юрист та дипломат за фахом) одержав призначення заступника

шефа поліції у Рівному. Зустрівши свого друга Уласа у Рівному, поселився з ним разом в одному будинку і зробив усе можливе і неможливе, щоб визволити Самчука з тюрми. У пасхальні дні 1942 р. письменник вийшов на волю. З посади редактора «Волині» він був звільнений, робота часопису надалі була поставлена під контроль німців.

Г. Блюме перевели на службу до Рейху через «симпатії» до місцевого населення. Невдовзі окупаційна влада запропонувала Уласові Самчуку роботу у Німецькому пресовому Бюро (ДНБ), про що письменник у своєму щоденнику занотує: «І єдине, що мене в ДНБ спокушувало це можливість подорожувати, головним чином по Україні, без чого я не міг би виконати свого завдання, яке я взяв на себе, ризикуючи всіма тими границями, щоб хоч доривочно побути на землі моїх предків і могти опісля дати про це звіт майбутньому» [3, 182].

З посвідкою кореспондента ДНБ письменник декілька разів бував у Києві, відвідав Харків, Полтаву, Кременчук. «Це був дивовижний випадок, що хотів проти волі всіх сил, що владають над моєю батьківщиною, щоб я хоч частинно міг бачити ту землю, для якої я приречений бути письменником» [3, 215].

Через рік після початку німецької окупації, улітку 1942 р. «Україна йшла у підпілля. Бульбівці, мельниківці, бандерівці, опісля ковпаківці. Підпілля не є місцем політичної мудрості, це є місце лобне, місце відчаю, розпачу, гніву і невилчимою гангреною на тілі політики... А чи була Україна не підпільна? Така, як на початку цього «визволення»? Формально була, але фактично такої не було... Нічого не діялося в інтересах завойовників» [3, 97].

Через півроку, в січні 1943 р., «...у Рівному було повно війни. Багато німецьких військових уніформ, багато партійних кольорів, а головне, багато напруження. Саме тоді, десь там на сході, точився один з найбільших боїв людства під назвою «бій за Сталінград». Після розгрому фашистів «...партизанка, яка до цього часу перебувала у стадії підготовки і очікування, почала активізуватися. З різних околиць сливе що-

денно надходили відомості про партизанські рейди на німецькі «шлюц-пункти», на поліційні станції на контрольовані ними заводи і фабрики, на конфісковані господарства». «На цей час партизанка була виключно українська, про советську не було ще навіть чутки, діяли відділи під проводом отамана Тараса Бульби-Боровця, які оперували на півночі Волині і Полісся; а опісля почали проявляти себе відділи, контрольовані ОУН (бандерівців), а трохи згодом також, ОУН Мельника. Українські пів-військові формації, що були сформовані за дозволом німців для потреб поліційних, як наприклад, батальйон у Рівному під командою Леоніда Ступницького, залишили свої стоянки і відходили до лісу. Туди також відійшло багато осіб, які мали якесь відношення до військового діла. Мобілізація спротиву розпочалася на повну скалю...». «Напруження у місті весь час зростало. Інколи ночами, невідомо чому, зривалася кулеметна стрілянина, днями часто зчинялася несподівана тривога. Мовляв, десть там «з'являлися партизани», дарма що їх ніхто не бачив... слово «партизани» почало вживатися, як пожежа чи динаміт» [3, 292-299].

Реакція окупантів була миттєвою і жорстокою. 8 березня 1943 р. (напередодні Шевченківських днів) у Рівненській в'язниці було розстріляно сотні людей, прямо на вулиці почали ловити молодих чоловіків та жінок або прямо з домівок і вивозити на працю до Рейху. Перед Пасхою 1943 р. каральна експедиція мадярського відділку у рідному селі письменника – Дермані – знищила 14 садиб [3, 296].

Влітку 1943 р. «...у Рівному, як завжди у Рівному. Це вже фронт. Багато військових машин і багато всіляких уніформ. І гнітючий клімат терору і непевності. Арешти щоденно. Однаково як у місті, так і по селах. Створено навіть особливий відділ арештів, до якого входило 4 справжніх бувших членів НКВД в уніформі, з російською мовою... До того створено особливу поліцію з місцевих людей, яку названо українською, яку очолював знаний на Волині Грушецький. По місті роїлося від агентури ес-де, а на летовищі стояло кілька малих літаків-«шторхів», завданням яких було вилітати на села

з розвідкою і скидати там запальні бомби. Арешти проводилися також по селах. По районах заарештовано районних начальників... Велика рівненська тюрма, недавно випорожнена розстрілами, наповнилася новими жертвами...». «У терені появилися, також, і партизани советського типу, почало згадуватись прізвище Ковпака. Говорили, також, про партизанку польську. Таким чином, «ЛІС» поділився на український, російський і польський, між якими також, не було згоди». «Десть там бандерівці напали на бульбівців і були жертви в людях. Трохи згодом ті ж бандерівці напали на мельниківців і знов були жертви. Йшлося про підпорядкування між тих формацій під одне командування з назвою Українська Повстанська Армія. Але як це зробити з людьми, зараженими такою кількістю «ідеологій». Не було й мови про демократичну більшість голосів. Залишилось «право сильніших», і ним користувались» [3, 330-331].

Цікавими є нотатки У.Самчука від 8 жовтня 1943 р.: «...на заступника райхскомісара Даргеля був атентат... бомбу кинув німецький ес-ес, який приїхав військовим авто і якого багато бачило людей... Поширилась швидко чутка, що ту бомбу кинув переодягнений у німецьку уніформу якийсь партизан. Можливо навіть український... Лишень тому комісарові від того нічого не сталося і він навіть не був поранений... Одразу пригадалося, що рівненська тюрма набита в'язнями, переважно українською інтелігенцією, а в тому на днях було арештовано нашу чудову приятельку Харитю Кононенко, як також забрано керівника театру Анатолія Демодовгопільського... І багато інших... А одного ранку місто було жасько стривожене, бо з тюрми масово вивозили в'язнів за місто до лісу і там стріляли... Україні це коштувало понад пів тисячі дуже вартісних людей» [3, 352].

Останні рівненські нотатки У.Самчука належать до листопада 1943 р. «Одного разу ця війна скінчиться і люди, що це виживуть, будуть жити далі. Одні будуть зватися переможцями, а інші переможеними. Ми (тобто українська еміграція – Л.Ш.) не належимо ні до тих, ні до інших. Ми займали на цьому форумі особливе місце, ми мали своє

завдання, ми змагалися за нього, і віддано і чесно, і це завдання на цьому не скінчилося. Наше особливе місце залишається за нами далі. Без огляду на час, на місце, на умови. Ми відходимо з почуттям великого жалю. Це земля, у якій хороняться кості багатьох поколінь наших предків... Багато з нас вже не зможуть відійти. Вони впали в цій боротьбі і ніхто не знатиме, де їх могили». «Скінчилася моя дорога, яка почалася 8 травня 1941 року у Празі, і яка завершилась 21 листопада 1943 року в Рівному» [3, 358].

Майже 4 роки Улас Самчук із дружиною Тетяною Праховою разом із тисячами людей зі сходу кочували по таборах для переміщених осіб у Західній Європі. «Ми не еміграція, а народ у поході» – скаже з цього приводу письменник у 1945 р. з нагоди створення МУРу (мистецько-українського руху) – громадської організації письменників-емігрантів, яку у перші повоєнні роки Улас Самчук успішно очолював. Кожен із них з тривогою чекав вирішення своєї долі, але ніхто не хотів жити при тоталітаризмі, який повертався в Україну разом із перемогами Радянської Армії. «Слово «Родіна» стало для нас страшаком...» Про життя у ці роки, сповнені тривоги та невизначеності, письменник напише згодом книгу «Планета Ді-Пі» (Ді-Пі-лат. аббревіатура назви таборів для переміщених осіб – Л.Ш.).

У 1947 р. Канада надала політичний притулок сім'ї Самчуків. Письменник з дружиною поселився у Торонто і прожив у ньому 40 років. Це були роки тиші, затишку, комфорту і праці. Саме у другій еміграції Улас Олексійович написав найвизначніший свій твір – трилогію «ОСТ», яка була опублікована у 1982 р. Вона складається із трьох частин «Морозів хутір», «Темнота», «ОСТ». Крім цього основного твору у другій еміграції письменник написав та видав ще декілька творів: «Юність Василя Шеремети» (1947 р.), «Чого не гоїть огонь» (1959 р.), «П'ять по дванадцятій», «Планета Ді-Пі», «Слідами піонерів», «Живі струни», «Сонце з заходу», «Вте-

ча від себе», «В країні занепаду й руїни».

У 1987 р. Улас Олексійович Самчук помер, похований у м. Торонто (Канада). Зусиллями дружини та друзів був створений музей-архів письменника, який частково був переданий в Україну напередодні ювілею письменника [1, 333].

У 1995 р. в Україні вперше відзначалося 90-річчя письменника. У рамках підготовки до ювілею були видані перші твори письменника, написані до Другої світової війни: «Волинь», «Марія». У виданнях Інституту дослідів Волині (Канада) до нас дійшли книги споминів та вражень «На білому коні» та «На коні вороному». У рідному селі Дермань у школі створено музей У. Самчука, одна з вулиць Рівного носить його ім'я, обласний музично-драматичний театр Рівного майже 10 років успішно грав виставу «Сльози божої матері», за мотивами повісті «Марія», у школах вивчаються «Волинь», «Марія».

У 2005 р. виповнилося 100 років від дня народження У. Самчука. Було удосконалено експозицію Народного літературно-меморіального музею письменника у рідному селі Дермань. Через декілька років створено державний музей У. Самчука – як відділ Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Він прожив 72 роки, з них 58 за межами батьківщини, яку любив усім серцем. Всі його твори про Україну, Волинь, про нелегку долю синів та дочок України, яким випала нелегка доля жити у ХХ столітті. Він писав їх для нас, щоб ми розуміли, пам'ятали тих, що не змирилися з тоталітаризмом, і своїм жертвним життям здобували майбутню незалежність України. Улас Самчук був одним із них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пінчук С. Улас Самчук і його роман-епопея «Волинь» // Самчук У.О. Волинь. В 2-х т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1993.
2. Самчук У.О. На білому коні. Спомини і враження. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1980.
3. Самчук У. О. На коні вороному. Спомини і враження. – Вінніпег, 1990.

Свідок музейної історії

Музей – це культурно-освітній заклад, що виконує широкі наукові, просвітницькі, естетичні, виховні завдання. Він дає можливість отримати нову інформацію, поглибити і розширити вже набуті знання. Уважного відвідувача приваблює тут можливість нікуди не поспішати, затриматися біля експоната, що зацікавив, детально роздивитися його. Крім того, важливим компонентом музейного пізнавального процесу є емоції – відвідувачі відчують радість і хвилювання від пізнання невідомого, або навпаки, від зустрічі з відомим, проте дещо призабутим.

Як бачимо, діяльність музею зорієнтована на відвідувача, постійний діалог з яким просто необхідний музею. Процес двосторонньої комунікації відіграє важливу роль. [1, 1] Хто є музейними відвідувачами? Чому вони приходять до музею? Що їм тут подобається, а що не подобається? На багато з цих запитань можна знайти відповідь в унікальному музейному предметі – книзі відгуків і пропозицій. Саме вона є одним із джерел вивчення музейної аудиторії, джерелом удосконалення музейної діяльності у відповідності до вимог і побажань відвідувачів. Проте є у неї і ще одна важлива функція – бути свідком музейної історії, адже за її сторінками можна відтворити усе музейне життя. Саме про це і піде мова.

1979 р. Щойно (28 грудня 1978 р.) відкрилася експозиція Рівненського обласного краєзнавчого музею у нинішньому приміщенні. Прийшли перші відвідувачі. І вже з лютого 1979 р. книга відгуків замайоріла записами. Якими ж вони були – наші відвідувачі понад 30 років тому?

По-перше, активними. Книга розпочинається 26 лютого, закінчується 30 серпня 1979 р., проте увібрала в себе 339 записів. І це, зрозуміло, не всі відвідувачі музею, а лише ті, хто вирішив залишити свій відгук. Причому, якщо відвідування групове, то за усю групу, як правило, писав керівник, а організованих груп було достатньо – понад 70 відсотків.

Якою ж була музейна аудиторія в 1979 р.,

а якщо узагальнити, то в 70-80-х роках ХХ століття? Звичайно, вона була дуже різною, багатоликою, і щоб відтворити її портрет, знадобляться такі характеристики, як стать, вік, освіта, професія, місце проживання і багато іншого.

Зазвичай прийнято ділити відвідувачів на «місцевих» і «приїжджих» [3, 56]. Приїжджі у 70-80-х роках були невичерпним джерелом музейних відвідувачів, причому «географія» їхнього проживання вражає уяву. Так було і в нашому музеї – більше ніж половина відгуків належить іногороднім, серед яких жителі України (Київ, Львів, Чернігів, Луцьк, Донецьк, Запоріжжя), Росії (Москва, Іваново, Володимир, Суздаль, Кострома, Чита, Перм), Білорусі (Брестська область), Естонії (Таллінн), Латвії, Тувинської АРСР, Бурятської АРСР (Улан-Уде), Болгарії, Німеччини, Угорщини, екскурсанти з так званого далекого зарубіжжя – США, Куби, Лаосу, Сальвадору, Йємену, Монголії, Нігерії, Ірану, Уганди і багатьох інших міст і країн (близько половини записів). Низка відгуків написана іноземною мовою – англійською, німецькою, іспанською, болгарською та угорською – 14 записів.

У всіх цих відгуках – захопленість музеєм:

«30.03.1979. Мене дуже схвилювала розповідь екскурсовода. Дуже дякую за приємно проведений час у Вашому музеї (житель стародавнього Галича, Івано-Франківщина)» [2, 34];

«30.03.1979. ...Експонати Вашого музею являють велику цінність, є добрим виховним засобом для нашої молоді... (вчителька з Київщини)» [2, 35];

«31.07.1979. Величезне враження справляє зібраний матеріал Рівненського краєзнавчого музею. Вражає, скільки сил, енергії, любові вклали люди в створення цього справжнього храму історії... (педагоги з Москви)» [2, 124];

«06.06.1979. ...отримали величезне задоволення від знайомства з вашим музеєм, що представляє історію, природу, культуру і

політичне життя вашого краю. Ніколи не забудемо це наше відвідування! (США, Нью-Йорк, видавці «Українських новин»)» [2, 89];

«26.02.1979. ...Ми високо оцінюємо величезну працю і тонкий смак організаторів експозиції музею. Тільки люди, що люблять свою землю, своє місто, могли створити такий музей. Сердечне спасибі за це! Ваші костромські друзі» (м. Кострома, викладачі вузів) [2, 1].

Останній відгук нагадує нам про існування такого явища в Радянському Союзі, як міста-побратими. Саме такими побратимами для Рівного були міста – Кострома в Росії та Відін в Болгарії.

Що стосується місцевих відвідувачів, то серед них величезний відсоток молодих людей – учнів шкіл, технікумів, училищ, вузів. У «Книзі відгуків» залишили свої думки про музей школярі з Рівного (35 записів) та області (18), студенти технікумів (19), училищ (7), вищих навчальних закладів (42). Причому, як показує аналіз, дуже активними в оцінці музею, його експозицій, екскурсійного обслуговування виявились, як не дивно, студенти технічного вузу нашого міста, який в ті далекі роки називався Українським інститутом інженерів водного господарства (УІІВГ). Вони 27 разів виклали свої думки з цього приводу, і деякі з них заслуговують на увагу:

«30.03.1979. Ми, студенти УІІВГ, дякуємо організаторам музею. Все було дуже цікаво і незвично. Дізналися багато нового. Спасибі! Сподіваємося ще не раз відвідати музей» [2, 33];

«14.06.1979. Група студентів УІІВГ дякує екскурсоводу Оленці за дуже захоплюючу подорож в минуле... 5 підписів» [2, 94].

Для порівняння слід зауважити, що студенти гуманітарних вузів нашого міста були менш активними: так молодь РДПІ (Рівненського державного педагогічного інституту ім. Д.З. Мануїльського – офіційна назва в 1979 р.) залишила лише 10 записів про свої враження від музею, а студенти РДІК (Рівненського державного інституту культури) – тільки 5.

Дуже зворушливо виглядають записи, зроблені дитячою рукою. Вони невигадливі,

короткі, безпосередні і переносять нас у ті часи, коли слова «піонери», «комсомольці», «жовтенята» були знайомими і звичайними, тоді як нинішнім дітям вони вже ні про що не говорять:

«02.03.1979. Ми, учні 6 класу СШ № 9, відвідали наш краєзнавчий музей. Як добре, що у нас є такий музей! Скільки цінного ми дізналися! Велике піонерське і комсомольське спасибі! (6 підписів)» [2, 2];

«02.03.1979. Ми, жовтенята з 3-д класу СШ № 13, дуже задоволені екскурсією, яку нам провела Шалімова С.П.» [2, 3];

«03.03.1979. Експонати музею нам дуже сподобалися, прийдемо обов'язково ще раз, велике спасибі! (6-б клас СШ № 1)» [2, 5].

Отже, учні всіх рівнів – це найбільш репрезентабельна і стабільна частина музейної аудиторії в 1979 р., як, зрештою, і зараз.

Серед відвідувачів 1979 р., що відзначилися у «Книзі відгуків», значною була така категорія, як педагоги шкіл, викладачі вузів, вихователі дошкільних закладів, а також, що характерно для 70-80-х рр., слухачі ВПШ (вищої партійної школи) при ЦК КПУ, пропагандисти системи комсомольської просвіти, учасники курсів і семінарів агітаторів, слухачі Інституту марксизму-ленінізму. Їхні відгуки нагадують нам про радянське минуле, коли музей будував свою роботу відповідно до директивних вказівок керівних органів і постанов ЦК КПРС, зокрема «Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих» (1964 р.), а головним його завданням було формування комуністичного світогляду та пропаганда ідей інтернаціоналізму і патріотизму. Тому зміст і стиль таких відгуків – пафосний, штампований, урочистий, що відповідає духу тих часів:

«06.03.1979. Партійні і радянські органи Рівненщини створили чудову установу культури, роль і значення якої важко переоцінити. Безперечно, музей має велике виховне значення! Спасибі, дорогі товариші, за ваш скромний і дуже корисний труд! (м. Нерчинськ, Читинська обл., персональний пенсіонер республіканського значення)» [2, 7];

«06.05.1979. Ми, працівники дитячого садка № 42 РПО «Азот», висловлюємо ве-

лику подяку групі товаришів, що взяли участь у створенні і оформленні такого прекрасного музею в нашому місті. Зібраний багатий матеріал, який служитиме вихованню підростаючого покоління в душі... радянського патріотизму і інтернаціоналізму» [2, 60];

«30.06.1979. Огляд музею залишає найкращі враження. Всі експонати патріотичні, прославляють нашу перемогу у Великій Вітчизняній війні, трудові досягнення нашого народу в комуністичному будівництві... (заст. головного редактора ж. «Нова і новітня історія, м. Москва»)» [2, 104-105];

«14.05.1979. З великою цікавістю ознайомились з експонатами музею, що дають уявлення про історію, культуру і побут Рівненщини, знайомлять з її прекрасним сьогоденням. Музей дійсно допомагає у важливій справі патріотичного і інтернаціонального виховання (слухачі ВПШ при ЦК Компартії України)» [2, 66].

Музею завжди було важливо залучити до себе працівників заводів і фабрик, трудівників сільського господарства, співробітників різних установ. Активно відвідували вони наш музей і у 1979 р.: це і працівники льонокомбінату, і фабрики нетканих матеріалів, і заводу високовольтної апаратури, і будівельники, і колгоспники. Працівники промислових підприємств і сільського господарства більше звикли працювати руками, тому їхні висловлювання досить небагатослівні:

«18.05.1979. С П А С И Б І ! (бригада комуністичної праці РЗВА (Рівненський завод високовольтної апаратури. – прим. О.Ю.) 4 підписи)» [2, 74];

«09.03.1979. Ми, колгоспники колгоспу «Дружба» Сарненського району, з великою увагою оглянули експозицію Рівненського краєзнавчого музею. Бажаємо колективу музею великих творчих успіхів» [2, 8].

Характеризуючи музейну аудиторію за професійною ознакою, слід відмітити, що активними відвідувачами в ті роки були керівники міста і області, військовослужбовці, спортсмени. Висловлювання спортсменів також дуже стислі:

«07.05.1979. Дякуємо колективу музею

за прекрасну екскурсію. Не шкодуємо, що зайшли сюди! (велосипедисти з Києва, ДЮСШ № 8)» [2, 62].

А інколи й недостатньо грамотні:

«22.07.1979. Продивившись експонати вашого музею, ми дізналися про розвиток вашого міста від початку життя на землі і до наших днів. (спортсмени з м. Кременчук)» [2, 118].

Але все це тепер, з плином часу, здається не таким вже важливим і викликає тільки лагідну посмішку. Адже набагато важливіше, що музей відіграв велику роль у житті суспільства.

У 70-80-х рр., як зрештою і нині, спілкування між спеціалістами з різних музеїв проходило в основному на конференціях і семінарах, а також під час відряджень і стажувань, що організовували ті чи інші музеї [1, 1]. Саме на них зав'язувались професійні контакти і зв'язки. У 1979 рр. в РКМ побували музейники Ленінграда і Свердловська:

«22.04.1979. Дуже хороши музей! Все гарно оформлено. Прекрасна послідовність. Були в багатьох музеях, але цей падає в пам'ять добре оформленими залами, охайністю. Дякуємо вам за кропітку роботу, що була здійснена перед відкриттям музею (група працівників Свердловського геологічного музею)» [2, 55].

Є ще одна велика категорія музейної аудиторії – це індивідуальні відвідувачі. Хто вони такі взагалі – індивідуальні відвідувачі? Це люди, які прийшли до музею самостійно, вони більш активні і вільні, нікуди не поспішають і сконцентровані на тому, що в музеї можна відпочити і поспілкуватися. У кожного з них своя мета приходу до музею – «отримати інформацію», «про щось дізнатися», «показати музей своїм дітям», «провести вільний час» тощо [3, 58]. Вони не проти висловити свою думку щодо побаченого чи почутого в музеї. Мабуть, тому в «Книзі відгуків» за 1979 р. на цю музейну категорію припадає близько 30% записів.

Записи ці дуже різні – короткі, в кілька слів, і розгорнуті, на цілу сторінку, спокійні і емоційні, серйозні і веселі. За кожним рядком проглядається людина, що жила в ті вже далекі 80-ті роки – зі своїм характером, смаком, вимогами, пропозиціями, побажа-

ннями: «24.03.1979. Велике спасибі за надане задоволення (1 підпис) [2, 24];

«22.04.1979. Музей чудовий. Дякую за гарно збережену історію. Шкода, що не можу ознайомитися детальніше. Житель м. Запоріжжя, проїздом. Ще раз спасибі» [2, 54];

«25.06.1979. Ми, подружжя Шупирів і наш маленький син, відвідали музей. Віддаємо пошану тим людям, які зберегли дуже важливі експонати і передали їх до музею» [2, 101];

«28.07.1979. Вообще музей не слабый!... Вова. Олег. Лена, Света» [2, 123];

«15.07.1979. Тут були 2 (дві) Тані, Михайло і Я (Ігор). Від усієї душі дякуємо Вам за все, що побачили... і не побачили (з повагою... 4 підписи)» [2, 115];

«24.08.1979. Відвідавши краєзнавчий музей, залишилися дуже задоволені. Хоча ми і жителі Рівного, проте знали про нього дуже мало. А тепер у нас зовсім інше уявлення про наше улюблене місто. Велике Вам спасибі! (чоловік і дружина Павлик і Оля)» [2, 136].

Велика кількість відгуків спрямована усім працівникам музею, але є значна частина і адресних відгуків, в яких висловлюється подяка конкретним людям – О. М. Шалаєвій, Л. П. Данильчук, А. П. Власкіну, С. П. Шалімовій, Н. І. Загоруйко, Т. К. Насоновій, С. М. Соколенко, Л. А. Галатюк та багатьом іншим. Дехто в музеї працює й понині, а про декого пам'ятаємо завдяки таким вдячним відвідувачам:

«26.03.1979. Мы, туристы из г. Архангельска школы № 33, выражаем благодарность работникам музея за интересную содержательную экскурсию. Экскурсовод Шалимова С. П., обладающая хорошей речью, много знающая о всех событиях, происходящих в области, умеющая обращаться с детьми, нам особенно понравилась! Именно такие обаятельные люди должны работать в общественных местах! Спасибо большое, и за показ к/ф «Победа», он был очень уместен по ходу рассказа Шалимовой С. П. Эта экскурсия нам запомнится. Большое наше северное спасибо!!! (С уважением – группа 30 чел.)» [2, 27];

«29.05.1979. Ми, вчителі СШ № 9 і учні

2-х класів, з великим інтересом прослухали розповідь екскурсовода Власкіна А. П. про природу Рівненщини. Розповідь екскурсовода була дуже цікавою і доступною. Екскурсовод використовував цікаві приклади з художньої літератури...» [2, 83];

«29.05.1979. Ми, учні 1-3 класів і вчителі Зарічненської СШ з особливим зацікавленням ознайомились з експонатами музею. Щиро вдячні екскурсоводу Данильчук Л. П.. Це людина, яка має особливий педагогічний хист, вміє доступно розказати, організувати, виховати. 39 дитячих сердець зачаровані її мовою. Від імені усієї групи дуже просимо керівний склад музею винести подяку Лідії Петрівні. Бажаємо їй завжди бути такою енергійною, красномовною і всіма шанованою (зарічненці)» [2, 83-84].

Як бачимо, «Книга відгуків» дає можливість відвідувачам не лише висловити свої думки, емоції, відчуття після огляду експозиції, але й працівникам музею дізнатися про вимоги і пропозиції щодо музейної діяльності. Тому дуже важливими є для нас так звані «критичні» відгуки, їх небагато, але вони потребують особливої уваги:

«12.04.1979. Експозиція музею багата, різноманітна, а тому – цікава. Хочеться висловити щиро вдячність науковим працівникам – збирачам скарбів народу. Дивує тільки, чому двогодинний огляд має супроводжувати громовий рев тилососів, який не в силі припинити навіть прохання. Дякую за багатство експозиції (кореспондент Волинського радіо)» [2, 47];

«17.05.1979. Ми, студенти II курсу РДПІ ім. Мануїльського, отримали велике задоволення від відвідування музею. Незабутнє враження справила на нас обширна виставка усіх експонатів музею, особливо експонатів природи Полісся. ...Але пропонуємо в залах II поверху встановити вентилятори, тому що експозиція велика і важко знаходитись у погано провітрених приміщеннях» [2, 72].

Якщо вимоги і пропозиції були слухними, то адміністрація музею оперативно реагувала на них, про що знаходимо відповідні записи на полях «Книги відгуків»:

«6.05.1979. Посетив музей, остался

очень доволен богатством экспонатов. Однако, одно из досадных просчетов – это отсутствие ковриков у скользких порожков, в результате чего можно упасть и иметь физические неприятности. Что было не только со мной (підпис)» [2, 59].

Реакція: коврики постелены и закреплены. В.Сидоренко (директор РКМ в 1979 р.).

«04.08.1979. Відвідавши ввірений вам музей, покидаючи зали, від глибини душі дякую за все, що я подивився. Проте хотілося б, щоб для працівників музею була придбана єдина форма одягу. Цього заслуговує Ваша установа (інвалід Великої Вітчизняної війни Яковин А.Е.)» [2, 128].

Невдовзі усі доглядачі музею були вдягнуті в однакову форму.

Але, звичайно, серед різних вимог наших вибагливих, іноді прискіпливих відвідувачів зустрічаються й такі, що викликали посмішку і на довгі роки були предметом для жартів серед музейних працівників:

«25.05.1979. Прошу администрацию музея выразить огромную благодарность экскурсоводу Насоновой Тамаре Константиновне за содержательный и национальный по форме и социалистический по содержанию рассказ о нашей Ровенищине, которая идет в ногу со всеми областями нашей страны к коммунизму. Кроме того, надо отметить строгость и скромность в одежде самого экскурсовода – Тамары Кон-

стантиновны. Особенно мне понравились ее волосы, не вычурные, а собранные на затылке в простой пучок. Спасибо Вам большое! (Лазерсон И.С., инженер)» [2, 80].

Але завершити хочеться словами тих людей, які належним чином оцінили велику працю музейного колективу:

«26.05.1979. З великим задоволенням подивилися усе, що виставлено для огляду. Величезне спасибі усім людям, що організували таке «диво»! (підписи)» [2, 81].

А декого відвідування музею надихнуло навіть на поетичні рядки:

«27.03.1979. Ми з вашою стали знайомі землю, / Оглянувши зали чудові музею. / І ще побуваєм у вас неодмінно, / Сердечно спасибі за пам'ять нетлінну! (учасники республіканського семінару юних авторів і керівників літ.-творчих гуртків)» [2, 31].

Отже, завдяки сторінкам «Книги відгуків» цілісний образ музею 1979 р. представ перед нами різностороннім і багатоплановим, як різносторонніми були його експозиції, як багатоліким був той наш далекий відвідувач.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калинина Л.А. Музей и его аудитория: маркетинговые стратегии в Интернете. – М., 2005
2. Книга відгуків РКМ за 1979 рік. – Рівненський краєзнавчий музей (РКМ), № 24651/1
3. Музей и личность. /Отв. ред. А.В.Лебедев, сост. М.Ю. Юхневич./ – М., 2007.

Відомості про авторів

БАЧИНСЬКА Алла Петрівна – зберігач фондів відділу фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

БАЮК Віктор Геннадійович – науковий співробітник Дочірнього підприємства «Волинські старожитності» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронно-археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (м. Луцьк).

БЕНДЮК Микола Миколайович – художник-реставратор Острозького державного історико-культурного заповідника (м. Острог).

БОЙКО Вікторія Олександрівна – аспірант кафедри новітньої історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

БУЛИГА Олександр Степанович – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею, член Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Рівне).

ВЕРНЮК Ярослава Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

ВІТРЕНКО Валентин Володимирович – викладач Новоград-Волинської міської гімназії ім. Лесі Українки, голова регіональної організації Товариства дослідників Волині (м. Новоград-Волинський).

ВОВЧУК Олена Ігорівна – випускниця Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).

ВОЙТЮК Олексій Петрович – молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ГАВРИЛЕНКО Ольга Мефодіївна – завідувачка відділу науково-освітньої роботи Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

ГАВРИШ Наталія Мирославівна – старший науковий співробітник сектора новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ГАРБАРУК Ольга Петрівна – старший науковий співробітник відділу виставок Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ГРИШКО Наталія Стефанівна – молодший науковий співробітник відділу «Літературний музей Уласа Самчука» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ГРОМ Віктор Миколайович – старший викладач Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

ДАНИЛЬЧУК Галина Федорівна – завідувачка відділу виставок Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ДАНИЛІЧЕВА Валентина Федорівна – старший науковий співробітник сектора новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ДМИТРЕНКО Алла Адамівна – доцент кафедри документознавства і музейної справи, завідувачка Музею етнографії Волині і Полісся Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

ДОБРОЧИНСЬКА Валентина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

ДУБЧАК Ольга Василівна – вчитель Кустинської загальноосвітньої школи (с. Кустин Рівненського району Рівненської області).

ЖУРАКОВСЬКИЙ Болеслав Станіславович – почесний член Рівненського обласного краєзнавчого товариства, вчитель Кустинської загальноосвітньої школи I-III ст. (с. Кустин Рівненського району Рівненської області).

ЗВАРИЧ Теодор Миколайович – краєзнавець (м. Броди).

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович – директор Дочірнього підприємства «Волинські старожитності» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронно-археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (м. Луцьк).

ІЩУК Аліса Василівна – учениця Новоград-Волинської міської гімназії ім. Лесі Українки (м. Новоград-Волинський).

КЛИМЧУК Андрій Миколайович – краєзнавець, голова Рівненської молодіжної організації «Рівненський Молодіжний Конгломерат», керівник Просвітнього відділу Міжрегіональної асоціації молодіжних громадських організацій «Український Національний Комітет».

КОЖУШКО Наталія Іллівна – завідувачка відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

КОРЧАК Андрій Михайлович – старший науковий співробітник Бродівського історико-краєзнавчого музею, викладач філософії, історії, завідувач музею Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).

КРАВЕЦЬ Дмитро Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

КРАВЦОВА Юлія Олександрівна – краєзнавець, член Малої академії наук (с. Селець Дубровицького району Рівненської обл.).

КУЗІНА Ілона Петрівна – краєзнавець, член Малої академії наук (с. Оселедець, Дубровицького району, Рівненської обл.).

КУЛІШ-ЛУКАШЕВИЧ Ірина Всеволодівна – краєзнавець (м. Рівне).

ЛЕОНЧИК Світлана Олексіївна – студентка II курсу історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

МАСЯЄВА Аліна Миколаївна – магістр культурології, науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МЕЛЬНИК Віктор Іванович – доктор біологічних наук, професор Національного університету Києво-Могилянської академії (м. Київ).

МЕЛЬНИК Інна Петрівна – магістр культурології, науковий співробітник науково-методичного відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МИКИТЮК Оксана Вікторівна – магістр культурології Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

МИРОНЕЦЬ Ніна Ростиславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, декан факультету європейської освіти Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне).

МИХАЙЛОВА Рада Дмитрівна – кандидат історичних наук, доктор мистецтвознавства, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України (м. Київ).

МИХАЛЬЧУК Роман Юрійович – магістр історії, вчитель історії та правознавства Навчально-виховного комплексу «Престиж» м. Рівне (сmt Мізоч).

МОРОЗОВА Ольга Володимирівна – старший науковий співробітник сектора давньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МОХНЮК Степан Данилович – молодший науковий співробітник відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МУРАВСЬКА Світлана Василівна – кандидат історичних наук, науковий відділ Львівського інституту економіки і туризму (м. Львів).

МУШИРОВСЬКИЙ Володимир Макарович – провідний науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАГОРНА Інна Євгенівна – завідувачка відділу «Літературний музей Уласа Самчука» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАГОРНЮК Олексій Анатолійович – науковий співробітник відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАУМОВ Дмитро Віталійович – старший науковий співробітник відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ОНИЩУК Ярослав Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. Івана Франка (м. Львів).

ПАНИШКО Сергій Дмитрович – начальник Володимир-Волинської філії Дочірнього підприємства «Волинські старожитності» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронно-археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (м. Луцьк).

ПАРХОМЕНКО Тетяна Петрівна – старший науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ПАЩУК Іван Григорович – начальник редакційно-видавничого відділу Рівненського факультету Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України, голова Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Рівне).

ПЕТРОВИЧ Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

ПОНОМАРЬОВА Тетяна Олександрівна – завідувачка сектора давньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету (м. Рівне).

ПРИЩЕПА Олена Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

РОЖКО Володимир Євтухович – архівіст I категорії Державного архіву Волинської області (м. Луцьк).

РОМАНЧУК Олег Степанович – заступник директора Рівненського обласного краєзнавчого музею з наукової роботи, член Спілки дизайнерів України (м. Рівне).

САВЧУК Петро Оксентійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

САУШ Ольга Михайлівна – завідувачка відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

САЦЬКІВ Ірина Вікторівна – вчитель англійської мови Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).

СЕМЕНОВИЧ Олена Леонідівна – магістр культурології, науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

СИКЛІЦЬКА Оксана Юріївна – старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

СТАШУК Олександр Андрійович – кандидат педагогічних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

СТОЛЯРЧУК Богдан Йосипович – професор кафедри музичного мистецтва Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

ТЕРАЕЦЬКИЙ Віктор Володимирович – краєзнавець, член Національної спілки письменників України (м. Шостка Сумської області).

ТИМОЩУК Інна Віталіївна – краєзнавець (м. Дубно).

ТИШКЕВИЧ Раїса Костянтинівна – заслужений працівник культури України, завідувачка відділу «Сарненський історико-етнографічний музей» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Сарни).

ТКАЧ Віталій Вікторович – інспектор Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронно-археологічна служба України - Рівне» Інституту археології Національної академії наук України (м. Дубно).

ТОЛСТУХА Лілія Василівна – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

УДОВЕНКО Анна Сергіївна – учениця Новоград-Волинської міської гімназії ім. Лесі Українки (м. Новоград-Волинськ).

УКРАЇНЕЦЬ Алла Миколаївна – заслужений працівник культури України, завідувачка відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею, член Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Рівне).

УЛЬЯНОВ Володимир Федорович – доглядач Бродівського історико-краєзнавчого музею (м. Броди).

ЦЕЦИК Ярослав Петрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

ЦИБУЛЬСЬКИЙ Валерій Іванович – кандидат історичних наук, доцент Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

ЧЕКУРКОВ Василь Серафимович – заступник директора Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронно-археологічна служба України - Рівне» Інституту археології Національної академії наук України (м. Рівне).

ЧЕРПАК Людмила Миколаївна – вчитель обслуговуючої праці, спеціаліст вищої категорії Селецької загальноосвітньої школи I-III ст. (с. Селець Дубровицького району Рівненської області).

ШАХМАТОВА Людмила Яківна – провідний науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ШВЕЦЬ Ігор Федорович – протоієрей, кандидат богословських наук, ректор Волинської духовної семінарії (м. Луцьк).

ШЕВЧУК Степан Іванович – кандидат філологічних наук, директор Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

ШЛАПАК Людмила Володимирівна – завідувачка науково-методичного відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ЮРЧУК Ольга Павлівна – завідувачка відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Наукове видання
Управління культури і туризму Рівненської обласної державної адміністрації

Рівненський обласний краєзнавчий музей

Дочірнє підприємство «Волинські старожитності»
Державного підприємства «Науково-дослідний
центр «Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології Національної академії наук України

Наукові записки. Випуск VIII

Науковий збірник

Головний редактор
БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Літературний редактор
КОРНІЙЧУК
Марія Василівна

Дизайн
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Технічний редактор
ЗЕНЬ
Олег Михайлович

Відповідальний за випуск
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Здано до набору 01.06.2010. Підписано до друку 15.07.2010. Формат 60x84¹/₈.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Mysl. Умовн. друк. арк. 38,6.
Тираж 100 прим. Зам. 344.

Видавець О. Зень
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців: РВ-26 від 6 квітня 2004 р.
33022, м. Рівне, пр. Кн.Романа 9/24;
тел.: 0-362-24-45-09; 0-67-36-40-727
olegzen@ukr.net

Друк: ПП Олейник В.А.
33000, м. Рівне, вул. Вербова, 38/154
тел. 0-362 - 23-17-09